

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Францыска Скарыны”

А. А. СТАНКЕВІЧ

РЫТОРЫКА

Зацверджана Міністэрствам адукацыі
Рэспублікі Беларусь
у якасці падручніка для студэнтаў
устаноў вышэйшай адукацыі
па філалагічных спецыяльнасцях

Гомель
ГДУ імя Ф. Скарыны
2016

УДК 808(075)
ББК 80.7я73
С764

Рэцэнзенты:
кафедра стылістыкі і літаратурнага рэдагавання
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта;
доктар філалагічных навук, прафесар В. Д. Старычонок

Рэкамендавана да друку навукова-тэхнічным саветам установы адукацыі
“Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны”

Станкевіч, А. А.

С764 Рыторыка : падручнік / А. А. Станкевіч ; М-ва адукацыі
Рэспублікі Беларусь, Гомельскі дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны. –
Гомель: ГДУ імя. Ф. Скарыны, 2016. – 282 с.
ISBN 978-985-577-169-3

Падручнік знаёміць з асноўнымі тэарэтычнымі і практычнымі
звесткамі курса агульнай і прыватнай рыторыкі. У ім разглядаюцца
гісторыя рыторыкі, структура рытарычнай дзейнасці, лінгвапрагматыка,
прыватная рыторыка.

Тэарэтычныя палажэнні курса ілюструюцца шматлікімі прыкладамі
з навуковай, публіцыстычнай і мастацкай літаратуры. У канцы кожнага
раздзела падаюцца пытанні для самакантролю, практыкаванні і заданні,
накіраваныя на замацаванне тэарэтычнага матэрыялу і развіццё навыкаў
і ўменняў аратарскага майстэрства, прыводзіцца спіс літаратуры.

Адрасуецца студэнтам філалагічных спецыяльнасцей вноу дзённай
і завочнай форм навучання, навучэнцам гімназій, вучням сярэдніх
агульнаадукацыйных школ.

УДК 808(075)
ББК 80.7я73

ISBN 978-985-577-169-3

© Станкевіч А. А., 2016
© Установа адукацыі
“Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Ф. Скарыны”, 2016

УВОДЗІНЫ

Рыторыка (грэч. *rhetorike* ‘аратарскае мастацтва’) — філалагічная дысцыпліна, якая вывучае спосабы пабудовы мастацка выразнага маўлення [49, 416]. Пад рыторыкай звычайна разумеюць навуку аб аратарскім майстэрстве. Як правільна карыстацца Словам, што, дзе і як гаварыць, як пераканаць слухачоў, зрабіць іх сваімі аднадумцамі, як выклікаць у іх давер і сімпатыю? На гэтыя і многія іншыя пытанні дае адказ рыторыка, якая знаёміць з асновамі аратарскага мастацтва.

У свой час А. П. Чэхаў пісаў: “Па сутнасці, для інтэлігентнага чалавека дрэнна гаварыць можна было б лічыць такой жа непрыстойнасцю, як не ўмець чытаць і пісаць, і ў справе адукацыі і выхавання навучанне красамоўству варта было б лічыць непазбежным”.

Сучасная рыторыка даследуе структуру рытарычнай дзейнасці чалавека, рытарычныя каноны (правілы) пабудовы публічнага выступлення, апісвае сістэму найбольш эфектыўных і мэтазгодных моўных сродкаў уздзеяння на адрасата. У ёй выдзяляюцца агульная і прыватная рыторыка. Агульная рыторыка вывучае заканамернасці маўленчых паводзін у розных сітуацыях зносін, даследуе этапы падрыхтоўкі да выступлення, адносіны паміж аратарам і слухачамі. Яна звяртае ўвагу на прагматычны аспект маўленчай дзейнасці — вывучае рытарычныя правілы падрыхтоўкі прамовы, прыёмы павышэння эфектыўнасці публічнага выступлення, сродкі ўздзеяння на аўдыторыю.

Асноўнымі раздзеламі агульнай рыторыкі з’яўляюцца:

- араторыя (вывучае тэорыю і практыку аратарскага майстэрства);
- дыкурсійная рыторыка (даследуе маўленчую мэтазгоднасць, свядомую і карэктную маўленчую дзейнасць);
- палемічнае майстэрства (прапануе тэорыю і практыку вядзення спрэчкі);
- этнарыторыка (знаёміць з нацыянальна-культурнымі асаблівасцямі маўленчых паводзін);
- аганальная рыторыка (вывучае сродкі ўздзеяння на слухачоў і барацьбу з канкурэнтамі за дасягнення поспеху ў пэўнай сацыяльна-палітычнай або эканамічнай сферы жыцця).

Прыватная рыторыка вывучае роды і віды красамоўства, апісвае жанры аратарскага маўлення. Яна знаёміць з лепшымі ўзорамі аратарскага майстэрства ў галіне акадэмічнага, сацыяльна-палітычнага, судовага, сацыяльна-бытавога, царкоўна-багаслоўскага красамоўства, вывучае такія жанравыя разнавіднасці маналагічнага маўлення, як

інфармацыйная, пераконваючая, заклікаючая да дзеяння, натхняльная, забаўляльная, давяральная прамовы, разглядае віды дыялагічнага маўлення.

Прыватная рыторыка, такім чынам, прымяняе рытарычныя правілы і прыёмы, распрацаваныя агульнай рыторыкай, да канкрэтнай прафесійнай сферы дзейнасці чалавека, распрацоўвае метады і прыёмы засваення ўзорнага маўлення.

Уменне гаварыць красамоўна неабходна кожнаму, хто ўдзельнічае ў грамадскім жыцці сваёй краіны. Практычнае значэнне рыторыкі ў тым, што яна павінна забяспечыць найлепшае разуменне паміж людзьмі, канструктыўнае вырашэнне канфліктаў.

Для прафесіі педагога, выкладчыка ўменне правільна і прыгожа гаварыць — функцыянальная неабходнасць, паколькі слова з'яўляецца асноўным інструментам іх прафесійнай дзейнасці.

Для будучага настаўніка-філолага, як і наогул для кожнага свядомага грамадзяніна, выключна важнае значэнне мае валоданне маўленчымі навыкамі — уменне публічна выступаць, весці гутарку на розныя тэмы, як спецыяльныя, так і бытавыя, прымаць удзел у дыскусіях, дыспутах, спрэчках, умець правільна і карэктна задаваць пытанні і ўпэўнена ўключацца ў размову, правільна і дакладна перадаваць свае думкі як у вуснай, так і пісьмовай форме.

Курс “Рыторыка” складаецца з чатырох частак: гісторыі, тэорыі, практыкі і тэхнікі. Ён знаёміць з гісторыяй развіцця рыторыкі ў розныя перыяды грамадскага жыцця, дае тэарэтычныя асновы навукі аб красамоўстве, разглядае розныя віды і жанры аратарскага майстэрства, вывучае структуру рытарычнай дзейнасці — этапы падрыхтоўкі да выступлення. На лепшых узорах красамоўства гэта дысцыпліна фарміруе рытарычны ідэал аратарскага майстэрства, дапамагае развіць рытарычныя навыкі і ўменні, засвоіць рытарычныя каноны.

Паколькі прадметам рыторыкі з'яўляецца выяўленне агульных заканамернасцей маўленчых паводзін і вызначэнне асноўных сродкаў і спосабаў павышэння эфектыўнасці выступлення, а аб'ектам — маўленчая дзейнасць, то мэтай рыторыкі неабходна лічыць засваенне майстэрства падрыхтоўкі і выканання публічнага выступлення.

Уменне валодаць словам, доказна выражаць свае думкі садзейнічае ўсебаковаму развіццю творчай асобы, павышэнню агульнай культуры чалавека.

Дапаможнік знаёміць з асноўнымі тэарэтычнымі і практычнымі звесткамі курса агульнай і прыватнай рыторыкі. Змест дапаможніка ахоплівае розныя пытанні, але галоўным стрыжнем яго з'яўляецца

структура рытарычнай дзейнасці, якая ўключае ўсе этапы падрыхтоўкі да выступлення: інвенцыю, дыспазіцыю, элакуцыю, акцыю і меморыю. У кожным з гэтых раздзелаў адпаведна падаюцца пытанні, звязаныя з папярэдняй падрыхтоўкай да выступлення, зборам матэрыялу, распрацоўкай кампазіцыі прамовы, яе слоўным афармленнем, тэхнікай выканання і прыёмам і запамінання тэксту.

У асобны раздзел выдзелена лінгвапрагматыка як частка агульнай рыторыкі, у якой акрэслены структура маўленчай падзеі, паняцце і тыпы дыскурсу, законы агульнай рыторыкі, стратэгіі маўленчых паводзін і камунікатыўнае супрацоўніцтва, асновы майстэрства размовы.

Акрамя гэтага, у дапаможнік уключаны звесткі пра важнейшыя віды і жанры аратарскага маўлення, якія з'яўляюцца прадметам вывучэння прыватнай рыторыкі.

Важнейшыя тэарэтычныя палажэнні курса ілюструюцца прыкладамі з навуковай, публіцыстычнай і мастацкай літаратуры. У канцы кожнага раздзела падаюцца пытанні і заданні, прыводзіцца спіс літаратуры.

Дапаможнік адрасуецца студэнтам гуманітарных спецыяльнасцей вуні завочнай і дзённай форм навучання, навучэнцам гімназій, вучням сярэдніх агульнаадукацыйных школ.

1. КАРОТКІЯ ЗВЕСТКІ З ГІСТОРЫІ РЫТОРЫКІ

Паколькі рыторыка заўсёды мела справу з майстэрствам публічнага слова, яе ўзнікненне і развіццё было магчыма толькі ў дэмакратычным грамадстве, якое давала магчымасць асобе выказаць сваю думку, меркаванне, выразіць свой, асабісты погляд на пэўныя падзеі і факты. Станаўленне рыторыкі як навукі адбылося ў старажытнай Грэцыі і было звязана з росквітам афінскай дэмакратыі ў V ст. да н. э. Славуты старажытнагрэчаскі філосаф Арыстоцель пісаў: “Красамоўства расцвітае і набірае сілу ў перыяд найвышэйшага росквіту дэмакратыі, культурнага і палітычнага жыцця грамадства, а рыторыка як навукка аб аратарскім мастацтве тады адыгрывае найбольшую ролю, калі адпавядае важнейшым задачам гістарычнага развіцця”.

Рыторыку эпохі антычнасці называюць класічнай. Змест паняцця “рыторыка” змяняўся ў розныя перыяды яе развіцця. Так, старажытныя грэкі рыторыкай называлі “мастацтва пераконваць” (*officium oratoris*), старажытныя рымляне гэтым тэрмінам абазначалі “мастацтва (уменне) добра гаварыць” (*ars bene dicendi*), у эпоху Сярэднявекі і пачатковы перыяд Адраджэння рыторыку сталі называць “мастацтвам упрыгожвання маўлення” (*ars ornandi*). Імкненне да вычурнасці, знешняга ўпрыгожвання, “аздаблення” маўлення, увага пераважна да формы выражэння прывялі пазней да заняпаду рыторыкі.

Рыторыка ў далейшым не змагла захаваць сваю цэльнасць. Так, пытанні, звязаныя з логікай разважання ў выступленні, былі ўключаны ў склад фармальнай логікі, тэорыю аргументацыі выкарыстала новая навукка — тэорыя камунікацыі, слоўным афармленнем тэксту стала займацца паэтыка.

1.1. Старажытнагрэчаская рыторыка

Рыторыка як тэорыя і практыка аратарскага мастацтва ўзнікла ў V ст. да н. э. у Старажытнай Грэцыі. Яе развіццё было звязана з росквітам Афінскай дэмакратыі ў VI–V стст. да н. э. Гэта быў час ад Перыкла да Дэмасфена. Ідэалам той эпохі быў грамадзянін, здольны кіраваць дзяржавай.

Найбольшае развіццё ў гэты перыяд атрымала палітычнае і судовае красамоўства, што абумоўлена наступнымі прычынамі.

Усе палітычныя пытанні вырашаліся ў Афінах на Народным сходзе. Выступленні на народным сходзе, пры вялікай колькасці народа,

патрабавалі асаблівага ўмення валодаць публічным словам, дакладна выражаць свае думкі і пераконваць слухачоў сваімі аргументамі, падпарадкоўваць іх сваёй волі і эмоцыям. Палітычнае красамоўства вучыла пераканаўча выкладаць свае думкі, быць знаходлівым, гаварыць без падрыхтоўкі.

Развіццю судовага красамоўства паспрыялі законы Салона, выдадзеныя ў 594 г. да н.э., якія ўводзілі спаборны судовы працэс, у якім абвінаваўцам мог выступіць любы грамадзянін, а падсудны павінен быў абараняцца сам. У сваім выступленні перад судовай калегіяй (якая налічвала больш за 500 чалавек) падсудны імкнуўся не толькі даказаць сваю невінаватасць, але і выклікаць спачуванне ў суддзяў, разжалабіць іх, схіліць на свой бок. Па гэтай прычыне старажытныя грэкі вялікую ўвагу ўдзялялі ўменню валодаць словам, вучыліся выступаць красамоўна і доказа. Але не кожны чалавек мог стаць аратарам, гаварыць прыгожа і пераканаўча, таму грамадзяне часта звярталіся да лагографаў (грэч. *logos* “слова” + *grapho* “пішу”), якія за пэўную плату пісалі ім прамовы. Заказчыкі завучвалі тэксты і гаварылі іх на судзе.

Акрамя судовага, у гэты час адбываецца станаўленне і развіццё палітычнага, або дарадчага красамоўства. Пазней развіваецца яшчэ адзін від красамоўства — эпідэяктычнае, урачыстае, якое было звязана з усхваленнем герояў. Распрацоўваецца цэлая сістэма аратарскіх прыёмаў, якія развівалі навыкі пераканаўчага выкладу сваёй прамовы, вучылі дакладна выказваць свае думкі, дасціпна адказваць на пытанні, выступаць экспромтам, выкарыстоўваючы тэзісы выступлення папярэдняга аратара, спрачацца з апанентамі, збіваць іх з панталыку, бянтэжыць і блытаць.

Усё гэта абумовіла неабходнасць стварэння школ рыторыкі, развіцця тэорыі і практыкі аратарскага красамоўства. Родапачынальнікамі рыторыкі ў V ст. да н. э. былі *сафісты*, вандроўныя настаўнікі філасофіі (“мудрасці”), красамоўства (рыторыкі) і мастацтва спрэчкі (эўрыстыкі).

Гэта былі прадстаўнікі вядомага ў антычнай філасофіі напрамку, які распрацоўваў суб’ектыўны аспект дыялектыкі, даказваў адноснасць паняццяў. У адпаведнасці з іх тэорыяй не можа быць абсалютнай ісціны, паколькі ёсць толькі меркаванне асобнага чалавека пра яе. У дэмакратычнай дзяржаве кожны чалавек мае свой уласны пункт гледжання, які ён можа і павінен даказаць. Таму галоўная задача аратара — не раскрыццё ісціны, а пошукі пераканаўчых аргументаў для доказу сваёй праваты, уменне перамагчы ў спрэчцы. Асноўны канон сафістыкі — навучыць чалавека дыялектычна разважаць, “зрабіць слабое меркаванне моцным”, выступаць і перамагаць у спрэчцы.

Сафісты вучылі майстэрству разважання, уменню спрэчкі і мастацтву слова. Яны першымі распрацавалі сістэму вучэбных практыкаванняў для аратараў.

Найбольш вядомымі сафістамі былі Пратагор і Горгій.

Пратагор (к. 481–411 гг. да н. э.) развіваў красамоўства слова і майстэрства спрэчкі. Ён аўтар кніг “Мастацтва спрачацца”, “Аб барацьбе”, “Аб навуках”, “Аб славалюбстве”. У яго сачыненні “Ісціна” сцвярджаецца: “Чалавек — мера ўсіх рэчаў, існуючых, што яны існуюць і неіснуючых, што яны не існуюць”. Ён пісаў: “Мяжа і крытэрыі рэчаў — чалавек, рэчы — гэта тое, што падпадае пад адчуванне, а што не падпадае — таго не існуе”. Такім чынам, паводле Пратагора, адносна любога прадмета могуць быць два супрацьлеглыя меркаванні.

Пратагор развіваў слоўнае красамоўства, мастацтва спрэчкі. Ён выдзеліў 4 віды прамой: пытанне, адказ, просьбу і загад. Пратагору прыпісваюць вядомы афарызм: “Праца, работа, навучанне, выхаванне і мудрасць ствараюць вянец славы, які сплятаецца з кветак красамоўства і ўскладаецца на галаву тым, хто яго любіць”.

Горгій (к. 483–375 гг. да н. э.) лічыцца заснавальнікам школы сафістаў. Сучаснікі адзначалі яго высокае аратарскае майстэрства. Ён развіваў ідэю адноснасці ісціны наступным чынам: не можа быць абсалютных ведаў пра прадмет, а можа быць толькі карысць або шкода ад гэтага прадмета для чалавека як “меры ўсіх рэчаў”. Рэальнасць існуе, але наша меркаванне аб ёй не супадае з ёй, таму паняцці, якія выражаюць рэальнасць, заўсёды можна абвергнуць як далёкія ад рэчаіснасці.

Як тэарэтык і практык красамоўства Горгій вялікае значэнне надаваў публічнаму слову. Цалкам захаваліся толькі дзве прамовы, прыпісваемыя Горгію: “Пахвала Алене” і “Апраўданне Паламеда”, напісаныя на сюжэты міфаў пра Траянскую вайну. У прамове “Пахвала Алене” ён сцвярджаў: “Слова — вялікі ўладар, які, валодаючы даволі малым і зусім непрыкметным целам, твораць дзівоснейшыя справы. Бо яно можа і страх нагнаць, і смутак прагнаць, і радасць пасяліць, і спачуванне абудзіць”.

Горгій адкрыў у Афінах платную школу красамоўства, у якой навучаў юнакоў з багатых сем’яў уменню прыгожа гаварыць і лагічна мысліць.

Горгій распрацаваў сістэму рытарычных прыёмаў упрыгожвання прамовы: імкліваць маўлення, парадаксальнасць, запал, уменне выражаць важныя рэчы падрабязна і г. д. Ён перанёс у палітычную прамову паэтычны спосаб выкладу, зрабіўшы яе высокай, першым стаў выкарыстоўваць антытэзу, аксюмаран (спалучэнне супрацьлеглых

па сэнсе паняццяў), ізакалон, падзел сказа на сіметрычныя часткі, паралелізм, гукапіс, сугучча канчаткаў у сказе. Гэтыя фігуры сталі называць гаргіянскімі (горгіевымі).

Як сведчыць грэчаскі гісторык Філастрат, Горгій быў вядомы не толькі як судовы або палітычны аратар, але і як майстар урачыстага красамоўства (напр., Алімпійская прамова). Ступень дасканаласці ўрачыстых прамоў была абумоўлена ўменнем хваліць, якое грунтавалася на трох рэчах: уменні надаць слоўнай тканіне эфектную мілагучнасць (як хваліць), уменні знайсці ў аб'екце каштоўнасць, заслугоўваючую пахвалы (за што хваліць) і ўменні зрабіць прадмет пахвалы блізкім слухачу (для чаго хваліць).

Яркім прадстаўніком афінскай школы красамоўства быў вучань Горгія *Ісакрат* (436–338 гг. да н. э.), настаўнік рыторыкі, публіцыст і лагограф.

Быў родам з багатай сям'і, але пасля збяднення вымушаны вучыцца аратарскаму майстэрству ў сафіста Горгія і працаваць лагографам, пісаў судовыя і палітычныя прамовы. Пазней адкрыў аратарскую школу з высокай платай за навучанне, з якой выйшлі многія палітыкі, аратары і пісьменнікі. Сапраўдны аратар, на думку Ісакрата, павінен мець талент, быць адукаваным і пастаянна практыкавацца. Каля 390 г. апублікаваў прамову “Супраць сафістаў”, у якой рэзка крытыкуе сафістычную школу. На яго погляд, рыторыка павінна і можа стаць не толькі сродкам адукацыі, але маральнага і палітычнага выхавання. У курс навучання сваёй школы Ісакрат увёў гісторыю, права, літаратуру, філасофію.

Ён быў майстрам урачыстага красамоўства, распрацаваў структуру палітычнай прамовы, стварыў жанр павучальнай прамовы. Вялікую ўвагу надаваў слоўнаму афармленню выступлення, яго знешняму ўпрыгожванню. “Слова, — гаварыў Ісакрат, — не толькі вызваліла нас з путаў жывёльнага жыцця, дзякуючы яму мы пабудавалі гарады, устанавілі законы, вынайшлі мастацтва .. Слова з'яўляецца правадыром усіх спраў і ўсіх задум”. У сваіх прамовах развіваў палітычную праграму выратавання Элады ад персаў, з якой упершыню выступіў у 380 г. да н. э. у прамове “Панегірык”.

Ісакрат сам не выступаў перад аўдыторыяй з-за слабога голасу і сарамлівасці. Ён атрымаў вядомасць як майстар пісьмовага красамоўства. Таму яго прамовы вызначаюцца скрупулёзнай работай над словам.

Асаблівасцю стылю прамоў Ісакрата з'яўляецца плаўнасць і рытмічнае члянэнне прамовы, лёгкія і натуральныя пераходы, складаныя перыяды з рытмічным пачаткам і рытмічнай канцоўкай. Ён выпрацаваў

асноўныя прынцыпы кампазіцыі прамовы, якая павінна складацца з чатырох частак: 1) уводзіны, мэта якіх — прыцягнуць увагу слухачоў, выклікаць іх прыхільнасць; 2) выклад прадмета выступлення з максімальнай пераканальнасцю; 3) абвяржэнне доказаў праціўніка з аргументацыяй у сваю карысць; 4) заключэнне, у якім падводзіцца вынік усяму сказанаму.

Ісакрат і яго школа аказалі моцны ўплыў на развіццё антычнага аратарскага майстэрства.

Паралельна з практыкай аратарскага маўлення развівалася і яго тэорыя. Першы падручнік па рыторыцы склалі ў 427 г. сіцылійцы **Корак** (Коракс) і **Цісій** (вучань Корака). Корак называе рыторыку “служанкай пераканання”. Ён адным з першых зрабіў спробу падзяліць аратарскую прамову на часткі: уступ, прапанова тэмы, выклад, аргументацыя, заключэнне. Як і іншыя сафісты, мэтай аратарскага выступлення ён лічыў не ўстанаўленне ісціны, а перакананне з дапамогай верагоднага, дзеля чаго і патрэбны сафізмы.

Лісій (к. 459–380 гг. да н. э.) вядомы як лагограф, прамовы якога мелі прасты стыль выкладу і адлюстроўвалі асаблівасці характару заказчыкаў. Быў аўтарам палітычных і судовых прамоў, у якіх паказваўся маральны ідэал, этычны комплекс чалавека — грамадзяніна дэмакратычнага поліса. Адзінай прамовай, якую ён гаварыў сам, была прмова “Супраць Эратасфена, былога члена Калегіі трыццаці”.

Яго прамовы вызначаліся лаканічнасцю і дакладнасцю думкі, строгім прынцыпам кампазіцыі, яснасцю, лагічнасцю і паслядоўнасцю выкладу, пераканальнасцю доказаў, публіцыстычным пафасам і патэтычным абвінавачваннем праціўнікаў. Пры выкарыстанні рытарычных сродкаў упрыгожвання маўлення ў сваіх прамовах кіраваўся пачуццём меры.

Лісія-лагографа называлі класікам мастацтва этапеі (мастацтва стварэння характараў). У сваіх апісаннях ён даваў разгорнуты малюнак нораваў і звычайў сучаснага яму грамадства. Валодаючы мастацтвам пераўвасаблення, Лісій дакладна перадаваў характар падабароннага. Праявіў сябе як бліскучы юрыст, паказаўшы ўменне разабрацца ў тонкасцях судовай справы.

У сваіх прамовах Лісій адмовіўся ад мудрагелістага гаргіянскага стылю, імкнуўся да чыстаты атычнага маўлення адукаванага грамадства. Пазней стыль яго прамоў быў прызнаны ўзорам атыцызму і стаў прыкладам для пераймання некаторых выдатных пісьменнікаў эпохі элінізму.

Вядомым сафістам лічыцца **Антыфонт**, якога называлі “поварам ідэй”. Даследчыкі рыторыкі адзначаюць высакапарны стыль яго

прамоў, мнагаслоўнасць і афарыстычнасць. Найбольш вядомымі былі яго судовыя прамовы, якія вызначаліся, паводле водгукаў сучаснікаў, асаблівай сілай уздзеяння і пераканання.

Сафіст **Крыцій** валодаў майстэрствам урачыстай прамовы. Яго прамовы вызначаліся прастатой і непасрэднасцю выкладу, імкліvasцю выражэння, плаўнасцю пераходу ад адной думкі да другой, нечаканасцю заключэння, незвычайнасцю прыкладаў і сентэнцыйнасцю.

Пэўны ўклад у развіццё тэорыі рыторыкі ўнёс **Трасімах Халкідонскі**, аўтар палітычных прамоў. Ён развіў вучэнне пра перыяд і члены сказа, унёс пэўны ўклад у трапалогію, даў азначэнне тропа, распрацаваў сістэму прыёмаў уздзеяння на слухачоў. Яго прамовы вызначаліся эмацыянальнасцю, пераканальнасцю і эфектыўнасцю.

Сафісты часта абвяшчалі мэтай выступлення перамогу ў спрэчцы любой цаной, іх разважанні пераўтвараліся ў гульню паняццямі, хітрае мудрагельства, злоўжыванне гнуткасцю паняццяў, якія ўводзілі апанентаў у зман. За гэта сафістаў нярэдка крытыкавалі і з цягам часу само слова сафіст набыло негатыўнае адценне, стала абазначаць тып філосафа, які займаецца мудрагельствам, пустымі разважаннімі.

Тым не менш як станоўчы трэба адзначыць той факт, што сафісты распрацавалі важнейшыя рытарычныя каноны складання прамоў і прыёмы пераканання слухачоў, звярнулі ўвагу на фактар адрасата, развілі майстэрства спрэчкі, вызначылі тэхніку і культуру маўлення, слоўнае афармленне выказвання.

Значны ўклад у развіццё тэорыі рыторыкі ўнеслі і іншыя старажытнагрэчаскія філосафы — Сакрат, Платон, Арыстоцель. Тэафраст.

Сакрат (469–399 гг. да н. э.) — старажытнагрэчаскі філосаф, які вусна распаўсюджваў свае погляды ў Афінах.

Яго філасофская дзейнасць мела на мэце маральнае адраджэнне грамадства. Нездарма Цыцэрон пазней назваў Сакрата “бацькам філасофіі” і, у прыватнасці, родапачынальнікам маральнай філасофіі. Філасофія Сакрата — этычны антрапалагізм. Пры даследаванні этычных пытанняў Сакрат прымяняў метады суб’ектыўнай дыялектыкі. Ён хадзіў па вуліцах і рынках і задаваў людзям пытанні: што такое дабро і зло, што такое карыснае, а што такое прыгожае? Сакрат задачамі філасофіі лічыў не пазнанне прыроды і сутнасці рэчаў, а пошукі адказу на пытанні, як трэба жыць. Яго дэвізам стаў выраз: “Пазнай самога сябе”. Сакрат сцвярджаў, што мудрасць — аснова высокамаральных учынкаў. Веды — паняцце пра нешта агульнае. Чалавек усведамляе і ацэньвае канкрэтныя ўчынкі толькі з дапамогай агульных паняццяў. Ісціна раскрываецца праз раскрыццё супярэчнасцей у разважаннях праціўнікаў.

Крытыкуючы сафістаў, спрачаючыся з імі, Сакрат сцвярджаў, што мера ўсіх рэчаў не чалавек, а ісціна, якая вышэй за меркаванні чалавека. Ісціна абсалютная. Суб’ектывізму сафістаў Сакрат, такім чынам, супрацьпаставіў веру ў абсалютны пачатак. У сувязі з гэтым Сакрат не прызнаваў значэнне рыторыкі як навукі пераконваць. Але ён развіў сістэму дыскусійнай аргументацыі, якая пазней атрымала развіццё ў выглядзе дыялектыкі. Галоўны яе прынцып — прымусіць праціўніка абвергнуць самога сябе і перайсці на пункт гледжання, выгадны апаненту. Арыгінальнасць метадыкі гутаркі Сакрата была ў тым, што ён прымушаў сваіх суб’яднаў лагічным шляхам, дзякуючы ўмела пастаўленым пытанням, прыйсці да ўсведамлення памылковасці сваіх меркаванняў і ў той жа час указваў ім шлях да лепшай пабудовы паняццяў.

Сакрату належаць вядомыя афарызмы: “Я ведаю толькі тое, што я нічога не ведаю, але ёсць людзі, якія і гэтага не ведаюць”, “Як многа рэчаў, без якіх можна абысціся. Людзі купляюць сабе дарагія забавы на рынку, а я бясплатна здабываю сабе ўцехі са сваёй душы”, “Я ем для таго, каб жыць, а некаторыя людзі жывуць, каб есці”.

Платон (428 або 427–348, або 347 гг. да н. э.) быў вучнем і паслядоўнікам Сакрата, гарачым прыхільнікам яго поглядаў. Пасля смерці Сакрата шмат падарожнічаў і вырашыў стварыць сваю школу ў садах Акадэма, славетную Акадэмію. Слухачы Акадэміі займаліся матэматыкай, дыялектыкай, вучэннем аб дзяржаве, этыкай, гнасеалогіяй, якія і склалі аснову платонаўскай філасофіі. Платон імкнуўся сфармуляваць прынцыпы і правілы стварэння стабільнага грамадства. Сярод вучняў Платона быў і Арыстоцель. Захаваліся 23 дыялогі Платона, прамова “Апалогія Сакрата” і пісьмы.

Ідэалізм Платона праявіўся ў тым, што ён верыў у існаванне ідэі асобна ад з’явы. Быў перакананы, што зло — уласцівасць матэрыі. Прадметам любой дзейнасці чалавека павінна быць дабро. Платон выдзяляў тры катэгорыі дабра: Дабро ў душы, выражанае ў дабрадзейнасці, Дабро ў целе, выражанае ў сіметрыі форм і Дабро ў знешнім свеце, выражанае праз сацыяльны стан у грамадстве.

Вялікае значэнне Платон надаваў красамоўству, падкрэсліваў яго грамадскую сутнасць, разглядаў яго як сродак выхавання дабрадзейнасці і як сродак пазнання. Сапраўднае красамоўства, як лічыў Платон, заснавана на глыбокіх ведах і таму даступна толькі філосафу. Аратар павінен думаць толькі праўдзіва, таму — валодаць ведамі і ўмець пераконваць людзей.

У сваіх трактатах “Горгій”, “Сафіст”, “Тээтэт” Платон прадставіў сістэму ўяўленняў пра аратарскае майстэрства:

- красамоўства павінна быць дзелавітым, а не пустаслоўным;
- непадкупным, а значыць сумленным і па сваім характары высокамаральным;
- яно павінна не падаўляць людзей, а пераконваць іх, далучаючы да ведаў;
- аратар павінен гаварыць вольна, пра што ён жадае і што служыць ісціне;
- публічнае слова павінна быць накіравана на грамадскую дзейнасць.

Платон параўноўваў аратара з урачом, выхавальнікам і мудрацом. Урач паляпшае стан хворага лекамі, а аратар стан грамадства сваімі разважанямі.

Арыстоцель (384–322 гг. да н. э.) — вядомы філосаф старажытнасці, якому належыць значная роля ў развіцці старажытнагрэчаскай рыторыкі. Арыстоцель быў вучнем Платона, займаўся ў Афінах у яго Акадэміі. Пасля смерці Платона пакінуў Афіны, некаторы час быў выхавальнікам Аляксандра Македонскага, пасля вярнуўся ў Афіны, дзе стварыў сваю школу Лікей (па назве храма Апалона Лікейскага, паблізу якога яна знаходзілася). Пры школе быў сад з крытымі галерэямі для прагулак (peripatos), і паколькі заняткі праходзілі там, школа атрымала назву перыпатэтычнай, яе вучні — перыпатэтыкаў.

Арыстоцель быў вучоным-энцыклапедыстам. Ён падвёў вынік развіццю філасофскай думкі ад яе пачатку ў Старажытнай Грэцыі і да Платона, сістэматызаваў веды, падзяліўшы ўсе навукі на тры групы: тэарэтычныя, мэта якіх — веды (філасофія, матэматыка і фізіка), практычныя, прызначаныя кіраваць паводзінамі чалавека (этыка, эканоміка і палітыка) і творчыя, прызначэнне якіх — дасягненне прыгожага (паэтыка, рыторыка і мастацтва).

Арыстоцель паспрабаваў спалучыць рыторыку з філасофіяй. У рыторыцы ён падкрэсліваў арганічнае адзінства думкі і слова, лічыў рыторыку творчым працэсам думкі і пачуццяў, ажыццяўляемым пры дапамозе слова, адрасаванага слухачам. У аснову аратарскага майстэрства Арыстоцель паклаў лагічныя сродкі пераканання, пры доказе свайго пункту гледжання аратар павінен абапірацца на навуковы метада, а не на патэтыку і эмоцыі.

Думкі аб аратарскім майстэрстве Арыстоцель выказваў у многіх працах (у тым ліку і ў трактаце “Паэтыка”), але найбольш поўна праблема рыторыкі ён разглядаў у кіраўніцтве па красамоўстве “Рыторыка”. Гэта адзіная старажытнагрэчаская рыторыка, якая захавалася ў параўнальна цэлым выглядзе. “Рыторыку” Арыстоцеля называюць аргументуючай, яна цесна звязана з майстэрствам дыялектыкі. “Рыторыка” складаецца з трох кніг.

У першай кнізе Арыстоцель дае наступнае азначэнне рыторыкі: “Рыторыка — мастацтва знаходзіць магчымыя спосабы пераканання адносна любога прадмета”. Маўленне складаецца з трох элементаў: таго, хто гаворыць, прадмета, пра які ён гаворыць, і асобы, да якой ён звяртаецца і якая ёсць канечная мэта ўсяго. Ёсць тры тыпы прамоў, якія вызначаюцца трыма параметрамі — месцам, часам і мэтай: дарадчая (задача якой угаворваць або адгаворваць, суадносіцца з будучым часам), судовая (задача — абвінавачваць або апраўдваць, адпавядае прошламу часу) і эпідэйктычная (усхваляць або асуджаць, звязана з цяперашнім часам). Выдзяляе Арыстоцель і этапы падрыхтоўкі да выступлення: вынаходніцтва, размяшчэнне, слоўнае афармленне, запамінанне і выкананне. Арыстоцель указвае на асобасныя якасці аратара, якія выклікаюць у слухачоў давер: разважлівасць, дабрадзейнасць, добразычлівасць.

У другой кнізе Арыстоцель выдзяляе важнейшыя кампаненты аратарскага мастацтва: аратар, аўдыторыя, прамова. Дзеянне пераканваючай прамовы залежыць ад трох момантаў: маральнага характару гаворачага, якасці самой прамовы, настрою слухачоў.

У трэцяй кнізе, як адзначае Арыстоцель, разглядаюцца тры пытанні: адкуль браць спосабы пераканання, аб стылі, як размяшчаць часткі прамовы. Асноўная ўвага ў гэтай кнізе звяртаецца на стыль.

Асноўнай вартасцю стылю Арыстоцель называе яснасць выкладу: калі маўленне не яснае, яно не дасягае сваёй задачы. Стыль не павінен быць ні нізкім, ні празмерна ўзвышаным, ён павінен адпавядаць прадмету размовы. Не менш важнай умовай эфектыўнасці прамовы з’яўляецца дакладнасць словаўжывання і правільнасць маўлення. Аснову стылю складае ўменне гаварыць правільна. А для гэтага неабходна ўмела размяшчаць словы пры пабудове фразы і дакладна абазначаць апісваемыя прадметы. Стыль аратара павінен быць напоўнены пачуццём, эмоцыямі, але яны павінны адпавядаць зместу выступлення. Узорнае аратарскае маўленне павінна вызначацца пэўнай рытмікай і выразнасцю, якая ствараецца ўмела і да месца падбранымі метафарамамі, эпітэтамі, параўнаннямі, загадкамі, гіпербаламі, памяншальнымі імёнамі і іншымі моўнымі сродкамі, але пры гэтым павінна быць умеранасць у іх выкарыстанні.

Арыстоцель разглядае таксама моўныя асаблівасці розных тыпаў прамовы: дарадчай, судовай і эпідэйктычнай. Аналізуючы сродкі стварэння выразнасці і прыгажосці стылю, ён, аднак, адзначае, што ўсе яны падпарадкаваны асноўнай задачы — дасягненню ведаў, пераканання, арганізацыі грамадскай думкі. Такім чынам, Арыстоцель у “Рыторыцы” апісаў сістэму якасцей аратарскага выступлення:

яснасць, дакладнасць, правільнасць, эмацыянальнасць, выразнасць, умеранасць, дарэчнасць, змястоўнасць і дзейнасць.

Разглядаючы кампазіцыю прамовы, Арыстоцель выдзяляе ў ёй дзве важнейшыя часткі: папярэдні выклад і перакананне, а ў цэлым структуру выступлення ўяўляе наступным чынам: уступ; папярэдні выклад; перакананне (складаецца з задачы і доказу); заключэнне, характарызуе асаблівасці кожнай часткі ў розных тыпах прамоў.

Арыстоцель размяжоўваў стыль пісьмовага і вуснага маўлення, адзначаючы ў першым перавагу дакладнасці і пэўную стрыманасць, а ў другім — жывасць і артыстычнасць.

Калі гаварыць пра практычную рэалізацыю функцый рыторыкі, то ў якасці ўзору неабходна назваць аратарскую дзейнасць *Дэмасфена* (к. 384–322 гг. да н. э.), які дасягнуў вяршыні красамоўства ў Старажытнай Грэцыі. Дэмасфен па праву лічыцца першай зоркай у аратарскай эліце антычнасці. Яго літаратурная спадчына налічвае 61 тэкст прамоў (некаторыя з якіх маюць па сто і больш старонак), 56 уступаў да прамоў і некалькі пісьмаў.

Дэмасфен быў сынам багатага рамесніка, але пасля смерці бацькі (калі Дэмасфену было ўсяго сем гадоў), апекуны прысвоілі сабе большую частку грошай і маёмасці. Каб адсудзіць маёмасць, Дэмасфен пачаў вывучаць афінскія законы і аратарскае майстэрства. Яго настаўнікамі былі Ісакрат і Ісей. Апекуноў асудзілі, а Дэмасфен пачаў рыхтавацца да аратарскай дзейнасці. Каб здабыць сродкі на жыццё, працаваў лагографам. Першыя яго выступленні не мелі поспеху. У яго быў слабы голас, ён гаварыў невыразна, злёгка заікаўся, картавіў, пацэпваў плячом і не ўмеў трымацца перад публікай. Але ён вырашыў выправіць гэтыя недахопы, адасобіўся, падоўгу не выходзіў з дому і настойліва практыкаваўся. Пасля доўгіх намаганняў дасягнуў сваёй мэты, стаў выдатным аратарам. Але ніколі не выступаў без падрыхтоўкі, старанна рыхтаваў тэкст выступлення, абдумваючы кожнае слова, завучваў загадзя запісанае выступленне на памяць. Вялікае значэнне надаваў дыкцыі, міміцы, прасторавым паводзінам аратара перад аўдыторыяй.

Прастата выкладу ў Дэмасфена спалучалася вялікай сілай думкі і пачуцця. Яго прамовы былі насычаны разнастайным фактычным матэрыялам, мелі шмат аўтарскіх назіранняў і характэрных дэталей. Глыбокі псіхолаг, знаходлівы палеміст, ён умеў трымаць слухачоў у напружанні, выклікаць увагу аўдыторыі і затрымаць яе да канца выступлення. Палымяны аратар антымакедонскай дэмакратычнай групойкі ў Афінах, ён стварыў прамовы, напоўненыя пафасам, дынамізмам і моцнай экспрэсіяй.

Дэмасфен абгрунтаваў пэўныя маральна-этычныя прынцыпы і нормы, якімі павінен кіравацца аратар. Красамоўства, як лічыў Дэмасфен, павінна быць сацыяльна накіраваным, звязаным з палітычнай дзейнасцю. Аратар павінен быць аб'ектыўным, не кіравацца пачуццём непрыязнасці або жаданнем усхваляць каго-небудзь. Паміж выступленнем аратара і яго практычнай дзейнасцю не павінна быць разыходжання.

Класічныя працы па рыторыцы былі напісаны *Тэафрастам*. У сваім трактаце “Аб стылі” ён разглядае асноўныя якасці аратарскай прамовы, у ліку якіх называе яснасць, чыстату, адпаведнасць тэме і прыгажосць, асноўнымі паказчыкамі якой лічыць мілагучнасць, напеўнасць гучання і ўзвышанасць, велічнасць думкі.

Такім чынам, да IV ст. да н. э. у Старажытнай Грэцыі былі вызначаны асноўныя функцыі і задачы рыторыкі, выдзелены і апісаны важнейшыя тыпы прамой, створана метадыка навучання аратарскаму мастацтву, вырацаваны каноны ўзорнай аратарскай прамовы. Старажытнагрэчаская рыторыка была дасягненнем высокай духоўнай культуры Элады. Яна вырацавала адметны строгі стыль класічнай прамовы — атычны стыль (атыцызм). З вялікай колькасці атычных аратараў найлепшымі пазней былі прызнаны толькі дзесяць. На аснове адбору, зробленага пергамскімі вучонымі ў II ст. да н. э., быў складзены так званы “Канон дзесяці атычных аратараў”, у які ўвайшлі Антыфон, Алкід, Лісій, Ісакрат, Ісей, Лікур, Дэмасфен, Эсхіл, Гесперід, Дынарх.

З другой палавіны IV ст. да н. э. пачынаецца новы перыяд антычнай культуры — элінізм. У выніку падзення старажытнагрэчаскай дэмакратыі змяншаецца роля аратарскага мастацтва. Аратары надаюць больш увагі знешняму, слоўнаму афармленню выступлення, імкнуцца да прыгажосці і выразнасці стылю выкладу. Даследуюцца выяўленча-выразныя моўныя сродкі, вивучаюцца праблемы культуры маўлення і стылістыкі. Фарміруецца азіяцкі стыль (азіянізм), які ўзнік у гарадах Малой Азіі, яго вивучалі Гермаген, Феадор Гадарскі, Лангін. Гэты стыль характарызуецца празмернай патэтыкай, пафаснасцю, арнаментальнасцю, павышанай увагай да слоўнага афармлення і ўпрыгожвання выказвання.

Некаторыя тэарэтыкі і практыкі аратарскага мастацтва не падтрымлівалі азіяцкі стыль, крытыкавалі яго і імкнуліся адрадзіць класічныя рытарычныя традыцыі. Так узнікае новаатычны стыль, які ўзнаўляе класічныя каноны, строгі стыль аратарскай прамовы.

Прадстаўніком гэтага стылю можна назваць выдатнага рытара *Дыянісія Галікарнаскага* (к. 55–8 гг. да н. э.), які быў родам з горада

Галікарнас у Малой Азіі. У сваіх працах “Пра старажытных аратарай”, “Аб аратарскім мастацтве Дэмасфена”, “Аб злучэнні слоў”, “Рымская старажытнасць” на матэрыяле ўзораў стылю атычных аратарай IV ст. да н. э. ён сфармуляваў асноўныя прынцыпы атыцызму, падтрымаў вядомае вучэнне Арыстоцеля аб трох стылях і тыпах прамоў, паказаў важнейшыя рытарычныя каноны і прыёмы. Асабліваю ўвагу ён надаваў гукавому афармленню маўлення, аб’яднаў этычныя, эстэтычныя і фізічныя характарыстыкі гукаў, развіў тэорыю рытмаў. Ён вывучаў правілы падбору слоў і сувязі іх у сказе, лічыў, што парадак слоў павінен адпавядаць патрабаванням як логікі, так і эстэтыкі.

Старажытнагрэчаскі этап у развіцці рыторыкі завяршаецца яе перамяшчэннем з грамадска-палітычнай сферы ў вучэбную. Пры вывучэнні рыторыкі асноўная ўвага звяртаецца на школьныя дэкламацыі, складанне прамоў на вымысленыя тэмы, знешняе ўпрыгожванне стылю прамоў.

1.2. Старажытнарымская рыторыка

Наступны этап у развіцці рыторыкі пачынаецца на мяжы I ст. да н. э. і I ст. н. э. і звязаны са Старажытным Рымам. У Старажытным Рыме ў перыяд рэспубліканскага ладу асноўнымі дзяржаўнымі органамі былі сенат, народныя сходы і суды, дзе мог выступіць любы грамадзянін. Як і Грэцыя, гэта была дзяржава рабаўласніцкай дэмакратыі, што і садзейнічала развіццю свабоды слова і адпаведна — рыторыкі. Удзел грамадзяніна ў палітычным жыцці дзяржавы быў немагчымы без валодання публічным словам, у сувязі з чым навучанне аратарскаму майстэрству было даволі распаўсюджаным.

Рымскія аратары за ўзор узялі вопыт старажытнагрэчаскіх майстроў красамоўства, развілі і дапоўнілі яго ўласнымі назіраннямі.

Рымскі этап у развіцці рыторыкі прадстаўлены дзейнасцю такіх вядомых судовых аратарай, як Марк Порцый Катон Старэйшы, Гай Папірый Карбон, Гай Скрыбоній Курыён, Крас, Квінт Гартэнзій Гартал, якія блісуча паказалі сябе на многіх судовых працэсах, у адвакацкай практыцы, у галіне юрыспрудэнцыі.

Зоркай першай велічыні ў гэтым сузор’і выдатных аратарай па праву лічыцца *Марк Тулій Цыцэрон* (106–43 г. да н. э.). Паходзіў з саслоўя коннікаў. Нарадзіўся ў г. Арпін, адукацыю атрымаў у Рыме. Цыцэрон рыхтаваўся да прафесіі судовага аратара, таму вывучаў грамадзянскае права, філасофію, рыторыку, прысутнічаў на выступленнях лепшых аратарай, вучыўся дэкламацыі ў вядомых акцёраў.

Палітычную кар’еру зрабіў сам дзякуючы сваім здольнасцям. Бліскучая адукацыя, аратарскі талент, удалы пачатак адвакацкай дзейнасці адкрылі Цыцэру дарогу да дзяржаўных пасадаў. У 76 г. ён заняў дзяржаўную пасаду квестара ў Заходняй Сіцыліі, у 66 г. выбраны прэтарам, у 63 — консулам. Асаблівую вядомасць атрымалі яго прамовы супраць Каціліны. Займаўся актыўнай палітычнай дзейнасцю з папераменным поспехам. Калі ў выніку трэцяй антырэспубліканскай змовы Рымская рэспубліка загінула, улада перайшла ў рукі імператара, у ліку першых ахвяр рэпрэсій быў Цыцэрон, забіты ў 43 г. да н. э.

Творчую спадчыну Цыцэрона складаюць 58 палітычных і судовых прамоў, 19 трактатаў па рыторыцы, палітыцы, філасофіі, звыш 800 пісьмаў. Найбольш важныя трактаты па рыторыцы аб’яднаны ў кнігу “Тры трактаты аб аратарскім мастацтве” (“Аратар”, “Аб аратары”, “Брут”). Разглядаючы функцыі рыторыкі, Цыцэрон падкрэслівае яе грамадскую важнасць, сувязь з філасофіяй і правам. У сваіх трактатах ён разглядае прынцыпы пабудовы выступлення, этапы яго падрыхтоўкі, асаблівасці кампазіцыі, слоўнае афармленне.

У трактаце “Аб аратары” Цыцэрон сцвярджае, што аратарам можа быць толькі ўсебакова адукаваны чалавек. Такім у першую чаргу з’яўляецца палітычны дзеяч, выратавальнік айчыны. Разглядаючы асобу аратара, Цыцэрон падкрэслівае важнасць прыродных здольнасцей і неабходнасць удасканалення аратарскага майстэрства. Важнейшымі ўмовамі для фарміравання сапраўднага аратара з’яўляюцца прыродны талент, тэорыя аратарскага мастацтва і практычныя заняткі: “Паэтамі нараджаюцца, аратарамі становяцца”. Рашаючую ролю ў аратарскім мастацтве адыгрываюць веды, навыкі. “Аратара павінны хваляваць тры рэчы: што сказаць, дзе сказаць і як сказаць”. Выступаючы з любой прамовай (палітычнай, абарончай, абвінаваўчай), аратар павінен быць асабіста перакананым у сваёй праваце, яго прамова павінна быць даказальнай. У гэтым жа трактаце Цыцэрон разглядае асновы пабудовы прамоў, асаблівасці яе зместу, афармлення і агучвання (вымаўлення), аналізуе мову, рытмічнасць і перыядычнасць маўлення, сродкі ўздзеяння на слухачоў. Поспех аратара, як сцвярджае Цыцэрон, у многім залежыць ад яго ўмення карыстацца словам, моўнага багацця. Аратару неабходна ўдасканаліваць дыкцыю, развіваць маўленне, трэніраваць памяць. Знешні выгляд аратара таксама павінен быць прыемным для слухачоў. Мае значэнне і яго манера паводзін — уменне валодаць позіркамі, трымацца проста і спакойна. Аратар павінен пераканаць слухачоў, прынесці ім асалоду і падпарадкаваць сабе.

У трактаце “Брут” Цыцэрон апісвае гісторыю грэчаскага і рымскага красамоўства, расказвае пра слаўтых аратараў, аналізуе асаблівасці іх стылю, адзначае адметнасці кожнага з іх.

Трэці трактат “Аратар” прысвечаны аналізу стылю прамовы. Стыль выступлення, на думку Цыцэрона, вызначаецца зместам прамовы, намерам аратара, мэтай выступлення. Асноўная мэта аратара — пераканаць слухачоў, аказаць на іх уражанне прыгажосцю і вытанчанасцю свайго маўлення, захапіць і ўсхваляваць узвышанасцю сваіх разважанняў. Разглядаецца таксама тэорыя рытму і перыядызацыі маўлення.

Бліскучы стыліст, майстар публічнага слова, Цыцэрон па праву лічыцца аўтарам узорнай лацінскай прозы.

Рымскую тэорыю красамоўства развіваў таксама *Марк Фабій Квінтыліян* (35 – к. 100 г. н. э.), відны аратар і настаўнік рыторыкі. У сваёй асноўнай працы “Настаўленне аратару” у 12 кн. ён падагульняе вопыт старажытнагрэчаскай і рымскай рыторыкі. Гэта сістэматызаваны выклад аратарскага мастацтва, у ім аналізуюцца тэорыя і практыка красамоўства, разглядаюцца праблемы педагогікі, этыкі, падаецца характарыстыка рытарычных школ, стыляў. У 1-й кнізе ён піша пра пачатковае навучанне дзяцей, у 2-й — навучанне ў аратара, з 3-й па 7-ю апісваюцца першыя два этапы падрыхтоўкі да выступлення — інвенцыя і дыспазіцыя, з 8-й па 11-ю — элакуцыя і меморыя, у 12-й кнізе падаецца партрэт дасканаллага аратара.

Аснову гэтай кнігі складаюць прынцыпы і нормы, выпрацаваныя старажытнагрэчаскай рыторыкай і абгрунтаваныя Цыцэронам. Квінтыліян лічыць, што рыторыка — мастацтва гаварыць прыгожа. Гэта навука і мастацтва, саюз слова і думкі. Каб стаць аратарам, неабходныя і прыродныя здольнасці, і навучанне. Мэта выхавання і адукацыі будучага аратара — падрыхтоўка да грамадскай дзейнасці на дзяржаўнай службе, у судзе, у галіне культуры і адукацыі. Кожны аратар павінен валодаць глыбокімі ведамі і высокімі маральнымі якасцямі. Квінтыліян распрацаваў праграмы навучання, метады трэніроўкі, віды дзейнасці пры засваенні аратарскага майстэрства.

Квінтыліян выдзяляе пяць раздзелаў рыторыкі: вынаходніцтва, размяшчэнне, выклад, запамінанне, вымаўленне. Мэта аратара — павучаць, абуджаць, прыносіць асалоду. Апісвае тры тыпы прамовы: доказная (пахвала або асуджэнне), разважлівая (дарадчая), судовая (абарончая і абвінаваўчая), разглядае кампазіцыю і структуру прамовы, падрабязна аналізуе змест усіх этапаў падрыхтоўкі да выступлення.

Быць красамоўным, адзначае Квінтыліян, — значыць выражаць свае думкі праз слова ясна, дакладна, праўдзіва, прыгожа і прыстойна, у адпаведнасці з мэтай і намерам, прыносіць слухачам здзіўленне і задавальненне. Да недахопаў маўлення ён адносіць непаўнату,

аднастайнасць, расцягнутасць. Да прыгажосці маўлення ён далучае жывое выяўленне прадметаў, узнаўленне жывых малюнкаў, якія выклікаюць эмоцыі. Асаблівую ролю пры гэтым адыгрываюць тропы і фігуры, вучэнне аб якіх падрабязна выкладае Квінтыліян.

Аналізуе Квінтыліян тыпы аратараў і стылі аратарскага маўлення (атычны, азіяцкі і радоскі). Неабходна прымаць пад увагу не толькі тое, хто гаворыць, але і за каго, перад кім, аб чым, а таксама месца і час выступлення.

Сачыненне Квінтыліяна ахоплівае ўвесь шлях падрыхтоўкі аратара. Яго каштоўнасць у тым, што аўтар не абмяжоўвае красамоўства сумай рытарычных правіл, а заклікае да ўсебаковага выхавання аратара, спалучае рытарычныя праблемы з педагагічнымі.

Такім чынам, распрацоўка тэорыі і практыкі красамоўства, вывучэнне яго гісторыі ў Старажытным Рыме сведчыць аб тым, што красамоўства адыгрывала значную ролю ў палітычным жыцці, судовай практыцы і духоўнай культуры рымскага грамадства.

Пытанні і заданні

1. Якія этапы прайшла ў сваім развіцці рыторыка?
2. Дзе і калі ўзнікла рыторыка? Што спрыяла яе ўзнікненню?
3. Якія роды красамоўства развіваліся ў старажытнай Грэцыі?
4. Назавіце найбольш вядомых сафістаў. Ахарактарызуйце дзейнасць сафістаў і іх ролю ў развіцці тэорыі і практыкі красамоўства.
5. Назавіце ўклад Сакрата ў развіццё дыскусійнай аргументацыі.
6. Якое значэнне для развіцця тэорыі красамоўства мела дзейнасць Платона?
7. Назавіце працы Арыстоцеля, прысвечаныя красамоўству і іх значэнне.
8. Якія этапы падрыхтоўкі да выступлення, элементы маўлення, часткі кампазіцыі і тыпы прамой выдзяляў Арыстоцель?
9. Якім якасцям павінна адпавядаць узорнае аратарскае маўленне, як лічыць Арыстоцель?
10. Якая роля ў развіцці рыторыкі Дэмасфена?
11. Назавіце асноўныя дасягненні старажытнагрэчаскай рыторыкі.
12. Назавіце стылі аратарскай прамовы Старажытнай Грэцыі.
13. Уклад Цыцэрона ў развіццё тэорыі і практыкі аратарскага майстэрства.
14. Распрацоўка пытанняў рыторыкі ў дапаможніку Квінтыліяна.

Спіс літаратуры

1. Алпатов, В. М. История лингвистических учений : учеб. пособие / В. М. Алпатов. – М. : Язык и славянские культуры, 1998. – 368 с.
2. Аннушкин, В. И. Русская риторика : исторический аспект : учеб. пособие / В. И. Аннушкин. – М. : Высшая школа, 2003. – 397 с.
3. Античные теории языка и стиля : Антология текстов : перевод / под ред. О. Фрейденберг. – СПб. : Алетейя, 1996. – 363 с.
4. Аристотель. Риторика / Аристотель ; пер. О. П. Цыбенко ; под ред. О. А. Сычева и И. В. Пешкова. – Изд. 2-е, перераб. // Аристотель. – М. : Лабиринт, 2007. – 256 с.
5. Аристотель. Поэтика / Аристотель ; пер. В. Г. Аппельрота ; под ред. Ф. А. Петровского. – Изд. 2-е, перераб. // Аристотель. – М. : Лабиринт, 2007. – 256 с.
6. Булыка, А. М. Красамоўства ў Беларусі : хрэстаматыя / А. М. Булыка, Л. М. Мінакова, А. А. Станкевіч. – Мінск : Універсітэцкае, 2002. – 181 с.
7. Вомперский, В. П. Стилистическое учение М. В. Ломоносова и теория трех стилей / В. П. Вомперский. – М., 1970. – 210 с.
8. Грановская, Л. М. Риторика / Л. М. Грановская ; под общей ред. В. А. Плотниковой. – М. : Азбуковник, 2004. – 218 с.
9. Граудина, Л. К. Русская риторика / Л. К. Граудина, Г. И. Кочеткова. – М. : Центрполиграф, 2001. – 668 с.
10. Ломоносов, М. В. Полн. собр. соч. – / М. В. Ломоносов. – Т. 7 : Труды по филологии, 1739–1758 гг. ; ред. В. В. Виноградов [и др.]. – М.-Л. : Академия наук СССР, 1952. – 996 с.
11. Мячкоўская Н. Рыторыка ў культурах заходніх і ўсходніх славян. Тэндэнцыі развіцця ў XV–XVII стагоддзях / Н. Б. Мячкоўская. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 35 с.
12. Ораторское искусство : хрестоматия / автор-сост. Н. Г. Бело-стоцкая. – М. : Политиздат, 1978. – 192 с.
13. Тронский, И. М. История античной литературы / И. М. Тронский. – М. : Высшая школа, 1957. – 483 с.
14. Хазагеров, Т. Г. Общая риторика : курс лекций. Словарь риторических приёмов / отв. ред. Е. Н. Ширяев. – 2-е изд., перераб. и доп. – Ростов н/Д : Феникс, 1999. – 320 с.
15. Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве / Цицерон ; пер. с латинского Ф. А. Петровского [и др.] ; под ред. М. Л. Гаспарова – М. : Наука, 1972. – 471 с.

1.3. Сярэдневяковая рыторыка

Новы этап у развіцці навукі аб красамоўстве — сярэдневяковая рыторыка. Яна пераняла асноўныя нормы антычнай рыторыкі, але набыла новыя рысы. На змену дэмакратычных форм кіравання прыходзіць манархія. Паколькі дзяржава стала манархічнай, у ёй не было цікавасці да грамадскіх дыскусій, таму палітычнае і судовае красамоўства знікае. Захоўваюцца хвалебныя прамовы, у якіх услаўляецца манарх.

У гэты ж час шырока распаўсюджваецца хрысціянства, у сувязі з чым развіваецца новы тып прамовы — царкоўная пропаведзь, у якой даецца тлумачэнне гэтага рэлігійнага вучэння. Узнікае асобны раздзел багаслоўя — гамілетыка, у якой вывучаецца тэорыя і практыка царкоўнай пропаведзі. Св. Аўгусцін у сачыненні “De doctrina Christiana” стварае ўводзіны ў хрысціянскую (царкоўную) рыторыку. Найбольш вядомыя хрысціянскія прапаведнікі — візантыец Іаан Златавуст, прадстаўнік заходне-хрысціянскай царквы Аўгусцін Блажэнны, кіеўскі мітрапаліт Іларыён, епіскап Кірыл Тураўскі.

Неабходна адзначыць, што ў эпоху Сярэдневякоўя найбольш спрыяльныя ўмовы для развіцця рыторыкі былі на Беларусі і ўкраіне, так як тут, нягледзячы на існаванне манарха, былі яшчэ элементы дэмакратычнага ладу. Напрыклад, у Полацкім княстве быў падзел улады — заканадаўчая ўлада належала народнаму сходу (вечу), які аб’яўляў войны, заключаў мір, запрашаў або выганяў князя. Князю належала выканаўчая ўлада. Гэтыя традыцыі захаваліся і калі беларускія і літоўскія землі ў сярэдзіне 13 ст. увайшлі ў склад Вялікага княства Літоўскага (беларускія землі займалі 2/3 тэрыторыі княства), пазней да іх далучылася і Кіеўскае княства. Быў створаны звод заканадаўчых актаў “Статут Вялікага княства Літоўскага”, прызнаны адным з самых дасканалых у Еўропе. Таму лепшыя ўмовы для развіцця хрысціянскай пропаведзі былі ў беларускіх і ўкраінскіх рытараў. Іх пропаведзі пазбаўлены ўсхвалення манарха, а ў цэнтры іх увагі — унутраны, духоўны свет, сутнасць хрысціянскага вучэння. Пропаведзь мела вялікае выхаваўчае значэнне, яе функцыянальным прызначэннем у сярэдневяковым храмавым мастацтве было тлумачэнне сэнсу важнейшых падзей новазапаветнай гісторыі, пахвала адпаведнага гэтым падзеям свята. Царкоўна-багаслоўскае красамоўства, якое пачало развівацца як тэорыя і практыка пропаведзі, сфарміравала новы тып аратара-прапаведніка, самаахвярнага, бескарыслівага, напоўненага спачуваннем да бліжняга, абсалютна перакананага ў сваёй праваце, які адчувае сябе абароненым сілаю самога Бога.

Найбольш вядомымі прадстаўнікамі царкоўнага красамоўства на Беларусі былі Аўраам Смаленскі і Кірыл Тураўскі.

Кірыл Тураўскі (к. 1130–1182 гг.) — асоба надзвычай шматгранная і адметная ў гісторыі ўсходнеславянскай культуры. Нарадзіўся ў г. Тураве ў сям’і заможнага мешчаніна, атрымаў там грунтоўную адукацыю, пастрыгся ў манахі, пачаў займацца літаратурнай дзейнасцю. Калі стаў тураўскім епіскапам, набыў вядомасць як прапаведнік, выступленні якога вызначаліся высокім аратарскім майстэрствам.

Таленавіты пісьменнік, выключны аратар, вядомы дзеяч хрысціянскай царквы, ён унёс значны ўклад у развіццё нашай духоўнай культуры. Кірыл Тураўскі з’яўляецца адным з самых яркіх прадстаўнікоў царкоўна-багаслоўскага красамоўства XII ст. Яму належаць 8 “Слоў” або павучанняў, 3 прытчы, каля 30 малітваў. У сваіх творах Кірыл Тураўскі прытрымліваўся традыцый візантыйскай эпідэйктычнай прамовы, мэтай якой — выказаць сваё бачанне добра і зла, даць ім выразную ацэнку — пахвалу або ганьбаванне.

Адной з важнейшых умоў паспяховасці і эфектыўнасці эпідэйктычнай прамовы лічылася рэалізацыя рытарычнага прынцыпу блізкасці да слухача і, як вынік, устанаўленне камунікатыўнага кантакту з аўдыторыяй. Паказваючы ў сваіх “Словах...” — прапаведзях або царкоўных сказаннях змест той ці іншай евангельскай падзеі, Кірыл Тураўскі паспяхова звязвае мінулае з сучасным яму жыццём, імкнецца зрабіць слухачоў непасрэднымі сведкамі апісваемых падзей. З гэтай мэтай ён ужывае розныя прыёмы — выкарыстанне форм дзеяслова *praesens historicum* — цяперашняга гістарычнага (*земля трепещет, прошю назарянина, дажь ми тело съняти*), ужыванне слоў *днесь, ныне*, форм займенніка *мы* (*Поидем же и мы ныне, братие*), імператыўныя дзеяслоўныя формы (*не скърбите, нь радуйтеся и веселитеся*).

Для ўзмацнення мастацкага ўздзеяння слова прапаведніка Кірыл Тураўскі актыўна выкарыстоўваў разнастайныя сродкі экспрэсівізацыі маўлення — узнёслыя, высокія словы (*велика, добра, славна, пречистей, дивно*), алегарычныя вобразна-сімвалічныя формы (*весна красуется*), метафары-ўвасабленне (*луна честь подавает, земля радуется*), эпітэты (*праведное солнце, душеполезные словеса*), параўнанні (*царское серебро — человеческие души*), супрацьпастаўленні (*кръстьяны малыя с великими, нищяя с богатыми*) і інш.

У адпаведнасці з традыцыямі візантыйскага красамоўства “Словы...” Кірыла Тураўскага маюць трохчастковую будову, у іх актыўна выкарыстоўваюцца сінтаксічныя фігуры — рытарычныя тырады, анафара, эпіфара, паралелізм сказаў, шматзлучнікавасць і шматпрыназоўнікавасць, градацыя і ампліфікацыя, антытэза і інверсія.

Напісанья для святочнага богаслужэння, “Словы...” Кірыла Тураўскага былі прасякнуты пафасам сцвярджэння хрысціянскіх ідэалаў і напоўнены шчырым і глыбокім пачуццём любові да чалавека, клопатам пра яго духоўную дасканаласць. Самай адметнай уласцівасцю пропаведзей К. Тураўскага з’яўляецца іх асаблівы настрой — урачыстасць, велічнасць і ўзнёсласць. Як выдатны помнік урачыстага царкоўнага красамоўства “Словы...” вызначаюцца, з аднаго боку, выкарыстаннем традыцыйных для візантыйскага панегірычнага красамоўства выяўленча-выразных сродкаў, але, з другога боку, адрозніваюцца самабытнасцю манеры выкладу і ўмелым, дарэчным выкарыстаннем гэтых сродкаў.

1.4. Рыторыка эпохі Адраджэння

Наступны этап у развіцці рыторыкі — рыторыка эпохі Адраджэння. Фарміраванне капіталізму, эканамічнае і палітычнае развіццё прывялі да росту гарадоў, развіццю гандлю, што садзейнічала пашырэнню антыфеадальных, дэмакратычных настройаў, папулярызацыі свабоды, асабліва свабоды чалавека, свабоды слова. Гэта абумовіла зварот да антычнасці. Адраджэнне (Рэнесанс) пачалося ў Італіі ў 14 ст., у заходняй і цэнтральнай Еўропе — у XV–XVI стст., у Расіі — у XVII ст.

У гэты час папулярным становіцца вывучэнне класічных моў. Друкуюцца кнігі антычных аўтараў. Адначасова развіваюцца нацыянальныя мовы, кнігадрукаванне, павышаецца цікавасць да ўласнай гісторыі, фарміруецца нацыянальная самасвядомасць. У сувязі з актывізацыяй грамадскага і культурнага жыцця ўзнікае цікавасць да красамоўства, адраджаецца аратарскае майстэрства.

У эпоху Адраджэння адбыўся адрыў рыторыкі ад філасофіі, логікі і права і збліжэнне яе з граматыкай і паэтыкай. Вялікая ўвага стала ўдзяляцца пісьмовай мове, менш развіваецца вуснае маўленне.

1.5. Рыторыка XVI–XVII стагоддзяў у Беларусі

Значны ўклад у развіццё тэорыі і практыкі красамоўства на Беларусі ўнеслі Францыск Скарына, Сімеон Полацкі, Сымон Будны, Васіль Цяпінскі і інш.

Як адзначаюць даследчыкі, у XVI–XVII стст. у сувязі з пашырэннем адукацыі на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага адбываецца росквіт рыторыкі і павышэнне яе ролі ў грамадстве. У многіх беларускіх

гарадах (Полацку, Нясвіжы, Брэсце, Пінску, Мінску, Навагрудку, Слуцку, Жодзішках, Слоніме, Драгічыне, Вільні, Іўі, Шклове і інш.) адкрываюцца езуіцкія калегіумы, пратэстанцкія і праваслаўныя брацкія школы. Праграма навучання ў гэтых установах уключала граматыку, філасофію, матэматыку, геаграфію, астраномію, багаслоўе, рыторыку. Найбольш буйнымі адукацыйнымі цэнтрамі ВКЛ былі Віленская і Кіева-Магілянская акадэмія, у якіх вучыліся і выкладалі вядомыя майстры красамоўства М. Сматыцкі, М. Сарбеўскі, К. Каяловіч, С. Полацкі, Ф. Пракаповіч і інш.

Базавы адукацыйны курс схаластычнай навучальнай установы складаўся з пяці класаў, вышэйшымі з якіх былі паэтыка і рыторыка. Даволі шматлікай і разнастайнай была рытарычная літаратура гэтага часу. Гэта былі лекцыі і падручнікі, напісаныя, у асноўным, на лацінскай мове (напр., курс лекцый С. Ляўксміна “Правілы рытарычнага мастацтва і аратарская практыка”, 1631–1635, падручнік Ф. Пракаповіча “Аб рытарычным мастацтве”, 1706 г.), дапаможнікі (кампендыумы), у якіх падаваўся тэарэтычны і практычны матэрыял (кампендыумы К. Каяловіча “Першая і другая частка рытарычных настаўленняў”, 1654 г., А. Рэйнгольда “Дапаможнік па рыторыцы... для карыстання ў Слуцкім ліцэі”, 1629 г.), рытарычныя трактаты (А. Вардацкага “Палітычны аратар...”, 1660, М. Сарбеўскага “Аб фігурах думкі”, 1627 г.), падручнікі па царкоўным красамоўстве (К. Каяловіча “Шэсцьдзесят спосабаў складання разнастайных сакральных прамоў”, 1645, І. Галятоўскага “Навука, або спосаб складання пропаведзей”, 1659), практычная рыторыка (М. Карвоўскі “Твор майстэрскага красамоўства”, 1692, С. Полацкі “Практычная рыторыка”, 1653).

Францыск Скарына (к. 1490–1551 гг.) — выдатны беларускі асветнік, першадрукар, гуманіст, перакладчык, вучоны-энцыклапедыст. Нарадзіўся ў Полацку ў сям’і купца. Закончыў філасофскі факультэт Кракаўскага ўніверсітэта і атрымаў вучоную ступень бакалаўра, пазней, ужо будучы доктарам філасофіі, у Падуанскім універсітэце абараніў дыплом доктара лекарскіх навук. У Празе заснаваў друкарню, дзе выдаў 23 перакладзеныя ім кнігі Бібліі, прыклаўшы да кожнай з іх прадмову і пасляслоўе, працаваў каралеўскім батанікам. У Вільні выдаў “Малую падарожную кніжыцу” і “Апостал”.

Ф. Скарына падкрэсліваў неабходнасць вывучэння рыторыкі, побач з граматыкай, дыялектыкай, арыфметыкай, геаметрыяй, астраноміяй і музыкай, у прадмове да Бібліі азначае рыторыку як красамоўства: *“Аце ли же помыслиши умети риторику, еже ест красомовность, чти книги Саломоновы”*.

Аналіз прадмоў і пасляслоўяў Ф. Скарыны, падрыхтаваных да перакладзеных і выдадзеных ім біблейскіх кніг, паказвае, што ён цудоўна валодаў тэорыяй і практыкай красамоўства. Яго творы можна назваць узорам рытарычнай прозы старабеларускага перыяду. Яны вызначаюцца строгасцю кампазіцыйнай будовы, якая адпавядае класічнай трохчастковай структуры. У сваіх тэкстах Ф. Скарына актыўна выкарыстоўвае рытарычную схему інвенцыі — этас, логас, пафас. Глыбока ўсведамляючы вялікую адказнасць сваёй працы, узрушаны высакароднасцю місіі перакладчыка Кнігі ўсіх часоў і народаў, Скарына напаўняе свае прадмовы страсным пафасам і эмацыянальнасцю, паказваючы сваю неаб'якавасць да зместу твора. Шчырасць і сціпласць перакладчыка, яго сур'ёзнае стаўленне да сваёй працы, добразычлівасць павінны былі, несумненна, выклікаць пачуццё павагі і даверу. Эфектыўнасць выкладу ўзмацняецца яго аргументаванасцю, важкасцю доказаў, выкарыстаных Ф. Скарынам для пераканання чытачоў, якім ён адрасуе свае прадмовы і пасляслоўі.

Выдатны асветнік і пісьменнік, Ф. Скарына цудоўна ўсведамляў, што для дасягнення поспеху сваіх выданняў неабходна выклікаць цікавасць чытачоў, звярнуць іх увагу, пераканаць у вартасці і неабходнасці яго перакладчыцкай працы. З гэтай мэтай аўтар прадмоў і пасляслоўяў выкарыстоўвае прыёмы актывізацыі ўвагі. Скарына будзе свае прадмовы такім чынам, што яны пераўтвараюцца ў канструктыўны дыялог з чытачом, выкарыстоўвае для гэтага камунікатыўныя займеннікі *мы, вы (мы, хрысціане,.. потребуем речі вечное душыного спасения)*; дзеяслоўныя формы другой асобы, якія выражаюць зварот да чытачоў (*А можете тым именем называти вси книги Ветхаго и Новаго закону*); дзеяслоўныя формы першай асобы множнага ліку, якія называюць сумеснае дзеянне (*Чтимы ж уставичне светое Еувангелие*); формы загаднага ладу, якія перадаюць зварот да чытачоў (*прочитай книги Иисуса Сирахова*); форму пытанняў і адказаў, якая надае тэксту характар размовы (*И что ест, чего в псалмох не найдешь? Там ест справедливость.*); устаўныя канструкцыі, пабочныя і адасобленыя словы, словазлучэнні, якія носяць характар каментарыя і ствараюць уражанне непасрэднасці зносін з чытачом (...*грамматику, или, по рускы говорячы, грамоту; учити музыки, то ест певници*).

З мэтай дасягнення займальнасці выкладу Ф. Скарына актыўна выкарыстоўваў разнастайныя сродкі выяўленчай выразнасці — тропы і фігуры. Нагляднасці выказвання, засваенню зместу праз канкрэтны вобраз садзейнічаюць ужытыя Ф. Скарынам параўнанні і супастаўленні (*Яко бо злато искушается огнем, тако и святии божии терпением*); эпітэты (*учитель вселенский, живот вечный*); перыфразы

(*брак духовный, хлеб небесный* = вера); антытэзы (*мудрому и безумному, богатому и вбогому, младому и старому*).

Лепшаму засваенню зместу прамоў, іх выразнасці садзейнічае рытмізацыя маўлення, якую стварае аўтар, выкарыстоўваючы разнастайныя фігуры: анафару, паралелізм сказаў, эпіфару, інверсію, ампліфікацыю. Эмацыянальнасці выкладу спрыяе інтанацыйнае афармленне асобных сінтаксічных канструкцый, выкарыстанне рытарычных пытанняў і зваротаў. Ажыўляе апавяданне ў прадмовах Ф. Скарыны частае цытаванне вядомых біблейскіх выказаў.

Усё вышэй сказанае дае падставу сцвярджаць, што наш славуты першадрукар цудоўна валодаў асноўнымі прыёмамі красамоўства, быў добра знаёмы з традыцыямі класічнай рыторыкі, па-майстэрску выкарыстоўваў іх у сваіх прадмовах і пасляслоўях.

Культурна-асветніцкія традыцыі Ф. Скарыны развіваў яго паслядоўнік, гуманіст, асветнік, гісторык, філосаф, сацыёлаг **Сымон Будны** (к. 1530–1593 гг.). Нарадзіўся ў Польшчы ў сям’і дробнага шляхціча. Закончыў факультэт вольных мастацтваў Ягелонскага ўніверсітэта ў Кракаве, настаўнічаў у пратэстанцкай школе ў Вільні, быў кальвінісцкім прапаведнікам у Клецку. Заснаваў у Нясвіжы друкарню і выдаў на беларускай мове “Катэхізіс”, “Пра апраўданне грэшнага чалавека перад богам” і іншыя творы. Пасля стаў прадстаўніком рэфармацыйнага руху. У прысвячэннях і прадмовах да выдадзеных ім кніг, у прапаведніцкіх прамовах і дыскусіях ён паказаў высокія ўзоры прамоўніцкага майстэрства. Яго творы вызначаліся эмацыянальнасцю і пераканальнасцю доказаў, багатым інтанацыйным афармленнем, публіцыстычным пафасам і па-сапраўднаму мастацкай вобразнасцю. Яго заклікі да развіцця літаратуры і культуры на беларускай мове садзейнічалі фарміраванню нацыянальнай свядомасці беларускага грамадства.

Васіль Цяпінскі (к. 1540–1604 гг.) — беларускі гуманіст, асветнік, рэфармацыйны дзеяч, таксама прадаўжаў культурна-асветніцкія традыцыі Ф. Скарыны. Нарадзіўся ў маёнтку Цяпіна каля Лепеля ў сям’і небагатага шляхціча.

В. Цяпінскі паказаў сваё аратарскае майстэрства ў прадмове да “Евангелля”, у якой аўтар рашуча выступіў у падтрымку роднай мовы, супраць яе паланізацыі. З вялікім пачуццём нацыянальнай годнасці гаворыць ён пра слаўнае гістарычнае мінулае беларускага народа, усхвалявана і эмацыянальна заклікае захоўваць духоўную спадчыну свайго народа як частку агульнай славянскай культуры.

Пэўны ўклад у развіццё практыкі красамоўства ўнёс **Леў Сапега** (1557–1633 гг.), канцлер Вялікага княства Літоўскага. Нарадзіўся

ў в. Астроўна на Віцебшчыне ў сям’і магната. Адукацыю атрымаў у Нясвіжы і Лейпцыгскім універсітэце. Быў прызначаны пісарам Вялікага княства Літоўскага, пасля — падканцлерам і, нарэшце, вялікім канцлерам. Пад яго кіраўніцтвам і з яго прадмовамі быў выдадзены Статут Вялікага княства Літоўскага. Выступленне Сапегі на Варшаўскім сейме 1588 г. ў абарону Статута ВКЛ з’яўляецца сапраўдным узорам парламенцкай прамовы

Творы аратарскага мастацтва ў канцы XVI — пач. XVII стст. выконвалі важную ролю ў барацьбе паміж прыхільнікамі і праціўнікамі царкоўнай уніі. Гэта палемічныя трактаты, пропаведзі, павучанні, казанні, пасланні, якія вызначаліся вострай рэлігійна-палітычнай накіраванасцю. Яны адрозніваліся высокім узроўнем прамоўніцкага мастацтва, многія з іх уяўлялі сабою ўзоры рытарычнай прозы і царкоўна-багаслоўскага красамоўства XVI–XVII стст.

Таленавітымі майстрамі царкоўнага красамоўства былі пісьменнікі-палемісты, царкоўныя і дзяржаўныя дзеячы П. Скарга, І. Пацей, С. Зізаній, Х. Філалет, Л. Карповіч, М. Сматрыцкі, А. Філіповіч .

Інацій Пацей (1541–1613 гг.) — беларускі пісьменнік-палеміст, дзяржаўны, палітычны і царкоўны дзеяч. Нарадзіўся на Брэстчыне ў багатай сям’і, выхаванне і адукацыю атрымаў пры двары князя Мікалая Радзівіла Чорнага. Скончыў Кракаўскую акадэмію. У 1589 г. быў прызначаны брэсцкім кашталянам. Пасля смерці жонкі паstryгся ў манахі, узначальваў Уладзіміра-Брэсцкую епіскапскую кафедру. Быў адным з арганізатараў Брэсцкай уніі 1596 г., з 1599 г. — уніяцкім мітрапалітам.

Напісаў некалькі соцень прамоў і павучанняў, у якіх выступаў супраць прыхільнікаў праваслаўя. Яго творы па праву лічацца характэрнымі ўзорамі ўніяцка-каталіцкай рыторыкі к. XVI – пач. XVII ст. У прамовах і павучаннях выкарыстоўвае разнастайныя моўна-выяўленчыя сродкі — іншасказанні і алегорыі, эпітэты, параўнанні, перыфразу, рытарычныя фігуры, імператыўныя формы, элементы размоўнага стылю, якія ўзмацнялі выразнасць, садзейнічалі стварэнню эмацыянальнага напалу апавядання, актывізавалі ўвагу чытача.

Пётр Скарга (1536–1612 гг.) — царкоўна-рэлігійны і палітычны дзеяч Рэчы Паспалітай. Нарадзіўся ў Польшчы ў шляхецкай сям’і. Атрымаў ґрунтоўную адукацыю, вучыўся ў Кракаве, Вене, Рыме. З 1568 г. стаў езуітам. Заснаваў калегіі ў Вільні і Полацку, выкладаў там. Быў першым рэктарам Віленскай і Кракаўскай езуіцкіх акадэміяў.

Быў ініцыятарам і прапагандыстам Брэсцкай уніі 1596 г. Выдаў на польскай мове некалькі рэлігійна-палітычных твораў уніяцкага напрамку, якія былі перакладзены на беларускую мову І. Пацеем. Лічыцца прадстаўніком польскай і беларускай аратарскай прозы.

У сваіх творах П. Скарга выкарыстоўвае моўныя сродкі выяўленчай выразнасці — этыкетныя маўленчыя формулы, рытарычныя фігуры, элементы размоўнага сінтаксісу, якія садзейнічалі экспрэсівізацыі выкладу.

Стафан Зізаній (?–?) — царкоўны прапаведнік, беларускі пісьменнік-палеміст. Нарадзіўся ў сям’і дробнай шляхты ў Трокскім ваяводстве. Працаваў у брацкіх школах Львова і Вільні. Выдаў у 1595 г. на беларускай і польскай мовах “Катэхізіс”, у сувязі з чым быў пазбаўлены духоўнага сану і адлучаны ад царквы як ерэтык, але пасля апраўданы. Выступаў царкоўным прапаведнікам. У 1596 г. апублікаваў рэлігійна-філасофскі памфлет «Казанье святого Кирилла, патриарха Иерусалимского», у якім выкрываў дзеянні носьбітаў феадальна-каталіцкай рэакцыі і вярхушкі праваслаўнай царквы. У сваіх творах С. Зізаній выкарыстоўваў тропы (эпітэты, параўнанні, метафару) і фігуры (анафару, інверсію, антытэзу, ампліфікацыю, рытарычныя фігуры), традыцыйныя для царкоўнага красамоўства моўныя формулы і звароты.

Хрыстафор Філалет (?– к. 1624 г.) — царкоўны дзеяч, беларускі пісьменнік-палеміст. Яго “Апокрисис албо отповедь на книжки о съборе Берестейскомъ” лічыцца выдатным творам антыуніяцкай публіцыстыкі і з’яўляецца ўзорам аратарскай прозы XVI ст. “Апокрисис” вызначаецца паслядоўнасцю і лагічнасцю выкладу, доказнасцю і абгрунтаванасцю асноўных палажэнняў, умелым выкарыстаннем разнастайных выяўленча-выразных моўных сродкаў.

Іван Мялешка (?–1622 г.) — дзяржаўны дзеяч Вялікага княства Літоўскага. Нарадзіўся на Слонімшчыне ў шляхецкай сям’і. Актыўна займаўся дзяржаўнай дзейнасцю — займаў пасады стольніка Гродзенскага павета, мазырскага падкаморыя, слонімскага маршалка, мсціслаўскага, брэсцкага, смаленскага кашталяна. Яму прыпісваецца “Прамова на варшаўскім сейме” 1609 г., у якой падаецца вострая сатыра на грамадска-палітычную сітуацыю ў Рэчы Паспалітай. Гэта пародыя на палітычную прамову, у якой актыўна выкарыстоўваюцца моўныя выяўленчыя сродкі (эмацыянальна афарбаваныя назвы, зніжаная лексіка, вобразныя параўнанні і супастаўленні, элементы размоўна-гутарковага стылю, прыказкі і прымаўкі).

Лявонцій Карповіч (1580–1620 гг.) — царкоўны дзеяч, беларускі пісьменнік-палеміст. Нарадзіўся на Піншчыне ў сям’і святара, вучыўся ў Астрожскай школе на Валыні. Выступаў супраць Брэсцкай уніі 1596 г., абараняў на Варшаўскім вальным сейме праваслаўе. Садзейнічаў выданню “Фрынаса” і “Граматыкі” М. Смятрыцкага. За выданне палемічных твораў быў арыштаваны і пасаджаны ў турму. З 1613 г. архімандрыт віленскага Святадухаўскага манастыра, займаўся выдавецкай і навучальнай дзейнасцю праваслаўнага брацтва ў Вільні і Еўі.

Напісаў “Казанне двое...”, “Казанне на пахаванне князя В. В. Галіцына”, прадмову да кнігі “Вертаград душэўны”. Лічыцца майстрам царкоўнага красамоўства, у сваіх творах ужываў сінтаксічныя сродкі выяўленчай выразнасці — рытарычныя фігуры, анафарычныя зачыны, форму пытанняў і адказаў, інтэртэкстуальнасць, паралелізм сказаў, апастрофу і інш., якія ствараюць эмацыянальнасць, узнёсласць выкладу, дынамічнасць апавядання, выразнасць маўлення.

Мялецій Смярыцкі (1577–1633 гг.) — беларускі царкоўны і грамадска-палітычны дзеяч, пісьменнік-палеміст. Нарадзіўся на Ўкраіне ў шляхецкай сям’і. Адукацыю атрымаў у Астрожскай школе і Віленскай езуіцкай акадэміі, вучыўся ў Нюрнбергскім, Лейпцыгскім і Вітэнбергскім універсітэтах. Атрымаў ступень доктара медыцыны. Працаваў у школе Віленскага Святадухаўскага брацтва. У 1617 г. пастрыгся ў манахі, стаў полацкім архіепіскапам. Аўтар палемічных твораў, накіраваных супраць уніяцтва: “Фрынас”, “Верыфікацыя нявіннасці”, “Эленхус” і інш. У 1626 г. прыняў унію і асудзіў сваю ранейшую дзейнасць. У мове сваіх твораў, якія лічацца ўзорам мовы аратарскіх пропаведзей таго часу, выкарыстоўваў разнастайныя моўна-выяўленчыя сродкі — сінонімы, эпітэты, параўнанні, інверсію, градацыю, асіндэтон, полісіндэтон і інш.

Афанасій Філіповіч (к. 1597–1648 гг.) — беларускі грамадскі, палітычны і царкоўны дзеяч. Нарадзіўся на Брэстчыне ў сям’і рамесніка. Пасля атрымання адукацыі настаўнічаў пры шляхецкіх дварах. У 1627 г. пастрыгся ў манахі віленскага Святадухаўскага манастыра, жыў у розных манастырах. За актыўную барацьбу супраць палітыкі польскага ўрада ў адносінах да царквы быў арыштаваны і высланы ў Кіеў, але хутка вярнуўся ў Брэст. За дапамогу казакам Б. Хмяльніцкага быў пакараны смерцю. Аўтар “Дыярыуша”, які лічыцца значным дасягненнем палемічнай літаратуры і ўзорам старабеларускай турэмнай публіцыстыкі. У гэтай кнізе аўтар актыўна выкарыстоўвае сродкі эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі апавядання, асаблівасці жывой народнай гаворкі, элементы іншых моў, стылістычныя фігуры.

Значны ўклад у развіццё практычнай рыторыкі на Беларусі ўнёс выдатны філолаг, паэт, драматург, перакладчык, педагог і друкар **Сімяон Полацкі** (Самуіл Емяльянавіч Пятроўскі-Сітніяновіч) (1629–1680 гг.). Нарадзіўся ў Полацку, вучыўся ў Кіева-Магілянскай акадэміі, праграма якой прадугледжвала вывучэнне паэтыкі і рыторыкі, развіццё навыкаў паэтычнай творчасці, дэкламацыі і тэатральнай пастаноўкі. У 1656 г. Пятроўскі-Сітніяновіч стаў манахам Багаяўленскага манастыра ў Полацку і прыняў імя Сімяона Полацкага, якое

стала і яго літаратурным псеўданімам. У брацкай школе пры манастыры ён пачаў педагагічную дзейнасць, дзе пашырыў праграму навучання, увёўшы курсы рускай і польскай моў, паэтыкі і рыторыкі. Ён арганізаваў пры манастыры школьны тэатр, у якім выкладаў асновы выразнага чытання, мастацкай дэкламацыі. Вучыў складаць прывітальныя дэкламацыі, у якіх услаўлялася радзіма і выказвалася вера ў лепшае будучае народа. Быў аўтарам паэтычных зборнікаў «Вертоград многоцветный», «Псалтырь рифмотворная», «Рифмологион», дэкламацыі «Метры», п'есы «Комедия о блудном сыне», трактата «Жезл правления» і інш.

1.6. Рыторыка XIX стагоддзя ў Беларусі

У другой палавіне XIX ст. далейшае развіццё практыка прамоўніцкага мастацтва атрымлівае ў творчасці *Кастуся Каліноўскага* (Канстанцін Вікенцій Сямёнавіч) (1838–1864 гг.) — таленавітага рэвалюцыйнага агітатара і публіцыста. Нарадзіўся ў маёнтку Мастоўляны Гродзенскага павета ў сям'і дробнай шляхты, у 1855 г. закончыў Свіслацкае павятовае вучылішча і адразу ж паступіў на юрыдычны факультэт Маскоўскага ўніверсітэта, а праз год — на камеральны факультэт Пецярбургскага ўніверсітэта, па заканчэнні якога атрымаў ступень кандыдата права. Быў членам рэвалюцыйнага гуртка. Пасля вяртання на Беларусь заняўся актыўнай рэвалюцыйнай дзейнасцю, стварыў у Гродне нелегальную рэвалюцыйна-дэмакратычную арганізацыю. Узначаліў паўстанне 1863–64 гг. Пасля разгрому паўстання быў арыштаваны і пакараны смерцю ў Вільні.

К. Каліноўскі валодаў незвычайнай здольнасцю пераконваць, захапляць сваімі ідэямі і выклікаць глыбокую веру ў вольнае жыццё. Сапраўдны майстар рэвалюцыйнага прамоўніцкага мастацтва, ён пісаў на беларускай мове і распаўсюджваў пракламацыі і адозвы. З мэтай прапаганды рэвалюцыйных ідэй разам з В. Урублеўскім і Ф. Ражанскім пачаў выдаваць газету «Мужыцкая праўда», якая мела вялікі поспех у народа, таму што была напісана на «сялянскай» мове — беларускай. Артыкулы, якія Каліноўскі друкаваў у «Мужыцкай праўдзе», былі напісаны ў форме гутарак, сяброўскай размовы з чытачом як добра знаёмым і блізкім чалавекам. Публіцыстыка Каліноўскага мела экспрэсіўную, эмацыянальна афарбаваную форму. У ёй актыўна выкарыстоўваліся разнастайныя выяўленча-выразныя сродкі, тропы, рытарычныя фігуры, формы з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі, парэміялагічныя і ідыяматычныя сродкі.

Значны ўклад у развіццё беларускага рэвалюцыйнага прамоўніцкага мастацтва ўнёс **Францішак Багушэвіч** (1840–1900 гг.) — беларускі пісьменнік, пачынальнік крытычнага рэалізму ў беларускай літаратуры. Нарадзіўся ў фальварку Свіраны Віленскага павета ў сям’і дробнай шляхты. Пасля заканчэння Віленскай гімназіі паступіў на фізіка-матэматычны факультэт Пецябургскага ўніверсітэта, адкуль быў выключаны за ўдзел у студэнцкіх хваляваннях. Пасля вяртання на Беларусь настаўнічаў у Доцішках. Прымаў удзел у паўстанні 1863–64 гг., быў паранены, пераехаў на Ўкраіну. Закончыў Нежынскі юрыдычны ліцэй, пасля працаваў следчым суддзёю на Ўкраіне, адвакатам пры акруговым судзе ў Вільні. Калі пакінуў службу, перабраўся жыць у фальварак Кушыяны Ашмянскага павета.

З імем Ф. Багушэвіча звязана развіццё на Беларусі судовага прамоўніцкага мастацтва. Любоў да простага народа, заклапочанасць яго лёсам, імкненне палепшыць яго становішча прымушалі Багдановіча брацца за складаныя сялянскія справы аб “супраціўленні ўладам”. Як успаміналі яго сучаснікі, Багушэвіч быў надзвычай красамоўны, яго выступленні ў судзе адрозніваліся глыбокім пранікненнем у сялянскую псіхалогію, разуменнем яго характару. Публіцыстычныя выступленні Ф. Багушэвіча ў абарону роднай мовы садзейнічалі фарміраванню нацыянальнай свядомасці.

Майстрам рэвалюцыйнага прамоўніцкага мастацтва па праву лічыцца і **Цётка** (Алаіза Пашкевіч) (1876–1916 гг.) — першая беларуская жанчына-пісьменніца і грамадскі дзеяч. Нарадзілася ў фальварку Пешчын Лідскага павета ў заможнай сялянскай сям’і. Закончыла Віленскую прыватную гімназію. Вучылася на вышэйшых педагагічных курсах у Пецябургу. Вярнуўшыся на Беларусь, працавала настаўніцай, а пасля фельчаркай у Нова-Вілейскай бальніцы, займалася рэвалюцыйнай дзейнасцю. Была адным з арганізатараў Беларускай сацыялістычнай грамады. Каб пазбегнуць рэпрэсій, вымушана была жыць у эміграцыі ў Польшчы, Германіі, Італіі. Нелегальна прыезджала на радзіму, удзельнічала ў выданні газет “Наша доля”, “Наша ніва”, выдавала часопіс для дзяцей і моладзі “Лучынка”. Яе выступленні на мітынгх і сходах вызначаліся рэвалюцыйнай палкасцю, пафасам і эмацыянальнасцю. Яна валодала прафесійнымі навыкамі мастацкага чытання, высокім творчым узроўнем выканальніцкага майстэрства, многа працавала над стварэннем беларускага тэатра, над арганізацыяй першых школ на беларускай мове.

У час вайны працавала сястрой міласэрнасці на фронце, пасля — фельчарам у тыфозным бараку, сама захварэла на тыфус і памерла.

Пытанні і заданні

1. У чым асаблівасці сярэдневяковай рыторыкі?
2. Уклад К. Тураўскага ў развіццё царкоўна-багаслоўскага красамоўства.
3. Чым адзначана ў гісторыі рыторыкі эпоха Адраджэння?
4. Развіццё рыторыкі ў XV–XVI стст. У Беларусі.
5. Пытанні тэорыі і практыкі красамоўства ў творчасці Ф. Скарыны.
6. Развіццё практыкі красамоўства ў творчасці В. Цяпінскага, Л. Сапены, І. Пацея, С. Зізанія, М. Смятрыцкага і іншых беларускіх асветнікаў і пісьменнікаў-палемістаў.
7. Рыторыка XIX ст. у Беларусі. Дзейнасць К. Каліноўскага.
8. Аратарская дзейнасць Ф. Багушэвіча і Цёткі.

Спіс літаратуры

1. Алпатов, В. М. История лингвистических учений : учеб. пособие / В. М. Алпатов. – М. : Язык и славянские культуры, 1998. – 368 с.
2. Аннушкин, В. И. Русская риторика : исторический аспект : учеб. пособие / В. И. Аннушкин. – М. : Высшая школа, 2003. – 397 с.
3. Античные теории языка и стиля : Антология текстов : перевод / под ред. О. Фрейденберг. – СПб. : Алетейя, 1996. – 363 с.
4. Аристотель. Риторика / Аристотель ; пер. О. П. Цыбенко ; под ред. О. А. Сычева и И. В. Пешкова. – Изд. 2-е, перераб. // Аристотель. – М. : Лабиринт, 2007. – 256 с.
5. Аристотель. Поэтика / Аристотель ; пер. В. Г. Аппельрота ; под ред. Ф. А. Петровского. – Изд. 2-е, перераб. // Аристотель. – М. : Лабиринт, 2007. – 256 с.
6. Булыка, А. М. Красамоўства ў Беларусі : хрэстаматыя / А. М. Булыка, Л. М. Мінакова, А. А. Станкевіч. – Мінск : Універсітэцкае, 2002. – 181 с.
7. Вомперский, В. П. Стилистическое учение М. В. Ломоносова и теория трех стилей / В. П. Вомперский. – М., 1970. – 210 с.
8. Грановская, Л. М. Риторика / Л. М. Грановская ; под общей ред. В. А. Плотниковой. – М. : Азбуковник, 2004. – 218 с.
9. Граудина, Л. К. Русская риторика / Л. К. Граудина, Г. И. Кочеткова. – М. : Центрполиграф, 2001. – 668 с.
10. Ломоносов, М. В. Полн. собр. соч. – / М. В. Ломоносов. – Т. 7 : Труды по филологии, 1739–1758 гг. ; ред. В. В. Виноградов [и др.]. – М.-Л. : Академия наук СССР, 1952. – 996 с.

11. Мячкоўская Н. Рыторыка ў культурах заходніх і ўсходніх славян. Тэндэнцыі развіцця ў XV–XVII стагоддзях / Н. Б. Мячкоўская. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 35 с.

12. Ораторское искусство : хрестоматия / автор-сост. Н. Г. Бело-стоцкая. – М. : Политиздат, 1978. – 192 с.

13. Тронский, И. М. История античной литературы / И. М. Тронский. – М. : Высшая школа, 1957. – 483 с.

14. Хазагеров, Т. Г. Общая риторика : курс лекций. Словарь риторических приёмов / отв. ред. Е. Н. Ширяев. – 2-е изд., перераб. и доп. – Ростов н/Д : Феникс, 1999. – 320 с.

15. Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве / Цицерон ; пер. с латинского Ф. А. Петровского [и др.] ; под ред. М. Л. Гаспарова – М. : Наука, 1972. – 471 с.

1.7. Рыторыка ў Расіі

У Расіі развіццё навукі аб красамоўстве адносіцца да к. XVII–XVIII стст.

Феафан (Елісей) Пракаповіч (1677–1736 гг.) — выдатны дзяржаўны і царкоўны дзеяч. Ф. Пракаповіч — палітык і гісторык, філосаф і матэматык, паэт і публіцыст, актыўны ўдзельнік і настаўнік “Вучонай дружыны Пятра I”. Нарадзіўся ў Кіеве. Вучыўся ў пачатковай школе Кіева-Брацкага манастыра, а пасля — у Кіева-Магілянскай акадэміі, працягваў вучобу за мяжой у Рыме ў езуіцкім Калегіуме св. Афанасія. У Кіеве працаваў прафесарам, пратэктарам, рэктарам Кіева-Магілянскай акадэміі, выкладаў паэзію, рыторыку, філасофію і этыку. Бліскучы аратар, Пракаповіч быў вядомым прапаведнікам, аўтарам філасофскіх, багаслоўскіх, палітычных і публіцыстычных трактатаў “Духовный регламент”, “Слово о власти и чести царской”, “Рассуждение о безбожии” і інш., павучальных “Слоў”, перакладчыкам філасофска-багаслоўскай літаратуры. Склаў трактат (звод лекцый) “О риторическом искусстве”. Абапіраўся на традыцыі антычнай рыторыкі. Звяртае асаблівую ўвагу на патрабаванні да формы і зместу прамовы, на доказнасць выкладу, аргументаванасць пасылак і вывадаў. Сістэмна апісвае асноўныя элементы красамоўства, разглядае вершаваныя памеры. Асобныя раздзелы “Рыторыкі” Пракаповіча прысвечаны аналізу жанравых разнавіднасцей выступлення: бытавога маўлення, урачыстай, забаўляльнай, эпідэйктычнай прамоў.

Станаўленне рыторыкі ў Расіі ў значнай ступені звязана з дзейнасцю **Міхаіла Васільевіча Ламаносава** (1711–1765). М. В. Ламаносаў —

першы рускі вучоны-прыродазнавец сусветнага значэння, мастак, гісторык, паэт, прыхільнік развіцця айчыннай асветы, навукі і эканомікі, заснавальнік малекулярна-кінетычнай тэорыі. Значны ўклад унёс Ламаносаў у развіццё граматыкі, стылістыкі і рыторыкі.

Сваю першую рыторыку “Краткое руководство к риторике на пользу любителей сладкоречия” Ламаносаў напісаў у 1743 г., калі яму было ўсяго 32 гады. У 1748 г. ён напісаў падрабязную (“пространную”) рыторыку “Краткое руководство к красноречию. Книга первая, в которой содержится риторика, показующая общие правила обоого красноречия, то есть оратории и поэзии, сочиненная в пользу любящих словесные науки”, якая мела бліскучы поспех і перавыдавалася двойчы пры жыцці аўтара і яшчэ сем разоў пазней. Гэта былі першыя друкаваныя, напісаныя на рускай мове, агульнадаступныя дапаможнікі па красамоўстве, якія сталі настольнай кнігай для многіх адукаваных чытачоў.

Змест як кароткай, так і падрабязнай рыторыкі сведчыць аб тым, што М. В. Ламаносаў быў добра знаёмы з класічнай рыторыкай, цудоўна ведаў сачыненні Арыстоцеля, Цыцэрона, Квінтыліяна і іншых аўтараў, абапіраўся на іх традыцыі. Ва ўступе да падрабязнай рыторыкі аўтар падае вядомае азначэнне красамоўства: “Красноречие есть искусство о всякой материи красно говорить и тем преклонять других к своему об одной мнению”. У гэтым азначэнні ён умела, арганічна злучыў значэнне ролі красамоўства, прынятае ў старажытнагрэчаскай рыторыцы (мастацтва пераконваць) і старажытнарымскай (мастацтва прыгожа гаварыць).

Услед за класічнай рыторыкай Ламаносаў сцвярджае неабходнасць для таго, хто жадае быць дасканалым рытарам, навучыцца ўсім навукам, а асабліва гісторыі і філасофіі. Для развіцця аратарскага майстэрства, як указвае Ламаносаў, патрабуецца пяць умоў: прыродныя здольнасці, навука, перайманне аўтараў, практыкаванні ў сачыненні, веданне іншых навук. Гэтыя разважанні, як бачна, супадаюць з поглядамі Цыцэрона на асобу аратара.

Пераклікаецца з антычнай традыцыяй і выдзяленне Ламаносавым трох тыпаў прамой і вызначэнне іх мэты: указальная прамова (мэта — пахвала або асуджэнне), дарадчая (угавор або адгавор) і судовая (апраўданне або абвінавачванне).

У падрабязнай рыторыцы Ламаносаў выдзяляе тры асноўныя, традыцыйныя для класічнай рыторыкі, часткі, якія ўключаюць тры этапы падрыхтоўкі да выступлення: 1) Аб вынаходніцтве; 2) Аб упрыгожванні; 3) Аб размяшчэнні. Першую частку Ламаносаў прысвячае мастацтву складаць прамовы, у другой разглядае прыёмы

ўпрыгожвання маўлення, у трэцяй апісвае спалучэнне частак прамовы ў адзінае цэлае. У кожнай частцы Ламаносаў падрабязна аналізуе змест адпаведнага этапа падрыхтоўкі прамовы.

Так, у першай частцы “Аб вынаходніцтве” ён гаворыць пра структуру ідэй, падзяляючы іх на простыя (тэрміны) і складзеныя (тэмы), разглядае агульныя месцы (топасы), паказвае, як развіваюцца ідэі, прыводзіць прыклады розных сілагізмаў, указвае на важнасць высокіх маральна-этычных якасцей аратара, які валодае сілай думкі, здольны прывесці важкія аргументы ў доказ сваёй праваты і вызначаецца страснасцю, пафаснасцю і эмацыянальнасцю выступлення.

У другой частцы “Аб упрыгожванні” Ламаносаў дае азначэнне ўпрыгожвання як выяўленне вынайздзеных ідэй прыстойнымі і выбранымі выразамі, якое залежыць ад чыстаты стылю (фарміруецца ў выніку грунтоўнага ведання мовы, частага чытання добрых кніг, зносін з адукаванымі людзьмі), ад мілагучнасці маўлення (абумоўлена правільным размяшчэннем складоў з націскам, выказванняў, перыядаў і іх частак, прыёмам і эўфаніі), ад пышнасці слова, якую надаюць яму тropy і фігуры. Ламаносаў падрабязна разглядае тropy і фігуры як асноўныя слоўныя сродкі ўпрыгожвання маўлення, распрацоўвае іх класіфікацыю і крытэрыі размежавання.

Трэцяя частка “Аб размяшчэнні” прысвечана аналізу “соединения изобретенных идей в пристойный порядок”.

Звяртае на сябе ўвагу той факт, што Ламаносаў не пераносіць механічна каноны класічнай рыторыкі на матэрыял рускай мовы, а ўмела прыстасоўвае асновы навукі аб аратарскім майстэрстве да нацыянальнай глебы роднай мовы. Ламаносаў, “бацька расійскага красамоўства”, як справядліва назваў яго Карамзін, ствараючы вучэнне аб аратарскім майстэрстве, абапіраўся на традыцыі антычнай рыторыкі, але імкнуўся надаваць гэтаму вучэнню нацыянальны характар, прымяніць яго да рускай літаратурнай мовы.

У сваёй рыторыцы Ламаносаў даў поўнае асвятленне асноўных этапаў падрыхтоўкі аратарскага выступлення, падаў сістэмнае апісанне якасцей прыгожага маўлення, разгледзеў розныя прыёмы і сродкі яго стварэння, паказаў характарыстыкі розных жанраў сучасных яму публічных выступленняў.

У XIX ст. у Расіі адна за адной выходзяць рыторыкі розных аўтараў. *Аляксандр Іванавіч Галіч* — выкладчык філасофіі ў Пецярсбургскім універсітэце, расійскай і лацінскай славеснасці ў Царскасельскім ліцэі, адзін з настаўнікаў А. С. Пушкіна. Напісаў «Теория красноречия для всех родов прозаических сочинений» (СПб., 1830), у якой красамоўства называе наукай, якая вызначае прынцыпы

арганізацыі праявілі тэкстаў. Галіч распрацоўвае прынцыпы пабудовы ўзорнай прамовы, выдзяляе і апісвае асноўныя якасці дасканалы аратарскага маўлення — чыстату, правільнасць, яснасць, пэўнасць і дакладнасць, адзінства тэксту, лаканічнасць, выразнасць, мілагучнасць. Аратар павінен імкнуцца да змястоўнага, немнагаслоўнага маўлення, максімальнай сэнсавай дакладнасці і выразнасці тэксту.

Іван Іванавіч Давыдаў — вядомы рускі філолаг, акадэмік, аўтар прац па філасофіі, матэматыцы, класічных мовах. Напісаў «Чтения о словесности» (1837), у якіх разглядае як агульныя пытанні слаўнасці, так і асновы арганізацыі выразных праявілі пісьмовых і вусных тэкстаў. Галоўнай якасцю выразных тэкстаў лічыць сэнсавую яснасць, дасягнуць якую дапамагаюць глыбокія веды і разуменне аўтарам прадмета выкладу: «Всё, что мы сами ясно понимаем, можем также ясно передать другим, если только вникаем в изложение». Яснасць і выразнасць маўлення павінна дапаўняцца правільнасцю, чыстатой і дакладнасцю. Давыдаў распрацаваў сістэму камунікатыўных якасцей узорнага аратарскага маўлення, апісаў моўныя сродкі яго ўпрыгожвання і стварэння выяўленчай выразнасці — фігуры слоў і фігуры думкі.

У 1844 г. былі апублікаваны «Правила высшего красноречия» *Міхаіла Міхайлавіча Спяранскага*, складзеныя на аснове прачытаных ім лекцый у Галоўнай семінарыі пры Аляксандра-Неўскім манастыры ў Пецярбургу. Неаднаразова перавыдавалася кніга «Опыт риторики», напісаная першым рэктарам Харкаўскага ўніверсітэта акадэмікам *Іванам Сцяпанавічам Рыжскім*. У Маскоўскім універсітэце *Аляксандр Фёдаравіч Мерзлякоў* напісаў «Краткую риторику, или Правила, относящиеся ко всем родам сочинений прозаических». Прафесар Царскасельскага ліцэя *Мікалай Фёдаравіч Кашанскі* склаў падручнікі агульнай і прыватнай рыторыкі, якія перавыдаваліся некалькі разоў. Прафесар Адэскага Рышэльёўскага ліцэя *Канстанцін Пятровіч Зелянецкі* напісаў «Исследование о риторике и ее наукообразном содержании и в отношении, какое имеет она к общей теории слова и логики». Названыя рыторыкі працягвалі ў асноўным традыцыі класічнай рыторыкі.

У XIX ст. у Расіі актыўна развіваецца судовае красамоўства. Гэтаму садзейнічала ўвядзенне суда прысяжных, заснаванага на прынцыпе галоснасці і адвакатуры. Да гэтага часу адносіцца дзейнасць цэлай плеяды выдатных рускіх аратараў-юрыстаў: Коні, Плявака, Парахаўшчыкова, Андрэеўскага, Урусава, Арсеньева, юрыстаў-беларускаў Храптовіча, Даніловіча, Каліноўскага, Спасовіча, Багушэвіча

і інш. Заснавальнікамі судовага красамоўства па праву называюць А. Ф. Коні і П. С. Парахаўшчыкова.

Анатолій Фёдаравіч Коні (1844–1927 гг.) — выдатны юрыст, судовы аратар, выкладчык, ганаровы акадэмік “изящной словесности”. У артыкуле “Советы лекторам”, выдадзеным у зборніку “Избранные произведения: В 2-х тт. Статьи и заметки. Судебные речи”, ён сфармуляваў асноўныя прыёмы аратарскага майстэрства і прапанаваў рад слушных рэкамендацый па падрыхтоўцы да выступлення. Коні займаўся і педагогічнай дзейнасцю. Ён загадваў кафедрай аратарскага майстэрства на аратарскім факультэце ў Інстытуце жывога слова ў Петраградзе, выкладаў практыку і тэорыю аратарскага майстэрства.

Фёдар Нікіфаравіч Плявака (1842–1908 гг.) — выдатны судовы аратар. Асноўны ўпор у сваіх прамовах рабіў на фактар псіхалагічнага ўздзеяння на суд прысяжных. Умеў узнавіць на судзе карціну злачынства. Яго выступленні на судзе (ён быў адвакатам) вызначаліся высокім аратарскім майстэрствам, у іх актыўна выкарыстоўваліся моўныя выяўленча-выразныя сродкі, якія ўзмацнялі псіхалагічныя характарыстыкі ўдзельнікаў злачынства.

Пётр Сяргеевіч Парахаўшчыкоў — аўтар кнігі “Заметки на суде”, выдадзенай пад псеўданімам П. Сергеич, у якой ён разглядае змест і структуру судовай прамовы. Мэта судовага аратара — пераканаць суд, прысяжных засядацеляў у сваіх довадах. Для гэтага аратару неабходна самому перажыць тое, пра што ён гаворыць і перадаць прысяжным свой настрой. Важнейшай вартасцю прамовы з’яўляецца яе яснасць. Неабходна дасканала ведаць прадмет размовы, добра ведаць мову, мець багаты слоўнікавы запас, валодаць чыстатай і дакладнасцю маўлення.

Андрэеўскі Сяргей Аркадзевіч (1847–1918 гг.) — лічыўся адным з бліскучых аратараў па крымінальных справах. Яго прамовы вызначаліся прастатай, яснасцю, плаўнасцю і лагічнасцю выкладу, прадуманасцю кампазіцыі, вобразнасцю. Вялікае значэнне надаваў асобе падсуднага, ствараў яго яркі псіхалагічны партрэт, падрабязна аналізаваў абставіны, у якіх ён жыў і ўмовы, пры якіх учыняў злачынства. Вядомасць яму прынесла выступленне на судзе па справе Сары Бекер у абарону Мірановіча.

Урусаў Аляксандр Іванавіч (1843–1900 гг.) быў вядомы і як таленавіты абаронца, і як абвінаваўца. Пospех яму прынесла ўжо першае выступленне ў судзе ў абарону Маўры Молахавай.

Аляксандраў Пётр Акімавіч (1838–1893 гг.) стаў вядомым пасля суда па справе ў абвінавачванні В. Засуліч у спробе забойства Пецярбургскага граданачальніка Трэпава, дзе ён абараняў В. Засуліч.

Яго прамовы вызначаліся грунтоўнай папярэдняй падрыхтоўкай, скрупулёзнай прадуманасцю, апрацаванасцю, зладжанасцю ўсіх частак.

Спасовіч Уладзімір Данілавіч (1829–1906 гг.). Лепшай яго прамовай лічыцца выступленне на судзе па справе аб забойстве Ніны Андрэеўскай. Яго прамовы адметныя даходлівасцю, яснасцю маўлення, лагічнасцю выкладу, стрыманасцю і роўнасцю інтанацыі.

У XIX ст. у Расіі даволі высокага ўзроўню развіцця дасягнула акадэмічнае красамоўства. Яркімі прадстаўнікамі яго былі Мендзялееў, Ключэўскі, Ціміразеў, Боткін, Скліфасоўскі. Развіваецца парламенцкае красамоўства.

Нягледзячы на развіццё ў XIX ст. судовага, акадэмічнага і парламенцкага красамоўства, цікавасць да рыторыкі паступова страчваецца. Ужо ў канцы XIX ст. у назвах вучэбных дапаможнікаў слова рыторыка замяняецца словам славеснасць. У пачатку XX ст. рыторыка лічыцца аджыўшай навукай, яе называюць “старажытным аратарскім пылам”.

У савецкі перыяд рыторыка выключаецца з вучэбнага плана вузаўскай і школьнай падрыхтоўкі як буржуазная навука, якая вучыць напышліваму і знешне прыгожаму, але безмястоўнаму маўленьню.

Адраджэнне рыторыкі, якое пачалося ў 60-х гг. XX ст., было абумоўлена дэмакратызацыяй грамадскага жыцця. Любая лібералізацыя сацыяльнай сістэмы абумоўлівае гуманізацыю грамадства. Калі ў палітычным жыцці ўдзельнічаюць шырокія масы розных сацыяльных пластоў, павышаецца інтарэс да індывідуума, кожны грамадзянін атрымлівае магчымасць выказаць сваю думку, і валоданне словам становіцца неабходнай умовай яго ўдзелу ў грамадскім жыцці.

Рыторыку сталі паступова ўключаць у вучэбныя планы вышэйшай і сярэдняй школы. Рыторыку нашага часу называюць новай рыторыкай або неарыторыкай. Цэнтральнай яе праблемай з’яўляецца праблема маўленчага ўздзеяння і ўзаемадзеяння.

Пытанні і заданні

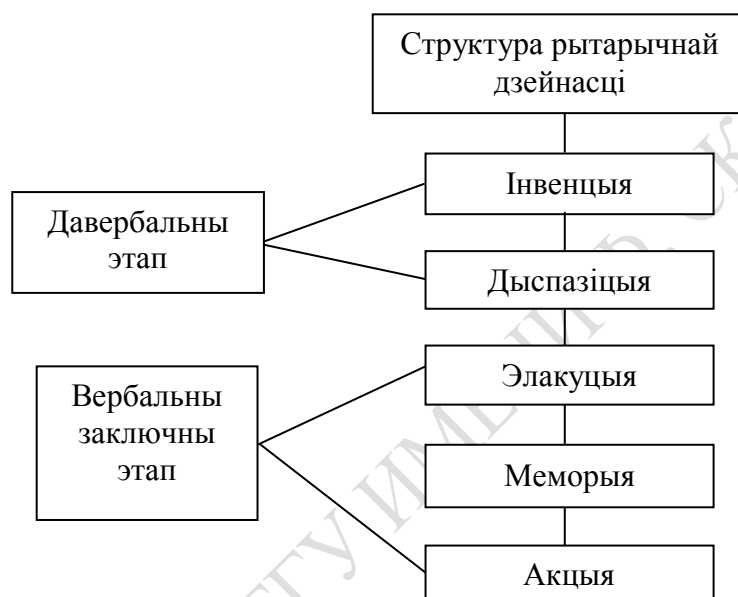
1. Рыторыка ў Расіі ў XVII–XVIII стст.
2. “Рыторыка” М. В. Ламаносава і яе значэнне для тэорыі і практыкі аратарскага майстэрства.
3. Рыторыка ў Расіі ў XIX ст. Працы А. Галіча, І. Давыдава, М. Спяранскага, М. Кашанскага, К. Зелянецкага.
4. Судовае красамоўства ў Расіі XIX ст.
5. Акадэмічнае красамоўства ў Расіі XIX ст.

Спис літаратуры

1. Алпатов, В. М. История лингвистических учений : учеб. пособие / В. М. Алпатов. – М. : Язык и славянские культуры, 1998. – 368 с.
2. Аннушкин, В. И. Русская риторика : исторический аспект : учеб. пособие / В. И. Аннушкин. – М. : Высшая школа, 2003. – 397 с.
3. Античные теории языка и стиля : Антология текстов : перевод / под ред. О. Фрейденберг. – СПб. : Алетейя, 1996. – 363 с.
4. Аристотель. Риторика / Аристотель ; пер. О. П. Цыбенко ; под ред. О. А. Сычева и И. В. Пешкова. – Изд. 2-е, перераб. // Аристотель. – М. : Лабиринт, 2007. – 256 с.
5. Аристотель. Поэтика / Аристотель ; пер. В. Г. Аппельрота ; под ред. Ф. А. Петровского. – Изд. 2-е, перераб. // Аристотель. – М. : Лабиринт, 2007. – 256 с.
6. Булыка, А. М. Красамоўства ў Беларусі : хрэстаматыя / А. М. Булыка, Л. М. Мінакова, А. А. Станкевіч. – Мінск : Універсітэцкае, 2002. – 181 с.
7. Вомперский, В. П. Стилистическое учение М. В. Ломоносова и теория трех стилей / В. П. Вомперский. – М., 1970. – 210 с.
8. Грановская, Л. М. Риторика / Л. М. Грановская ; под общей ред. В. А. Плотниковой. – М. : Азбуковник, 2004. – 218 с.
9. Граудина, Л. К. Русская риторика / Л. К. Граудина, Г. И. Кочеткова. – М. : Центрполиграф, 2001. – 668 с.
10. Ломоносов, М. В. Полн. собр. соч. – / М. В. Ломоносов. – Т. 7 : Труды по филологии, 1739–1758 гг. ; ред. В. В. Виноградов [и др.]. – М.-Л. : Академия наук СССР, 1952. – 996 с.
11. Мячкоўская Н. Рыторыка ў культурах заходніх і ўсходніх славян. Тэндэнцыі развіцця ў XV–XVII стагоддзях / Н. Б. Мячкоўская. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 35 с.
12. Ораторское искусство : хрестоматия / автор-сост. Н. Г. Бело-стоцкая. – М. : Политиздат, 1978. – 192 с.
13. Тронский, И. М. История античной литературы / И. М. Тронский. – М. : Высшая школа, 1957. – 483 с.
14. Хазагеров, Т. Г. Общая риторика : курс лекций. Словарь риторических приёмов / отв. ред. Е. Н. Ширяев. – 2-е изд., перераб. и доп. – Ростов н/Д : Феникс, 1999. – 320 с.
15. Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве / Цицерон ; пер. с латинского Ф. А. Петровского [и др.] ; под ред. М. Л. Гаспарова – М. : Наука, 1972. – 471 с.

2. СТРУКТУРА РЫТАРЫЧНАЙ ДЗЕЙНАСЦІ

Важнейшым пытаннем рыторыкі яшчэ з часоў антычнасці з'яўляецца вывучэнне структуры рытарычнай дзейнасці, этапаў падрыхтоўкі да публічнага выступлення (малюнак 1). Раздзелы рыторыкі, якія вывучаюць паэтапны шлях падрыхтоўкі прамовы, называюцца *інвенцыя*, *дыспазіцыя*, *элакуцыя*, *меморыя* і *акцыя*. У кожным з гэтых раздзелаў вывучаюцца рытарычныя каноны (узоры араатарскай дзейнасці).

Малюнак 1 – Паэтапны шлях падрыхтоўкі прамовы

Першыя тры этапы — *інвенцыя* (папярэдняя падрыхтоўка), *дыспазіцыя* (размяшчэнне матэрыялу), *элакуцыя* (слоўнае афармленне) на шляху ад думкі да слова складаюць асноўны прадмет кожнай з трох частак рыторыкі як навукі і практыкі араатарскага майстэрства.

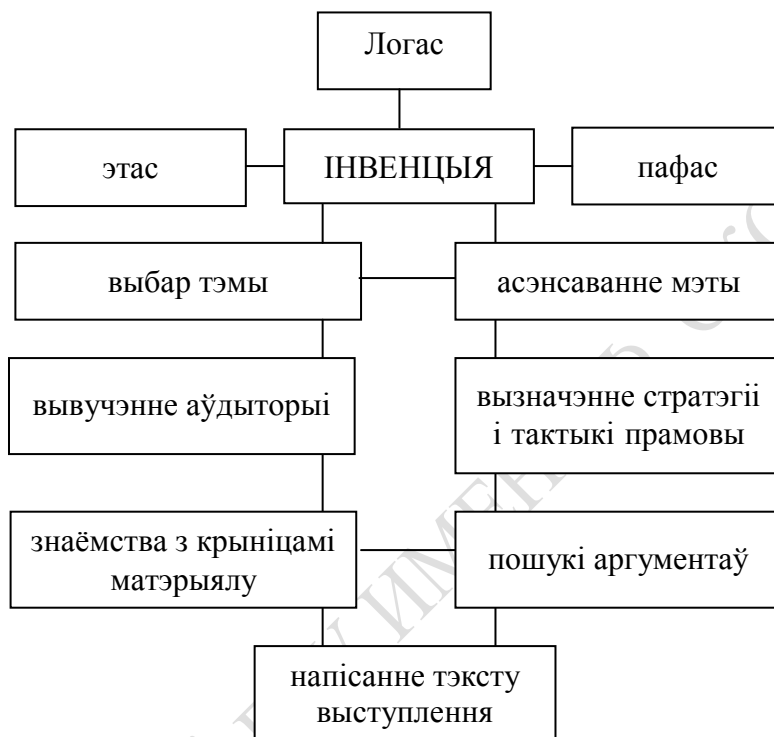
2.1. Інвенцыя.

Папярэдняя падрыхтоўка да выступлення

2.1.1. Збор матэрыялу

Інвенцыя (лац. *inventio* ‘вынаходніцтва, адкрыццё’) — папярэдняя падрыхтоўка да выступлення, а таксама раздзел рыторыкі, які вывучае гэты этап падрыхтоўкі.

Інвенцыя ўключае вызначэнне тэмы і асэнсаванне мэты выступлення, вывучэнне прадмета размовы, мэтанакіраванае і эфектыўнае чытанне, адбор матэрыялу, знаёмства з асноўнымі сэнсавымі мадэлямі выказвання, пошукі сістэмы разгорнутых доказаў, якія абумоўліваюць стратэгію і тактыку прамовы, запіс прачытанага, напісанне тэксту выступлення, вывучэнне аўдыторыі, псіхалагічную падрыхтоўку (малюнак 2). Галоўнае правіла інвенцыі — знайсці, *што* сказаць.

Малюнак 2 – Папярэдняя падрыхтоўка да выступлення

Важнейшай перадумовай поспеху выступлення, яго эфектыўнасці і дзейнасці класічная рыторыка лічыла трыадзіную схему інвенцыі *этап*, які прадугледжвае такія маральна-этычныя асобасныя якасці аратара, як сціпласць, добразычлівасць, абаяльнасць, артыстызм, шчырасць, аб'ектыўнасць, упэўненасць, сур'ёзнасць, што дазваляюць яму ўстанавіць кантакт з аўдыторыяй, *логас*, што звязвае думку і слова, патрабуе паказаць аўдыторыі важкія доказы сваёй праваты, *пафас*, які патрабуе ад аратара паказаць сваю неаб'якавасць да тэмы паведамлення, выявіць зацікаўленасць яго зместам, выказаць эмацыянальныя адносіны да выступлення (гл. малюнак 2).

Поспех публічнага выступлення, яго эфектыўнасць у многім залежыць ад прадуманай глыбокай *папярэдняй падрыхтоўкі*, якая ўключае некалькі этапаў. Важным аспектам інвенцыі з'яўляецца *выбар тэмы і асэнсаванне мэты* выступлення.

Тэма павінна адлюстроўваць змест выступлення, быць актуальнай, выкліканай патрэбамі жыцця, цікавай для слухачоў, звязанай з асабістым вопытам аратара, ясна, дакладна, і, па магчымасці, сцісла сфармуляванай.

Тэма лічыцца раскрытай, калі ў выступленні пададзены адказы на ўсе пастаўленыя пытанні, прапануецца важнейшы матэрыял, прыводзіцца дастатковая колькасць фактаў у пацвярджэнне канцэпцыі аўтара. Мэта выступлення можа быць рознай: растлумачыць пэўны факт, апісаць канкрэтную з’яву, перадаць той ці іншы змест, пераканаць слухачоў, выказаць сваё меркаванне і інш.

Матэрыял, адлюстраваны ў выступленні, можа быць *эмпірычны* (абапіраецца на дадзеныя, здабытыя самім аўтарам, якія з’яўляюцца вынікамі яго самастойнай работы), *энцыклапедычны* (выбіраецца з розных крыніц: даведнікаў, энцыклапедыяў, слоўнікаў, навуковай і навукова-папулярнай літаратуры, афіцыйных дакументаў, мастацкай літаратуры, публіцыстыкі, сродкаў масавай інфармацыі, які паказвае аб’ектыўны фон), *кампаратыўны* (дазваляе суаднесці эмпірычныя і энцыклапедычныя звесткі).

Інфармацыя, адлюстраваная ў выступленні, павінна быць дастатковай, канкрэтнай, прадметнай, упарадкаванай, сістэматызаванай, адпавядаць патрабаванням слухачоў. *Спосабы падачы матэрыялу* — пазітыўны, негатыўны і нейтральны.

Асноўныя *крытэрыі адбору* матэрыялаў — рэгламент выступлення, даступнасць і навізна. Пры падборы доказаў і ілюстрацыйнага матэрыялу неабходна захоўваць іх “узважанасць”, планаваць плаўныя пераходы ад абстрактнага да канкрэтнага аналізу, сачыць за роўнымі прапарцыямі пазітыўных і негатыўных фактаў.

Распрацоўка выбранай тэмы пачынаецца з вызначэння *агульнага папярэдняга плана выступлення*, які складаецца з 3–4 пытанняў, знаёмства з бібліяграфіяй, вывучэння літаратуры (як агульнай, так і спецыяльнай і дадатковай). Пасля гэтага рэкамендуецца скласці *падрабязны, дэталізаваны план* выступлення і напісаць яго тэкст. Найбольш распаўсюджаным тыпам з’яўляецца шматузроўневы план: 1 / 1.1 / 1.1.1 / 1.1.1.1 / 1.2 / 1.2.1 / 1.2.1.1 і г. д.

Папярэдня падрыхтоўка да выступлення змяшчае ў першую чаргу *знаёмства з літаратурай*, якое ўключае наступныя этапы: 1) адбор літаратуры, яе чытанне; 2) азнаямленне з інфармацыяй; 3) вывучэнне матэрыялу.

Як адзначаецца ў навуковай літаратуры, ёсць розныя *шляхі засваення зместу* тэксту, важнейшым з якіх з’яўляецца чытанне. Характар чытання залежыць ад яго мэты (пазнавальнай, адукацыйнай,

выхаваўчай, забавляльнай і г. д.). Мэта абумоўлівае спосаб і тэхніку чытання. Сур’ёзнае чытанне, напрыклад, з адукацыйнай мэтай, патрабуе найперш выдзяленне ў тэксе галоўнага — абгрунтаванага і развіваемага тэзіса і выкарыстоўваемыя для яго аргументацыі тэзісы. Ёсць розныя *ўзроўні ўспрыняцця тэксту* — першы, павярхоўны ўзровень звязаны з удакладненнем зместу яго кампанентаў — *асіміляцыя сэнсу*, другі — *інтэрпрэтацыя тэксту* — выдзяленне тых характарыстык тэксту, якія адпавядаюць сэнсавым структурам чытача, яго намеру і пошукам, трэці ўзровень разумення тэксту — *рэканструкцыя сэнсу* — выясненне, якія задачы вырашаў аўтар, ствараючы тэкст і самы высокі ўзровень — *эсэнцыяльны*, калі змест тэксту звязваецца з тэндэнцыямі грамадскага развіцця, пэўнымі сацыякультурнымі ўмовамі [1, с. 361–363].

Вывучэнне літаратуры па тэме выступлення ўключае *канспектванне*, якое можа быць : 1) даслоўнае; 2) свабоднае; 3) творчае.

Ці варта пісаць поўны *тэкст выступлення*? На гэта пытанне былі розныя адказы ў гісторыі аратарскага майстэрства. Так, Цыцэрон сцвярджаў: “Неабходна як мага больш пісаць”. З ім пагаджаўся Квінтыліян: “Толькі з дапамогай пісання можна дасягнуць лёгкасці маўлення”. Пётр I патрабаваў “гаворить своими словами, дабы дурь каждого была видна”.

Пісаць поўны тэкст для таго, каб пасля зачытаць яго ў час выступлення, вядома, немэтазгодна. Але напісанне тэксту дазваляе прадумаць у цэлым і ў дэталях змест выступлення, паслядоўнасць і сістэмнасць выкладу. Напісаны тэкст можна праверыць, выправіць, абмеркаваць з кім-небудзь, перачытаць, каб лепш запомніць. Загадзя падрыхтаваны тэкст дысцыплінуе аратара, надае яму ўпэўненасць і эканоміць час на падрыхтоўку да наступных выступленняў.

Значнасць і эфектыўнасць прамовы можна праверыць толькі ў працэсе выступлення перад канкрэтнай аўдыторыяй. Поспех аратара ў многім залежыць ад уважлівага вывучэння ім *вобраза аўдыторыі*. Таму пры падрыхтоўцы да выступлення рэкамендуецца ўважліва ацаніць сітуацыю зносін: вызначыць характар і склад слухачоў, іх сацыяльную прыналежнасць, узрост, прафесію, род заняткаў, адукацыю, ступень падрыхтаванасці, нацыянальнасць, культурны ўзровень, колькасць, намер, настрой, фізічны стан, адносіны да выступлення, матыў (інтэлектуальны, маральны, этычны). Неабходна таксама ўлічваць час свайго выступлення і яго чарговасць (пасля каго вы выступаеце). Змест выступлення павінен адпавядаць узроўню ведаў, адукацыі і ступені падрыхтаванасці слухачоў. Чым большая колькасць слухачоў, тым цяжэй выступаць перад імі. Таму рэкамендуецца перад вялікай

аўдыторыяй спрашчаць стыль выступлення (за выключэннем спецыяльных дакладаў) і ўзмацняць нагляднасць і вобразнасць. Невялікую колькасць слухачоў лепш сабраць у малой аўдыторыі, не пажадана карыстацца трыбунай і мікрафонам. Калі аўдыторыя вялікая, лепш выступаць на трыбуне, каб трымаць у полі зроку ўсю залу і карыстацца мікрафонам.

Ёсць тры асноўныя *мадэлі аўдыторыі*: *канструктыўная* — аднадумцы, якія згаджаюцца з аратарам, мэта выступлення ў такой аўдыторыі — ўмацаваць пазіцыю аратара, *канфліктная* — праціўнікі, якія не прымаюць ідэй прамоўцы; мэта выступлення — “раскалоць” аўдыторыю і схіліць частку яе да кампрамісу; *пасіўная* — слухачы, у якіх няма асабістай думкі, мэта выступлення — зацікавіць прысутных, схіліць іх на свой бок.

Поспех выступлення ў значнай ступені залежыць ад правільна вызначанай *стратэгіі і тактыкі*. Стратэгія прамовы — вызначэнне галоўнай мэты выступлення, асэнсаванне усіх спосабаў і сродкаў пераканання, падыходаў і метадаў будучага выступлення. Яна павінна быць канструктыўнай. Тактыка прамовы — выбар спосабаў зносін з аўдыторыяй, найбольш мэтазгодных з пункту погляду рэалізацыі канструктыўнай стратэгіі прамовы, набор канкрэтных сродкаў для рэалізацыі выбранай стратэгіі.

Важным этапам папярэдняй падрыхтоўкі да выступлення з’яўляецца *псіхалагічная падрыхтоўка*. Аратар павінен навучыцца валодаць сабой, кіраваць сваімі думкамі, пачуццямі, настроем. Пачуццё страху перад аўдыторыяй, адчуванне няўпэўненасці можна пазбегнуць, калі грунтоўна рыхтавацца да выступлення. Неабходна таксама часцей выступаць, набываць вопыт, паколькі найлепшы сродак супраць збянтэжанасці і страху — частая практыка публічных выступленняў. У час выступлення неабходна сканцэнтраваць увагу на яго змесце, не спяшацца, рабіць паўзы і энергічна вымаўляць фразы. Страх можна пераадольваць дзеяннем.

Аратар павінен авалодаць уменнем стварыць добразычлівую і ў той жа час дзелавую атмасферу, быць сціплым і адначасова натхнёным і перакананым у сваёй справе.

Пэўнае значэнне мае і *знешні выгляд аратара*. Прамоўца павінен быць бадзёрым, свежым, сабраным і напружаным, не выглядаць стомленым і заклапочаным. Яго знешні выгляд, прычоска, адзенне павінны адпавядаць патрабаванням слухачоў і сітуацыі зносін, не выдзяляцца сваёй экстравагантнасцю, шматкаляровасцю, стракатасцю або неахайнасцю.

Пытанні і заданні

1. Што ўключае ў сябе структура рытарычнай дзейнасці?
2. Што такое інвенцыя? Які яе змест?
3. Дайце азначэнне паняццям этас-логас-пафас.
4. Назавіце этапы папярэдняй падрыхтоўкі да выступлення.
5. Назавіце рэкамендацыі, што прад'яўляюцца да выбару тэмы выступлення.
6. Як павінна распрацоўвацца выбраная тэма?
7. Якія прад'яўляюцца патрабаванні да інфармацыі, адлюстраванай у выступленні?
8. Якія асноўныя крыніцы і крытэрыі падбору матэрыялу да выступлення?
9. Назавіце асноўныя тыпы матэрыялу, этапы яго сістэматызацыі і спосабы падачы інфармацыі.
10. Адзначце этапы знаёмства з літаратурай і віды канспектавання пры папярэдняй падрыхтоўцы да выступлення.
11. Укажыце ўзроўні ўспрыняцця і галоўныя шляхі засваення зместу тэксту.
12. Абгрунтуйце неабходнасць напісання тэксту пры падрыхтоўцы выступлення.
13. Што такое “вобраз аўдыторыі” і якое значэнне мае вывучэнне аўдыторыі пры папярэдняй падрыхтоўцы да выступлення?
14. Назавіце асноўныя мадэлі аўдыторыі, дайце іх характарыстыку.
15. Якой павінна быць стратэгія і тактыка выступлення?
16. Якое значэнне мае псіхалагічная падрыхтоўка да выступлення?
17. Назавіце рэкамендацыі да знешняга выгляду аратара.

Спіс літаратуры

1. Берков, В. Ф. Методология науки / В. Ф. Берков. – 2-е изд. – Минск : РИВШ, 2012. – 396 с.
2. Грановская, Л. М. Риторика / Л. М. Грановская ; под общей ред. В. А. Плотниковой. – М. : Азбуковник, 2004. – 218 с.
3. Ключев, Е. В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция) : учеб. пособие для вузов / Е. В. Ключев. – М. : «Изд.-во ПРИОР», 1999. – 272 с.
4. Леммерман, Х. Уроки риторики и дебатов / Х. Леммерман ; пер. с нем. – М. : ООО “Изд-во «Уникум Пресс»”, 2002. – 336 с.
5. Михальская, А. К. Основы риторики : Мысль и слово : учеб. пособие / А. К. Михальская. – М. : Просвещение, 1996. – 416 с.

6. Подобед, А. С. Практическая риторика : учеб. пособие / А. С. Подобед. – Минск : Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2001. – 360 с.

7. Хазагеров, Т. Г. Общая риторика : курс лекций. Словарь риторических приёмов / Т. Г. Хазагеров ; отв. ред. Е. Н. Ширяев. – 2-е изд., перераб. и доп. – Ростов н/Д : Феникс, 1999. – 320 с.

2.1.2. Сэнсавыя мадэлі выказвання. Топасы

Пры папярэдняй падрыхтоўцы да выступлення абавязкова вызначаецца агульная сэнсавая структура прамовы, якую ствараюць топасы. *Топас* — сэнсавая мадэль (СМ) выказвання, агульнае месца, агульнае разважанне, па якім можа стварацца любое выступленне. Тэхніку топасу вызначае ўменне задаваць пытанні. Класічная рыторыка прапанавала наступную схему апісання падзеі (прадмета): што гэта за падзея, дзе адбылася падзея, калі адбылася падзея, як адбылася падзея, чаму адбылася падзея — *што, дзе, калі, як, чаму?* Такая схема размяшчэння топасаў дапамагала асвятліць усе істотныя моманты пры разважанні. Пазней з’явіліся разнастайныя наглядныя схемы, напр., вядомае “кола пытанняў”.

Сістэма топасаў атрымала назву топіка. *Топікай* называюць сукупнасць топасаў, сэнсавых мадэлей і спосабы іх выкарыстання на этапе падрыхтоўкі да выступлення. Як сістэма агульных сэнсавых мадэлей топіка дазваляе хутка развіць думку, распрацаваць (размножыць) ідэі, падабраць неабходныя аргументы для доказу асноўных тэзісаў выступлення.

Важнейшай СМ з’яўляецца топас “*род і від*”, з якога пачынаецца любое выступленне. Яна прадугледжвае апісанне агульнага і прыватнага, радавога і відавочнага паняццяў прадмета размовы і адлюстроўвае агульныя законы мыслення чалавека: *Род літаратурны — адзін з трох галоўных спосабаў адлюстравання рэчаіснасці мастацкай літаратурай. Эпас аб’ектыўна расказвае пра пэўныя падзеі, знешні свет, праявы чалавечага характару... Лірыка — гэта суб’ектыўнае выяўленне пачуццяў, перажыванняў паэта... У драме разгортваецца скразное напружанае дзеянне. Кожны літаратурны род дзеліцца на жанры: эпас на эпапею, раман, аповесць, апавяданне і інш., драма — на камедыю, трагедыю і ўласна драму, лірыка — на оду, элегію, эпіграму, пародыю і інш. Жанры падзяляюцца на асобныя разнавіднасці. Так, напрыклад, песні бываюць грамадзянскія, гістарычныя, любоўныя, каляндарна-абрадавыя, сямейна-бытавыя і інш. [В. Рагойша].*

Гэта СМ ужываецца часта ў разважаннях і апісаннях: *Байка* — і сваімі вытокамі, і сваёй на дзіва дэмакратычнай мастацкай прыродай — жанр, у большай ступені, чым які-небудзь іншы, народны. Таму і любімы народам — любімы за праўду, за надзённасць, за дасціпны смех і вострае, трапнае слова, за вялікую жыццёвую мудрасць. У творчым набытку Кандрата Крапівы — некалькі дзесяткаў непераўзыходных — без перабольшвання! — шэдэўраў гэтага жанру [Н. Гілевіч].

СМ “азначэнне” з’яўляецца важнейшай структурнай часткай прамовы, надае разважанню яснасць і дакладнасць: У праграме “Час” слухаю весткі з Таджыкістана і ўспамінаю зіхоткія, у снежных чалмах вяршыні Паміра, высакагорныя дарогі і перавалы, дзе ўжо не хапае кіслароду, бачу спражаныя сонцам, выпетраныя і зрэзаныя патокамі горныя схілы, барвовыя і зжоўклыя ад пладоў сады Гісарскай даліны [С. Грахоўскі]. Азначэнне робіць выклад паслядоўным і лагічным, падаецца звычайна пасля ўступу, садзейнічае вызначэнню прадмета размовы і звязана з СМ “род і від”, паколькі часта суправаджаецца вызначэннем гіпера-гіпанімічных адносін паміж апісваемымі паняццямі: *Захапляе сваёй прыгажосцю і сталіца Швецыі — Стакгольм. Размешчаны на астравах, ён умела і зручна забудаваны аднаведна іх абрысам. І хай у Стакгольме няма небаскробаў, ён велічны сваімі манументальнымі збудаваннямі, клапатліва ўпрыгожаны яркімі колерамі, што “ўцяпляе” даволі суровы паўночны клімат* [П. Броўка]; *Фальклор — паняцце незвычайна змястоўнае, шматграннае, гэта не толькі паэзія ў прамым сэнсе слова, гэта і народная філасофія, і мараль, і абрад, і звычай, і павер’е, і старажытны міф* [Н. Гілевіч].

СМ “азначэнне” дазваляе ўсебакова апісаць прадмет выкладу: *Алесь Бачыла — паэт шматгранны і асаблівы: знешне спакойны і ўраўнаважаны ў жыцці і востра-палемічны ў паэзіі, уражлівы і ранімы ў грамадзянскіх стасунках, адкрыты, прасталінейны і бескампрамісны ў адстойванні сваіх сумленных перакананняў, непахісны на пазіцыях справядлівасці і маральнай чысціні* [С. Грахоўскі]; *Фатаграфія колішняга Мінска нагадала мне далёкае мінулае. Пры першай сустрэчы горад казаўся мне вельмі вялікім і незразумелым, загадкавым і складаным. А як толькі ўліўся ў яго павольны рытм, разгледзеў яго простае, амаль местачковае аблічча, зразумеў яго характар, лад і склад* [С. Грахоўскі].

Азначэнне актыўна выкарыстоўваецца ў апісаннях, таму што дазваляе перадаць разнастайныя якасці і ўласцівасці апісваемых аб’ектаў або з’яў, іх шматстайнасць і адметнасць: У часопісе “Польмя”

з'явіліся новыя вершы Язэпа Пушчы. Простыя, даходлівыя, шчырыя, без маладнякоўскай прэтэнцыёзнасці і ўяўнай метафарычнасці, мудрыя і натуральныя па танальнасці і гучанні [С. Грахоўскі]; Залатыя восеньскія дні на Беларусі. Нізка, да зямлі прыгнулі галлё садоў мядзянатварыя антонаўкі. Набарвавелае лісце клёна жоўтым полымем гарыць на фоне зялёных лясоў. Тонкае павуцінне ледзь бачна плыве ў наветры. У прыродзе цішыня, здаецца, што ўсё наступова засынае [П. Броўка]; Што засталася ў памяці з тае начы і сонечнага ранку? Зорная свежасць і мурожныя пахі. І яшчэ — родная цеплыня. Так, так! Яна ўспрымаецца сэрцам і, саграваючы яго, не растае, а як бы застаецца ў табе [Ул. Карпаў].

Выдзяляюць таксама рытарычнае азначэнне, якое носіць экспрэсіўны характар і нярэдка мае метафарычны сэнс: Вялікі паэт — сучаснік кожнага пакалення. Ён прыходзіць у свет разам з ім, каб нарадзіцца зноў і зноў для наступных нашчадкаў. Ён субяседнік, дарадца, настройшчык душы кожнага з нас і нашых наступнікаў [С. Грахоўскі]; Вярыня гумару, на маё разуменне, — гэта іронія над самім сабой, — вышэйшая ступень свабоды, развітасці і культуры пачуцця смешнага [Н. Гілевіч]; Восень — гэта ростані на вечных дарогах старога і новага жыцця [І. Навуменка].

У некаторых выпадках рытарычнае азначэнне набліжаецца да каламбураў або афарызмаў: Тут, у гэтым горадзе, жыве самы лепшы мой сябар Геронім Стулпан. Ён паэт, а гэта азначае — узвей-вечер, свістун, вятрак... Чакайце, гэта яшчэ азначае — пакутнік, галернік і чалавек бяссонных начэй [Ул. Караткевіч]; Восень — гэта вечар года [Я. Сіпакоў]; Жыццё ёсць сон [Кальдэрэн].

СМ “цэлае — частка” ужываецца звычайна пасля азначэння і адпавядае ўніверсальнаму механізму думкі — аналізу і сінтэзу. Пры выкарыстанні гэтай СМ ход думкі наступны: цэлае → часткі → цэлае. Пры гэтым прадмет размовы разглядаецца як састаўная частка пэўнага цэлага і як цэлае, якое таксама ўтрымлівае ў сабе асобныя часткі, элементы. Неабходна ўлічваць, што выдзяляюцца толькі функцыянальна значныя, істотныя часткі прадмета і адначасова адметныя, якія адрозніваюць яго ад іншых прадметаў: Нашымі былі ў тых стомленых і запыленых калонах усе: рускія і ўкраінцы, беларусы і латышы, узбекі і казахі, грузіны і азербайджанцы, армяне і татары, — адным словам, усе. Сыны ўсіх нацыянальнасцей... Як і ў тых калонах, што ішлі іншымі напрамкамі па апажаранай і акрываўленай беларускай зямлі і якіх гэтак жа, як мы, сустракалі са слязьмі на вачах і з тым жа воклічам радасці: “Нашы!” [Н. Гілевіч]; У свеце многа паэтаў. Самых розных. Сярод іх нямала славурых,

выдатных, вялікіх. Нават геніяльных. Але не было ды і няма паэта, які б так кроўна быў звязаны са сваім народам, жыў яго думамі, клопатамі і марамі, як Янка Купала [Б. Сачанка].

СМ “уласцівасць” — неад’емны элемент структуры тэксту, які садзейнічае ўзмацненню выразнасці выказвання. Гэта важнейшыя прыметы, адзнакі прадмета, адметныя якасці, яго істотныя функцыі, характэрныя дзеянні. Уменне вызначыць характэрнае, выдзеліць асаблівае, убачыць адметнае пры апісанні прадмета з’яўляецца адзнакай сапраўднага красамоўства: *Даўно і не мною заўважана: у кожнага чалавека ёсць тое, у чым ён, як кажуць, увесь, уся яго сутнасць, на чым яго і вылучаюць, запамінаюць з тысяч, мільёнаў. У Андрэя Ягоравіча Макаёнка такім, у чым ён быў увесь, уся яго сутнасць, мне здаецца, была здольнасць трымаць сябе ў напружанні, штосьці камусьці даводзіць, даказваць, у чымсьці кагосьці пераконваць, словам, — спрацацца. Нават творчасць яго — камедыі, фельетоны, артыкулы — гэта таксама не што іншае, як яго спрэчкі. З людзьмі, з часам, з жыццём, з заведзенымі і ўстаялымі парадкамі, з самім сабою [Б. Сачанка]; Вершы Дануты Бічэль-Загнетавай на сваёй лаканічнасці і паэтычнай свежасці шчасліва блізкія да нашага дзіцячага фальклору, цудоўнай і несмяротнай творчасці шматлікіх пакаленняў беларускіх бабуль і матак. Вершы гэтыя і песенна пяшчотныя, і казачна мудрыя, і ў той жа час яны — арыгінальныя, вынашаныя ў душы таленавітай паэтэсы, філігранна апрацаваныя нястомнай і спрытнай жаночай рукою [Я. Брыль].*

СМ “супастаўленне” — адна з істотных структурных частак выступлення, якая адлюстроўвае ўніверсальную мадэль пазнання (“усё пазнаецца ў параўнанні”) і дазваляе знайсці агульнае і адрознае ў супастаўляемых прадметах, вызначыць месца кожнага з іх у бясконцай разнастайнасці свету: *Гісторыя сусветнай паэзіі знае імёны многіх вялікіх, жыццёвы і творчы лёс якіх пазначаны трагічнай метай: занадта раннім адыходам з жыцця. У дваццаць восем гадоў завяршыў свой зямны круг Хрыста Боцеў, у дваццаць сем — Міхаіл Лермантаў, у дваццаць шэсць — Шандар Пецефі... У гэтым шэрагу і вялікі беларускі паэт Максім Багдановіч. У адрозненне ад названых (і многіх не названых), імя Багдановіча за межамі нашай краіны пакуль што, на вялікі жаль, мала вядома. Прыходзіцца гаварыць: на вялікі жаль, таму што ён — як адна з самых выдатных постацей не толькі ў беларускай, але і ў агульнаславянскай, а можа быць і ў сусветнай культуры — заслугоўвае іншай вядомасці. І можна не сумнявацца, што міжнароднае прызнанне Багдановіча ў маштабах непараўнана большых, чым сёння, не за гарамі [Н. Гілевіч]; Ёсць*

важнѣя дзве часціны, з якіх складаецца жыццё і яго глыбокі сэнс і характэр — чалавек і прырода. Бо ніколі не страціць для нас цікавасці чалавек, бо праяўленне яго розуму бязмежна, бо дарогі яго не вызначаны, бо формы яго жыцця і яго адносін да другіх людзей бясконца разнастайныя, канчаткова не выяўлены і ніколі не могуць стаць канчатковымі. А прырода! Колькі вялікага задавальнення дае яна нам! Бо прырода — найцікавейшая кніга, якая разгорнута перад вачамі кожнага з нас. Чытаць гэту кнігу, умець адгадаць яе многалучныя напісы — хіба ж гэта не ёсць шчасце? Адно толькі шкада, што наша жыццё несапраўднае для таго, каб начаць гэтай кнігі [Я. Колас].

СМ “супастаўленне” мае дзве разнавіднасці: параўнанне, якое засноўваецца на аналогіі і паказвае падабенства прадметаў і супрацьпастаўленне, якое падкрэслівае адрозненне паміж аб’ектамі супастаўлення. На аснове гэтых разнавіднасцей СМ “супастаўленне” узніклі фігуры параўнання: *Эх, як прывольны прасторы наднямонскіх лугоў! Часамі над прасторами злёнага мора, як вартаўнікі, узнімаўліся пышныя постаці адзіночкі дрэў. Пераважна дубоў, параскіданых дзе-нідзе сярод лугу. А месцамі і цэлыя дубовыя гаі* [Я. Колас]; *Люблю чытаць пісьмы выдатных мастакоў слова. Яны — нібы жывыя, мудрыя сведкі часу і ўсяго, чым жыло ў гэтым часе грамадства і што дзеелася ў літаратуры* [Н. Гілевіч] і антытэзы: *Далёкае і блізкае, Высокае і нізкае, Сакойнае і тлумнае. Вясёлае і думнае, Пяшчотнае і грубае, Нялюбае і любое... Усё гадзінай шараю Злілося і змяшалася І шэрае, і зорнае, І белае, і чорнае* [А. Пісьмянкоў]; *Маладыя і старыя, старыя і маладыя... Вечная, як свет, тэма! Маладыя крыўдзяцца на старых, старыя на маладых...* [Б. Сачанка].

СМ “прычына і вынік” мае важнае значэнне ў інфармацыйнай прамове, апісвае ўніверсальны тып адносін паміж прадметамі і з’явамі — прычынна-выніковыя: *Камень, кінуты гарызантальна, калі не ўлічваць супраціўленне паветра, як вы ведаеце з кінематыкі, рухаецца да Зямлі з паскарэннем свабоднага падзення па траекторыі, якая ўяўляе сабой парабалу. Калі ж павялічваць пачатковую скорасць і вышыню кідання, то далёкасць палёту цела таксама ўзрастае, і з-за крывізны паверхні Зямлі пры пэўнай пачатковай скорасці камень наогул можа не дасягнуць Зямлі і пачне рухацца вакол яе падобна да Месяца. З гэтага мысленнага эксперыменту Ньютан зрабіў вывад, што рух каменя і рух Месяца абумоўлены адной і той жа прычынай — прыцяжэннем Зямлі* [Фізіка, 9 кл.].

Сустрэкаецца гэта СМ і ў аргументуючым дыскурсе: *Шчыра кажучы, я не ведаю іншага беларускага пісьменніка, які б у такой*

ступені, як Мележ, быў неабьякавы да таго, што скажуць аб яго творы.. І нават кожнае публіцыстычнае выступленне суправаджалася для яго такімі ж перажываннямі. Не сумняваюся, што ў гэтым трэба бачыць перш за ўсё незвычайна развітае пачуццё адказнасці за сваю работу. Гора пісьменніку, які нешта напісаў, надрукаваў і зусім не турбуецца, ці яго твор знайшоў чытача, ці не. Мележ у гэтым сэнсе дае нам усім вельмі навучальны прыклад [Н. Гілевіч].

Гэта сэнсавая мадэль мае дзве разнавіднасці — *веерны тып* СМ, калі адна прычына мае рад вынікаў, або калі некалькі прычын выклікаюць адну з’яву (напр., аварыя на ЧАЭС), і *ланцужковы тып*, калі рад высноў “ад прычыны да выніку” складае разважанне і прыводзіць да вываду, — вынік першай прычыны з’яўляецца ў сваю чаргу прычынай, якая прыводзіць да наступнага выніку і г. д. (вучэнне Дарвіна аб паходжанні відаў).

СМ “абставіны” дазваляе апісаць умовы (месца, час, акалічнасці і г. д.), у якіх знаходзіцца прадмет або адбываецца дзеянне, стварае хранатоп апісання. Гэты топас з’яўляецца неад’емнай часткай у апавяданнях і апісаннях, характарызуе месца дзеяння: *Адзін край лугу стыкаўся з лесам, уразаўся ў яго, адхопліваючы дугаватыя лукі і павялічваючы свае травяністыя прасторы. І ўдоўж і ўпоперак луг перасякаўся вузкімі, доўгімі і глыбокімі тонямі, зарослымі аерам, сітняком, чаротамі і мяккімі ніцымі лозамі, дзе хаваліся розныя лугавыя птушкі. Срэбнаю стужкаю вывіваўся Нёман, то падыходзячы пад самы лес, падразаючы карэнне дрэвам, то бегучы сярэдзінаю лугу, то падступаючы да поля, апяразваючы бліскучым жывым паскам яго пясчаныя схілы* [Я. Колас]; час дзеяння; *Майскае ранне на Дняпры, каля падножжжа гары Чарнечай. Зялёны, ледзь не да самага неба стромы абрыў, з густой, аціхлай, шчодро акропленай расою лістотай... Летні вечар у Канадзе, на беразе вялізнага, як мора, возера Антарыё* [Я. Брыль]; абставіны дзеяння: *Гэтак жа бясконца, як жыццё, любіць паэт і родную зямлю — любіць пасыноўняму горача і беззапаветна* [Н. Гілевіч]; *Калі смяялася* [Уладзіслава Францаўна — А. С.], *дык гарэзліва і залівіста, гаварыла з імпэтам, абуралася да кіпення, радавалася чужым радасцям, аж іскрылася, а людскія беды станавілаіся яе клопатам і надоўга прыкоўвалі ўвагу* [С. Грахоўскі].

У прамовах гэта СМ дае магчымасць развіць змест у адпаведнасці з тэмай і мэтай выступлення.

СМ “прыклад”. Прыклады ў любым выступленні неабходныя для ілюстрацыі асноўных палажэнняў, аргументацыі думкі аўтара, канкрэтызацыі яго пэўнай ідэі, актывізацыі ўвагі слухачоў і займальнасці

выкладу. Гэты топас садзейнічае рэалізацыі рытарычных прынцыпаў канкрэтнасці і блізкасці да слухача: *Мабыць, найбольшае зло ў нашым жыцці — спрадвечная наша бяспамятнасць. На працягу стагоддзяў наш народ моўчкі цягне прыгнёт, ліў сваю кроў, ахвяраваў мільёнамі жыццяў і — маўчаў. Маўчаў, бо ягонья гісторыкі пазбавілі яго праўдзівай гістарыяграфіі, яго філосафы ўнушалі яму фальшывую ідэю аб мудрай правільнасці ягонага бязмежнага цярпення. Ягонья рыцары прыгожага пісьменства саборнічалі між сабой аб тым, што варта было выбуху гневу і абурэння. Але... урэшце прыйшоў час сказаць людзям праўду* [В. Быкаў].

Прыклады звычайна падаюцца пасля агульнага палажэння або лагічнага доказу, хаця могуць і папярэднічаць ім: *Сакрат не пакінуў кніг, затое пакінуў вучняў... Глыбокая пашана да настаўніка і яго памяці прымушалі іх несці ў свет нескажоныя яго думкі і няхібна карыстацца ў жыцці яго правіламі, жыць імі, прыбавіўшы крыху свайго, яшчэ лепшага, — самаахвярна* [Ул. Караткевіч].

Крыніцы прыкладаў — гісторыя, фальклор, мастацкая літаратура, уласны жыццёвы вопыт і інш. Прыклады павінны адпавядаць узроўню ведаў і падрыхтаванасці слухача (чытача).

СМ “сведчанне” блізкая да папярэдняга топасу. Гэта зварот да аўдыторыі з цытатай, вядомым выказваннем, крылатым выслоўем, афарызмам, прыказкай, прымаўкай і інш. Гэты топас дазваляе аўтару падмацаваць свае разважанні спасылкай на вядомыя аўтарытэты або народны вопыт, надае выказванню важкасць, пераканальнасць, ажыўляе ўвагу слухачоў, садзейнічае жывасці і займальнасці выкладу. Выкарыстоўваецца ў пачатку або ў канцы прамовы ці асобных яе частак: *“Не хлебам адзіным жыве чалавек” — гэта было сказана даўным-даўно і на ўсе вякі, пакуль будзе існаваць чалавецтва* [Н. Гілевіч]; *Зноў і зноў Скарына паўтарае, што пакладзеная ім боганатхнёная праца прызначана “людям посполитым к пожитку”, “к доброму научению”, дзеля мацавання згоды паміж людзьмі і ў краіне, наколькі “незгода и наибольшие цартва разрушает”* [Н. Гілевіч].

СМ “імя” — выкарыстанне паходжання або сэнсу імя, якое называе з’яву ці паняцце, абазначаныя ў тэме або названыя ў змесце выступлення. Гэты топас дазваляе развіць тэму або ідэю прамовы, садзейнічае экспрэсівізацыі выражэння: *Іх чакалі ў кожным сяле і мястэчку, а яны з’яўляліся неспадзеўкі: закурыць над гасцінцам пыл — дзве фурманкі вязуць невялічкі скарб, а ўзяўшыся за білы вазоў і ўскрай дарогі, нібы цыганскі табар, з песнямі і жартамі, смехам і прыгаворкамі ідуць маладыя прыгажуні і прыгажуны. Едзе Галубок з галубянятамі. Едзе радасць і свята ў сяло* [С. Грахоўскі]; Слова “эміграцыя” лацінскага паходжання і ў сваёй першароднасці азначае

ўсяго толькі “высяляцца”, “перасяляцца”. А наколькі выскаляліся і перасяляліся людзі спрадвеку, то трэба думаць, і эміграцыя існавала спрадвеку [Б. Сачанка].

Такім чынам, сэнсавыя мадэлі выказвання ствараюць асноўны змястоўны каркас выступлення, дазваляюць развіць ідэю, сфармуляваць галоўныя тэзісы, падабраць неабходныя аргументы для доказу важнейшых палажэнняў прамовы.

Пытанні і заданні

1. Што такое топіка, топас? Назавіце асноўныя сэнсавыя мадэлі (СМ) выказвання.
2. Якую ролю ў структуры выказвання адыгрывае СМ “род і від”?
3. Якія якасці надае разважанню СМ “азначэнне”? Што такое рытарычнае азначэнне?
4. Якая структурная роля і функцыя СМ “цэлае — частка”? Як суадносіцца гэта СМ з аналізам і сінтэзам?
5. Як садзейнічае экспрэсівізацыі выказвання СМ “уласцінасць”?
6. Якое месца ў структуры выступлення займае СМ “супастаўленне”? Якія рытарычныя фігуры ўзніклі на аснове гэтай СМ?
7. Які тып дыскурсу звязаны з СМ “прычына і вынік”? Чаму?
8. Якую сэнсавую ролю ў разважанні адыгрывае топас “абставіны”?
9. Якія рытарычныя прынцыпы дапамагаюць рэалізаваць СМ “прыклад”, “сведчанне”, “імя”?
10. Вызначце кампазіцыйную ролю кожнай СМ.
11. Ахарактарызуйце функцыянальна-стылістычную і жанравую абумоўленасць топасаў.
12. Зрабіце апісанне неадушаўлёнага прадмета, выкарыстаўшы СМ “род і від”, “частка — цэлае”, “азначэнне”, “уласцінасць”.
13. Складзіце апісанне адушаўлёнага прадмета, выкарыстаўшы СМ “прыметы”, “якасці”, “функцыі”, “характэрнае дзеянне”.
14. Напішыце характарыстыку адцягненай з’явы з дапамогай СМ “азначэнне”, “супастаўленне”, “уласцінасць”.
15. Апішыце пэўнае дзеянне, выкарыстоўваючы СМ “прычына і вынік”, “абставіны” (час, месца, умовы).
16. Выканайце апісанне дзеючай асобы з дапамогай СМ “уласцінасць”, “супастаўленне”, “прыклад”, “сведчанне”, “імя”.
17. Знайдзіце ў наступных тэкстах асноўныя сэнсавыя мадэлі, вызначце іх ролю ў разгортванні тэмы паведамлення і выражэнні пэўнага зместу:

А ў дзве гадзіны поўдня... як уключыў транзістар, узяў пасля Мінска Варшаву, дзе якраз дванаццаць, і пачуў адтуль славуты кракаўскі “гейнал”. Хай мне прабачаць тыя, хто гэта ведае і сам, — сказаць трэба для тых, хто не ведае. “Гейнал” гэты, шчыmlіва прыгожы, глыбока гістарычны голас горна з акна высачэннай вежы Марыяцкага касцёла, гучыць на ўсе чатыры бакі свету кожную гадзіну. І кожны раз мелодыя яго абрываецца недагукам. На ўспамін пра тую татарскую стралу, што — па легендзе — упілася ў напружанае горла гарніста ў адзін з жахлівых для стольнага Кракава дзён 1241 года [Я. Брыль];

Калі першы раман яго дылогіі “Партызаны” — “Вайна пад стрэхамі” — свежы і светлы твор з жывымі вобразамі чыстага падлетка і мужнай, высакароднай маці можна з нейкай сідкай у падтэксе назваць аўтабіяграфічным творам, які пішацца нібыта лягчэй, .. дык другі раман, “Сыны ідуць у бой”, ужо зусім прыкметна адзначаны дзе больш, дзе менш удалымі пошукамі таго, уласцівага для Адамовіча спалучэння глыбокай думкі і шчырага пачуцця, чым вызначаецца яго проза [Я. Брыль];

А Хатынь наша ўвасабляе сабою ўвесь попел, кроў і слёзы роднай Беларусі. І калі паэт [Генадзь Бураўкін — А. С.], канчаючы паэму, гаворыць, як глыбока ўзрушыў яго душу “Белы снег, Чырвоны снег Нашай святыні — Хатыні”, — ён выказвае гэтым пачуцці кожнага, хто спазнаў усенароднае гора [П. Броўка];

Замак Мальбарг — раней Марыенбург, а спачатку, на схіле трынаццатага стагоддзя, Санктамарынбург — пабудаваны на польскай зямлі, захопленай крыжакамі. У 1309 годзе ён стаў сталіцай іх ордэна [Я. Брыль];

І вось чаму мне хочацца сказаць пра маладое сэрца, нястомнае сэрца аўтара радкамі яго ж [Юстаса Палецкіса — А. С.] верша: “Пусть глыбокі морціны, Пусть голова седа, Но песня дней весенних Звучит в душе всегда” ... [П. Броўка];

І, як некалі, гэтак жа надзённа і цяпер гучаць яго [Купалы — А. С.] словы, яго завет: “Ты, мой брат, каго зваць беларусам, Роднай мовы сваёй не цурайся; Як не зрокся яе пад прымусам, Так і вольны цяпер не зракайся” [Б. Сачанка];

Найпершы мой клопат, якім я дзесяткі гадоў жыў і жыву сёння, — лёс роднай мовы і культуры, а значыць — лёс беларускай нацыі [Н. Гілевіч];

Пры доме, дзе ў нашым мястэчку размяшчалася гліна, была адрынка, у якой стаяў конь і стаяла брычка, для пана-войтавага выезду, быў дрывотнік і яшчэ адно памяшканне, назваць якое так, як яно ў вёсках называлася, мне няёмка [Я. Брыль];

Вострае назіральнае вока таленавітага хлапчука з маленства бачыла ўсю несправядлівасць тагачаснага жыцця: княжаскія палацы і вузенькія хілыя, абymiшэлыя курныя хаты; раскошныя вопраткі паноў і панят і збуцвелае зрэб'е на сялянскіх плячах, ...неабдымныя прасторы княжаскіх уладанняў і побач гіблыя палоскі сваіх бацькоў і аднавяскоўцаў [П. Броўка];

Добры літаратурны крытык — гэта добры пісьменнік. Калі, у якім выпадку ён заслугоўвае пахвалу ад задаволеных чытачоў? Тады ж, калі і паэт за свае вершы ці празаік за сваю прозу, — гэта значыць, калі яго твор цікавы, яркі і праўдзiвы, напісаны рукой таленавітай, сумленнай і мужнай. Калі яго твор прымусiў слухача задумацца над жыццём, над сабою. А іначай — за што быць удзячным крытыку? За тое, што пераказаў змест твора? [Н. Гiлeвiч];

Рэмбо ў сваёй “Алхіміі слова” адкрыў колеры галосных літар, а я — колеры сваіх галодных дзён: панядзелак — белы, аўторак — сіні, серада — блакітная, чацвер — зялёны, пятніца — чырвоная, субота — чорная [М. Танк];

Вершы Сасюры простыя і ясныя, выразныя па апрацоўцы, ён ніколі не старэе, пра што так цудоўна сказаў сам аўтар: “Я молод от любви к народу, И юностью Отчизны молодой!” [П. Броўка];

У мове Скарыны, кажучы словамі Марселя Пруста, — “формы старажытнай душы” нашага народа. Па старонках ягоных выданняў “праходзіш”, як па старажытных вуліцах і вулачках Полацка, Гародні, Вільні [Н. Гiлeвiч];

М. Горкі сказаў: “Рашаючую роль у рабоце iграе не заўсёды матэрыял, але заўсёды майстар”. Кіруючыся той бясспрэчнай ісцінай, што гераічныя характары патрабуюць дастойнага мастацкага ўвасаблення, трэба сказаць, што з вобразам К. Арлоўскага ў аповесці М. Паслядовіч не справіўся [Я. Брыль].

18. Размяжуйце віды СМ “азначэнне”: лагічнае, вобразнае і рытарычнае:

Дык вось, казка — ад нашай зямлі і яе людзей. Яна — чароўны сон і яна — думка чалавека [Ул. Караткевіч];

Рыгор Барадулін — паэт яркага, самабытнага таленту. Іскрытая радасць жыцця, любоў да яго, дасціпнасць і весялосць, высокае майстэрства паэтычнага радка — гэтыя якасці сваіх “дарослых” вершаў і паэм Барадулін лёгка і ўдала перанёс у лепшыя вершы для дзяцей [Я. Брыль];

Гігіена — сяброўка здароўя [лац. прыказка];

Эх, як прывольны прасторы наднямонскіх лугоў! Часамі над прасторамі зялёнага мора, як вартаўнікі, узнімаліся пышныя постаці адзінокіх

дрэў, пераважна дубоў, параскіданых дзе-нідзе сярод лугу, а месцамі і цэлыя дубовыя гаі. Многа тут для іх прастору і сонца. Ёсць дзе разгарнуцца іх магутным карэнням, камлям і галінам [Я. Колас];

І таму зусім натуральна, што наша паэзія шматгранная, шматгалосная, паэзія нечаканых змен рытму і памераў, аднак у агульным стройная і гарманічная [П. Броўка];

Глыбока пад шэрымі сярмягамі і потнымі кашулямі схавана душа народа, а ў сасновых нетрах — непаўторнае хараство нашых азёр [М. Танк];

Вялікі і цяжкі, поўны барацьбы і змагання, змрочны ў часы прыгнёту, радасны і светлы ва ўзлётах перамогі, прайшоў свой выдатны і непаўторны шлях наш любімы народны паэт Якуб Колас [П. Броўка];

Гісторыя — настаўніца жыцця [Цыцэрон].

19. Складзіце тэкст на тэму “*Мая Alma mater*”, “*Беларусь, мая краіна*”, “*Мой родны кут*”, “*Мова беларуская мая*”, “*Дары лесу*”, “*Філалогія як навукa*”, выкарыстаўшы топасы “*род і від*”, “*цэлае — частка*”, “*азначэнне*”.

20. На канкрэтным прыкладзе пакажыце, як у тэксце можна выкарыстаць сэнсавыя мадэлі “*уласцінасць*”, “*прыклад*”, “*сведчанне*”.

21. Складзіце тэкст на тэму “*Люблю мой край, старонку гэту*”, “*Гомель і гамяльчане*”, “*Залатыя восеньскія дні*”, выкарыстаўшы асноўныя сэнсавыя мадэлі.

22. Знайдзіце ў тэксце выступленняў С. Грахоўскага і Н. Гілевіча сэнсавыя мадэлі, вызначце іх від і абгрунтуйце мэтазгоднасць выкарыстання:

Вось такім непаўторным казачнікам і чараўніком з розумам мудраца і эрудыта, а душою гарэзлівага хлапчука застаўся ў маёй памяці і сэрцы Іван Міхайлавіч. Я часам трапляю на шырокую магістраль, якая носіць імя аўтара “Амока” і “Палескіх рабінзонаў”, часта праходжу каля дзіцячай бібліятэкі імя Янкі Маўра і ціха шапчу: “Дзень добры, дзядзька Маўр, вечна жывы і вясёлы настаўнік дзяцей і пісьменнікаў, шчыры і патрабавальны чалавек з вачыма прарока і душой хлапчука” [С. Грахоўскі];

Пажаданні для маладых у мяне ёсць. Уласна, адно пажаданне: жывейма і працуйма, таварышы, так, каб стаць вартымі прадаўжальнікамі таго, што здзейснілі вялікія сыны народа, такія волаты мастацкага слова, як Багушэвіч, Цётка, Багдановіч, Купала, Колас, Гарэцкі, Чорны, Куляшоў, Мележ... Што трэба, каб займець права на такое званне? Вельмі многа! Талент — гэта само сабой. Вельмі многа — апрача таленту. А што менавіта? Ну, напрыклад, самаадданасць ці нават самаахвярнасць у працы. Палымьяная грамадзянская

турботнасць. Вялікая мужнасць. А перш за ўсё — разуменне, што паэзія — гэта не фабрыкацыя метафар, не гульня ў сінтаксічныя фігуры і не практыкаванні ў славесных вывертах. Паэзія — гэта лёс: лёс твайго народа, тваёй Радзімы, тваёй планеты, а таму — і твой асабісты; паэзія — гэта тваё грамадзянскае, чалавечае “не магу маўчаць!”. Пачынайма, дарагія сябры, з гэтага!.. [Н. Гілевіч];

Ніяк не ўспомню, калі ўпершыню сустрэў Уладзіславу Францаўну. Здаецца, яна была заўсёды і не забудзецца ніколі. За вочы яе звалі Купаліха, ласкава звярталіся — цёця Уладзя, афіцыйна, ці тыя, хто мала ведаў яе — Уладзіслава Францаўна [С. Грахоўскі];

А многія рукапісы яго [Б. Мікуліча — А. С.] твораў яшчэ чакаюць сваіх публікацый. Яны актуальныя, таленавітыя, патрыятычныя і натхнёныя, бо напісаны сумленным, улюбёным у наш неспакойны час, адданы Радзіме і свайму народу мастаком [С. Грахоўскі].

Спіс літаратуры

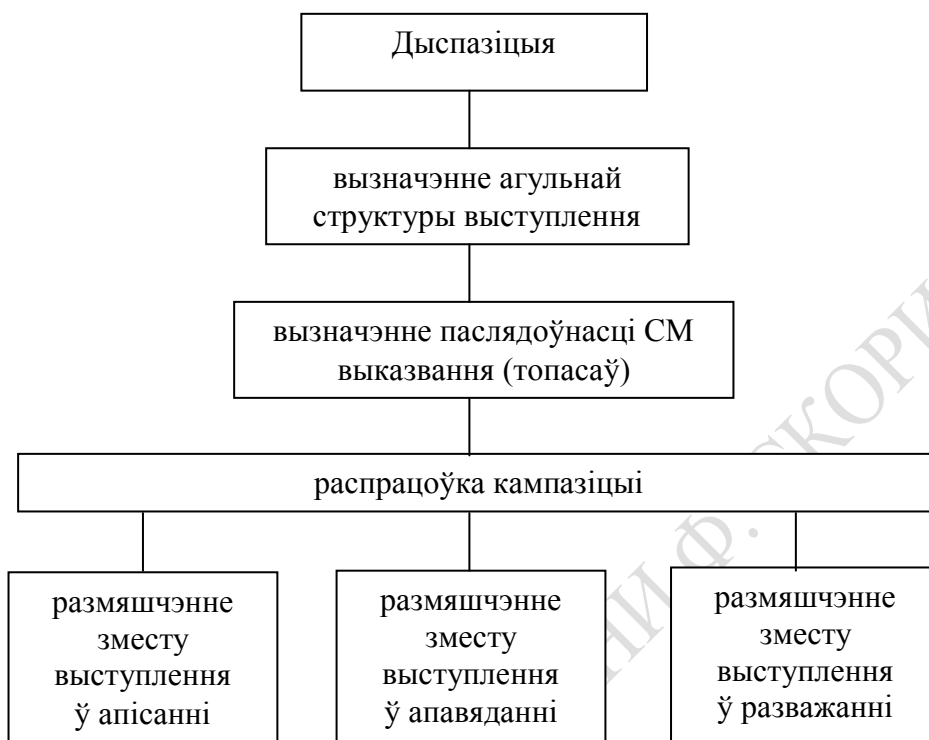
1. Ключев, Е. В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция) : учеб. пособие для вузов / Е. В. Ключев. – М. : «Изд-во ПРИОР», 1999. – 272 с.
2. Леммерман, Хайнц. Уроки риторики и дебатов / Хайнц Леммерман ; пер. с нем. – М. : ООО “Изд-во «Уникум Пресс»”, 2002. – 336 с.
3. Михальская, А. К. Основы риторики: Мысль и слово: учеб. пособие / А. К. Михальская. – М. : Просвещение, 1996. – 416 с.
4. Подобед, А. С. Практическая риторика : учеб. пособие / А. С. Подобед. – Минск : Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2001. – 360 с.
5. Сопер, Поль Л. Основы искусства речи / Поль Л. Сопер ; пер. с англ. С. Д. Чижовой. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1958. – 471 с.

2.2. Дыспазіцыя. Размяшчэнне матэрыялу

2.2.1. Асновы распрацоўкі кампазіцыі

Дыспазіцыя (лац. dispositio ‘размяшчэнне, размеркаванне’) — другі этап падрыхтоўкі да выступлення, а таксама раздзел рыторыкі, які вывучае гэты этап (малюнак 3). Асноўнае правіла дыспазіцыі — знайсці, як размясціць матэрыял. Дыспазіцыя ўключае размяшчэнне

сабранага матэрыялу, вызначэнне структуры выступлення і распрацоўку яго кампазіцыі, пошукі спосабаў мэтанакіраванага і эфектыўнага ўздзеяння на слухачоў.

Малюнак 3 – Размяшчэнне матэрыялу

Прамова, як і іншыя віды звязнага маўлення, па сваёй сутнасці лінейная. Пісьмовае маўленне разгортваецца ў прастору, вуснае — у часе. Лінейным з’яўляецца і парадак размяшчэння частак прамовы. Асноўныя пытанні ў гэтым раздзеле — кампазіцыя і яе часткі, метады выкладу матэрыялу, сродкі сувязі частак прамовы, аргументацыя.

Кампазіцыя (лац. compositio ‘злучэнне, пабудова’) — матываванае зместам і маўленчым намерам размяшчэнне ўсіх частак выступлення і іх мэтазгодныя суадносіны. Рытарычныя правілы кампазіцыі: 1) у выступленні павінна быць лагічнасць выкладу; 2) неабходна захоўваць сузалежнасць і ўзаемаабумоўленасць асобных структурных частак выступлення; 3) і у той жа час неабходна ствараць унутранае адзінства ўсіх частак і іх падпарадкаванне галоўнай ідэі выступлення.

Універсальная кампазіцыйная схема ўключае трохчастковы падзел маўленчага цэлага на ўводзіны, асноўную частку і заключэнне. Гэта структура можа быць разгорнутай, калі ў выступленні выдзяляецца пяць частак: зачын, уступ, галоўная частка, заключэнне, канцоўка.

Зачын — пачатковыя фразы прамовы, якія ўключаюць этыкетныя формулы (прывітанне, знаёмства), камплементарныя звароты

да аўдыторыі. Формулы маўленчага этыкету — моўныя звароты, якія змяшчаюцца ў зачыне і канцоўцы выступлення, асноўная камунікатыўная функцыя якіх — устанаўленне і падтрымка кантакту са слухачамі. У гэтыя формулы ўключаюцца прывітанне, знаёмства, пажаданні, заклікі, камплементы, развітанне і г. д. Яны выконваюць функцыі падтрымкі кантакту, ветлівасці, рэгулявання адносін, эмацыянальна-экспрэсіўную функцыю.

Уступ — пачатак выступлення, структурная частка, у якой падаюцца звесткі пра тэму, мэту выступлення, акрэсліваецца кола разглядаемых пытанняў. Уступ адыгрывае важную ролю ў выступленні. Ён павінен захапіць слухачоў з першых слоў, выклікаць у іх цікавасць, прыцягнуць і затрымаць увагу. Ва ўступе рэкамендуецца актыўна выкарыстоўваць гэс. Як адзначаў А. Ф. Коні, першыя словы аратора павінны быць простымі, даступнымі, зразумелымі і цікавымі.

Уступ выконвае *змястоўную функцыю* (паведамляе тэму, указвае мэту, коратка апісвае разглядаемыя ў галоўнай частцы праблемы); *канцэптуальную* (указвае на спецыфіку тэмы і яе актуальнасць); *псіхалагічную* (засяроджвае ўвагу слухачоў, абуджае ў іх цікавасць, стварае творчую атмасферу, замацоўвае кантакт са слухачамі).

Рэкамендуецца ў пачатку выступлення выкарыстоўваць прыём апавядання або задаць аўдыторыі пытанне; прывесці цытату вядомай асобы; звязаць тэму выступлення з жыццёва важнымі інтарэсамі слухачоў або падзеямі, якія толькі што адбыліся; паказаць канкрэтную ілюстрацыю або прадмет.

Ёсць розныя віды ўступу:

– уступ-зварот да слухачоў: *Што мы пакінем у спадчыну нашчадкам — наступным пакаленням? Як добра, што гэта пытанне ступаецца ў нашы сэрцы ўсё мацней, што размова пра гэта набывае востра-актуальнае гучанне!* [Н. Гілевіч. Каб людзьмі між людзей пачувацца];

– уступ-зварот да значных гістарычных падзей: *У полімі апошняй вайны мы, беларусы, страцілі кожнага чацвёртага жыхара нашай рэспублікі. На барацьбу з фашызмам наш народ, параўнальна нешматлікі, паслаў амаль паўмільёна партызанаў. Як салдаты мае землякі змагаліся на ўсіх франтах Вялікай Айчыннай вайны — на сушы, на моры, у наветры* [Я. Брыль. З новай сілай];

– уступ-зварот да жыццёва важных інтарэсаў слухачоў: *Беларускі нацыянальна-вызваленчы рух — адна з найскладанейшых старонак нашай гісторыі. Але, замест таго каб па-належнаму вывучыць, разабрацца ў тым, што было, яго, па розных прычынах на працягу доўгіх гадоў, проста абыходзілі маўчаннем, накладушы табу на многія*

факты і імёны, забараніўшы нават іх упамінаць. У ліку такіх імён было і імя слаўнага сына беларускага народа Алеся Гаруна [Б. Сачанка. Аляксандр Прушынскі — Алесь Гарун];

– уступ-успаміны: *Былі сустрэчы, ростані, праца і адпачынак за адным сталом, выступленні ў вясковых школах, і перад студэнтамі, былі самотныя гутаркі пра наша найдаражэйшае, былі вандраванні па роднай зямлі. Пехатой, у машыннай выгодзе, у маторнай лодцы насустрач ветру, у самалёціку над балатамі* [Я. Брыль. Добра так];

– уступ-разважанне: *Сапраўдны паэт у пэўнай ступені — прарок, закліканы “глаголом жечь сердца людей”, ісці хоць на адзін крок наперадзе падзей. Не рэгістраваць, а прадбачыць важнае ў жыцці, быць разведчыкам і вешчуном наступнага, а часам і ўласнага лёсу. Праз напластаванне гадоў такім паэтам мне бачыцца Уладзімір Хадыка* [С. Грахоўскі. Другому сэрца перадам];

– уступ-алегорыя: *Гэта была яшчэ раніца, ранняя раніца, калі толькі пачынае брацца на дзень, калі яшчэ сонца недзе далёка за лясамі, але там, дзе яно будзе ўзыходзіць, ужо заружовіўся і пасвятлеў небакрай* [Н. Гілевіч Ты не згаснеш, ясная зараначка];

– уступ-адсылка да слоў вядомай асобы: *“Што такое паэт? — пытаўся Аляксандр Блок. — Чалавек, які піша вершамі? — і адказваў: — Не, вядома. Ён завецца паэтам не таму, што піша вершамі, але ён піша вершамі, гэта значыць, прыводзіць у гармонію словы і гукі, таму, што ён сын гармоніі, паэт”. І яшчэ Блоку належыць перакананне: “У паэта павінна быць не кар’ера, а лёс”* [С. Грахоўскі. Мой Аляксандр Блок];

– уступ, у якім выкарыстоўваецца прыём апавядання: *Так і здаецца, у зялёнай кроне заблытаўся вясновы задзірысты вецер. Залётны віхор так і глядзіць сагнуць непаслушмяныя галіны, а яны, упартыя, шумяць незалежна і горда. Гэта на іх адпачывае стомленае сонца, гэта ім радыя птушкі, вяртаючыся з выраю ў родныя мясціны.*

– уступ, у якім выражаецца асабістае стаўленне да прадмета размовы: *Украіну я пачаў любіць па Гогалю. Любові гэтай вельмі шмат гадоў, — здаецца, значна больш, чым мне самому... Яна непарыўна звязана з імем Мікалая Васільевіча, які ў сваёй творчасці спалучыў красу Украіны і Расіі, і розную, і агульную ў нечым галоўным* [Я. Брыль. Ранне і вечар];

– уступ-апісанне прадмета, малюнка ці ілюстрацыі: *У адным з мінскіх паркаў над кронамі маладых дрэў узвышаецца бронзавы хлопчык з вялікай гранатай ва ўзнятай руцэ. Граната — не супрацьтанкавая, звычайная РГД, аднак і яна сапраўды вялікая ў хлопчыкавай руцэ, і гэта адразу кідаецца ў вочы. Па суроваму*

закону мужнасці граната гэтая была апошня: з ёю маленькі партызан кінуўся на ворагаў і разам з імі падарваўся [Я. Брыль. Гледзячы ў чыстыя вочы];

– уступ-характарыстыка асобы: *Гордая, няскораная, панавітая. Гэта Ларыса, дачка Антона, Геніюш. У жыцці, як і ў паэзіі, важна, чым спадкаемцам, чым спадчыннікам адчувае і лічыць сябе чалавек, творца. Геніюш адчувала сябе крывінкай крывіцкага роду, нашчадніцай вялікага Адраджэнца, што быў са слаўнага места Полацкага* [Р. Барадулін. Унучка Францішка Скарыны, альбо ЗЭК № 0-287 32];

– уступ-вобразнае параўнанне дзвюх з’яў: *Відаць, толькі з радасцю першага чалавека на зямлі ад усведамлення таго, што ён разумее свет, можна параўнаць радасць разумення чужой мовы. Хоць тэрмін чужая яўна адносны. Бо ўсе мовы, якія некалі гучэлі і сёння гучаць, родныя чалавеку. Яны дадзеныя чалавеку Богам* [Р. Барадулін. *Virs eruditus*];

– уступ — партрэтная характарыстыка: *Сустрэкаючыся з Уладзімірам Мікалаевічам Дубоўкам, я заўсёды дзівіўся: які прыгожы чалавек! Якія ясныя, разумныя і шчырыя вочы ў гэтага барадатага казачніка. Яны, здаецца, бачаць усё навывлёт і прамяняцца святлом шчодрой душы* [С. Грахоўскі. Паэт — заўсёды паэт];

– уступ, які ўводзіць ключавое слова: *Любімым складаюць песні, любімых не забываюць у радасці, а ў горы любяць яшчэ мацней. Па любімых сумуюць адразу пасля развітання, а сустрэча з любімым становіцца святым. Ніколі не пытайце ў закаханых, за што яны любяць: ніхто не ведае, ніхто не адкажа* [С. Грахоўскі. Тры песні любові].

Галоўная частка — структурная частка выступлення, у якой выкладаецца асноўны матэрыял, тлумачацца важнейшыя палажэнні, даказваецца іх правільнасць, абгрунтоўваюцца вывады. Да галоўнай часткі прад’яўляюцца наступныя рытарычныя правілы:

– выклад у галоўнай частцы павінен быць сціслым і чоткім; неабходна закранаць толькі асноўныя факты, якія маюць непасрэдныя адносіны да тэмы выступлення і факты павінны быць аб’ектыўнымі і праўдзівымі, а іх крыніцы — правэранымі;

– кожную новую думку неабходна адасабляць новым абзацам (у вусным маўленні — паўзай) і размяшчаць іх па меры павелічэння цікавасці;

– не паўтараць адну і тую ж думку і не захапляцца дэталямі, падрабязнасцямі;

– для доказнасці выбраць наступны (гамераў) парадак аргументаў: спачатку — моцныя аргументы, затым — маса сярэдніх і ў канцы — адзін, самы моцны.

Ёсць розныя *метады выкладу* і размяшчэння матэрыялу ў галоўнай частцы прамовы: 1) *гістарычны (храналагічна-паслядоўны)* — матэрыял выкладаецца ў храналагічнай паслядоўнасці фактаў і падзей, пры гэтым аналізуюцца змены, якія адбыліся з прадметам размовы на працягу пэўнага часу; 2) *ступенчаты метада* — паслядоўны выклад аднаго пытання за другім. Разгледзеўшы адно пытанне, аратар ужо не вяртаецца да яго; 3) *канцэнтрычны метада (тып спіралі)* — размяшчэнне матэрыялу вакол асноўнай праблемы, пераход ад агульных пытанняў да канкрэтных, паглыбленне аналізу, у выніку чаго часткі нанізваюцца на галоўны тэзіс выступлення, які з’яўляецца яго “стрыжнем”, апорай; 4) *метада аналогіі* — апісанне пэўных з’яў, падзей і фактаў у супастаўленні, параўнанні з іншымі, вядомымі слухачам, падобнымі або адрознымі з’явамі і падзеямі; 5) *дэдуктыўны метада* — выклад матэрыялу ад агульных, тэарэтычных разважанняў да прыватных, канкрэтных ілюстрацый і прыкладаў; 6) *індуктыўны метада* — выклад матэрыялу ад канкрэтных прыкладаў да агульных разважанняў. У адным і тым жа выступленні могуць выкарыстоўвацца розныя метады выкладу матэрыялу, што дазваляе разнастаіць яго структуру, зрабіць больш цікавай і арыгінальнай форму.

Сродкі сувязі частак прамовы. Структурнай цэласнасці выступлення, паслядоўнасці выкладу матэрыялу, кампазіцыйнай упарадкаванасці садзейнічаюць разнастайныя сродкі і спосабы сувязі частак прамовы. Спосабамі сувязі асобных частак прамовы з’яўляюцца кагезія, праспекцыя, рэтраспекцыя. *Кагезія* — спосаб сувязі асобных частак прамовы, які забяспечвае паслядоўнасць і ўзаемазалежнасць асобных фрагментаў выступлення. Кагезія выражаецца паўтарамі, словамі, якія абазначаюць прасторавыя, часавыя і прычынавыніковыя адносіны: *па-першае, па-другое, па-трэцяе і г. д.; такім чынам; з аднаго боку, з другога боку; нягледзячы на гэта, тым не менш; прымаючы пад увагу, таму, па гэтай прычыне, так, як.* Напрыклад: *Якія галоўныя задачы ставіла і старалася яно [ТБМ — А.С.] вырашаць? Па-першае, стварэнне суполак і арганізацый Таварыства на ўсёй тэрыторыі рэспублікі... Па-другое, нашым клопам было стварэнне курсаў і гурткоў па вывучэнні беларускай мовы ..Трэцяе, што мы лічылі і лічым надзвычай важным, — выдавецкая дзейнасць Таварыства... [Н. Гілевіч]; Тры адметныя рысы характарызуюць тую непаўторную эпоху, што прышла на змену застоўным... сярэднім вякам, — эпоху Адраджэння. Першая — гэта свабоднае пачуццё чалавечнасці, узвышэнне і самасцвярджэнне асобы...; другая — гэта вызваленне чалавечага розуму ад усялякіх догмаў...; трэцяя — гэта арыентацыя і апора на антычнасць, на старажытныя аўтарытэты [Н. Гілевіч].*

Праспекцыя — спосаб сувязі асобных частак прамовы, калі гаворачы арыентуе слухачоў на інфармацыю, якая будзе выказана ім у наступных частках паведамлення або ў будучых выступленнях: *Своеасаблівым працягам гаворкі пра задачы новаўтворанай беларускай народніцкай групы з’явілася брашура “Пасланне да землякоў-беларусаў” Шчырага Беларуса... Дазволю сабе невялікі дадатак да сказанага...*

Перад тым, як расказаць пра аўтара вялікай серыі “Беларускі краявід”, мастака-педагога Паўла Южыка, скажу крыху пра вёску, з якой ён паходзіў, і якоесь слова пра яго род [А. Ліс]. Праспекцыя выражаецца наступнымі моўнымі формуламі: *як будзе сказана пазней, аб гэтым — пасля, гэтану пытанню будзе прысвечана наступная лекцыя, аб гэтым пагаворым у наступны раз і г. д.*

Рэтраспекцыя — спосаб выкладу матэрыялу, калі гаворачы адсылае слухачоў да інфармацыі, выказанай ім раней у гэтым або іншых выступленнях: *Зыходзячы са сказанага, выснова можа быць толькі адна: трэба ўсямерна садзейнічаць таму, каб наша мова нармальна функцыяніравала ва ўсіх сферах грамадскага жыцця [Н. Гілевіч]; Паэт найглыбейшага лірычнага пранікнення, няўрымслівай і ўсемагутнай сілы пачуцця, вострадраматычнага ўспрыняцця свету, Куляшоў быў у той жа час і адным з самых разумных паэтаў нашай эпохі... Адзначаныя рысы і асаблівасці ў поўнай меры характарызуюць і апошнюю кнігу Аркадзя Куляшова “Хуткасць” [Н. Гілевіч].*

Рэтраспекцыя выражаецца моўнымі зваротамі як ужо было сказана, як гаварылася вышэй, як упаміналася ў пачатку выступлення, як было сказана на папярэдняй лекцыі і г. д.

Заклучэнне — апошняя, важная кампазіцыйная частка прамовы.

Ёсць тры тыпы заключэння:

1) *падсумоўваючае заключэнне* — падводзіць вынікі сказанаму і фармулюе вывады: *Некалі напісала чатырнаццацігадовая дзяўчынка: “Люблю наш край старонку гэту, Дзе я радзілася, расла”. Радкі, што ўліліся ў адну сімфонію нашага народа і зямлі беларускай, пераклікаючыся з Купалавымі: “Завецца спадчына мая ўсяго старонкай роднаю”, з геніяльнымі на сваёй прастаце радкамі Коласа: “Мой родны кут, як ты мне мілы”. Гэта ўсё адна паэтычная песня [С. Грахоўскі. Усё адна песня].* Гэта сінтэтычны тып заключэння, які патрабуе лагічных прыёмаў;

2) *тыпалагізуючае заключэнне* — ставіць паведамленне ў перспектыву, прагназуе вынікі паведамлення (напр., па схеме аб’ект учора — сёння — заўтра) або ўводзіць фон для яго лепшага разумення (ставіць аб’ект у рад яму падобных або ў апазіцыю да іх): *Зноў і зноў бачу яе,*

незабыўную ўсмешку Мележа, і зноў і зноў паўтараю моўчкі словы, якія, на шчасце, паспеў яму неаднойчы сказаць і пры жыцці: Дзякуй, дарагі Іван Паўлавіч за ўсё — за веру і за давер, за дружбу і за падтрымку... А перш-наперш за тое, што ты зрабіў для нашай літаратуры, для нашага народа, для нашай любай Бацькаўшчыны. Дзякуй [Н. Гілевіч. Яго запавет]. Гэта аналітычны тып заключэння, які патрабуе аналагічных прыёмаў;

3) *апеліруючае заключэнне* — прамы зварот да пачуццяў слухачоў. Гэты тып заключэння ўзмацняе камунікатыўны кантакт і садзейнічае ўстанаўленню блізкасці да слухача: *Такім дзядзька Бядуля запомніўся назаўсёды. Перачытваю яго маленькія праявічныя шэдэўры, і ў памяці зноў ажываюць далёкія дзіцячыя гады, тыя завірушныя дні, калі я плакаў над лёсам Цішкі і Халімона, бедаваў з няўцешнаю Тэкляй, бунтаваў разам з Салаўём, і, здаецца, зноў вяртаюся ў сваё маленства і юнацтва, а недзе побач усміхаецца прамяністымі вачыма прарока добры дзядзька Бядуля* [С. Грахоўскі. Нібы ўчора было]. Такі тып заключэння звязаны з паралагічнымі прыёмамі.

Заключэнне павінна быць пэўным чынам звязана з уступам і характарам прамовы. Калі выступленне мела лагічны пачатак, то ў заключэнні можна ўзмацніць эмацыянальнае ўздзеянне, і наадварот.

Рытарычныя парады для заключэння:

– нельга рэзка, на паўслове, абрываць сваё выступленне, як і непажадана празмерна расцягваць яго канец;

– не рэкамендуецца заканчваць выступленне словамі: “Вось прыблізна і ўсё, што я хацеў (хацела) сказаць”;

– апошнія словы прамовы павінны быць яркімі, выразнымі, запамінальнымі, пасля якіх як бы няма аб чым гаварыць.

Ёсць розныя віды заключэння:

– *заключэнне-рэзюме*: *Гады, што мінулі пасля смерці пісьменніка, адмялі выпадковае ў яго творчасці. Засталіся творы, у якіх праўдзіва і па-мастацку адлюстраваны час і жыццё, закладзены філасофскі сэнс і зроблены значныя абагульненні. Гэтыя лепшыя творы пісьменніка і сёння з намі, у актыве нашай літаратуры, яны выдаюцца і перавыдаюцца, перакладаюцца на розныя мовы, вывучаюцца ў школе і вышэйшых навучальных установах.. За іх, гэтыя творы, і тое, што зрабіў Змітрок Бядуля дзеля росквіту Беларусі і яе народа, нізкі яму наклон і шчырая наша падзяка!* [Б. Сачанка];

– *заключэнне-пажаданне*: *Пажаданні для маладых у мяне ёсць. Уласна, адно пажаданне: жывейма і працуйма, таварышы, так, каб стаць вартымі прадаўжальнікамі таго, што здзейснілі вялікія сыны народа, такія волаты мастацкага слова, як Багушэвіч, Цётка,*

Багдановіч, Купала, Колас, Гарэцкі, Чорны, Куляшоў, Мележ... Паэзія — гэта лёс: лёс твайго народа, тваёй Радзімы, тваёй планеты, а таму — і твой асабісты; паэзія — гэта тваё грамадзянскае, чалавечае “не магу маўчаць!”. Пачынайма, дарагія сябры, з гэтага!.. [Н. Гілевіч, Паэзія — гэта лёс];

– заключэнне-зварот да адрасата: *З маладым прывітаннем прыходжу да цябе, наш наважаны юбіляр, і я, твой ужо даўні сябар і вечны даўжнік. Тупай рупліва, чмыхай бадзёра, каліся востра — няхай цябе любіць народ! [Я. Брыль. Крыху зацягнуты тост];*

– заключэнне-зварот да прадмета размовы: *Ты пачынаеш новае стагоддзе, адроджаны і памаладзелы. Пройдуць гады, і ты сустэнеш наступныя пакаленні. Нічога ж не забудзь, раскажы ім пра ўсе пакуты і радасці, перадай прывітанне ад тых, хто ўклаў сваю энергію і любоў у кожную тваю цагліну, у кожную галінку, хто склаў цябе, як песню. Добрай раніцы, мой родны, любімы горад [С. Грахоўскі. Тры песні любові];*

– заключэнне-заклік: *З’езд закончыўся. Але многія з паднятых на з’ездзе праблем і пытанняў засталіся нявырашанымі. І вельмі важна цяпер кожнаму з нас, пісьменнікаў, яшчэ і яшчэ раз абдумаць усё тое, што гаварылася на з’ездзе, і зрабіць правільныя вывады, знайсці сваё месца ў паступальным народным страі. Новы час патрабуе новых твораў. І мы, пісьменнікі, гэтыя творы павінны напісаць... [Б. Сачанка. На з’ездзе і пасля з’езда];*

– заключэнне-цытата вядомай асобы: *Увечары я часта хаджу каля Купалавага дома. У цьмянае акно падае блакітны прамень маладзіковага святла. А здаецца, пакой з сярэдзіны асветлены мяккім святлом, і ў ім мітусіцца цень. А добра прыслухаешся і пачуеш ціхі знаёмы голас: “А хто там ідзе, а хто там ідзе ў агромністай такой грамадзе? — Беларусь” [С. Грахоўскі. Іскрынкі памяці];*

– заключэнне-запавет: *Таленавітая моладзь ідзе ў мастацтва! Вучыцца, узбагачае сябе ведамі, вопытам, развівае свае задаткі, каб з часам стаць рупліўцамі роднай культурнай нівы... Вось чаму, думаючы пра шчыры энтузіязм гэтых маладых людзей і іх настаўнікаў,.. хочацца ад душы прывітаць іх першыя крокі і выказаць пажаданне-упэўненасць: “Працуйма, сябры! Плён будзе, ды яшчэ які плён!..” [Н. Гілевіч. Плён будзе, ды яшчэ які плён!..];*

– заключэнне-алегорыя: *Хочацца параўнаць вершы, радкі вялікага паэта нацыі са снапкамі на такую еўрапейскай культуры. З гэтых снапкоў зерне дае жытні хлеб беларускага духу, духоўнасці беларускай. Сітні хлеб сытны, а жытні — трывалы [Р. Барадулін. Як тых снапкоў на току];*

– заключэнне-павучанне: *Трэба нам кожны дзень адчуваць прысутнасць сяброў, не спазняцца са шчырай спагадай да іх — памятаючы тых, з кім так добра было працаваць, сумаваць, смяяцца* [Я. Брыль. Працаваць, сумаваць, смяяцца];

– заключэнне-разважанне: *Штогод едзе на радзіму Васіль Быкаў. Казаў жа ён: “З гадамі болей цэнім добрую пагоду і лагоду душэўную...” А яны там, дзе першым крокам сваім чалавек звярнуў на сябе ўвагу свету, дзе думка прабілася, як крыніца... Вечнасць жыцця робіць трывалай думку. Думка спрабуе дапамагчы жыццю затры-мацца ў вечнасці* [Р. Барадулін. Трыпціх. Космас Васіля Быкава] і інш.

Канцоўка — этыкетныя формулы, заклікі, пажаданні ў канцы выступлення. Заключэнне і канцоўка нярэдка ўзаемазвязаныя і складаюць адзінае цэлае. У апошніх словах выступлення можна выказаць пахвалу і камплемент слухачам, надаць прамове гумарыстычную афарбоўку.

Пытанні і заданні

1. Што такое дыспазіцыя? Што яна ўключае?
2. Дайце азначэнне кампазіцыі. Назавіце яе рытарычныя правілы.
3. Якія ёсць метады выкладу матэрыялу і як яны звязаны з кампазіцыяй выступлення?
4. Назавіце асноўныя структурныя часткі прамовы (выступлення).
5. Якую ролю ў выступленні адыгрывае ўступ? Назавіце яго функцыі.
6. Якія рытарычныя правілы прад’яўляюцца да ўступу?
7. Пералічыце рэкамендацыі да пачатку выступлення.
8. Назавіце віды ўступу. Як звязаны ўступ з мэтай, тэмай, жанрам выступлення і сітуацыяй зносін?
9. Якія рытарычныя правілы прад’яўляюцца да галоўнай часткі?
10. Назавіце асноўныя спосабы сувязі частак прамовы.
11. Якія метады размяшчэння матэрыялу ў галоўнай частцы?
12. Якое значэнне ў выступленні мае заключэнне? Назавіце рытарычныя парады да яго.
13. Якія ёсць віды заключэння?
14. Як звязана заключэнне з уступам і характарам прамовы?
15. Што такое зачын і канцоўка? Якую структурную ролю яны адыгрываюць?
16. Што такое формулы маўленчага этыкету?

17. Вызначце віды ўступу, функцыя якіх — прыцягнуць увагу, выклікаць цікавасць, устанавіць кантакт, падрыхтаваць да ўспрыняцця галоўнай часткі выступлення:

Ні маразы, ні ільды не змусяць застыць і замаўчаць вір. Пакуль вір вірыць, пакуль пратэстуе, датуль і рака жыве. З вірам у нашай пасляваеннай літаратуры можна параўнаць неўтаймаванага, апантанага Пімена Панчанку [Р. Барадулін Сам сябе не выдумляў...];

Дарагія таварышы, шаноўныя госці нашы! Дазвольце ад усяго ўзрушанага да самых глыбінь сэрца вітаць вас у гэтай зале. У сталіцы нашай рэспублікі, у горадзе-героі Мінску! [І. Мележ. Выступленне на адкрыцці дзён украінскай літаратуры ў Беларусі];

З чаго пачынаецца паэт? У выказваннях крытыкаў, гісторыкаў літаратуры і эстэтычнай думкі адказы на гэта пытанне можна знайсці самыя розныя. У залежнасці ад таго, як хто разумее паэзію, яе прыроду і яе назначэнне ў жыцці людзей [Н. Гілевіч. І стаў вытокаам радасці радок];

Космас Васіля Быкава недасяжны і хатні. Дык дзе ж такі пачатак ягоны? З чаго ўтварыўся ён? Чым трывае, чым вабіць і палоніць нас, чым наступнікам стане? [Р. Барадулін. Трыпціх. Космас Васіля Быкава];

Ой, чыё то жыта, Чые то пракосы, Чыя то дзяўчына Распусціла косы? — пыталіся мы было ў вяселым застоллі, у дарозе, у гасціннай хаце беларускае паэткі, падцягвалі ўслед за палескай пяхай, за даціпнай весялухай Жэняй. Гэтак давердыва і пяхотна называлі мы Яўгенію Янішчыц [Р. Барадулін. Так заплачу, нібы запяю...];

Я заўсёды баюся высокіх слоў, ад частага ўжывання яны губляюць свой глыбінны змест і сэнс, бякнуць. Але надыходзіць такі час, у якім гэтыя словы набываюць новае гучанне, а тое, што яны азначаюць, становіцца рэальнай сілаю ў пабудове нармальнага чалавечага жыцця [С. Законнікаў];

Паэзія Якуба Коласа вось ужо блізка стагоддзе грэе кожнае шчырае беларускае сэрца, трываліць яго, гартуе, бароніць, як аброчны крыж на раздарожжы ад чужынічыны [Р. Барадулін. Як тых снапкоў на току...];

Не было ды і няма паэта, які б так кроўна быў звязаны са сваім народам, жыў яго думамі, клопатамі і марамі, як Янка Купала. “Не я адзін складаў свае песні, — прызнаўся ён аднойчы ў хвіліну ўзрушэння, — не я іх выдумаў — я толькі падслухаў думкі селяніна і работніка ды гэтыя думкі на паперу перавёў”. Таму Купала — і народны, таму і любімы ў Беларусі, таму і меў поўнае права сказаць: “Я адплаціў народу, Чым моц мая магла: Зваў з путаў да свабоды, Зваў з цемры да святла” [Б. Сачанка].

18. Размяжуйце тыпы заключэнняў паводле іх функцыі: падагульніць сказанае, заклікаць да дзеяння, узмацніць уражанне ад прамовы; адзначце іх віды:

Давайце ж помніць, не забываць пра тое, што было. І рабіць усё, каб больш ніколі не паўтарыліся падзеі тых дзён — бяспраўе і рэпрэсіі [Б. Сачанка. Бэндэ (30-я ў абліччах і дакументах)];

Шчыра кажучы, я не ведаю іншага беларускага пісьменніка, які б у такой ступені, як Мележ, быў неабьякавы да таго, што скажуць аб яго творы.. І нават кожнае публіцыстычнае выступленне суправаджалася для яго такімі ж перажываннямі. Не сумняваюся, што ў гэтым трэба бачыць перш за ўсё незвычайна развітае пачуццё адказнасці за сваю работу [Н. Гілевіч. Яго заповіт];

Праходзячы па Ленінскім праспекце, я заўсёды прыпыняюся на гэтым месцы, успамінаю колішні Дом пісьменніка, незабыўных класікаў нашай літаратуры, якіх упершыню тут убачыў, і сяброў свайго юнацтва: адны паспелі голасна заявіць пра сябе таленавітымі творамі. Песня іншых абарвалася на самым пачатку, а ў памяці засталіся іх абліччы, галасы і смутак па несказаным, не зробленым, няздзейсненым [С. Грахоўскі. Савецкая, № 68].

Не парада, а адно пажаданне: помніць, што беларуская літаратура ведае ўзровень мудрасці, майстэрства і дасканаласці, пазначаны імёнамі Багушэвіча, Цёткі, Купалы, Коласа, Багдановіча, Гарэцкага, Чорнага, Мележа, Куляшова. Гэта да вельмі многага абавязвае [Н. Гілевіч. Адказы на пытанні газеты “Чырвоная змена”];

Не дзіва, што многія, пажыўшы за мяжою, усё ж вяртаюцца на Радзіму, кожны па-свойму тлумачачы прычыну гэтага. На Радзіме ж, як пісаў А. Купрын, “нават кветкі пахнуць па-іншаму. Іх водар мацнейшы, вастрэйшы за водар кветак за мяжою” [Б. Сачанка. Беларуская эміграцыя: Факты і меркаванні];

“Дык працуйма ж і далей! Сейма на роднай зямельцы здаровыя зярняты праўды, брацтва і свабоды, будзіма жывога народнага духа з магутным клікам: к сонцу і праўдзе! Будзем мець буйны ўраджай і багатае жніво!” Даўно гэта было сказана, а гучыць так, як бы вырвалася з душы паэта толькі што, сёння, і адрасавана нам з вамі. *Прымем жа гэты купалаўскі заповіт да сэрца і — у добры час, за работу!* [Н. Гілевіч. “Каб не ўмерлі...”];

Вы з намі, дарагі Максім Тадэвіч, сардэчны друг людзей, разумны друг маладосці, верны друг і маёй Беларусі! Адзін з тых вельмі многіх, што любілі вас, што не казалі вам такога пры жыцці, я гавару гэта цяпер — жывы жывому [Я. Брыль. Культура і душа];

Плакаць хочацца, крычма крычаць: “Людзі, не дапусціце, каб нешта падобнае здарылася яшчэ дзе-небудзь!” Атамная энергія —

страшная сіла, абыходзіцца з ёю трэба ўмеючы, асцярожна і адказна... Хварэюць людзі, гінуць птушкі, рыбы, пчолы... Словам, наш XX век парадзіў новыя, раней неведомыя праблемы... Што ж, будзем спадзявацца, што яны паспяхова будуць вырашаны, што светлы чалавечы розум возьме верх і адкрытае навукай будзе прыносіць чалавеку не зло, а толькі карысць, дабро [Б. Сачанка];

19. Падбярыце тэксты, кампазіцыя якіх адпавядае:

а) храналагічна-паслядоўнаму метаду выкладу і размяшчэння матэрыялу;

б) ступенчатаму метаду;

в) канцэнтрычнаму метаду;

г) метаду аналогіі;

д) камбінаванаму метаду.

20. На аналізе канкрэтнага тэксту вызначце яго асноўныя структурныя часткі, укажыце іх асаблівасці.

21. Прааналізуйце тэксты некалькіх выступленняў, ахарактарызуйце ў іх тып уступу і заключэння, пакажыце іх узаемасувязь паміж сабою і галоўнай часткай.

22. Падбярыце некалькі прамоў, якія б ілюстравалі розныя спосабы і сродкі сувязі частак выступлення.

23. Вызначце сродкі сувязі частак тэксту:

I. *У багатай на ідэйным змесце сукупнасці апавядальных твораў, прысвечаных жыццю і справам сучасніка, можна выдзеліць, хоць і з пэўнай доляй умоўнасці, некалькі галоўных тэм. Гэта, па-першае, лёс і аблічча беларускай вёскі ў эпоху карэннай перабудовы сельскай гаспадаркі і вясковага ўкладу жыцця; па-другое, складаныя ўзаемаадносіны ўчарашніх жыхароў вёскі, гэта значыць першага накалення гараджан, з родным гняздом, з якім іх яшчэ моцна звязвае сацыяльна-псіхалагічная пупавіна; па-трэцяе, чалавек эпохі НТР і прырода, іншымі словамі — востра актуальная цяпер тэма экалагічная; чацвёртае — жыццё сучаснага горада, рабочых і гарадской інтэлігенцыі...; пятае — сям'я і быт, сфера інтымна-сямейных узаемаадносін. Зрэшты, у кнігах усё гэта, як правіла, цесна між сабой пераплецена — як і ў самой рэчаіснасці, асабліва праблемы сацыяльна-вытворчага характару і сямейна-бытавога [Н. Гілевіч].*

II. *Выказаныя тут думкі і разважанні, зразумела, не прэтэндуюць на беспарэшынасць, а тым больш — на вычарпальнае раскрыццё тэмы. Аўтар застанецца задаволеным і тады, калі яму ўдалося ўсяго-наўсяго зацікавіць чытачоў пастаўленай праблемай і звярнуць увагу на некаторыя яе аспекты, што маюць непасрэднае дачыненне да сённяшняга духоўнага жыцця нашага грамадства [Н. Гілевіч].*

III. Сярод пачутага было нямала фактаў для роздуму, такіх, што пісьменніку прыдаліся б для кніг. Я ж міжвольна вяртаўся да думкі: “Вось “Маланка” нейкіх не цэлых два гады пратрывала ва ўзрушаным моры заходнебеларускага жыцця, а так доўга жыве ў памяці старэйшага пакалення, пакінула на сабе ўдзячны ўспамін” [А. Ліс].

IV. Такім чынам, ужо ў асяроддзі сяброў-філаматаў праз цікавасць да фальклору будзілася думка аб патрэбе захавання і вывучэння народнай спадчыны, а з ёй і мовы беларусаў [А. Ліс].

V. Тое, што адбылося ў нашых мясцінах пасля аварыі на Чарнобыльскай АЭС, — гэта не толькі ваш і мой боль, а боль усяго нашага народа, гэтая бяда закрнула мільёны людзей. Так, не ўсё там і сёння так, як належала б, хацелася. І калі пабываеш у родных мясцінах, паходзіш па сцежках, па якіх хадзіў, пагаворыш з людзьмі — многае ўспомніш і пра многае падумаеш [Б. Сачанка].

Спіс літаратуры

1. Граудина, Л. К. Русская риторика / Л. К. Граудина, Г. И. Кочеткова. – М. : Центрполиграф, 2001. – 668 с.
2. Ключев, Е. В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция) : учеб. пособие для вузов / Е. В. Ключев. – М. : «Изд.-во ПРИОР», 1999. – 272 с.
3. Кони, А. Ф. Избранное / А. Ф. Кони / сост., вступ. ст. и примеч. Г. М. Миронова, Л. Г. Миронова. – М. : Сов. Россия, 1989. – 495 с.
4. Леммерман, Х. Уроки риторики и дебатов / Х. Леммерман ; пер. с нем. – М. : ООО “Изд-во «Уникум Пресс»”, 2002. – 336 с.
5. Михальская, А. К. Основы риторики: Мысль и слово : учеб. пособие / А. К. Михальская. – М. : Просвещение, 1996. – 416 с.
6. Подобед, А. С. Практическая риторика : учеб. пособие / А. С. Подобед. – Минск : Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2001. – 360 с.

2.2.2. Логіка-моўны доказ. Лагічныя законы

Важным пытаннем падрыхтоўкі да выступлення з’яўляецца падбор пераканальных аргументаў. *Аргументацыя* (лац. argumentatio ‘доказ’) — раздзел дыспазіцыі, які разглядае майстэрства падбору аргументаў (важкіх пацверджанняў сказанаму), а таксама ўменне вядзення дыскусіі.

Аргументацыя перакладаецца як доказ. *Доказ* — лагічнае дзеянне, у працэсе якога абгрунтоўваецца праўдзівасць адной думкі пры дапамозе іншых думак. Вызначаюцца два тыпы аргументацыі — лагічная і аналагічная. У раздзеле дыспазіцыі выкарыстоўваецца лагічная аргументацыя, заснаваная на навуковым метадзе дэдукцыі або індукцыі.

Доказ складаецца з трох элементаў: *тэзіса, аргумента, дэманстрацыі*. *Тэзіс* (грэч. thesis ‘сцвярджэнне’) — сцвярджэнне, якое неабходна даказаць. Асаблівасць тэзіса як элемента доказу ў тым, што ён выносіцца на абмеркаванне і павінен мець базу для наступных разважанняў. Арыстоцель указваў, што тэзіс мае неабходнасць развіцця ў абодва бакі — pro et contra. У працэсе доказу тэзіс з’яўляецца незалежнай маўленчай структурай, якая можа існаваць як самастойная выснова.

Аргумент (лац. argumentum ‘пацверджанне’) — элемент доказу, думка, якая выкарыстоўваецца для доказу правільнасці або няправільнасці тэзіса. Аргумент адносіцца да рэальнага маўленчай адзінкі, значымай толькі ў адносінах да іншай адзінкі маўлення — тэзіса. Аргументам можа быць любое разважанне, калі яно пацвярджае тэзіс.

Асноўныя патрабаванні да аргументаў: аргументы павінны быць праўдзівымі, даставернымі, дастатковымі для доказу і не пярэчыць адзін аднаму. Праўдзівасць і даставернасць аргументаў правяраецца практыкай. Іх дастатковасць ствараецца не колькасцю, а важкасцю. Аргументы падзяляюцца на лагічныя (унутраныя) і фактычныя (знешнія). Лагічныя аргументы засноўваліся на лагічных разважаннях, фактычныя — на пэўных дакументах, рэальных падзеях, фактах, паводзінах і ўчынках людзей. Акрамя таго, вызначаліся ірацыянальныя довады, накіраваныя да асобы слухача, а не да сутнасці пытання — заклік да спачування, паблагкі, сімпатыі, зварот да аўтарытэтаў, традыцый і інш. замест аб’ектыўнай ацэнкі падзей. Правільна суадносіць тэзіс з аргументам вучыць *сілагістыка* Арыстоцеля, якая адыграла важную ролю ў развіцці лагічнай аргументацыі.

Найбольш пашыраныя віды аргументаў — *сілагізм, дылема, энтымема, сарыт*. *Сілагізм* (грэч. syllogismos ‘выснова’) — адзінства двух суджэнняў (аргументаў, пасылак), якіх у адно цэлае аб’ядноўвае агульнае паняцце. Першы з двух аргументаў суадносіць прамежкавае паняцце з прэдыкатам (P), другі — з суб’ектам (S). Такім чынам, з двух аргументаў вынікае вывад, які складаецца з суб’екта і прэдыката. *Усе натуральныя спадарожнікі — нябесныя целы, якія рухаюцца вакол планет. Месяц — нябеснае цела, якое рухаецца вакол Зямлі. Значыць, Месяц — натуральны спадарожнік Зямлі.*

Паводле тыпаў адносін, якія звязваюць тэрміны ў сілагізме, выдзяляюцца агульнасцвярджальнае суджэнне: усе S ёсць P (*Усе прысутныя ў аўдыторыі — студэнты*); агульнаадмоўнае суджэнне: ні адзін S не ёсць P (*Ні адзін з прысутных не з'яўляецца студэнтам*); частковасцвярджальнае суджэнне: некаторыя S суць P (*Некаторыя з прысутных — студэнты*); частковаадмоўнае суджэнне: некаторыя S не ёсць P (*Некаторыя з прысутных не з'яўляюцца студэнтамі*).

Дылема (грэч. dilemma <di 'двойчы' + lemma 'пасылка') — лагічная выснова, адна з пасылак якой — умоўная, а другая — раздзяляльная. *Калі А. не прыехаў таму, што спазніўся на цягнік, ён неарганізаваны чалавек, калі ж ён не прыехаў, таму што паленаваўся, ён безадказны чалавек. Але А. не прыехаў або таму што спазніўся на цягнік, або таму, што паленаваўся. Значыць, А. або неарганізаваны, або безадказны чалавек.*

Энтымема (грэч. enthymema 'скарочана') — гэта скарочаны сілагізм, у якім адна пасылка або адна з пасылак ці заключэнне прапушчана. У выніку сілагізм падразумяваецца, а не фармулюецца: *Фізіка карысная для грамадства, таму што фізіка — гэта навука. Прапушчана пасылка: усе навукі карысныя.*

Сарыт (грэч. sorites 'нагрувашчаны') — ланцужок звязаных паміж сабою суджэнняў, выснова, у якой меншая пасылка праводзіцца праз рад агульных сказаў, кожны з якіх служыць у сваю чаргу ў якасці большай пасылкі, для вываду заключэння, якое прыводзіцца ў сілагічную сувязь з наступным сказам. Арыстоцелеўскі сарыт:

Буцэфал — гэта конь; Конь — гэта чацвераногае; Чацвераногае — гэта жывёла; Жывёла — гэта субстанцыя; Буцэфал — гэта субстанцыя.

Наступным элементам доказу з'яўляецца *дэманстрацыя* (лац. demonstratio 'паказ') — элемент доказу, лагічная сувязь паміж аргументам і тэзісам. Дэманстрацыя дазваляе з аргументаў вывесці правільнасць або няправільнасць тэзіса. Асноўныя формы дэманстрацыі — *дэдукцыя, індукцыя, дэманстрацыя па аналогіі.*

Дэдукцыя (лац. deductio 'вывядзенне') — такая форма мышлення, калі новая думка выводзіцца лагічным шляхам з папярэдніх думак, у выніку чаго атрымліваецца дэдуктыўная выснова. Асноўная частка разважання — развіццё тэзіса, яго абгрунтаванне, доказ або абвяржэнне. У заключэнне робіцца вывад, які пацвярджае або абвяргае тэзіс, такім чынам утвараецца наступная схема: тэзіс → аргументы → вывад. Дэдукцыя заснавана на разважанні ад агульнага да прыватнага:

Тэзіс: *Клён — гэта дрэва.*

Разважанне: *Калі ўсе дрэвы маюць ствол, крону і разгалінаваную каранёвую сістэму, а клён — дрэва.*

Вывад: *Значыць, клён мае ствол, крону і разгалінаваную каранёвую сістэму.*

Дэдукцыя даволі часта выкарыстоўваецца як важнейшая форма разважання ад агульнага да прыватнага ў інфармацыйным дыскурсе. Яркім узорам такога тыпу разважання з'яўляецца публіцыстыка: *Усякая нацыянальная літаратура складаецца з талентаў рознай велічыні і значэння, кожны з іх прыносіць свой — большы ці меншы — уклад у агульную духоўную скарбніцу нацыі. Ёсць у літаратуры людзі невялікіх мастацкіх здольнасцей, якія, дзякуючы працавітасці, сумленнасці, грамадзянскай мужнасці, могуць сказаць няхай сабе і сціплае, але сваё слова “пра час і пра сябе”...*

Ёсць у літаратуры таленты і больш значныя, моцныя, яркія, сама-бытныя, творчасць якіх карыстаецца шырокай вядомасцю і папулярнасцю...

І ёсць, нарэшце, пісьменнікі такога мастацкага дару, такога маштабу і значэння, што іх імёнамі гісторыкі літаратуры пазначаюць пазней цэлыя эпохі ў культурным развіцці нацыі... Творчасць такіх пісьменнікаў — гэта звычайна новы этап у развіцці літаратуры, новая, больш высокая мастацкая ступень у мастацкім асваенні рэчаіснасці...

Да ліку такіх волатаў мастацкага слова належыць, на майму перакананню, пісьменнік Іван Мележ [Н. Гілевіч].

Дэдукцыя дазваляе зрабіць выснову адносна вызначэння месца канкрэтнага прадмета разважання ў сістэме агульных, тыповых для дадзенай сітуацыі, з'яў: *Усё новае і новае імёны, творы, факты вяртаюцца ў літаратуры. Зрэшты, з'явіўшыся аднойчы, яны і не знікалі, толькі пра іх не дазвалялася гаварыць, а калі і гаварылася, дык не тое, чаго варта, што значылі на самай справе.*

Дайшла чарга і да Вацлава Ластоўскага... Хто ён, кім быў на самай справе? [Б. Сачанка];

Ёсць пісьменнікі, якія пішуць таму, што навучыліся “закручваць” сюжэт і фабулу, гладка выказваць не вельмі глыбокія і арыгінальныя думкі... І ёсць пісьменнікі, якія не могуць не пісаць. Літаратура стала іх лёсам, іх неабходнасцю, іх радасцю і болем. Такі быў Барыс Мікуліч [С. Грахоўскі].

Дэдуктыўная выснова можа засноўвацца на агульнапрызнаных сцвярджэннях, пэўных фонавых ведах:

Старая, як свет, ісціна: каб зразумець і па-сапраўднаму ацаніць паэта, трэба пабываць на яго радзіме, пахадзіць па тых сцежках і дарогах, па якіх хадзіў паэт.

Радзіма выдатнага майстра сучаснай паэзіі Максіма Лужаніна — Случчына [Б. Сачанка];

Вядома, заўсёды мелі ды і маюць значэнне для чалавека і яго будучыні тая аснова, той падмурак, што закладзены ў дзяцінстве, тое, што, як кажуць, засвойваецца яшчэ з малаком маці. У Максіма Лужаніна гэтая аснова, гэты падмурак моцныя, трывалыя, сапраўды народныя, бо і нарадзіўся ён у самай гушчы народа, у працоўнай сям'і, дзе ўмелі шанаваць і цаніць хлеб і слова [Б. Сачанка].

Індукцыя (лац. inductio 'увядзенне') — форма мышлення, шляхам якога думка наводзіцца на якое-небудзь правіла, агульнае палажэнне, уласцівае ўсім адзінкавым прадметам гэтага класа, у выніку чаго атрымліваецца індуктыўная выснова. Гэты від разважання будуецца на аснове вядомых фактаў, іх параўнання, на аналізе і абагульненні: факты → аналіз → вывад. Індукцыя, такім чынам, заснавана на разважанні ад прыватнага да агульнага:

Факты (разважанне): Зямля абарачаецца вакол Сонца.

Меркурый абарачаецца вакол Сонца.

Венера абарачаецца вакол Сонца.

Марс абарачаецца вакол Сонца.

Юпітэр абарачаецца вакол Сонца.

Сатурн абарачаецца вакол Сонца.

Уран абарачаецца вакол Сонца.

Нептун абарачаецца вакол Сонца.

Плутон абарачаецца вакол Сонца.

Аналіз (агульнае правіла): Зямля, Меркурый, Венера, Марс, Юпітэр, Сатурн, Уран, Нептун, Плутон — планеты Сонечнай сістэмы.

Вывад (тэзіс): Усе планеты сонечнай сістэмы абарачаюцца вакол сонца.

Індукцыя як форма разважання ад прыватнага да агульнага сустракаецца некалькі раздзей, чым дэдукцыя. Яна характэрна для розных форм дыскурсу, сустракаецца і ў публіцыстыцы: Сённяшнія аматары паэзіі, асабліва — маладыя, слаба ўяўляюць, што гэта за імя і постаць у гісторыі беларуская савецкай літаратуры — Міхась Чарот, чым адметная і цікавая яго творчасць. Сённяшнія — чытаюць пераважна паэтаў сённяшніх. І гэта натуральна. Як кажа прыказка: новы час — новыя песні. У кожнага пакалення звычайна і свае песняры, якія найлепш угадваюць яго настроі, думкі, памкненні і выяўляюць усё гэта найбольш блізкай яму, сучаснай паэтычнай мовай. Творчы ж плён папярэднікаў становіцца спадчынай... Спадчына сапраўднага мастака слова — гэта не мёртвы капітал.

Самабытная творчасць Міхася Чарота — сёння таксама наша мастацкая спадчына [Н. Гілевіч];

Я часта гартаю яго [А. Александровіча — А. С.] кнігі з аўтографамі і тыя, што выйшлі ў апошнія гады. Не ўсё ў іх вытрымала выпрабаванне часам. Але ў кожным значным творы гучыць жывы шчыры голас паэта, які трымаў руку на пульсе жыцця. У іх чуваць дыханне незабыўнай, складанай, суровай, рамантычнай і светлай пары нашай маладосці, пары станаўлення рэвалюцыйнай паэзіі [С. Грахоўскі].

Дэманстрацыя на аналогіі лагічную сувязь паміж аргументам і тэзісам засноўвае на аналогіі, супастаўленні некалькіх з'яў:

Разважанне: *На планеце Зямля ёсць жыццё.*

На планеце X такія ж умовы, як і на планеце Зямля.

Тэзіс: *На планеце X ёсць жыццё.*

Аналагічная аргументацыя — аргументацыя, якая выкарыстоўвае метады аналогіі, заснаваны на параўнанні прадметаў: *Зямля — слова грунтоўнае й шматзначнае. Зямля — маці, зямля — карміцелька, зямля — радзіма, зямля — краіна, зямля — апошні спачын аратая. І зямляк — чалавек аднаго краю. Сталы эпітэт сырая зямля азначае жывая, так як і сыры дуб [Р. Барадулін]; Мабыць, многіх чытачоў здзіўляла і здзіўляе, як рана пачаў А. Куляшоў выступаць у друку.., як рана набыў вядомасць і прызнанне... Ведаю, што праводзіць гістарычныя аналогіі — справа рызыкаўная, але памяць міжволі нагадвае, якой высокай паэтычнай культуры верша і паэмы пісалі ў чатырнаццаці — пятнаццацігадовым узросце Пушкін і Лермантаў або шаснаццацігадовы Максім Багдановіч [Н. Гілевіч]. Аналагічная аргументацыя прызнаецца не ўсімі, паколькі аналогія — не аргумент.*

Лагічныя законы

Лагічныя законы — законы фармальнай логікі, якія вывучаюць асноўныя прынцыпы мышлення, дапамагаюць будаваць доказы і кантраляваць узровень іх карэктнасці і маўленчай мэтазгоднасці. Да лагічных законаў адносяцца закон тоеснасці, закон супярэчнасці, закон выключанага трэцяга і закон дастатковага абгрунтавання.

Закон тоеснасці фармулюецца наступным чынам: кожная думка ў працэсе дадзенага разважання павінна мець адзін і той жа пэўны, устойлівы змест. У час разважання нельга падмяняць адзін прадмет думкі другім. Закон тоеснасці адказвае за ідэнтычнасць прадмета самому сабе, якая з'яўляецца ўмовай яго адзінкавасці і пазнавальнасці: Усе грызуны маюць зубную сістэму з добра развітымі разцамі, прыстасаванымі да перажоўвання расліннай ежы. Вавёрка адносіцца да атрада грызуноў. Значыць, вавёрка мае зубную сістэму з добра развітымі разцамі.

Закон супярэчнасці — дзве супрацьлеглыя думкі, выказаныя адной і той жа асобай, аб адным і тым жа прадмеце, узятым у адзін і той жа час і ў адных і тых жа адносінах, не могуць быць адначасова праўдзівымі. Асновай захавання закона супярэчнасці з’яўляецца суаднеснасць сужэння з адной і той жа асобай, прадметам, прасторава-часавымі ўмовамі: *М. Багдановіч — беларускі паэт. М. Багдановіч — рускі паэт. Паэму “Новая зямля” напісаў Я. Колас. Паэму “Новая зямля” напісаў Я. Купала.*

Закон выключанага трэцяга — з двух супрацьлеглых выказванняў у адзін і той жа час у адных і тых жа адносінах адно абавязкова праўдзівае: *Мінск — сталіца Беларусі. — Мінск — не сталіца Беларусі. Вялікая Айчынная вайна закончылася ў 1945 г. — Вялікая Айчынная вайна не закончылася ў 1945 г.* Умовай захавання закона выключанага трэцяга з’яўляецца дакладнасць супрацьпастаўлення.

Закон дастатковага абгрунтавання — усякая правільная думка павінна быць абгрунтавана іншымі думкамі, праўдзівае якіх даказана. Асновай для таго ці іншага сужэння могуць служыць аргументы, атрыманыя не толькі шляхам пабудовы канкрэтных сілагізмаў, але і шляхам спасылкі на вядомыя дасягненні навуковай думкі, аўтарытэтныя крыніцы, імёны і г. д. [5].

Лагічныя памылкі

Разглядаючы аргументацыю, дыспазіцыя як раздзел рыторыкі пэўную ўвагу ўдзяляе лагічным памылкам або паралагізмам. Лагічныя памылкі бываюць двух тыпаў:

Як вынік недакладнага азначэння і падзелу паняццяў:

– супярэчлівае азначэнне, калі азначаемае і азначэнне маюць супрацьлеглы сэнс: *паралельныя крывыя*;

– азначэнне невядомага праз невядомае: *гіпербатон гэта анастрофа*;

– замена азначэння адмоўем: *шчасце — адсутнасць няшчасцяў; нізкі — гэта невысокі*;

– замена азначэння параўнаннем: *мова — вобраз душы*;

– таўталогія, ужыванне аднакаранёвых слоў: *разумны розум, гучны гук*; або блізказначных лексем: *ціха і бяшумна, мудра і разумна*;

– плеаназм, ужыванне блізказначных слоў, адно з якіх з’яўляецца лішнім (напр., адначасовае выкарыстанне гіпероніма і гіпоніма): *месяц верасень, прэйскурант цэн, такая се ля ві, дзевяць мільёнаў чалавек насельніцтва, кветка ружа*;

- выкарыстанне мнагазначных слоў, якое прыводзіць да двухсэнсавасці: *Жадаеце каву? — Дзякую* ;
- замена радавой назвы відавой і наадварот: *Жанчыны непастаянныя*.
- Як вынік няправільнай пабудовы сілагізмаў:
 - змешванне прычыны і выніку: *птушкі адляцелі ў вырай — стала холадна*;
 - заключэнне аб частцы па цэлым: *Украіна — цудоўны край. Чарнобыль на Украіне. Чарнобыль — цудоўны*;
 - заключэнне аб цэлым па частцы: *Яўгеній Анегін — легкадумны. Яўгеній Анегін — герой Пушкіна. Героі Пушкіна — легкадумныя*;
 - памылка большай пасылкі: *Усе мужчыны — вераломныя. Іваноў — мужчына. Іваноў — вераломны*;
 - аргументацыя недакладнага недаставерным: *НЛА развіваюць намнога большую хуткасць, чым зямныя лятальныя апараты. НЛА — больш дасканалыя за іншыя лятальныя аб'екты*;
 - дзве адмоўныя пасылкі: *Ні адзін мужчына не з'яўляецца тыграм. Ні адзін тыгр не з'яўляецца чалавекам. Мужчына — не чалавек*;
 - аргумент са збытکوўным доказам: *Сон карысны. У сне чалавек адпачывае. Адпачывае — значыць не працуе. Не працаваць — карысна*;
 - заганнае кола: *Нарвегія — скандынаўская краіна. Скандынаўскія краіны знаходзяцца ў Скандынавіі. Нарвегія знаходзіцца ў Скандынавіі*.

Пытанні і заданні

1. Што такое аргументацыя?
2. Чым лагічная аргументацыя адрозніваецца ад аналагічнай?
3. Што такое доказ? Назавіце асноўныя элементы доказу.
4. Што такое тэзіс? У чым асаблівасці тэзіса як элемента доказу?
5. Што такое аргумент? Якія патрабаванні прад'яўляюцца да аргументаў? Назавіце віды аргументаў.
6. Што такое дэманстрацыя? Якія формы яна мае?
7. У чым сутнасць індукцыі і дэдукцыі як форм мышлення?
8. Што такое дэманстрацыя па аналогіі?
9. Назавіце асноўныя тыпы лагічных памылак.
10. Як фармулюецца лагічны закон тоеснасці, што ён сцвярджае, якія ўмовы яго захавання?
11. У чым сутнасць лагічнага закона супярэчнасці? Што з'яўляецца асновай яго захавання?

12. Што сцвярджае лагічны закон выключанага трэцяга, якія ўмовы яго захавання?

13. Што ўяўляе сабою лагічны закон дастатковага абгрунтавання? Што павінна служыць асновай любога суджэння?

14. На аснове аналізу канкрэтнага тэксту вызначце тыпы аргументацыі, якія ў ім выкарыстоўваюцца.

15. Падбярэце прыклады навуковага апісання, дзе б выкарыстоўваліся дэдукцыя, індукцыя і дэманстрацыя па аналогіі.

16. Знайдзіце тэкст, у якім былі б ужыты ўсе элементы доказу, выдзеліце іх і растлумачце.

17. Вызначце асноўныя формы дэманстрацыі ў наступных тэкстах:

У мове Скарыны, кажучы словамі Марселя Пруста, — ‘формы старажытнай душы’ нашага народа. Па старонках ягоных выданняў ‘праходзіш’, як па старажытных вуліцах і вулачках Полацка, Гародні, Вільні [Н. Гілевіч].

Чалавек у сталым веку ўсё часцей і часцей успамінае далёкае мінулае маленства і юнацтва. Якімі б цяжкімі і горкімі яны ні былі, з адлегласці гадоў яны заўсёды здаюцца самымі светлымі і дарагімі, бо была маладосць і вялікія спадзяванні. Далёкае мінулае часта любіў успамінаць і Андрэй Александровіч [С. Грахоўскі].

Ёсць на свеце гарады, імя якіх для твайго вуха проста сугучча. Прагучала назва, скалыхнула наветра і знікла назаўсёды ці да наступнага разу. Бо нічога за гэтай назвай для цябе не стаіць... А ёсць гарады, звязаныя з табою нябачнай повяззю, самой музыкай свайго імя, або нечым трывалым, што вяжа з імі назаўсёды, нават супраць твайго жадання. Ёсць для мяне некалькі такіх гарадоў на Беларусі [Ул. Караткевіч].

Найпершы мой клопат, якім я дзесяткі гадоў жыў і жыву сёння, — лёс роднай мовы і культуры, а значыць — лёс беларускай нацыі [Н. Гілевіч].

Спіс літаратуры

1. Античные теории языка и стиля: Антология текстов : перевод / под. ред. О. Фрейденберг. – СПб. : Алетей, 1996. – 363 с.

2. Безменова, Н. А. Теория и практика риторики массовой коммуникации / Н. А. Безменова. – М., 1989.

3. Введенская, Л. А. Деловая риторика / Л. А. Введенская, Л. Г. Павлова. – 3-е изд. – М. : Изд. центр «Центр», 2004. – 510 с.

4. Введенская, Л. А. Культура и искусство речи: Современная риторика : учеб. пос. для высш. и средн. уч. завед. / Л. А. Введенская, Л. Г. Павлова. – Ростов – на –Дону : «Феникс», 1995. – 572 с.

5. Зарецкая, Е. Н. Риторика. Теория и практика речевой коммуникации / Е. Н. Зарецкая ; Акад. нар. хозяйства при Правительстве Рос. Федерации. – М. : «Дело», 1998 – 475 с.

6. Клюев, Е. В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция) : учеб. пособие для вузов / Е. В. Клюев. – М. : «Изд-во ПРИОР», 1999. – 272 с.

7. Минто, Вильям. Дедуктивная и индуктивная логика / Вильям Минто. – Санкт-Петербург, 1995 – 463 с.

8. Михальская, А. К. Основы риторики: Мысль и слово : учеб. пособие / А. К. Михальская. – М. : Просвещение, 1996. – 416 с.

9. Подобед, А. С. Практическая риторика: учеб. пособие / А. С. Подобед. – Минск : Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2001. – 360 с.

10. Сопер, Поль Л. Основы искусства речи / Поль Л. Сопер. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1958.– 471 с.

2.3. Элакуция. Слоўнае афармленне выступлення

Элакуция — этап падрыхтоўкі да выступлення, які ўключае слоўнае афармленне прамовы, а таксама раздзел рыторыкі, які вивучае гэты этап. На гэтым этапе сэнсавы каркас выступлення атрымлівае слоўнае выражэнне. Асноўнае правіла элакуцыі — знайсці, як сказаць.

Элакуция разглядае як агульныя, так і спецыяльныя сродкі слоўнай арнаментцыі, фігуральную тактыку маўленчага ўзаемадзеяння, таму ў цэнтры яе ўвагі — тропы і фігуры.

Малюнак 4 – Сродкі выяўленчай выразнасці

Элакуцыя звязана з рознымі тактыкамі маўленчых паводзін, якія абумоўліваюць поспех выступлення. Сукупнасць канкрэтных маўленчых тактык абагульняецца ў два тыпы: прамыя і ўскосныя тактыкі маўленчага ўздзеяння [2, с. 149]. Прамая тактыка маўленчага ўздзеяння — гэта тактыка адкрытага тыпу, калі гаворачы непасрэдна, адназначна, літаральна выказвае тое, што ён мае на ўвазе, разлічваючы на такое ж дакладнае і адназначнае разуменне яго слоў суб'яседамі і адпаведную канкрэтную рэакцыю на гэтыя словы. Асновай пабудовы выказванняў, якія адпавядаюць прамой тактыцы ўздзеяння на слухачоў, з'яўляецца логіка, якая вывучае прынцыпы правільнага вызначэння і падзелу паняццяў і прынцыпы пабудовы высновы [2, с. 170].

Ускосныя тактыкі маўленчага ўздзеяння звязаны з непрамым, нелітаральным выражэннем зместу праз намёк, жарт, камплемент. Яны маюць розныя варыянты моўнага выражэння. Акрамя этыкетнага, такая тактыка носіць інтрыгуючы характар.

Ускосныя тактыкі маўленчага ўздзеяння называюць таксама фігуральнымі, паколькі яны звязаны з непрамымі, фігуральнымі прыёмамі выражэння. Прынцыпы і прыёмы фігуральнага выражэння грунтуюцца на выкарыстанні фігур, пад якімі разумеецца адхіленне ад звычайнага спосабу выражэння. Асновай пабудовы ўскосных тактык маўленчага ўздзеяння з'яўляецца паралогіка, якая ігнаруе лагічныя законы і лічыць, што любыя аб'екты і ў любой колькасці могуць быць супастаўлены адзін з адным, быць аналагічнымі. Выбар лагічных ці паралагічных законаў пабудовы выказванняў залежыць ад маўленчай сітуацыі і ад індывідуальнай маўленчай манеры гаворачага [2, с. 173].

2.3.1. Агульныя сродкі выяўленчай выразнасці

Элакуцыя разглядае як агульныя, так і спецыяльныя сродкі слоўнай арнаментальнасці, таму ў цэнтры яе ўвагі — тропы і фігуры.

Да агульных сродкаў узмацнення выяўленчай выразнасці і слоўнай вобразнасці адносяцца *атрыбутызацыя, гіпанімізацыя, сінанімізацыя*.

Атрыбутызацыя — дадатковая характарыстыка прадмета, прыметы або дзеяння, якую стварае дапасаванае або недапасаванае, простае або разгорнутае азначэнне, што дадаецца да назоўніка і характарызуе прадмет з боку яго якасці, прыметы ці ўласцівасці: *А самы патаемны і зацішны, самы непадуладны часу, неазмрочаны наступнымі клопатамі, будзённаю сумятнёю куточак у маёй душы знайшла і займае сцяжына з Галяў у Хоціна. Я добра помню яе босымі нагамі, шырока*

адкрытымі вачамі, найўным, шчырым дзіцячым сэрцам і спадзяюся, што яна таксама помніць мяне. Пачыналася гэта сцяжына адразу за пыльнай шасэйкаю, злева ад яе ў густой траве ляжаў агромністы валун — дарунак завітаўшага сюды ў далёкія часы ледавіка, а за ім — сцяною стаяла жыта [С. Законнікаў].

Азначэнні, выражаныя якаснымі прыметнікамі, абазначаюць разнастайныя прыметы прадмета, асобы або з'явы: *Алесь Бачыла — паэт шматгранны і асаблівы: знешне спакойны і ўраўнаважаны ў жыцці і востра палемічны ў паэзіі, уражлівы і ранімы ў грамадзянскіх стасунках, адкрыты, прасталінейны і бескампрамісны ў адстойванні сваіх сумленных перакананняў, непакісны на пазіцыях справядлівасці і маральнай чысціні* [С. Грахоўскі].

Азначэнні, выражаныя дзеепрыметнікамі, абазначаюць прымету, якая з'яўляецца вынікам пэўнага дзеяння: *Без прамытага болем і абвостранага нераўнадушнай думкай гістарычнага зроку, без імпэтнага і мэтанакіраванага пасціжэння сувязі часоў, накаленняў лёсаў сур'ёзна працаваць у літаратуры немагчыма* [Н. Гілевіч].

Атрыбутызацыя робіць прымету бачнай, характарызуе фізічныя якасці прадметаў, з'яў: *Бясконцыя дарогі, таежныя і наветраныя, акіянскія і высакагорныя шляхі вялі на Расіі. Ні канца, ні краю — яе прасторам* [С. Грахоўскі];

– перадае ступень іх праяўлення: *Гама пачуццяў і настройў у апошніх лірычных вершах паэта — шырокая, хаця пераважае, бадай, не выказанае прама пачуццё ўдзячнасці жыццю і лёсу, змешанае з пачуццём шчымлівага прасветленага смутку* [Н. Гілевіч];

– апісвае іх знешні выгляд: *А вакол стаялі таполі з аліўкава-зялёнымі, апырсканымі золатам стваламі, кучаравіліся хмызы і сумна канала на захадзе аранжавае сонца* [Ул. Караткевіч];

– дае тэмпаральную характарыстыку: *Гэта была яшчэ раніца, ранняя раніца, калі толькі пачынае брацца на дзень, калі яшчэ сонца недзе далёка за лясамі, але там, дзе яно будзе ўзыходзіць, ужо заружовіўся і пасвятлеў небакрай* [Н. Гілевіч].

Атрыбутызацыя актыўна выкарыстоўваецца пры характарыстыцы асоб, істотных якасцей іх характару, паводзін: *Першымі ўрокамі паэзіі былі для яго [Я. Коласа — А. С.] песні маці, разумнай і з добрым сэрцам беларускай сялянкі, мудрыя прыказкі і важкія прымаўкі негаваркога, немітуслівага бацькі, казкі і апавяданні вясёлага выдумшчыка дзядзькі Антося* [Н. Гілевіч];

– перадае адносіны да асоб, іх ацэнку: *Дубоўка быў цудоўным чалавекам, нястомным працаўніком, выдатным паэтам, перакладчыкам, казачнікам, знаўцам фальклору і сусветнай літаратуры, батанікі*

і пчалярства, чалавечых характараў і сакрэтаў будаўніцтва [С. Грахоўскі];

– стварае псіхалагічныя асацыяцыі і ўяўленні: *Васіль Быкаў зірнуў у глыбокую студню душы ўсечалавечай, душы беларускае, каб на самым цёмным дне ўбачыць зоркі з неба духу* [Р. Барадулін].

Яркую выяўленча-выразную ролю выконвае атрыбутызацыя ў апісаннях: *Маленства і ранняе юнацтва Коласа прайшлі ў адным з самых прыгожых куткоў Цэнтральнай Беларусі, над ціхаплынна-празрыстым Нёманам, дзе змешаныя хваёва-лісцевыя лясы перамяжоўваюцца з чыстымі сасновымі барамі, крыху пагоркавымі палянамі і роўнымі пойменнымі лугамі* [Н. Гілевіч];

– пейзажных замалёўках: *Шырокі закат накладвае пурпуровыя фарбы на край лесу, што цямнее на небасхіле. Палі распасціраюцца чарнеючымі прастакутнікамі раллі, бледна-жоўтымі плямамі ржышча, ужо зелянеючымі прасцягамі азіміны, і няма, здаецца, ім ні канца, ні краю...* [Т. Хадкевіч]; *Вецер з дажджом хвошча вочы і твар, гоніць залацістыя і барвовыя лісткі ракінніку па зарудзелай атаве, і яны плывуць па цёмнай балотнай вадзе* [С. Грахоўскі];

– партрэтных характарыстыках асоб: *Бядулю пазнаў, як толькі ўбачыў... Невысокі, нетаропкі ў рухах, з кучаравымі, трохі парадзелымі валасамі, а твар — усмеілівага біблейскага прарока. Вялікія пукатыя вочы, трошкі зажураныя, а выразныя мяккія губы часта дрыжалі ад ласкавай усмеікі* [С. Грахоўскі].

Атрыбутызацыя ствараецца таксама акалічнасным дэтэрмінантам пры дзеяслове: *Гэтак жа бясконца, як жыццё, любіць паэт і родную зямлю — любіць па-сыноўняму гарача і беззапаветна* [Н. Гілевіч]. Атрыбутызацыя, якая выражаецца акалічнасцю, указвае на ўмовы і характар дзеяння: *Калі смяялася* [Уладзіслава Францаўна — А. С.], *дык гарэзліва і залівіста, гаварыла з імпэтам, абуралася да кіпення* [С. Грахоўскі];

– канкрэтызуе дзеянне, удакладняючы межы яго пашырэння, якасць або стан: *Так працаваў у літаратуры ён* [І. Мележ — А. С.] — *сур’ёзна, добра сумленна, самаахвярна. Так думаў аб жыцці і літаратуры ён — машабна, глыбока, мудра, з дзяржаўным размахам, з сапраўдным грамадзянскім неспакоем і заклапочанасцю* [Н. Гілевіч];

– спосаб яго ажыццяўлення: *Уладзіслава Францаўна радасна і шчодро ўсіх прымала, улагоджвала, частавала і пільна сачыла, каб заўсёды было ціха і ўтульна, светла і спакойна на той палавіне, дзе працаваў неспакойны Купала* [С. Грахоўскі];

– эмацыянальнае стаўленне да характару дзеяння: *Нішто не можа так акрылена ўзвысіць чалавека, як усведамленне сваёй арганічнай*

далучанасці да духоўнай велічы свайго народа, і нішто не можа балючэй ударыць, страшней абразіць чалавека, як прыніжэнне нацыянальнай годнасці свайго народа [Н. Гілевіч].

Гіпанімізацыя — замена назвы радавога паняцця відавым або адначасовае выкарыстанне гіпероніма і гіпоніма з мэтай узмацнення выяўленчасці. Гіпанімізацыя таксама належыць да агульных сродкаў узмацнення выяўленчай выразнасці.

У рода-відавоя адносіны могуць уступаць назоўнікі: *Такіх вечароў, чытак, абмеркаванняў было шмат кожны тыдзень. Дом пісьменніка не столькі быў установай, колькі клубам творчых работнікаў. На вечарах і ў сталойцы сыходзіліся мастакі, кампазітары, артысты. Адзін аднаго добра ведалі, паважалі, дапамагалі ў цяжкую хвіліну* [С. Грахоўскі];

– прыметнікі: *Алесь Бачыла — паэт... адкрыты, прасталінейны і бескампрамісны ў адстойванні сваіх сумленных перакананняў, непахісны на пазіцыях справядлівасці і маральнай чысціні* [С. Грахоўскі].

Сінанімізацыя — замена нейтральнага слова яго эмацыянальным або экспрэсіўна афарбаваным сінонімам ці іх паралельнае выкарыстанне. Сінанімізацыя таксама адносіцца да агульных сродкаў узмацнення выяўленчай выразнасці. Яна можа характарызаваць асобы: *Заўсёды энергічны, няўрымслівы, кіпучы і няўседлівы Броўка, як і ўсе людзі, часам сумаваў і нудзіўся, адчуваў сябе не лепшым чынам, але ніколі не скардзіўся — у самыя крытычныя хвіліны заставаўся бадзёрым аптымістам* [С. Грахоўскі];

– іх дзеянні: *Мяне зачаравалі, закружылі галаву, перавярнулі душу, вырашылі лёс на ўсё жыццё тоненькія кніжачкі з бібліятэчкі (тады пісалі “кніжніцы”) “Маладняка”, аздобленыя ліштваю дубовых лістоў з жалудамі* [С. Грахоўскі];

– адцягненныя паняцці: *Духоўная культура славянскіх народаў, іх мастацтва, літаратуры, у сукупнасці свайй — гэта дзівосны свет дабра, праўды і справядлівасці, спагады і міласэрнасці, гасціннасці і зычлівасці* [Н. Гілевіч].

Выкарыстанне экспрэсіўна адзначаных сінонімаў узмацняе апісанне пэўных якасцей асобы ці прадмета: *Прыклад такой разважлівасці, спакойнай і ўдумлівай працы будзе падаваць менавіта інтэлігенцыя* [Н. Гілевіч];

– дзеянняў і станаў: *Я назіраў за паядынкам неба і зямлі. Зямля ўздрыгвала, стагнала. Неба ж гуло, зыбалася. Па ім матляліся промні пражэктараў, яго рвалі агністыя ўспышкі. Раптам у адным з промняў засвяціўся самалёт. Да яго кінуўся другі промень. І калі яны скрыжсаваліся, самалёт знік — на яго месцы бліснула агністая, ірваная пляма* [Ул. Карпаў];

– дзеянняў і акалічнасцей: *Дзе толькі, у якіх краях не жывуць цяпер беларусы! Раз'ехаліся, разбрыліся па ўсім, можна сказаць, свеце. Ёсць і такія. Што жывуць быццам дома, на спрадвечнай бацькоўскай зямлі, і, аднак, не ў Беларусі, як напрыклад, беластачане — жыхары блізкіх да Белавежскай пушчы вёсак і мястэчак [Б. Сачанка].*

Актыўна гэты спосаб узмацнення экспрэсіўнасці слова выкарыстоўваецца ў мастацкім дыскурсе. Сінанімічны паўтор як адна з самых пашыраных у маўленні парадыгматычных лексіка-семантычных груп выкарыстоўваецца ў тэксце ў першую чаргу як важнейшы сродак звязнасці і як спосаб разнастайнасці намінацый адна тыпу прадметаў і з'яў аб'ектыўнай рэчаіснасці.

Пытанні і заданні

1. Што такое элакуцыя, што яна разглядае?
2. Назавіце агульныя сродкі ўзмацнення выяўленчай выразнасці і слоўнай арнаментцыі.
3. Якія моўныя сродкі ствараюць атрыбутызацыю?
4. У чым сутнасць гіпанімізацыі? Чаму яна адносяцца да агульных сродкаў слоўнай арнаментцыі?
5. Якую ролю ў маўленні адыгрывае сінанімізацыя як лексічны сродак выяўленчай выразнасці?
6. Вызначце агульныя сродкі ўзмацнення выяўленчай выразнасці і іх стылістычную функцыю ў наступных тэкстах:

Вецер з дажджом хвошча вочы і твар, гоніць залацістыя і барвовыя лісткі ракінніку па зарудзелай атаве, і яны плывуць па цёмнай балотнай вадзе [С. Грахоўскі];

Натура Купалы была складаная, надзвычай тонкая, чуллівая, кволая. Знешне спакойны, роўны, нават сарамлівы, сціплы, Янка Купала быў глыбока ранімы [Г. Гарэцкі];

Апавяданні Лынькова ўспрымаліся як натхнёныя песні, хвалявалі і ўзвышалі, адкрывалі духоўны свет простых людзей [С. Грахоўскі];

А многія рукапісы яго [Б. Мікуліча — А. С.] твораў яшчэ чакаюць сваіх публікацый. Яны актуальныя, таленавітыя, патрыятычныя і натхнёныя, бо напісаны сумленным, улюбёным у наш неспакойны час, addаным Радзіме і свайму народу мастаком [С. Грахоўскі];

Так і здаецца, у зялёнай кроне заблытаўся вясновы задзірысты вецер. Залётны віхор так і глядзіць сагнуць непаслухмяныя галіны, а яны, упартыя, шумяць незалежна і горда. Гэта на іх адпачывае

стомленае сонца, гэта ім радыя птушкі, вяртаючыся з выраю ў родныя мясціны [Р. Барадулін];

Многія цябе [Мінск — А. С.] ўспамінаюць абгарэлым, закураным і зруйнаваным, разбітым ушчэнт і апусцелым [С. Грахоўскі];

Купала з Баранавых жартаўліва спаборнічалі, хто лепей ведае ўсе часткі сялянскага воза. Успаміналіся трайня і падгерац, шворан і рэхвы, калодка і обад, падвоскі і загваздки, атосы і драбіны, дышалы і падушкі. У гэтых турнірах было шмат досціпу і смеху [С. Грахоўскі].

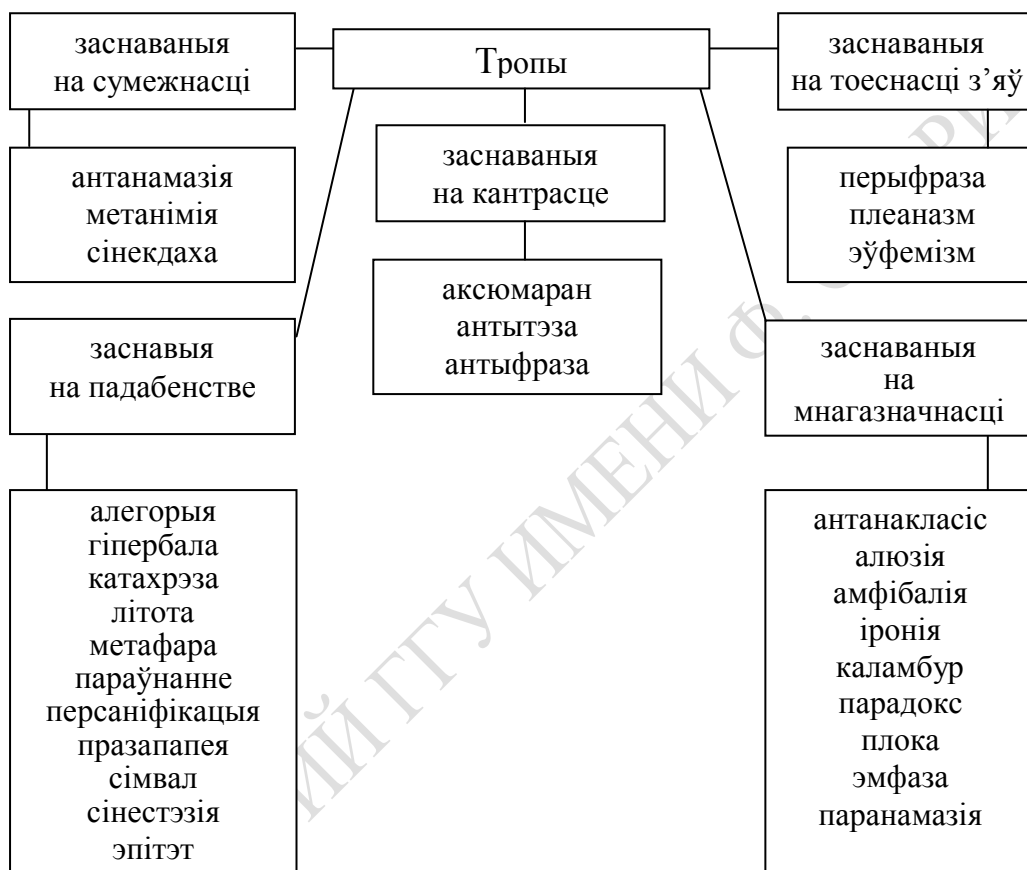
Спіс літаратуры

1. Грановская, Л. М. Риторика. / Л. М. Грановская ; под общ. ред. В. А. Плотниковой. – М. : Азбуковник, 2004. – 218 с.
2. Клюев, Е. В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция) : учеб. пособие для вузов / Е. В. Клюев. – М. : «Изд-во ПРИОР», 1999. – 272 с.
3. Кожина, М. Н. О специфике художественной и научной речи в аспекте функциональной стилистики / М. Н. Кожина / отв. ред. М. А. Генкель. – Пермь, 1966. – 213 с.
4. Леммерман, Хайнц. Уроки риторики и дебатов / Хайнц Леммерман ; пер. с нем. – М. : ООО “Изд-во «Уникум Пресс»”, 2002. – 336 с.
5. Михальская, А. К. Основы риторики: Мысль и слово : учеб. пособие / А. К. Михальская. – М. : Просвещение, 1996. – 416 с.
6. Подобед, А. С. Практическая риторика : учеб. пособие / А. С. Подобед. – Минск : Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2001. – 360 с.
7. Тарасов, Л. Ф. Поэтическая речь: Типологический аспект / Л. Ф. Тарасов. – Харьков : Вища школа, 1976. – 140 с.

2.3.2. Спецыяльныя сродкі выяўленчай выразнасці. Тропы

Асноўную ролю ў экспрэсівізацыі маўлення адыгрываюць *спецыяльныя сродкі выяўленчай выразнасці* — **тропы і фігуры**. Важным пытаннем з’яўляецца размежаванне тропаў і фігур. Як адзначае Я. Ключеў, тропы прадугледжваюць варыяцыі значэнняў, фігуры — варыяцыі структур, тропы звязаны ў першую чаргу з пераўтварэннем асноўнага значэння (і толькі як вынік — адбываецца пераўтварэнне структур, у якія яны ўваходзяць), а фігуры перш за усё — з пераўтварэннем фундаментальных структур (і толькі як вынік узнікае пераўтварэнне значэнняў іх элементаў) [2, с. 179].

Тропы (грэч. tropos ‘паварот, зварот’) — словы або выразы, ужытыя ў пераносным сэнсе з мэтай дасягнення большай выяўленчай выразнасці маўлення (малюнак 5). Тропы выконваюць функцыю мастацкай канкрэтызацыі маўлення, індывідуалізацыі аб’екта, яго вобразнай характарыстыкі. Яны падзяляюцца на некалькі груп у залежнасці ад таго, на якой падставе адбываецца перанос назвы з аднаго прадмета на другі: тропы, заснаваныя на падабенстве, сумежнасці, кантрасце, мнагазначнасці, тоеснасці прадметаў або з’яў.

Малюнак 5 – Класіфікацыя тропай

2.3.2.1. Тропы, заснаваныя на падабенстве прадметаў

Да гэтай групы адносяцца *алегорыя, метафара, параўнанне, персаніфікацыя, празапанея, сімвал, эпітэт* і інш.

Метафара (грэч. metaphora ‘перанясенне’) — троп, заснаваны на выкарыстанні слоў і выказаў у пераносным сэнсе на аснове падабенства або аналогіі называемых імі прадметаў і з’яў.

Метафарычнае бачанне свету — адна з адзнак таленту творчай асобы. Самае галоўнае для ўтварэння метафары — новае, нечаканае бачанне і асэнсаванне ўжо вядомых з’яў і прадметаў, іх прымет і дзеянняў.

Метафары ўносяць у кантэкст навізну поглядаў на навакольны свет, элемент нечаканасці і першаадкрыцця рэчаіснасці: *Прасторы зямлі шырыліся, разгортваючы свае малюнкi-чары* [Я. Колас]; *Сонца, занадта нейкае жывое і дрыготкае, за Нарачанкай запаліла лес. Пурпур і барва пажару дрыжыць на камлях, абнімае вершаліны, паўзе па зямлі. Чырвонае лона плыве золатам за горку на далёкія лугі, каб астыць там у халодным, як крынічная вада, тумане і вільготных начных росах* [І. Пташнікаў].

Метафару нярэдка называюць “схаваным” параўнаннем, якое патрабуе пэўнай разгадкі. У адрозненне ад поўнага параўнання, у метафары прысутнічаюць толькі два кампаненты: тое, што параўноўваецца і тое, з чым параўноўваецца прадмет. Трэці член параўнання — супадаючая прымета, на аснове якой адбываецца параўнанне, апускаецца, не называецца. Сакрэт моцнага эстэтычнага ўздзеяння метафары, ефекту яе “прыцяжэння” — у неабходнасці яе дэкадзіравання, расшыфравання адрасатам, пэўнага суперажывання для ўсведамлення зместу, асэнсавання ідэі твора.

Асноўнай умовай узнікнення метафары з’яўляецца наяўнасць кантэксту, у якім парушаюцца нарматыўныя лексічныя сувязі з іншымі словамі.

Як адзначаюць лінгвісты, здольнасць да метафарызацыі слова залежыць ад яго граматычнай характарыстыкі і сэнсавай напоўненасці: “Чым больш шматпрыметавым, інфарматыўна багатым і неразчлянёным з’яўляецца значэнне слова, тым лягчэй яно метафарызуецца” [12, с. 297].

Паводле граматычнай характарыстыкі, у залежнасці ад часцінамоўнай прыналежнасці, метафары падзяляюцца на прэдыкатыўныя: *Ідэя мець беларусам сваю самастойную, незалежную дзяржаву нараджалася доўга і пакутліва* [Б. Сачанка];

– субстантыўныя: *Яна* [Я. Янішчыц — А. С.] *яркай каметай пранеслася па высокім небе нашай паэзіі* [Б. Сачанка];

– ад’ектыўныя: *Ён* [Блок — А. С.] *стварыў уласны свет, жывы, рухомы, супярэчлівы і балючы, таямнічы і светлы, умоўны ў юнацкай узнёсласці і да скрупулёзнасці рэальны ў творах апошняй пары* [С. Грахоўскі].

Па ступені складанасці структуры метафары вызначаюцца простыя, адначленныя, якія сустракаюцца даволі рэдка: *Дагараюць смаловыя карчы, усхліваюць сінія агеньчыкі, залаціцца спадыспаду і сівее прысак* [С. Грахоўскі] і дастаткова пашыраныя двухчленныя — метафарычныя словазлучэнні рознай структуры, у якіх метафарызуецца як галоўнае, так і залежнае слова: *Нават калі мой горад тушыць агні*

і засынае, я слухаю яго дыханне, чую ўдары сэрца, заплюшчваю вочы і бачу тры абіччы любімага горада, яны, як тры песні, жывуць у маёй памяці і гучаць у душы [С. Грахоўскі]; *Стомлена ўспаўзае на пясок, плюскоча і адкочваецца ўбок нарачанская хваля* [С. Грахоўскі].

У складзе двухчленных метафар вызначаюцца наступныя тыпы: назоўнік + назоўнік; *Шумелі толькі высокія хвалі, набягалі на бераг, пакідаючы жаўтаватыя карункі пены* [С. Грахоўскі]; *Хлеб з зерня — з кроплі вечнасці, а зерне сведчыць пра неўміручасць жыцця* [Р. Барадулін];

– дзеяслоў + назоўнік: *Стаяла тая пара, калі ў зялёны летні колер восень навалі пачынае ўплятаць свае жоўтыя ніткі* [А. Кудравец];

– прыслоўе + дзеяслоў: *Сонца, ахутанае шэраю смугою, нясмела і ленавата ўставала з-за лесу, і, здавалася, што яму не хочацца прачынацца* [П. Броўка]; *Можна было падумаць, што зямля варушыцца і моцна ўздыхае пасля доўгага зімовага сну* [П. Броўка];

– прыметнік + назоўнік: *Пад змрочным крылом чарнобыльскай бяды, якое вісіць над нашаю зямлёю, жыць нялёгка* [С. Законнікаў]; *Сонца толькі што паказалася з-за сасонніку. Вялікі пунсовы шар імкліва каціўся насустрач адзінокай ранішняй хмарцы* [І. Шамякін];

– зрэдку сустракаюцца трохчленныя метафары: дзеяслоў + назоўнік + прыметнік: *У вачах скачуць зіхатлівыя іскрынкі* (С. Грахоўскі).

Найбольш часта ў маўленні выкарыстоўваюцца дзеяслоўныя метафары: *Усё наваколле мяняла фарбы, прыбіралася ў святочнае ўбранне. Свет расступаўся і харашэў* [С. Грахоўскі]. Метафарызацыя назоўніка звычайна адбываецца у складзе генітыўнай канструкцыі з недапасаваным азначэннем, выражаным субстантыўнай формай: *Мова Вушаччына ўвабрала ў сябе й задуменнасць незлічоных вазёраў, і развагу бароў, і шчырасрэбраны позван крыніцаў, які выпраўляюць у свет упаўнелыя рэкі й рачулкі* [Р. Барадулін]. Субстантыўная метафара можа пашырацца за кошт уключэння ў яе структуру ад’ектыўнай формы: *Песні валачобныя, і жніўныя, і восеньскія — гэта нашы адметныя нацыянальныя фарбы на шматкаляровай палітры песеннага фальклору славян* [Н. Гілевіч].

Асобнай разнавіднасцю метафары з’яўляецца персаніфікацыя.

Персаніфікацыя, увасабленне, — троп, які заключаецца ў наданні неадушаўлёным прадметам і з’явам дзеянняў і ўласцівасцей чалавека: *Днём разлівалася вада па балотах, за ноч падмярзала, і ранішняе сонца... ўглядалася ў гэтыя лядовыя люстры* [М. Лынькоў]; *Па краях насыпу смяюцца кветкі: легкадумныя званочки, сіні, як неба, васілёк, палявая “грэчка”, ліпкія смолкі* [Ул. Караткевіч].

Паводле характару аб'ектаў, на аснове якіх адбываецца перанос, у аснове персаніфікацыі ляжыць тып метафары “нежывому — жывое” — перанос уласцівасцей чалавека на прадметы, з’явы прыроды і адцягненыя паняцці: *Спяць дамы і паркі. Калі гэта зіма, то малады снег галосіць ад шчасця пад нагамі. Калі восень — апошнія лісты ціснуцца да ліхтароў (тут цяплей), як я пацягнуўся да каханай і жыў ля яе святла і цяплыні* [Ул. Караткевіч]. Персаніфікацыя заснавана на метафарычным выкарыстанні дзеясловаў, калі з’явам прыроды або прадметам прыпісваюцца фізічная, фізіялагічная або псіхічная, разумовая, маўленчая дзейнасць чалавека: *У аддаленні адзін ад аднаго стаялі волаты-дубы, падставіўшы ічо драму сонцу галовы-вяршаліны і раскінуўшы магутныя рукі-галіны* [Т. Хадкевіч]; *Сцежка бяжыць праз палаткі... Вось яна ўзбіраецца на ўзгорак, нырае ў канюшыну, знікае...* [Ул. Караткевіч].

Персаніфікуюцца найчасцей назвы з’яў прыроды — *вясна, сонца, спёка, маланка, сасна, возера, сад, зара* і толькі ў асобных выпадках найменні адцягненых паняццяў: *Настрой, добразычлівасць, тэмпература пленума лепш за ўсё адчувалася ў кулуарах* [С. Грахоўскі]; *Але ўсё адно душа мая, вершы мае, складзеныя там, словы, прамоўленыя да блізкіх, блукуюць паркамі, бульварамі Шаўчэнкі, начнымі вуліцамі, Пячэрскам* [Ул. Караткевіч].

Да тропай метафарычнага тыпу адносяцца таксама сімвал і алегорыя. **Сімвал** (грэч. *symbolon* ‘знак, прымета’) — адзін з відаў іншасказання, умоўнае абазначэнне сутнасці якой-н. з’явы, паняцця пэўным прадметам ці словавабразным знакам: *Салавей* — *сімвал паэта, паэта вольнага і ўтрапёнага. Асабліва, калі паэт салаўём заліваецца перад каханай альбо салавее ад бессані, шукаючы рыфму на заповітнае слова, рыфму свежую, сваю* [Р. Барадулін].

Ролю сімвалаў звычайна выконваюць канкрэтныя назоўнікі, якія абазначаюць:

– матэрыяльны сусвет: *Космас* *Васіля Быкава. Ён сілкуе дух беларускае нацыі. Ён дазваляе зрабіць небасхіл нашага слова далёкім і глыбокім, неба слова нашага ўдумлівым і высокім, сцежкі слова нашага прыступнымі і роднымі* [Р. Барадулін];

– з’явы прыроды: *Гэта была ранняя раніца маладой беларускай літаратуры, што ў пачатку новага веку на змрочным небе тагачаснага грамадскага жыцця ўспыхвала і загаралася сваімі першымі яркімі зоркамі — прадвесніцамі блізкага світаньня* [Н. Гілевіч];

– прадстаўнікоў жывёльнага свету: *Цяжка растлумачыць, як лётаюць арлы, адкуль у арлоў прага вышыні. Таксама немагчыма вытлумачыць, як прыходзяць да паэта вершы, якая патрэба дыктуе іх* [Р. Барадулін];

– рэаліі расліннага свету: *Невыпадкова ў беларускай мове лес і лёс амаль аднолькавыя па накрэсленню і блізкія па гукавому рэчу: лес, лёс.. А ў лёсе нашага краю, нашага народа лес адыграў немалую ролю. Лес шматаблічны, шматрукі. Лес — працаўнік, лес — кармілец, наш лес — партызан* [Р. Барадулін];

– канкрэтныя прадметы: *Калі спытаць чалавека пра тое, да каго, да чаго ў хвіліны маўклівага роздуму імкнецца, горнецца ягонае, вызваленае ад мітусні і драбязы сэрца, што застаецца для яго назаўсёды самым значным і дарагім, ён згадае родны кут, успомніць бацькоў, дзядоў і, канешне ж, павядзе гаворку пра дзяцей, унукаў, якія надточваюць нітачку нашае існасці ў гэтым адзіным, непаўторным белым свеце і цягнуць яе ў далёкую будучыню* [С. Законнікаў].

Сімвалы як іншасказальна-вобразнае абазначэнне пэўных з’яў, прадметаў і паняццяў адлюстроўваюць асацыятыўны характар мысленчай дзейнасці чалавека, аналогію жыцця чалавека з прыродай і навакольнай рэчаіснасці, падагульненне яго назіранняў за аб’ектыўным светам. Яны надаюць маўленню экспрэсіўнасць і вобразнасць, садзейнічаюць павышэнню выяўленча-выразных магчымасцей выказвання.

Да сімвалаў паводле семантыкі і стылістычнай ролі набліжаецца **алегорыя** (грэч. allegoria ‘іншасказанне’), троп метафарычнага тыпу — выражэнне, перадача адцягненага паняцця або ідэі праз канкрэтны прадмет, мастацкі вобраз, малюнак: “*Новая зямля*”, як і лепшыя ўзоры паэзіі Якуба Коласа, былі той плацінавай плацінай, якая трымала вышыню ракі Беларушчыны, не даючы замуціць яе чорным водам усяго варожага, чужога [Р. Барадулін]. Як адзначае Н. С. Гілевіч, алегарычным называецца такі вобраз, “які ў канкрэтных, зрокава ўспрымальных абрысах падае пэўны абстрактны прадмет, адцягненае паняцце” [10, с. 123].

У аснове алегорыі ляжыць аналогія паміж абстрактным паняццем і канкрэтным прадметам, які стварае іншасказальны вобраз гэтага паняцця: *І самым галоўным адкрыццём быў горад. Вялізная і аж да неймавернасці цікавая гістарычная і сучасная кніга. Самая ў маім жыцці захопляючая кніга* [Ул. Караткевіч] [кніга = горад]; *Жыццё чалавека саткана з розных нітак-падзей. Ёсць тут чырвоныя, але хапае і чорных. Якраз гэтыя колеры спрадвеку былі традыцыйныя на Беларусі, варта толькі паглядзець на нашы ручнікі, вышыванкі, поцілкі, дываны* [С. Законнікаў] [ніткі = падзеі, чырвоныя = добрыя, чорныя = дрэнныя]; *Хочацца параўнаць вершы, радкі вялікага паэта нацыі са снапкамі на таку еўрапейскай культуры. З гэтых снапкоў зерне дае жытні хлеб беларускага духу, духоўнасці беларускай. Сітні хлеб сытны, а жытні — трывалы* [Р. Барадулін] [снапкі = творы,

еўрапейскі ток = літаратура, хлеб духоўны = беларускі менталітэт]; *Сам паэт, як чалавек надзвычай чулы на ўсе праявы жыцця, як чалавек з геніяльнымі творчымі здольнасцямі, шукаў той глебы, на якой маглі кінутыя яго рукой зярняты прарасці і даць найбагацейшы ўраджай* [М. Танк] [зярняты = вершы].

Алегорыя як вобразна-іншасказальная форма выражэння абстрактнага паняцця звычайна прыцягвае іншыя тропы — метафару, эпітэт, параўнанне, ствараючы агульны метафарычны кантэкст: *Рака народнага жыцця і айчыннай гісторыі бярэ свой пачатак у запаведных глыбінях вякоў. Праз стагоддзі, праз непазбежныя водмелі і перакаты нясе яна сваю даніну ў акіян агульначалавечай гісторыі. А разам з гэтай ракою плыве пад ветразямі Надзеі, Мудрасці, Працы і напоўнены справамі сотняў пакаленняў нашых продкаў карабель народнай памяці, якім кіруе Лёс. Сярод малых і вялікіх караблёў сусветнай сям'і народаў карабель беларусаў ніколі не быў лішні. У шматкалёрнасці сцягоў і сімвалаў гэтай эскадры горда луналі і нацыянальныя гістарычныя сімвалы беларусаў, што апавядалі свету пра наш радавод, пра братоў і пабрацімаў на супольным жыцці на гэтай пакутнай і дарагой нам зямлі.* [М. Ткачоў].

У групу тропы, заснаваных на падабенстве прадметаў, уключаюцца таксама параўнанні і эпітэты.

Параўнанне — прыпадабенне аднаго прадмета да другога на аснове іх агульнай прыметы з мэтай узмацнення выразнасці яго характарыстыкі. Параўнанні з'яўляюцца адным з самых з пашыраных сродкаў маўленчай канкрэтызацыі, якія выдзяляюць, падкрэсліваюць як пастаянныя, устойлівыя, істотныя прыкметы прадметаў, так і іх часовыя, неістотныя адзнакі. Параўнанні надзвычай разнастайныя як па семантыцы, так і па структуры.

Паводле ўспрыняцця адрасатам параўнанні падзяляюцца на агульнамоўныя, суб'ект і аб'ект якіх добра вядомы, і індывідуальна-аўтарскія, пабудаваныя на нечаканых супастаўленнях прадметаў і іх уласцівасцей [11, с. 241]. Агульнамоўныя параўнанні ствараюцца з “гатовых” агульнамоўных блокаў, якія фіксуюць найбольш бачныя, агульнавядомыя прыметы прадметаў і з'яў: *Лісцевае вецце і хвойныя лапы іншы раз спляталіся над дарогай, і сонечнае святло цадзілася праз зялёную страху, як праз сіта* [Т. Хадкевіч].

У аснове індывідуальна-аўтарскіх параўнанняў — дакладна адзначанае аўтарам нечаканае падабенства пэўных з'яў і рэалій: *Па самай зямлі, праўда, поўзалі яшчэ меншыя мурашачкі., клапаціліся, бегалі, як перакупшчыкі-гандляры на кірмашы, наварушваючы сваімі вусамі* [Я. Колас].

Індивідуальна-аўтарскія параўнанні часта адлюстроўваюць канкрэтна-пачуццёвую аснову прыметы прадмета. Умела і па-майстэрску ўплеценыя ў кантэкст, яны адлюстроўваюць разнастайныя асацыяцыі, якія таксама садзейнічаюць выяўленчай выразнасці маўлення. Гэта гукавыя асацыяцыі — *Вятры... загулялі-загулі па чорствых верхавінах, бы гэта пабегла па смалістым сухаверсе траскучае польмя* [І. Пташнікаў];

– зракавыя (колеравыя) — *Узыходзіць сонца... Першыя промені яго кладуцца шырока — густым і нібы цягучым золатам* [Я. Скрыган];

– прасторавыя — *Там-сям з зялёнага мора маладога хвойніку высока ўзнімаліся парасоны-верхавіны хвой-старадрэвін, што як бы аглядалі зялёныя прасторы свае маладое змены, цешачыся яе размахам і сакавітаю жыццёвасцю* [Я. Колас];

– тактыльныя — *Тоўсты, гладкі, бы вытачаны, камель з карою накіталт адмысловай чарапіцы высока ўзнімаў верхавіну* [Я. Колас];

– псіхалагічныя — *Тады апавяданні Лынькова ўспрымаліся як натхнёныя песні, хвалявалі і ўзвышалі, адкрывалі духоўны свет простых людзей* [С. Грахоўскі];

– колькасныя асацыяцыі — *Якуб Колас пісаў: “Дзяцей, як тых снапкоў на току”* [Р. Барадулін].

У параўнаннях, як відаць з прыкладаў, духоўны свет чалавека, яго эмацыянальна-псіхічны стан, быццё, дзеянні, рэаліі акаляючай рэчаіснасці супастаўляюцца найчасцей са з’явамі прыроды, з рэаліямі жывёльнага і расліннага свету, зрэдку — з канкрэтнымі прадметамі, адцягнутымі з’явамі.

Паводле граматычнай пазіцыі аб’екта параўнання выдзяляюцца прыдзеяслоўныя параўнанні, якія выкарыстоўваюцца найчасцей пры дзеясловах руху: *Палуднем вецер аціх, і снег наваліў стаймя — падаў на лапцю* [І. Пташнікаў];

– пры дзеясловах фізічнага дзеяння: *Пасля ўсю ноч цадзіў на шыбах дождж, калючы, востры; сек па сцяне, як голым венікам* [І. Пташнікаў]; *Як напружаная жылка, думка б’ецца ў кожным вершы* [С. Грахоўскі];

– псіхалагічнага стану: *Слухаць уважліва, з даверам, зацікаўленасцю, спагадаю або з радасцю — вялікі талент. Міхась Лынькоў валодаў гэтым талентам, і людзі яму раскрывалі душы, мудрэй, як на споведзі* [С. Грахоўскі];

– дзеясловах маўлення: *А вось Калюга піша, як гавораць людзі, і ў кожным слове адчуваецца жывое дыханне, натуральная інтанацыя, досціп і мудрасць* [С. Грахоўскі];

– зрокавай дзейнасці: *І сам пачынаў глядзець на наваколле, нібы праз вясёлку, што робіць свет прывабным і шматколерным* [С. Грахоўскі] і інш.

Прысубстантыўныя параўнанні ўжываюцца побач з канкрэтнымі назоўнікамі: *Люблю чытаць пісьмы выдатных мастакоў слова. Яны — нібы жывыя, мудрыя сведкі часу і ўсяго, чым жыло ў гэтым часе грамадства і што дзеелася ў літаратуры* [Н. Гілевіч]; у асобных выпадках — пры асабовых назоўніках: *Максім Багдановіч — гэта вечнае сумленне беларускай паэзіі і самой Беларусі, чым больш жыву — тым часцей і мацней яно стукае мне ў сэрца...* [Н. Гілевіч].

Прыад’ектыўныя параўнанні спалучаюцца з якаснымі прыметнікамі: *Сонечным і белым, нібы залітым сырадоём, здаваўся* [Мінск — А. С.] *у той ранак* [С. Грахоўскі] *Папараць жоўтая, буланая, а месцам чырвоная, як агонь* [І. Пташнікаў]; *Раптам недзе высока-высока ў замглёнай далечы пачуўся трывожна-шчымлівы крык, тужлівы, як развітанне назаўсёды, як жалобны энк* [С. Грахоўскі]. Прыад’ектыўныя параўнанні вобразна характарызуюць, удакладняюць якасць прадмета, у іх складзе ўжываюцца назоўнікі (*агонь, развітанне, энк*), прыметнікі (*жалобны*), дзеепрыметнікі (*залітым*), прыслоўі (*назаўсёды*).

Надзвычай разнастайныя параўнанні па структуры і сродках сувязі. Гэта простыя параўнанні: *Зіма — расчырванелая, як снегіры, заліваем горку, будзем крэпасці, хады пад сумётамі* [С. Законнікаў]; *Адцвіталі сады, ружовымі і белымі воблачкамі курыўся бэз* [С. Грахоўскі];

– параўнанні-словазлучэнні: *Лес і крушні каменняў абাপал лясной дарогі, якая перасякала шашу і па якой мы ехалі, чарнелі, быццам намаляваныя тушы* [Ул. Карпаў]; *Вось праляцеў беленькі матылёк, як чыстая сняжынка, блішчучы на сонцы сваімі крыльцамі* [Я. Колас];

– разгорнутыя параўнанні: *Кожнае дрэва стаяла ў круглай лунцы-праталіне, нібы дыхала дрэва і подыхам сваім прадыхала снег аж да самай зямлі* [М. Лынькоў]; *Васіль Быкаў, як той васілёк у жыцце Беларушчыны, робіць зямлю нашу бліжэйшай да неба, а неба слова беларускага вышэйшым* [Р. Барадулін].

Па сродках сувязі гэта найчасцей злучнікавыя параўнанні са злучнікам *як*: *Паэзія Якуба Коласа... грэе кожнае шчырае беларускае сэрца, трываліць яго, гартуе, бароніць, як аброчны крыж на раздарожжы ад чужынічыны* [Р. Барадулін]; *Аціхлі на двары вераб’і, пахаваліся пад падстрэшкі, натапырыліся, як зімой* [І. Пташнікаў];

– *як бы*: *А гукі ў лесе, наадварот, як бы ажылі, сталі званчэйшымі* [Ул. Карпаў]; *Высока ўзнімаліся парасоны-верхавіны хвой-старадрэвін, што як бы аглядалі зялёныя прасторы свае маладое змены* [Я. Колас];

– нібы: Сонца не відно, яно ўжо там, за густой барвовай смугой, нібы расплавілася, — і ад таго такая духата [І. Пташнікаў]; Дзве фурманкі вязуць невялічкі скарб, а ўзяўшыся за білы вазоў і ўскрай дарогі, нібы цыганскі табар, з песнямі і жартамі, смехам і прыгаворкамі ідуць маладыя прыгажуні і прыгажуні [С. Грахоўскі];

– нібыта: Над скронню, нібыта галубінае крыло, серабрыца сівізна [С. Грахоўскі];

– быццам: У лесе перад навальніцай усё заціхла, быццам заснула: і птушкі, і зверы, і дрэвы, і трава [Т. Хадкевіч];

– бы: Цэлы гай старасвецкіх дубоў раскінуўся на беразе Нёмана... Жыццё многіх людскіх накаленняў прайшло перад імі і праходзіць, бы тыя хвалі Нёмана [Я. Колас]; Але там бялеліся верасы ў маладым цвеце: зірні — бы снег рэдкі выпаў [І. Пташнікаў];

– што: У цьмяным, як вокны здалёку ў хаце, дзе гарыць сляная лямпа, без хмар небе, нізкім, навіслым, як старая дзіравая страха над вялікай пуняй, рэдка і скупа, што праз туман, мігцелі зоркі [І. Пташнікаў];

– са словамі падобны на: Пад елкай схаваўся моцны, малады баравік, падобны на важнага, самавітага баярына лесу, які пагаспадарску аглядаў свае ўладанні [І. Пташнікаў];

– нагадаць: Яго галіністыя рогі нагавалі здалёк вершаліну старой каржакаватай сасны [І. Пташнікаў]; Хтосьці вельмі трапна сказаў — спрэчкі паміж маладымі і старымі часта нагадваюць спрэчкі паміж тымі, хто не нажыў розуму і хто з яго выжыў... [Б. Сачанка];

– празваны: У наш час, у век, празваны векам касмічных хуткасцей, зачаста пачынаем цмокаць і прыцмокваць, калі ў рэдакцыю прышле вершы невядомы аўтар [Р. Барадулін];

– здаецца: Ад бляску вогнішча абветраны і абсмалены сонцам твар здаецца чаканеным на медзі... Што ўспамінаецца Міхасю Ціханавічу каля начнога вогнішча? [С. Грахоўскі];

– можна параўнаць: Вобразна кажучы, чалавека можна параўнаць з птахам, адно крыло ў якога — мінулае, другое ж — будучыня [А. Мальдзіс];

бяззлучнікавыя параўнанні: Часам пачынае здавацца, што іголка — гэта прыручаная бліскавіца [Р. Барадулін]; Варта адзначыць, што і песні валачобныя, і жніўныя, і восеньскія — гэта нашы адметныя нацыянальныя фарбы на шматкаляровай палітры песеннага фальклору славян [Н. Гілевіч];

– у форме творнага склону: Пачыналася гэта сцяжына адразу за пыльнай шасэйкаю, злева ад яе ў густой траве ляжаў агромністы валун, а за ім — сцяною стаяла жыта [С. Законнікаў]; Мой лес, мой

лѣс, ласкавай зялёнай аблачынай асланяй зямлю роднай Беларусі,.. будзь верным сябрам усім пакаленням наступным! [Р. Барадулін];

– прыдаткам: Можжа быць, у гэтым і наша шчасце, і наш паратунак, што ў нас заўсёды былі людзі-маякі, людзі-светачы, людзі-волаты, на чыю дзяржаўную і чалавечую мудрасць, на чый творчы або навукова-даследчы талент можна было арыентавацца і абапярціся [Н. Гілевіч]; Янка Купала быў чалавек крышталёнай сумленнасці... Паэт-прарок, паэт-вяшчун, ён многае ведаў і бачыў далёка наперад [Б. Сачанка]; Стаяла ў кветніку чаромха-венік: метр з нечым вышыні — і ўся ў белай квецені [Ул. Караткевіч].

У адным катэксце могуць выкарыстоўваюцца некалькі розных па структуры параўнанняў: Толькі ззаду за людзьмі .. курыцца сівы пыл-дымок, нібы там калгасны пастух успароў сукаватым пугаўём попел на ўчараўнім вогнішчы або ткнуў на неасцярожнасці непатушаны недакурак самакруткі [І. Пташнікаў]; Чырвонае лона плыве золатам за горку на далёкія лугі, каб астыць там у халодным, як крынічная вада, тумане і вільготных начных росах [І. Пташнікаў]; Кожная раница пачынаецца радыёпазыўнымі “Радзіма мая дарагая”. Мы да іх прывыклі, як да дыхання, і не заўсёды задумваемся, хто іх аўтар, Цяпер пачую, і адразу на памяць прыходзіць імя Алеся Бачылы. Ён даў жыццё гэтай песні, а крылы — Уладзімір Алоўнікаў. І стала яна нашаю візітнаю карткаю, нашым паролем [С. Грахоўскі].

Параўнанні, якія валодаюць надзвычай высокім патэнцыялам выяўленчай выразнасці, дазваляюць вобразна апісаць прыродныя з’явы: У ніякаватай і ўрачыстай цішыні раптам пацямнее неба, і адтуль абваліцца на луг, на поле, на вёску белая радасць — спачатку засыпле каляіны, разоры, лагчыны, а потым убеліць, прыбярэ, нібы перад нейкім святам, усю зямлю [Я. Сіпакоў]; Упершыню пада мной плылі лёгкія, як туман на світанні, рэдкія воблачкі [І. Грамовіч];

– маляўнічыя беларускія краявіды: Адзінокія бярозкі жаўцелі між зелені сосен, і былі яны самотныя, як сіроты [А. Чарнышэвіч]; Кусты шыпыны трапляюцца на схілах яраў ды на ўзлюбках, ніколі не араных, падобных на агromністыя боханы [Я. Брыль];

– стварыць дынамічнае апісанне навакольнай рэчаіснасці: Неба гэтымі днямі сінела чыстае і глыбокае. Яно не было цяпер такое яркае, як раней, часта атульвала яго белаватая, нібы малочная, смуга, і яно здавалася бляклым, быццам выгаралым за ліпеньскую і жнівеньскую спёку [І. Мележ]; Вялікі пунсовы шар імкліва каціўся насустрач адзінокай ранішняй хмарцы, якая, нібы спалохаўшыся, што спазнілася, хутка падала ўніз, за далягляд, і таяла там у полімі ўсходу [І. Шамякін];

– яскрава і эмацыянальна апісаць адцягненыя паняцці: *Як Акропаль турыстамі на сувеніры-напаміны, расцягваецца й будзе праз вякі разбірацца на цытаты паэзія Якуба Коласа, асабліва “Новая зямля”* [Р. Барадулін]; “Эль” — *як салодкае віно*, “дзе” — *як шкляной палачкай на крышталю, мяккае “с”, як соннае ціўканне сінічкі ў гнязде. І побач “р”, як гарошына ў свістку, і доўга, спявуча, адкрыта гучаць галосныя. А “г” прыдыхае так ласкава, як маці на лобік дзецку, каб перастаў сніць дрэнны сон* [Ул. Караткевіч].

Вьяўленчую выразнасць і мастацка-вобразную канкрэтнасць паэтычнага слова ўзмацняе прыём развіцця, разгортвання канструкцый з параўнаннем, у склад якіх уключаюцца дадатковыя кампаненты, што развіваюць іх унутраную форму, чым спрыяюць большай вобразнасці: *І, як увасабленне жніўня, высока ўзняў галаву залаты сланечнік* [Ул. Карпаў]; *Шугае на прыцярушанай апалым лістам палянцы высокае полымя, ляцяць у начное неба іскры і, здаецца, не згасаюць, а ўздымаюцца зіхатлівымі сюзор’ямі* [С. Грахоўскі].

Эпітэт (грэч. epitheton ‘прыдатак’) — вобразнае азначэнне прадмета або з’явы, якое адрозніваецца ад звычайнага азначэння пераносным сэнсам і экспрэсіўнай функцыяй. Эпітэт дапамагае дакладна і ўсебакова ахарактарызаваць пэўны прадмет, з’яву ці чалавека, вылучыць і апісаць іх найбольш істотныя індывідуальныя рысы: *Што засталася ў памяці з тае начы і сонечнага ранку? Зорная свежасць і мурожныя пахі. І яшчэ — родная цеплыня* [Ул. Карпаў]; *Пры першай сустрэчы горад казаўся мне вельмі вялікім і незразумелым, загадкавым і складаным* [С. Грахоўскі].

Вьяўленчая выразнасць эпітэта як вобразнага азначэння ў значнай ступені абумоўлена яго метафарычнасцю, таму ў адным кантэксце з эпітэтам могуць выкарыстоўвацца метафары, заснаваныя найчасцей на ўвасабленні — прыпісванні неадусаўлёным прадметам, абстрактным з’явам або адцягненым паняццям дзеянняў або ўласцівасцей чалавека: *Кожнай сваёй крывінкаю жыццё чалавека крычыць, што яно надта крохкае, безабароннае, што людзі прыходзяць у гэты свет, каб думаць, любіць, ствараць* [С. Законнікаў];

– яго эмацыянальна-псіхалагічнага стану: *Мясціны, пакінутыя чалавекам, дзе відаць яшчэ сляды яго рук, выглядаюць дужа сумна. Сумнай, закінутай выглядала і граніца* [Ул. Карпаў].

У некаторых выпадках вобразная характарыстыка прадмета размовы ўзмацняецца метанімічным пераносам: *Расія — бязмежная ў сваёй непаўторнай велічы і прыгажосці. Расія — дабрата і сіла, нязломная мужнасць і нястомная працавітасць далёкіх прашчураў і гераічных сучаснікаў* [С. Грахоўскі]; *Прыклад такой разважлівасці,*

спакойнай і ўдумлівай працы будзе падаваць менавіта інтэлігенцыя [Н. Гілевіч].

У складзе эпітэтаў традыцыйна вызначаюцца агульнамоўныя (звыклія): *Эх, як прывольны прасторы наднямонскіх лугоў!* [Я. Колас]; *Хлеб — аснова жыцця. Хлеб надзенны й хлеб духоўны, ім трываліцца людства* [Р. Барадулін];

– народна-паэтычныя (сталыя, традыцыйныя): *сіняе мора, красна дзеўка, яснае сонейка, чыста поле, зялёны бор;*

– індывідуальна-аўтарскія (аказіянальныя): *На попельна-шэрым небе марудна гайдаліся карункавыя абрысы старых соснаў* [С. Грахоўскі]; *Абыходжанне Маякоўскага са словам я ахарактарызаваў бы як бяспрашнае. Такое смелае і свабоднае абыходжанне, такое ўменне “выбіць” са слова патрэбнае адценне думкі і пачуцця, здабыць неабходную форму — уласціва аднаму толькі “народу-моватворцу”* [Н. Гілевіч].

Найбольшыя выяўленча-выразныя магчымасці маюць індывідуальна-аўтарскія эпітэты, якія, як правіла, з’яўляюцца метафарычнымі і адлюстроўваюць своеасаблівае, незвычайнае ўспрыманне аўтарам навакольнага свету: *Але то былі не палаткі, а раскошныя зялёныя паплавы, на якіх, у аддаленні адзін ад аднаго, стаялі волаты-дубы* [Т. Хадкевіч]; *Суровыя і мужныя, рамантычна ўзвышаныя вершы паэта асветлены пафасам гуманізму, улюбёнасці ў жыццё і людзей, свядомым супрацьпастаўленнем трывожнаму атамнаму веку чалавека як самай вялікай каштоўнасці на зямлі* [В. Гапава].

Эпітэт выконвае адначасова дзве арганічна ўзаемазвязаныя функцыі — функцыю вобразнай характарыстыкі прадмета і функцыю экспрэсівізацыі маўлення. Аб’ектамі вобразнай характарыстыкі могуць быць разнастайныя з’явы рэчаіснасці. Найчасцей эпітэт вобразна, маляўніча і наглядна характарызуе прыродныя з’явы: *Вецер з дажджом хвошча вочы і твар, гоніць залацістыя і барвовыя лісткі ракітніку на зарудзелай атаве, і яны плывуць па цёмнай балотнай вадзе* [С. Грахоўскі]; *Спляліся карэннем, галлём сосны. Дружныя, дужыя, акружылі з усіх бакоў, захапілі зямлю, засланілі неба* [І. Мележ];

– рознабакова апісвае паводзіны, характар людзей: *Паэт найглыбейшага лірычнага пранікнення, няўрымслівай і ўсемагутнай сілы пачуцця, вострадраматычнага ўспрыняцця свету, Куляшоў быў у той жа час і адным з самых разумных паэтаў нашай эпохі* [Н. Гілевіч]; *І скрозь людзі, працавітыя, адкрытыя, шчодрыя на ўвагу і ласку, гатовыя, не задумваючыся, прыйсці на дапамогу кожнаму* [С. Грахоўскі];

– дазваляе аўтару дакладна і выразна перадаць іх пачуцці, эмоцыі, душэўныя перажыванні, псіхічны стан, адносіны да іншых людзей: *Спявалі дрэвы і — няхай ціхім, але неадольным спевам — адгукалася*

сэрца [І. Мележ]; Столькі ў ёй [усмешцы — А. С.] шчырай прыязні і цеплыні, столькі мяккага, душэўнага святла і сяброўскага даверу! [Н. Гілевіч];

– трапна характарызуе маўленне чалавека і перадае разнастайныя гукавыя асацыяцыі: *У сяле чулася гаворка і песні. Вясёлыя маладыя гукі смела ўразаліся ў цішыню ночы і бойка плылі на рэчку [Я. Колас]; З чыстага неба сыплецца сухі звон жаўранкаў [І. Шамякін]; Нават удзень і то рэдка можна пачуць хіба што трывожнае цвырканне дразда або дзятла [Ул. Карпаў].*

У некаторых выпадках у адным кантэксце сумяшчаюцца эпітэты, якія маляўніча апісваюць прыродны свет і вобразна характарызуюць унутраны стан чалавека, што садзейнічае больш поўнаму раскрыццю ідэйнага зместу твора і характару вобразаў.

Эпітэт, як правіла, выражаецца простымі прыметнікамі, найчасцей якаснымі: *Свет расступаўся і харашэў, аснежанае поле здавалася... зіхатлівым прасторам [С. Грахоўскі]; Сцяблінка — тонкая, кволая, танчэй за жытнюю — аж дзівішся, як яна трымае такія шырокія лісты [І. Мележ];*

– адноснымі ў пераносным значэнні: *Залатыя брусніцы рдзеюць на нашым узлесці [С. Грахоўскі]; Восень стаяла залатая, бязветраная [Ул. Карпаў]; Дзе некалі стаялі домікі і парканы, разросся шумлівы парк, бронзавыя русалкі пускаюць вяночкі на вадзе, на зялёны курган узышоў сустракаць сонца вечны і нястомны падарожнік — Янка Купала [С. Грахоўскі];*

– складанымі прыметнікамі: *За які тыдзень трапяткія кроны асін зрабіліся ружавата-чырвонымі [М. Паслядовіч]; Лісце берасклёту зрабілася васкова-празрыстым, і толькі рэдкія пацеркі ягад здзіўлена пазіралі на свет са сваёй мяккай аранжавай аправы чорнымі бліскучымі вочкамі [М. Паслядовіч];*

– назоўнікам у ролі прыдатка: *Хіба ўвосень не расцвітае прыгажуня-яблынька, зведзеная ў зман здрадлівай ласкай бабінага лета? [І. Навуменка]; Разгацістая каліна, абмыўшы свае ягады-чырвань, ірдзе здалёк бурытынам, схіліўшыся пад бярозай [І. Пташнікаў].*

Узмацняе экспрэсіўныя магчымасці эпітэта яго інверсія ў сказе, якая лагічна выдзяляе, падкрэслівае пэўную прыкмету прадмета або ўласцівасць асобы: *Дождж, дробны, бясконцы, з самай раницы. І вецер, нямоцны, але густы, халодны [І. Мележ]; Бясконцыя дарогі, таежныя і наветраныя, акіянскія і высакагорныя шляхі вялі на Расі [С. Грахоўскі].* Павышае выразнасць эпітэта ў сказе яго сувязь з іншымі даданымі членамі сказа, якія ўзбагачаюць сэнс вобразнага азначэння: *Ты [Мінск — А. С.] нарадзіўся ізноў на руінах і папялішчах, казачна*

прыгожы, — ад людское любові, магутны — ад сілы дужых рук, светлы — ад чысціні нашых добрых сэрцаў [С. Грахоўскі].

Адметнымі з'яўляюцца індывідуальна-аўтарскія эпітэты, выражаныя аказіяналізмамі: *Мова Вушаччына ўвабрала ў сябе й задуменнасць незлічоных вазёраў, і развагу бароў, і шчырасрэбраны позван крыніцаў, які выпраўляюць у свет упаўнелыя рэкі й рачулки* [Р. Барадулін]; *Серабрыцца снег, мігацяць незлічоныя мільёны брыльянцістых іголак, вецер-кусака шчыпле за шчокі, нос* [М. Лынькоў]; *Таму і запомніліся складныя і звонкія Броўкавы вершы. Цяпер ён сам быў тут, у дзядзькавай хаце — сонечнасветлавалосы, яснавокі, вясёлы, парывісты і гаваркі* [С. Грахоўскі].

Пытанні і заданні

1. Якія моўныя сродкі выяўленчай выразнасці называюцца спецыяльнымі?
2. Што называецца тропам? Назавіце асноўныя трапеічныя сродкі.
3. На якія групы і на падставе чаго можна падзяліць тропы?
4. Ахарактарызуйце тропы, заснаваныя на падабенстве або аналогіі прадметаў.
5. Назавіце тропы метафарычнага характару. У чым сутнасць і экспрэсіўная роля метафары?
6. Як суадносяцца адухаўленне і ўвасабленне? Як называюцца тропы, заснаваныя на гэтых працэсах?
7. Якое значэнне і роля сімвала і алегорыі?
8. Назавіце асноўныя тыпы параўнанняў паводле граматычнай характарыстыкі.
9. Адзначце сродкі сувязі ў параўнаннях.
10. Вызначце віды эпітэтаў і іх выяўленчую ролю.
11. Назавіце спосабы выражэння эпітэтаў.
12. Знайдзіце ў наступных тэкстах метафары, сімвалы, алегорыі, эпітэты і параўнанні, вызначце іх ролю:

Любімы горад — для мяне заўсёды жывы і неабходны... Я заўсёды спяшаюся да яго, як на самае радаснае спатканне... Іду з вуліцы ў вуліцу, як з пакоя ў пакой, і скрозь пазнаю знаёмыя абліччы сяброў і тысячы людзей, з якімі яшчэ не паспеў пагаварыць і пасябраваць... Самы прыгожы горад без добрых людзей — пустэля, помнік даўніны, як Пампея ці Карынф [С. Грахоўскі].

Адна з найбольш значных, зменлівых і складаных старонак сучаснай беларускай паэзіі, творчасць Панчанкі яшчэ толькі становіцца

аб'ектам стылявога даследчага аналізу... Вострае адчуванне сучаснасці, прага выказаць вялікую праўду часу і свайго пакалення... выявіліся ў асаблівасцях яго вобразнай сістэмы [В. Гапава].

Зачараваная багаццем, характвом свету душа пісьменніка чулая да ўсіх разнастайных праяў прыроды... Для Брыля ўсё ў гэтым свеце мае высокае значэнне і сэнс — вясёлы маленькі верабей з яго цудоўным “мікрасветам”, і камень, што дыхае цяплом сонца, і рачная плынь, і краскі... Прырода ніколі не дакучае Брылю, кожны раз ён знаходзіць у ёй нешта новае. Цікавае пісьменніка не абмежавана толькі роднымі мясцінамі. Ён можа захапляцца фарбамі поўдня, бо любіць мора таксама, як і зямлю, але вядома, бліжэй і даражэй за ўсё яму прырода роднай Беларусі: у кожнага ж пісьменніка свая радзіма, той родны кут, да якога ён прырос, “прысох” сэрцам [Э. Гурэвіч];

Вось снуюць малюсенькія матылёчкі, чырвоненькія, сіненькія, жоўценькія, усё роўна, як збіраюцца на баль — так прыгожа ўсе ўбраны. Там-сям з зялёнага мора маладога хвойніку высока ўзнімаліся парасоны-верхавіны хвой-старадрэвін [Я. Колас];

Гістарызм — абавязковая рыса нармальнага грамадскага быцця, рыса, якая выдзяляе гэта сарієнс сярод усяго жывога. Вобразна кажучы, чалавека можна параўнаць з птахам, адно крыло ў якога — мінулае, другое ж — будучыня. Калі паранена, калі бездапаможна абвісае адно крыло, дык не дзейнічае і другое. Згубіўшы раўнавагу, мажлівасць арыентавацца ў часе і прасторы, такі птах не можа ўтрымацца ў палёце, раней або пазней падае ўніз — у паўсядзённасць і бездухоўнасць. Знікае пачуццё адказнасці за свае ўчынкі, узнікае імкненне перахітрыць гісторыю,.. Перапыняецца пераемнасць развіцця, замаруджваецца само развіццё. І каб паскорыць яго, каб зноў узляцець, нам абавязкова патрэбны вялікія, самаахвярныя намаганні [А. Мальдзіс];

Па рэйках і платформах паўзлі, круціліся і сыкалі белыя змеі завірухі [С. Грахоўскі];

Восень шумела дажджом і вятрам, апалым лісцем і крыламі ўстрывожаных выраямі свойскіх гусей [С. Грахоўскі];

Ніхто не хацеў паверыць, што ляціць смерць, пагібель і гора на мірны і зялёны горад [С. Грахоўскі];

А цяпер чытаеш і ўсё разумееш, бо пабагацела наша мова, увабрала ў сябе столькі крынічных прытокаў самых разнастайных народных гаворак [С. Грахоўскі].

13. Вызначце структуру і сродкі сувязі наступных параўнанняў:

Гэта маленькі дворык,.. увесь чырвона-цагляны і бела-мармуровы... У ім, як нявеста, квітнее белая чаромха і пяшчотна-ліловым

полымем гарыць бэз [Ул. Караткевіч]; Дзве фурманкі вязуць невялічкі скарб, а ўзяўшыся за білы вазоў і ўскрай дарогі, нібы цыганскі табар, з песнямі і жартамі, смехам і прыгаворкамі ідуць маладыя прыгажуні і прыгажуны [С. Грахоўскі]; Зямля ажыла, угрэлася, набухла, як цеста на дражджах [І. Пташнікаў]; Помніць сябе пачынаю пад галасы жніўнае песні. Хутар Верасовачка. Жнейкі жнуць. Песня тужлівая, здаецца, колецца неўсвядомленай яшчэ самотай, як іржэўе [Р. Барадулін]; Некалі А. Твардоўскі сказаў, што чытаць беларускую паэзію — усё адно што ісці босаму па росным лузе і свежай раллі, — настолькі яна шчырая, непасрэдная, зямная [Н. Гілевіч]; Водная роўнядзь як бы застыла, разамлелая ў сонечным праменні [Т. Хадкевіч]; Як напружаная жылка, думка б'ецца ў кожным вершы [С. Грахоўскі]; У тую раніцу ў горадзе выпала шэрань, тонкая і сыпкая, нібы цукровая пудра, галінкі дрэў накрыліся лёгкім інеем [Ул. Караткевіч]; Літаратура — шырокая ніва, ёсць дзе прыкласці сілы кожнаму, хто таго хоча, хто мае здольнасці [Б. Сачанка]; Штогод едзе на радзіму Васіль Быкаў. Казаў жа ён: “З гадамі болей цэнім добрую пагоду і лагоду душэўную...”. А яны там, дзе першым крокам сваім чалавек звярнуў на сябе ўвагу свету, дзе думка прабілася, як крыніца... [Р. Барадулін]; Мова набірае сілу, цвёрдая, як сталь, грубая, як сялянскія далоні, і пяшчотная, як спеў беларускага гівала [Ул. Караткевіч]; Месцамі расціраліся прасторныя даліны рэчак, а самі рэчкі пакручастымі завітушкамі вельмі прыгожа вырысоўваліся ў сваіх высокх беражках [Я. Колас]; Воблакі, нібы табун на сінім полі [І. Грамовіч]; Вечар у лясным мроку ткаў коўдры-туманы на палі [І. Пташнікаў].

14. Падбярэце параўнанні да назоўнікаў дзяўчына, жыццё, спадзяванні, развітанне, сустрэча, вера, каханне; дуб, вясна, бяроза, васілёк, дарога, камень, кніга, горад, пісьмо; прыметнікаў ружовы, вялікі, мудры, таямнічы, задумлівы, шэры, бліскучы, далёкі, дрыготкі, серабрысты; дзеясловаў смяяцца, шумець, бегчы, усміхацца, ляцець.

15. Вызначце тыпы эпітэтаў паводле іх семантыкі, структуры і граматычнай характарыстыкі:

Калі спытаць чалавека пра тое, да каго, да чаго ў хвіліны маўклівага роздуму імкнецца, горнецца ягонае, вызваленае ад мітусні і драбязы сэрца, што застаецца для яго назаўсёды самым значным і дарагім, ён згадае родны кут, успомніць бацькоў, дзядоў [С. Законнікаў]; Так і здаецца, у злёнай кроне заблытаўся вясновы задзірысты вецер [Р. Барадулін]; Міншчына! Яна сустрэла нас узгоркаватымі барамі, грыбным пахам [Ул. Карпаў].

16. Падбярэце на наступных назоўнікаў экспрэсіўныя эпітэты: шчасце, маладосць, поспех, надзея, падзея, прыгода, успаміны.

Спіс літаратуры

1. Грановская, Л. М. Риторика / Л. М. Грановская ; под общ. ред. В. А. Плотниковой. – М.: Азбуковник, 2004. – 218 с.
2. Ключев, Е. В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция) : учеб. пособие для вузов / Е. В. Ключев. – М. : «Изд-во ПРИОР», 1999. – 272 с.
3. Кожина, М. Н. О специфике художественной и научной речи в аспекте функциональной стилистики / М. Н. Кожина ; отв. ред. М. А. Генкель. – Пермь, 1966. – 213 с.
4. Леммерман, Хайнц. Уроки риторики и дебатов / Хайнц Леммерман ; пер. с нем. – М. : ООО «Изд-во «Уникум Пресс»», 2002. – 336 с.
5. Михальская, А. К. Основы риторики: Мысль и слово : учеб. пособие / А. К. Михальская. – М. : Просвещение, 1996. – 416 с.
6. Подобед, А. С. Практическая риторика : учеб. пособие / А. С. Подобед – Минск : Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2001. – 360 с.
7. Тарасов, Л. Ф. Поэтическая речь: Типологический аспект / Л. Ф. Тарасов. – Харьков : Вища школа, 1976. – 140 с.
8. Хазагеров, Т. Г. Общая риторика: курс лекций. Словарь риторических приёмов / Т. Г. Хазагеров ; отв. ред. Е. Н. Ширяев. – 2-е изд., перераб. и доп. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 320 с.
9. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
10. Гілевіч, Н. С. Паэтыка беларускай народнай лірыкі: Слова і вобраз. Паэтычны сінтаксіс: Гукапіс і рыфма / Н. С. Гілевіч. – Мінск : Вышэйшая школа, 1975. – 288 с.
11. Некрасова, Е. А. Сравнения / Языковые процессы современной русской художественной литературы. Поэзия / Е. А. Некрасова ; отв. ред. А. Д. Григорьев. – М. : Наука, 1977. – 392 с.
12. Арутюнова, Н. Д. Языковая метафора / Н. Д. Арутюнова // Лингвистика и поэтика. – М., 1979.

2.3.2.2. Тропы, заснаваныя на выкарыстанні мнагазначнасці слова

У аснове гэтай групы трапеічных сродкаў — полісемія лексічнай адзінкі, суіснаванне прамога і пераноснага значэнняў слова, якія рэалізуюцца ў пэўным кантэксце. Ужыванне мнагазначнага слова ў кантэксце, недастатковым для размежавання прамога і пераноснага значэнняў, прыводзіць да двухсэнсавасці, дваякага разумення сэнсу

паведамлення і стварэння камічнага або іранічнага эфекту. У некаторых выпадках двухсэнсавасць ствараецца ў выніку сутыкнення некалькіх аманімічных або паранімічных лексічных адзінак, аднолькавых ці блізкіх па гучанні і розных па сэнсе. Найбольш цікавымі і паказальнымі ў гэтай групе з'яўляюцца каламбур і парадокс.

Каламбур (фр. calembour 'гульня словамі') — дасціпнае выказванне, троп, заснаваны на сутыкненні ў слове або словазлучэнні прамога і пераноснага значэнняў або на супадзенні гучання слоў з рознымі значэннямі: *Усё, што будзе, ужо было* [Эклезіяст].

У навуковай літаратуры выдзяляюцца розныя тыпы каламбураў у залежнасці ад спосабаў моўнага выражэння: лексічныя, фразеалагічныя і сінтаксічныя [1, с. 12]:

– у аснове лексічных каламбураў — ужыванне мнагазначных, аманімічных і паранімічных лексічных адзінак;

– фразеалагічныя каламбуры звязаны з абыгрываннем або ўзнаўленнем унутранай формы фразеалагізма, яго вобразнай асновы, індывідуальна-аўтарскім пераўтварэннем яго структуры і ў выніку — зместу;

– сінтаксічныя — абумоўлены супастаўленнем ў межах адной сінтаксічнай канструкцыі граматычна аднародных, але семантычна разнапланаваных членаў сказа, актуалізацыяй у галоўным слове розных значэнняў ці іх адценняў, перастаноўкай кампанентаў словазлучэння.

Многія каламбуры заснаваны на двухсэнсавасці выказвання, калі сутыкаюцца розныя значэнні мнагазначнай лексічнай адзінкі: *У той год люты і сапраўды быў лю т ы: ніяк не адвальваліся пякучыя маразы, завеі накручвалі гурбу на гурбу, вочы сляпіла снежная мітульга* [С. Грахоўскі]. Абыгрыванне мнагазначных лексічных адзінак нярэдка прыводзіць да стварэння гумарыстычнага эфекту: *Хто гатовы пастаяць за іншых, павінен ездзіць у аўтобусах* [Д. Пашкоў]; — *Я лічу, што ты не маеш рацыі. — А ты пералічы.* Лексічны каламбур можа стварацца ў выніку ўзнаўлення ўнутранай формы слова: *Я — потрясаючая жанчына. Моего мужа от меня иногда трясет* або так званай “народнай этымалогіі”: *Адкуль з’явілася слова таможня? — З Украіны: “Та, можна”.*

Асновай стварэння некаторых каламбураў з’яўляецца алюзія, якая падразумявае намёк на пэўную акалічнасць, падзею або факт. Такі каламбур вымагае дадумвання сэнсу выказвання. Прыцягальнасць гэтых выслоўяў у “расшыфроўцы”, разгаданні сэнсу каламбура: *У насарога вельмі дрэнны зрок, але пры яго вазе гэта не яго праблема; Я вам не перашкаджала мяне слухаць, так што вы цяпер не перабівайце мяне.*

Актыўным сродкам стварэння каламбураў з’яўляюцца аманімічныя лексічныя адзінкі розных тыпаў: *Здавалася, увесь прастор напаяўняўся*

тады спевамі і музыкаю, такой музыкаю, што ніякія музыкі на свеце не маглі яе пераняць [Я. Колас]; Словы любага пра нашу Дружбу ў сэрцы я нашу; Раніцою з’еўшы кашу, Да паўдня мурог кашу [Г. Юрчанка]; Парикмахер: “Висок косо́й будем делать?”. “Нет, уж лучше машинкой”;

– або проста сугучныя словы: У яго [Броўкі — А. С.] было шмат сяброў, усе аднолькава маладыя, бязгрэшныя і безграшоўныя [С. Грахоўскі]; Каханне маё, незабытае і незабітае ні пуцявінамі, ні холадам гадоў [Ул. Караткевіч].

Фразеалагічны каламбур ствараецца абыгрываннем унутранай формы фразеалагізма: Паэзія Блока ўвабрала ў сябе бадай усе існуючыя ўзоры сусветнай паэтыкі. Побач з класічнымі памерамі ёсць у яго тактавікі і дольнікі, арытмічныя і белыя вершы... Аднаго толькі няма — шэрых вершаў [С. Грахоўскі]; Халадзільнік халодны, але душу сагравае. Двухсэнсавасць, якая ствараецца пры гэтым, засноўваецца на мнагазначнасці асобных лексічных адзінак, што ўваходзяць у склад фразеалагізма: А.. бойка з хуліганскай кампаніяй, якая спрабавала асвітаць канцэрт Вярцінскага. Мы такі не далі ім зрабіць гэтага, бо мы такі проста ім далі і пазнаёміліся пасля са спеваком [Ул. Караткевіч].

Фразеалагічны каламбур можа быць вынікам кантамінацыі свабоднага і ўстойлівага словазлучэнняў: Шкада, што ў дзяцінстве я не слухаў, што казалі бацькі. А што яны казалі? Я ж кажу, што я не слухаў; Калі Адам аддаў рабро Еве, усе гаварылі: гэта табе бокам вылезе; Если мне не везет, я везу себя сам.

Сінтаксічны каламбур утвараецца ў выніку перастаноўкі слоў або перабудовы слоўвазлучэнняў, што прыводзіць да абыгрывання іх значэння: Людзі пакутуюць не столькі ад сардэчнай недастатковасці, колькі ад недастатку сардэчнасці [А. Петрашкевіч]; З часам усе сардэчныя справы пераўтвараюцца ў сардэчна-сасудзістыя.

Некаторыя крылатыя выслоўі можна аднесці да каламбураў: Кніга — нямы настаўнік; Смерць — заспаенне ад пакут і няшчасцяў; Слава — цень перамогі; Жыццё чалавека — барацьба [Лацінскія выразы].

Парадокс (грэч. paradox ‘нечаканы, дзіўны’) — выснова, сцвярджэнне, якое разыходзіцца з агульнапрынятымі поглядамі, супярэчыць, на першы погляд, разумнаму сэнсу. У парадоксе іранічна высмейваюцца агульнапрынятыя, банальныя выказванні, меркаванні. Парадокс упрыгожвае маўленне, ён паказвае дасціпнасць аўтара, выклікае ў слухачоў задавальненне. Многія парадоксы не маюць аўтараў, шырокае распаўсюджанне набліжае іх да парэміялагічных сродкаў:

Цішэй едзеш — далей будзеш;

*Не адкладвай на заўтра тое, што можна зрабіць паслязаўтра;
Нічога не рабіць — вельмі цяжкая праца;
Все грибы съедобные, но некоторые — только раз в жизни;
И волки сыты, и овцы целы, и пастуху вечная память.*

У аснове парадокса ляжыць адхіленне ад лагічнай нормы, парушэнне лагічных законаў. Напрыклад, парушэнне закона тоеснасці, у адпаведнасці з якім кожная думка ў працэсе дадзенага разважання павінна мець адзін і той жа пэўны, устойлівы змест, прыводзіць да двухсэнсавасці выказвання: *Хто нічога не мае, заўсёды гатовы падзяліцца з іншымі; Хто не ведае, куды ён ідзе, верагодна, прыдзе не туды* [Л. Пітэр].

Парушэнне закона супярэчнасці прыводзіць да разбурэння аднаго маўленчага цэлага і стварэння супярэчнасці плана зместу і плана выражэння, што і з'яўляецца асновай парадокса: *Тое, што разумеюць дрэнна, часта стараюцца растлумачыць з дапамогай слоў, якіх не разумеюць* [Г. Флабер]; *Кажуць, што праўда урэшце рэшит пераможца, але гэта няпраўда* [А. Чэхаў].

Пры парушэнні закона выключанага трэцяга знікае дакладнасць супрацьпастаўлення, калі ні адно з процілеглых выказванняў не прызнаецца сапраўдным, або адначасова абодва лічацца праўдзівымі: *Там, дзе шлюб без кахання, будзе каханне без шлюбу* [Б. Франклін]; *Сям'я замяняе ўсё. Перш чым стварыць сям'ю, падумай, што ты выбіраеш: сям'ю або ўсё?*

Некаторыя парадоксы — вынік парушэння закона дастатковага абгрунтавання: *Мова дадзена чалавеку для таго, каб хаваць свае думкі* [Ш. Талейран]; *Калі жанчына не права, пайдзі і папрасі ў яе прабачэння* [французская прыказка];

Узнікаюць парадоксы і ў выніку парушэння лагічнай аналогіі, калі як раўнапраўныя супастаўляюцца далёкія ў сэнсавых адносінах аб'екты, дзеянні або ўласцівасці аб'ектаў: *Адначасова быць і вельмі добрым і вельмі багатым немагчыма* [Платон]; *Каб сапсаваць адносіны, дастаткова пачаць высвятляць іх* [Д. Карнегі].

Парадокс, такім чынам, выклікае гумарыстычны эфект і павышае экспрэсіўнасць маўлення.

Да тропай, якія садзейнічаюць стварэнню гумарыстычнага або іранічнага эфектаў, набліжаецца **алюзія** — намёк на агульнавядомы факт або падзею, на гістарычных асоб, літаратурных персанажаў і інш.

Алюзія заснавана на выкарыстанні фонавых ведаў чытача, які павінен “адгадаць” намёк аўтара. Пры гэтым алюзія можа выражацца праз вядомыя цытаты: *Пачалі вяртацца з месц “не столь отдалённых” і тыя, хто выжыў, каму пашанцавала больш, чым многім і многім*

іх сябрам і таварышам па няшчасці [Б. Сачанка]; *Выходзілі кнігі “невинно пострадавших” — аднатомнікі, двухтомнікі, трохтомнікі, чатырохтомнікі* [Б. Сачанка].

Пры алюзіі даволі часта ўзгадваюцца міфалагічныя персанажы: *Ад лёсу нікуды не дзецца: Яго трэба годна прыняць. Нябачная нітка прадзецца — Сівелья паркi не спяць. Багіні ніколі не скажуць, Хоць ноч на каленях прастой, Якія вузлы яны вяжуць На нітачцы тоненькай той. — Зноў міфаў старых адгалоскі Бярэш ты ў камп’ютэрны век... — Ды проста мне ўспомніўся цэзка: Ён гордзіеў вузел рассек* [А. Пісьмянкоў]; *Інтэлект зямлі патрабуе да сябе павагі, не трывае пракруставага ложка валявых рашэнняў* [Р. Барадулін].

У алюзіі могуць успамінацца славытыя дзеячы навукі і мастацтва: *Ён халтуру, як абразу, Успрымаць ніяк не мог. Можна, у ім памерлі разам Гегель, Гогаль і Ван Гог... Ты яго не знайдзеш зоркі — Ён ступіў за той парог. Зараз з ім вядуць гаворку Гегель, Гогаль і Ван Гог* [А. Пісьмянкоў]; персанажы вядомых літаратурных твораў: *Свет, у якім мы жывём — Не наш. Яго даўно закаханыя параздавалі Сваім Дульцынеям, Джульетам* [М. Танк].

Уласныя імёны, якія выкарыстоўваюцца ў алюзіі, называюцца таксама прэцэдэнтнымі: *Што ж, фамы неверуючыя былі і будуць, як былі і будуць тыя, хто белае называе чорным, а чорнае — белым. І не таму, што так яго бачаць ці лічаць, а таму, што так бачыць і лічыць выгадна* [Б. Сачанка].

Пытанні і заданні

1. Назавіце тропы, заснаваныя на выкарыстанні мнагазначнасці слова. Якая іх экспрэсіўная роля?

2. На аснове якіх моўных з’яў заснаваны каламбур? У чым яго адметнасць?

3. Вызначце тыпы каламбураў.

4. Як ствараецца парадокс? Якую ролю ён выконвае ў маўленні?

5. Што такое алюзія і якую ролю яна адыгрывае ў маўленні?

6. Вызначце тыпы тропаў, заснаваных на мнагазначнасці ў наступных сказах, адзначце, як яны ўтвараюцца:

З недапісаным раманам Лез у класікі Раман. Кажуць, і сыны Рамана Пішуць той жа ўсё раман [Хв. Жычка];

Калі ваш муж пачаў сачыць за модай, пачынайце сачыць за мужам [К. Меліхан];

Калі табе выпала шчасце, азірніся, адкуль яно выпала і ў каго;

З гадамі ў апорна-рухальным апарате ўсё менш рухомасці, усё больш апорнасці;

Добра там, дзе мы;

Ты — мне, я — яму, а ён — табе;

Астролаг — гэта астраном, які мае патрэбу ў грашах [Д. Чапкоў];

Ученье свет — а неученых тьма;

Теперь голод не тетка, а родная сестра голоданию;

Што такое бізнес? — Вельмі проста: чужыя грошы [А. Дзюма];

Хабар — гэта ўдзячнасць з перадаплатай.

7. *Растлумачце, як утварыліся наступныя каламбуры:*

Не бярыце ад жыцця ўсё — не данясеце;

Вяселле — гэта кантрольны выстрал Амура;

Человек снесет всё, кроме яйца [“Пшекруй”];

У артысты ў зорная хвароба — профзахворванне [С. Скотнікаў];

Я ведаю, што нічога не ведаю, але некаторыя і гэтага не ведаюць [Сакрат];

Не ўсе мы можам усё;

Я нічога не баюся, таму што нічога не маю;

Нараджаючыся, мы паміраем;

Я той, кім ты будзеш, а быў тым, кім ты ёсць [эпітафія];

Тут мёртвыя жывуць, а нямыя размаўляюць [Надпіс на сцяне бібліятэкі];

Першы сярод роўных [Лацінскія выразы].

8. *Апішыце, што ляжыць у аснове наступных парадоксаў: Для большасці людзей выправіцца — значыць памяняць свае недахопы [Вальтэр];*

Песіміст — добра інфармаваны аптыміст;

Счастье хочется с кем-нибудь разделить, но жалко;

Нам усё роўна, колькі гэта каштуе да той пары, пакуль нам гэта нічога не каштуе [А. Маруа];

Гордящиеся своим смирением горды тем, что они не горды [Р. Бартон];

В гостях хорошо, да никто не приглашает;

Жанчыне многа не патрэбна, ёй патрэбна ўсё;

Калі не можаш пераканаць, збі з панталыку [Г. Трумэн].

9. *Вызначце, на аснове якіх семантычных зрухаў утварыліся наступныя лацінскія афарызмы:*

Ты вучыш арла лятаць;

Пісаць на вадзе;

Не пусціш прыроду ў акно, дык яна ў дзверы пастукае;

Ліць ваду ў мора;

*Агонь, мора і жанчына — вось тры няшчасці;
Усё змяняецца, нішто не гіне;
З пяску вяроўку не саўеш;
Час лечыць раны;
Спадзяюся насуперак надзеі;
Надзея — гэта самае салодкае няшчасце;
Барада не робіць філосафам.*

Спіс літаратуры

1. Щербина, А. Сущность и искусство словесной остроты (каламбура). К вопросу о специфике языкового мастерства в русской советской комедии / А. Щербина. – Киев : Изд-во АН УССР, 1968. – 67 с.
2. Вальтер, Х. Антипословицы русского народа / Х. Вальтер, В. М. Мокиенко. – СПб. : Изд. дом “Нева”, 2005. – 576 с.
3. Норман, Б. Ю. Язык: знакомый незнакомец / Б. Ю. Норман. – Минск : Вышэйшая школа, 1987. – 222 с.
4. Клюев, Е. В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция) : учеб. пособие для вузов / Е. В. Клюев. – М. : «Изд-во ПРИОР», 1999. – 272 с.
4. Леммерман, Хайнц. Уроки риторики и дебатов / Хайнц Леммерман ; пер. с нем. – М. : ООО “Изд-во «Уникум Пресс»”, 2002. – 336 с.
5. Михальская, А. К. Основы риторики: Мысль и слово : учеб. пособие / А. К. Михальская. – М. : Просвещение, 1996. – 416 с.
6. Хазагеров, Т. Г. Общая риторика : курс лекций. Словарь риторических приёмов / Т. Г. Хазагеров ; отв. ред. Е. Н. Ширяев. – 2-е изд., перераб. и доп. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 320 с.
7. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.

2.3.2.3. Тропы, заснаваныя на сумежнасці з’яў

Метанімія (грэч. *metonimia* ‘перайменаванне’) — троп, заснаваны на пераносе назвы з аднаго прадмета на другі на аснове іх прасторавай, лагічнай або часавай сумежнасці. Пры метанімічным пераносе падабенства прадметаў не мае значэння, падкрэсліваецца толькі знешняя або ўнутраная сувязь прадметаў у часе, прасторы або паняццёвай сферы. Найчасцей адбываецца перанос на аснове прасторавай сумежнасці. Пры гэтым вызначаюцца наступныя тыпы пераносу назваў:

– населенага пункту на жыхароў, якія ў ім пражываюць: Сем дзён Мінск жыў літаратураю. Ні да таго, ні пасля столькі славурых пісьменнікаў у ім не збіраліся, — цэлы цягнік талентаў шматмоўнага Саюза [С. Грахоўскі];

– краіны → на яе насельнікаў:

Беларусь заўсёды была неаднародная як па нацыянальным складзе, так і па веравызнанні [Б. Сачанка];

– мясцовасці → на людзей, якія яе насяляюць:

І таму круглыя суткі і ўвесь час вольнай вады крэйсіруе паромам, жартуе, рагоча, плача, заляцаецца і сварыцца на гэтым пароме жывое Палессе [Ул. Караткевіч];

– памяшкання → на асоб, якія там знаходзяцца:

Адкуль я мог ведаць, .. што гэты кіеўскі інтэрнат загрыміць з часам сваёй паэзіяй аж на ўсю Украіну і далёка за яе межамі? [Ул. Караткевіч]; Поўная зала насцярожана маўчала, назіраючы за аратарам [Ул. Карпаў];

– асобы → на месца яе жыхарства:

Ад Купалы да Коласа — тры кварталы. І жылі яны прыкладна на такой адлегласці [С. Грахоўскі];

– транспартных сродкаў → на людзей, якія там знаходзяцца:

Едуць дзеці і дарослыя, едуць вазы з сенам [Ул. Караткевіч].

Значна радзей сустракаецца метанімічны перанос на аснове лагічнай сумежнасці:

– выявы чалавека → на асобу, якая там адлюстравана:

На сцяне светлага пакоя — Купала, малады, прыгожы, з лёгкай, задуманай усмешкай [С. Грахоўскі];

– аўтара → на яго творы:

Ён [Купала — А. С.] уваходзіў у іх [бацькоў — А. С.] жыццё, як калыханка, як шолах лістоты пад начным ветрам, звон трыснягу на лясных азёрах, сум балот і палёў і трывожнае зарыва далёкага пажару, як спеў ліры ў руках сляпога [Ул. Караткевіч];

– сукупнасці твораў → на асоб, якія іх стварылі:

Калумб адкрыў Амерыку ў 1492 годзе. Беларуская літаратура адкрыла яе на некалькі стагоддзяў пазней, а дакладней, пасля Вялікай Айчыннай вайны: Тады, як вядома, была ўтворана Арганізацыя Аб'яднаных нацый... [Б. Сачанка];

– дзеяння → на асоб, якія яго ўтвараюць:

Едуць спявучыя вяселлі і слёзныя хаўтуры [Ул. Караткевіч];

– дзеяння → на пачуццё, якое яно выклікае:

– Жураўлі! — вырвалася ў нас у адзін голас. Мы доўга глядзелі ў неба, пакуль не адплыла і не растала над лесам жураўліная туга [С. Грахоўскі].

Метанімічны перанос паводле часовай сумежнасці сустракаецца даволі рэдка. Напрыклад, перанос назвы часу на дзеянне, якое адбываецца ў гэты час: *Толькі два словы — раніца рыкае, а ўяўленне ўжо малявала туманнае світанне, тужлівыя гукі пастуховай бера-сцянкi, ёй адказвалі рыкам каровы, бегучы на стойла з двароў* [С. Грахоўскі]. Метанімічны перанос, такім чынам, падкрэслівае сувязь пэўных з'яў, прадметаў або паняццяў, адзначаючы іх характэрныя рысы.

Да тропай, заснаваных на пераносе паводле сумежнасці, адносіцца таксама сінекдаха.

Сінекдаха (грэч. *synekdoche* 'суаднясенне') — троп, які ствараецца ў выніку замены назвы цэлага назвай яго часткі або абазначэнне цэлага праз назву яго часткі, а таксама ўжывання адзіночнага ліку ў значэнні множнага і наадварот.

У складзе сінекдахальнага пераносу можна адзначыць ужыванне назвы асобы адзіночнага ліку ў значэнні множнага і наадварот: *Паэзія Якуба Коласа кіравала думку беларуса на вечнае, вока беларуса — на роднае, вуха беларуса — на гук, праішчурамі пранесены з туманоў балтаславяншчыны* [Р. Барадулін]; *Як вядома, беларуская літаратура ўсё яшчэ пішацца пераважна выхадцамі з вёскі. Але ўжо сёння вёска вычэрпвае свой кадравы рэсурс. На падыходзе пісьменнік-гараджанін* [Б. Сачанка] [Б. Сачанка].

Да сінекдахальнага пераносу адносіцца абазначэнне праз назву адзення чалавека, які ў ім апрануты: *Мітусіўся заўсёды заклапочаны Андрэй Александровіч. Яго жоўтае скуранае паліто мільгала то тут, то там* [С. Грахоўскі], праз назву абутку — людзей, якія яго носяць: *А калі на тваіх руінах загрузаталі падкаваныя боты, калі ты праваламі вокан убачыў цыбатых салдат з чарапамі на шапках, ты стаў воінам, грозным мсціўцам* [С. Грахоўскі].

Сінекдаха пакладзена таксама ў аснове пераносу назвы часткі прадмета на прадмет у цэлым: *Спачатку на небасхіле паказаліся павольныя пасмы дыму, потым трубы заводаў, бліснула на сонцы адна, другая шыбіна, а неўзабаве загрузкалі колы на булыжніку Шасейнай вуліцы* [С. Грахоўскі].

У асобных выпадках сінекдахальны перанос суправаджае выкарыстанне назвай адцягненых паняццяў: *У слове пластыка, у слове музыка, у слове фарбы, у слове тое, чаго нідзе і ні ў чым няма — сэнс, адухоўленасць, страснасць* [Б. Сачанка]. Сінекдаха адлюстроўвае арганічную сувязь часткі і цэлага, паказвае выражэнне значэння цэлага праз назву яго часткі.

Пытанні і заданні

1. Якія тропы ствараюцца на аснове сумежнасці з'яў? Паводле якіх сувязей могуць быць сумежнымі з'явы?

2. Назавіце віды метанімічнага пераносу паводле прасторавай сумежнасці, прывядзіце прыклады.

3. Адзначце віды метанімічнага пераносу на аснове часавай і лагічнай сумежнасці, праілюструйце іх прыкладамі.

4. Назавіце тыпы сінекдахальнага пераносу, падмацаваўшы іх прыкладамі.

5. Раствлумачце экспрэсіўна-выяўленчы патэнцыял прааналізаваных тропаў.

6. Падбярыце з публіцыстычнага або мастацкага стыляў прыклады метанімічнага і сінекдахальнага пераносу.

7. Вызначце тыпы пераносу назваў на аснове сумежнасці: *Ты, мой брат, каго зваць Беларусам, Роднай мовы сваёй не цурайся* [А. Гарун]; *Жыць ты будзеш у свабодзе, Браце мой цярплівы* [Я. Купала]; *І вось зноў цяжкае выпрабаванне пала на тваю долю, наш родны народ. Вераломны вораг, сусветны бандыт і разбойнік, рушыў свае дзікія арды, закаваныя ў жалеза і браню, і запаланіў нашы землі* [Я. Колас]; *Магутнае слова, ты, роднае слова! Са мной ты на яве і ў сне* [Я. Купала]; *Калумб адкрыў Амерыку ў 1492 годзе. Беларуская літаратура адкрыла яе на некалькі стагоддзяў пазней* [Б. Сачанка]; *Пакой я помню: На сцяне — Тарас, Чые мы песні ведаем з калыскі* [А. Зарыцкі]; *Хорам гудзеў, не маўчаў* [Я. Купала]; *І Памір, і лясы Белавежы За радзіму ўставалі сваю* [П. Броўка].

Спіс літаратуры

1. Клюев, Е. В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция) : учеб. пособие для вузов / Е. В. Клюев. – М. : «Изд.-во ПРИОР», 1999. – 272 с.

2. Кожина, М. Н. О специфике художественной и научной речи в аспекте функциональной стилистики / М. Н. Кожина ; отв. ред. М. А. Генкель. – Пермь, 1966. – 213 с.

3. Михальская, А. К. Основы риторики: Мысль и слово : учеб. пособие / А. К. Михальская. – М. : Просвещение, 1996. – 416 с.

4. Тарасов, Л. Ф. Поэтическая речь: Типологический аспект / Л. Ф. Тарасов. – Харьков : Вища школа, 1976. – 140 с.

5. Хазагеров, Т. Г. Общая риторика: курс лекций. Словарь риторических приёмов / Т. Г. Хазагеров ; отв. ред. Е. Н. Ширяев. – 2-е изд., перераб. и доп. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 320 с.

6. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.

7. Рагойша, В. П. Паэтычны слоўнік / В. П. Рагойша. – Мінск : Выш. школа, 1979. – 320 с.

2.3.2.4. Тропы, заснаваныя на кантрасце

Аксюмаран (грэч. *охутогнос* < *охус* ‘дасціпны’ + *тогнос* ‘бязглузды’) — троп, заснаваны на аналогіі, аб’яднанні двух супрацьлеглых, несумяшчальных паняццяў: *паралельныя крывыя, жывы труп, салодкая атрута* і да т. п.

Аксюмаран узмацняе характарыстыку прадмета або з’явы праз кантрастнае апісанне яго ўласцівасцей і якасцей: *Ці доўга гэта было, Можга, хвіліна, Можга, паўвека, а можга, больш... Але пакінула ты, дзяўчына, Смутную радасць і светлую боль* [М. Лужанін]; *Салодкі дым айчыны* [лац. прыказка].

У адносіны супрацьпастаўлення могуць уступаць азначэнне і азначаемае слова, калі якасць, названая прыметнікам, супярэчыць сутнасці прадмета, не сумяшчаецца з сэнсам назоўніка: *звонкая цішыня* [Я. Купала], *радасны боль* [Ул. Караткевіч], *досвіткі цьмяныя* [Ул. Жылка]; *Зачараваў мяне Пімен Панчанка смеласцю, сакавітасцю, незвычайнасцю звычайнага* [Р. Барадулін]; *Матчына песня, роднае слова... Гэта яны могуць зрабіць невераемае вераемым* [Р. Барадулін].

Пры гэтым у стварэнні аксюмарана прымаюць удзел як канкрэтныя назоўнікі: *Хвіліны мучэння, Хвіліны пакуты... Ўліваю натхненне, Як чарку атруты... Салодкай атруты, Як распачы стогн Над беленькім сткруткам Змярцвелых лясоў* [З. Астапенка], так і адцягненыя назвы: *Што ні адна людская немач Не зые гэткай мукай немай, Жахлівым гэткам хараством* [Ул. Жылка]; *Няяснай яснасцю надзелены, Хацеў бы ён паўсюль паспець* [Р. Барадулін].

У некаторых выпадках назіраецца паралельнае выкарыстанне канкрэтных і адцягненых назоўнікаў, калі канву твора ажыўляе парны аксюмаран: *Не пакідай мяне, мой светлы сум, З табой мне хораша на адвячорку Хадзіць і слухаць лесу ціхі шум, Пакуль суцэмак не запаліць зорку* [Н. Гілевіч].

Структура асобных аксюмаронаў складаецца з дзеяслова і прамога дапаўнення, супярэчнага яму па семантыцы: *Калі і маўчанне — Гукала*

як адказ, *Што ёсць ад бед паратаванне, Ёсць. Любасць, Гэткая, бы ў нас* [Н. Мацяш], а таксама з процілеглых па сэнсе дзеяслова і акалічнасці пры ім: *Эх! Іграй жа той, хто можа: Плакаць будзе веселей* [Купала]; *Трывогай сэрца супакоіцца* [Н. Арсеннева]; з дзейніка і выказніка: *Душу мне грэе золкі холад* [Н. Арсеннева].

Некаторыя моваведы разглядаюць аксюмаран як фігуру маўлення.

Антытэза (грэч. antithesis ‘супрацьпастаўленне’), заснаваная на выкарыстанні лексічных адзінак з процілеглым значэннем, з’яўляецца важнейшым сродкам экспрэсівізацыі маўлення, стварэння кантрасту і ўзмацнення выразнасці выказвання: *Жыццё гэтых людзей ідзе ў змене дня і ночы, лета і зімы, працы і адпачынку — і ў гэтым, відаць, і ёсць найвышэйшая мудрасць: есці хлеб з поля, якое ты сам урабіў* [Ул. Караткевіч]; *Эмоцыі — узнікаюць і праходзяць, а памяць і думкі — застаюцца* [Н. Гілевіч]. Як адзначае Л. А. Новікаў, “асноўнае прызначэнне антытэзы заключаецца, з аднаго боку, у тым, каб ярка супрацьпаставіць розныя па сваіх якасцях і ўласцівасцях сутнасці, а з другога — удакладніць іх прынцыповае адрозненне, зрабіўшы яго “семантычным фокусам” фразы [2, с. 248].

Кантраст, у аснове якога — выкарыстанне супрацьлеглых па сэнсе лексічных адзінак (антонімаў), забяспечвае структурна-сэнсавае адзінства тэксту і павышае яго выразнасць. У антанімічныя адносіны ўступаюць словы, суадносныя па якой-небудзь прыкмеце, якія належаць да адной і той жа катэгорыі аб’ектыўнай рэчаіснасці як яе процілеглыя паняцці. Лагічную аснову антаніміі ўтвараюць супрацьлеглыя відавныя паняцці ўнутры радавага паняцця, якое адлюстроўвае адзіную і разам з тым падзельную сутнасць, семантычнай асновай для ўзнікнення антонімаў з’яўляецца наяўнасць у семантыцы суадносных слоў такой прыметы, якая можа відазмяняцца і даходзіць да сваёй процілегласці [9, с. 246].

Антанімы, выкарыстаныя ў складзе антытэзы, выражаюць найчасцей супрацьпастаўленне аднародных паняццяў якасці або ўласцівасці прадметаў: *Успамінаецца далёкае і блізкае, у розных узростах і акалічнасцях ажывае вобраз любімага настаўніка* [С. Грахоўскі]; *Дыялектыка ў тым, што для добрага... заўсёды знойдзецца месца. Побач са старым і новым* [Ул. Караткевіч];

– іх дзеяння або стану: *Ніколі не пытайце ў закаханых, за што яны любяць: ніхто не ведае, ніхто не адкажа* [С. Грахоўскі]; *Стомлена ўспаўзае на пясок, плюскоча і адкочваецца ўбок нарчанская хваля* [С. Грахоўскі];

– прасторавых: *Дарога гэта мае свае ўздымы і спады, свае павароты. Ёсць людзі, якія лічаць, што творчасць пісьменніка павінна быць простаю, няспыннай дарогай угору* [І. Мележ];

– часавых: *Мой дзед ведаў прыкметы надвор’я. Звечара, гледзячы ўгору, варажыў пагоду на раніцу. Зранку — на пасля абеду* [І. Грамовіч]

– або колькасных суадносін: *Уважлівае прачытанне сучаснай беларускай паэзіі дае, на наш погляд, падставу для наступнага вываду: сувязь з фальклорам больш моцная ў творчасці паэтаў старэйшага і сярэдняга пакаленняў і ў цэлым больш слабая ў паэзіі маладых* [Н. Гілевіч].

Найчасцей антытэза заснавана на дамінантных семантычных апазіцыях, якія ўключаюць тэмпаральнае: *Хтосьці сказаў: сучаснасці чыстай, самой па сабе, няма. Ёсць мінулае і будучыня. Сучаснасць — сплаў мінулага і будучага.* [І. Мележ];

– лакатыўнае супрацьпастаўленне: *Жураўліны ключ то крыху звужаўся, то, расшыраючыся, нават заломваўся даўжэйшым канцом, але птушкі адразу ж выпрамляліся, выроўнівалі яго, не перастроіваючыся нават* [Я. Сіпакоў];

– кантрастны паказ дзеянняў і ўчынкаў людзей: *Былі сустрэчы, ростані, праца і адпачынак за адным сталом, выступленні ў вясковых школах, і перад студэнтамі* [Я. Брыль];

– іх маральна-этычных якасцей: *Цаню ў людзях мужнасць, сумленнасць і талент, а ненавіджу подласць, угодніцтва і крывадушша* [С. Законнікаў];

– пачуццяў, перажыванняў: *Шырокамаштабны дыяпазон творчасці, рэалістычная дакладнасць і рамантычная ўзвышанасць, філасафічнасць і палкая грамадзянскасць, публіцыстычнасць і сатыра, тонкі лірызм у спалучэнні з іроніяй — вось вызначальныя рысы поліфанічнага стылю Панчанкі...* [В. Гапава];

– процілеглы характар сацыяльных з’яў: *Мы столькі пісалі на працягу дзесяцігоддзяў пра росквіт культуры, а перамагло бескультур’е, парадокс* [Н. Гілевіч]; *Амерыка — краіна багатая і разам з тым бедная, бо большасць яе жыхароў пакланяюцца аднаму богу — долару* [Б. Сачанка];

– супрацьлеглыя з’явы прыроднага свету: *Успамінаўся* [М. Лыньковым — А. С.] *Атлантычны акіян: “Ведаеш, ён ніколі не бывае аднастайны. Заўсёды мяняе колеры і адценні: то ціхі, то раз’юшаны, то ўсыпаны зорамі, то заліты сонцам. Свой характар, свае настроі, як у чалавека”* [С. Грахоўскі];

– процілеглыя адцягненыя паняцці: *І вось летась часопіс “Нёман” змясціў у сакавіцкім нумары “Аповесць пра сябе” Б. Мікуліча. Усяго, што ёсць у гэтым творы, не перакажаш. Трэба чытаць. Чытаць ад першага слова да апошняга, чытаць уважліва. І думаць, думаць* [Б. Сачанка].

У складзе антонімаў, якія ўдзельнічаюць у стварэнні кантрасту ў маўленні, паводле характару супрацьпастаўлення іх значэння вызначаюцца розныя класы слоў:

– антанімічныя пары, якія з’яўляюцца крайнімі супрацьлеглымі пунктамі ў сістэме апазіцыі аднародных паняццяў (*стары — малады*) і маюць магчымасць узнаўлення паміж імі сярэдняга члена з меншай ступенню супрацьпастаўленасці (*стары — немалады — пажылы*). Сярэдні член адлюстроўвае пераходныя ступені градацыі і паказвае павышэнне або паніжэнне ступені якасці: *Дзень сённяшні — гэта дзень учарашні і заўтрашні* [І. Мележ]; *Люблю* [П. Панчанку — А. С.] *за высокую грамадзянскую чуйнасць да вялікіх і малых трывог веку* [Н. Гілевіч]. Такія антанімічныя пары даследчыкі адносяць да кантрарных, а іх апазіцыю называюць градуальнай, паколькі ў ёй адлюстроўваецца розная ступень праяўлення адной прыкметы;

– антанімічныя карэляцыі, у якіх значэнне аднаго антоніма цалкам адмаўляе значэнне другога (*жыццё — смерць*). Яны абазначаюць супрацьлеглыя відавныя паняцці, якія дапаўняюць адно другое ў адносінах да радавага паняцця і па сваёй сутнасці з’яўляюцца гранічнымі, крайнімі, бо паміж імі не можа быць прамежкавых членаў: *Пастамент і труну ўкрывалі кветкі. Як мала мы дорым іх жывым і як шчодро прыносім нябожчыкам* [С. Грахоўскі]. Іх адносяць да камплементарных антонімаў, заснаваных на палярнай апазіцыі;

– антонімы, якія абазначаюць супрацьлеглую накіраванасць дзеянняў, прыкмет і якасцей: *Калі прыходзяць новыя часы — старая песня адыходзіць* [Ул. Караткевіч]. Такія антанімічныя адзінкі называюць вектарнымі, а іх апазіцыю — лагічнай [9, с. 244–245].

У стварэнні кантрасту выкладу ўдзельнічаюць розныя граматычныя класы слоў:

– прыметнікі, якія называюць процілеглыя якасці і ўласцівасці прадметаў, з’яў і паняццяў: *Слова жывіла дух. Будзіла сілы. Слова вуснае — у паданнях і легендах, у казках і прыказках, у непаўторных і несмяротных народных песнях. І слова пісанае — у тых тысячах рукапісных фаліянтаў, што ствараліся і захоўваліся ў манастырах і цэрквах!* [Н. Гілевіч];

– назоўнікі, якія маюць тэмпаральнае значэнне: *Без мінулага не было б сучаснасці. Людзям, якіх даўно няма, абавязаныя і ўдзячныя мы, перад іх памяццю будуць схіляцца нашы нашчадкі* [С. Грахоўскі];

– працэсуальнае: *Трагедыя наша мае пачатак, але канца яе не відаць* [С. Законнікаў];

– субстантываваныя формы прыметнікаў, у складзе якіх:

а) назвы асобы: *Маладыя і старыя, старыя і маладыя... Вечная, як свет, тэма! Маладыя крыўдзяца на старых, старыя на маладых* [Б. Сачанка];

б) адцягненых паняццяў: *3 гадамі, чым далей адыходзіла вясна маладосці, тым усё часцей задумваецца паэт над сваім уласным творчым лёсам, над пройдзеным і перажытым, над здзейсненым і тым, што яшчэ хацеў бы здзейсніць* [Н. Гілевіч];

– дзеясловы — назвы процілеглых дзеянняў: *Ні ў адной цывылізаванай краіне свету гэткай праблемы жыць або не жыць сваёй роднай мове — няма* [Н. Гілевіч];

– антанімічныя прыслоўі, якія адлюстроўваюць супрацьпастаўленасць утваральнай асновы і дазваляюць перадаць процілеглыя акалічнасці: *Днём яшчэ цёпла, а ноччу цісне холад* [І. Мележ].

Акрамя таго, у антанімічныя адносіны ў асобных выпадках могуць уступаць займеннікі: *свой — чужы, усё — нішто*; прыназоўнікі: *ад — да, над — пад*.

У некаторых выпадках у адным кантэксце ў паралельныя антанімічныя пары ўключаюцца лексічныя адзінкі рознай часцінамоўнай прыналежнасці:

– прыметнікі і назоўнікі: *Чалавек адчувае мяжу магчымага, за якой — бяда. Гэта пачуццё абвастраецца, калі ходзіш побач з ёю. Калі для ўдачы патрэбны дзесяткі шчаслівых выпадковасцей, то для правалу — усяго адна, нешчаслівая* [Ул. Карпаў];

– прыметнікі і дзеясловы: *Воблакі, як само жыццё. Жыццё цячэ — хмаркі бягуць. То бываюць цёмнымі, то яснымі. То спакойнымі, то неспакойнымі* [І. Грамовіч];

– назоўнікі і дзеясловы: *Святы сустракалі разам, не разлучаліся і ў будні — дзяліліся і радасцямі, і горам* [С. Грахоўскі].

Паводле марфалагічнай структуры антонімы, якія ўключаюцца ў склад антытэзы, падзяляюцца на рознакаранёвыя і аднакаранёвыя. У рознакаранёвых (уласна лексічных) антонімах супрацьлегласць значэнняў выражаецца карэлятамі з рознымі асновамі: *днём — ноччу, пачатак — канец*. У аднакаранёвых (лексіка-граматычных) антонімах процілегласць значэння ўзнікае пры далучэнні да адной і той жа асновы антанімічных прэфіксаў, якія надаюць слову процілеглае значэнне: найчасцей гэта прыставачныя дзеясловы тыпу *прыходзіць — адыходзіць*. У прыметнікаў і назоўнікаў аднакаранёвая антанімія праяўляецца пераважна праз карэляцыю безафікснага слова з прэфіксальным дэрыватам: *спакойны — неспакойны, культура — бескультур'е*. У складзе антытэзы выкарыстоўваюцца як рознакаранёвыя антонімы, якія выражаюць кантрарныя адносіны (тыпу: *высокі-нізкі,*

далёкі-блізкі), так і аднакаранёвыя, што адлюстроўваюць контрадыкторныя адносіны паміж паняццямі (*высокі-невысокі, далёкі-недалёкі*).

Паводле структуры антытэза можа быць простай, заснаванай на супрацьпастаўленні адной антанімічнай пары: *Трывалей за ўсё застаюцца першая і апошняя сустрэча* [С. Грахоўскі]; або разгорнутай, у якую ўключаецца некалькі пар слоў з процілеглым значэннем: *Нішто не можа так акрылена ўзвысіць чалавека, як усведамленне сваёй арганічнай далучанасці да духоўнай велічы свайго народа, і нішто не можа балючэй ударыць, страшней абразіць чалавека, як прыніжэнне нацыянальнай годнасці свайго народа* [Н. Гілевіч]; *Вайна... гэта выпрабаванне... яна гартуе адных і разбэшчвае другіх* [Ул. Карпаў].

Сустракаюцца ў маўленні і кантэкстуальныя антонімы, якія ў агульнамоўнай лексічнай сістэме не маюць супрацьлеглага значэння, а набываюць яго толькі ў пэўным тэксце. Як адзначае Л. А. Новікаў, кантэкстуальныя антонімы — “гэта не абавязкова словы адной часціны мовы і не заўсёды максімальна магчымае адрозненне, а ўсяго толькі дадзенае ў вызначанай моўнай сітуацыі супрацьпастаўленне” [2, с. 79]. Кантэкстуальныя антонімы называюць таксама аказіянальнымі, сітуацыйнымі, маўленчымі антонімамі, квазіантонімамі.

Кантэкстуальныя антонімы могуць быць выражаны словазлучэннямі: *Я ж без юбілейнай урачыстасці, а па волі сэрца хачу прызнацца ў даўнім замілаванні паэзіяй Канстанцыі Буйло і яе творчым подзвігам* [С. Грахоўскі];

– асобнымі словамі — дзеясловамі: *Мы нярэдка хвалімся нашай прыроднай талерантнасцю, дэмакратычнасцю, верацярпімасцю, але.., наадварот, і дэмакратычнасці, і цярпімасці нам не хапае...* [Гілевіч]; *Мы марым і летуценім, што нешта зробіцца само... — а трэба не летуценіць, а дзейнічаць* [Н. Гілевіч];

– прыметнікамі: *У каларыце пераважаў кантраст — чырвонае і чорнае, светлае і змрочнае* [С. Грахоўскі];

– назоўнікамі: *Проза ўздзейнічае на пачуццё людзей праз думкі. Верш навастрае слова і дзейнічае ім на думку чалавека праз яго пачуццё* [Ул. Караткевіч].

Сітуацыйна супрацьпастаўленыя словы, якія набываюць прыкмету супрацьлегласці ў пэўным кантэксце, па сваіх асноўных функцыях адносяцца да розных тэматычных груп, але ва ўмовах кантэксту могуць увайсці ў адну тэматычную групу, дзякуючы актуалізацыі пераносных значэнняў: *Цвёрда перакананы ў адным, пакуль будуць чытачы, якія даражаць адкрытым словам паэзіі, вершы Івана Драча будуць гучаць, бо яны задушэўныя і мудрыя, вечныя і надзённыя, яны сапраўдныя* [Р. Барадулін].

У інфармацыйным дыскурсе нярэдка выкарыстоўваюцца парныя карэляцыйныя кантэкстуальныя антонімаў, што значна павышае выразнасць маўлення: *Непрымірымасць пазіцыі Бачылы... грунтавалася на суровай праўдзе, дзе ні схітрыць, ні схлусіць, ні ашукаць было нельга, дзе былі дабро і зло, святло і змрок, адвага і шкурніцтва* [С. Грахоўскі]. Пры гэтым кантэкстуальныя антонімы могуць мець рознае часцінамоўнае выражэнне і спалучаць узуальнае і аказіянальнае процілеглыя значэнні: *Мова першай матчынай калыханкі і апошняга “бывай”, мова старадаўніх архіваў і новых школ на Палессі, мова пажаўцелых статутаў і мова кахання... Мова, якая можа ўсё* [Ул. Караткевіч]; *Па дарозе едуць машыны, павозкі, ідуць салдаты. Групкамі і па аднаму. Раненыя і здаровыя* [І. Мележ]. Такое спалучэнне ў адным кантэксте антанімічных адзінак з рознай функцыянальнай накіраванасцю і неаднолькавым граматычным афармленнем узмацняе кантраст, павышае экспрэсіўнасць выкладу і спрыяе стварэнню калейдаскапічнага малюнка аб’ектыўнай рэчаіснасці, перадачы яго шматфарбнасці і шматзначнасці.

Асаблівую выразнасць у дыскурсе атрымлівае антытэза, якая спалучаецца з іншымі моўнымі сродкамі выяўленчай выразнасці:

– з сінонімамі: *Не кожны так умее слухаць, як слухаў Пятрусь Усцінавіч: у яго вачах і на твары адбіваліся людскія радасці і пакуты, клопаты і трывогі, здавалася, ён бачыць усё ўвачавідкі* [С. Грахоўскі];

– устойлівымі спалучэннямі: *Хлеб — аснова жыцця. Хлеб надзены й хлеб духоўны* [Р. Барадулін]; *Не грабі далонню, шкробай, жменяй — лепей аддай* [Ул. Караткевіч];

– параўнаннем: *Ушаччына была для Петруся Ўсцінавіча як павелічальнае шкло, праз якое бачыцца ўся Радзіма, з яе клопатамі і поспехамі, з яе радасцю і смуткам ёміста, велічна, чыста* [Р. Барадулін];

– перыфразаі: *Я памятаю цябе* [Мінск — А. С.] *ў бэзавым цвеце і ў пару лістапада* [С. Грахоўскі];

– метафарай: *Гэта лёс вядзе чалавека па жыцці ад калыскі да дамавіны. Нараджаецца чалавек — у небе загараецца ягоная зорка, памірае, гасне — й зорка ягоная гасне* [Р. Барадулін].

Спалучэнне антытэзы з іншымі лексічнымі і лексіка-семантычнымі сродкамі выяўленчай выразнасці стварае своеасаблівы слоўна-вобразны ланцужок, які ўпрыгожвае тэкст і ў значнай ступені павышае яго эмацыянальна-экспрэсіўнае ўздзеянне на чытача.

Такім чынам, антытэза, заснаваная на разнастайных антанімічных карэляцыях, выконвае істотную функцыянальна-стылістычную і лінгвапрагматычную ролю ў маўленні: садзейнічае кантраснаму апісанню прадметаў і з’яў аб’ектыўнай рэчаіснасці, павышае выяўленчую выразнасць і тым самым узмацняе эфектыўнасць уздзеяння на свядомасць і эмацыянальна-пачуццёвы стан адрасата.

Пытанні і заданні

1. Назавіце тропы, заснаваныя на кантрасце. Вызначце іх экспрэсіўную ролю.

2. Размяжуйце аксюмарон і антытэзу: *смутная радасць, мінулае і будучыня, светлая боль, дабро і зло, салодкая атрута, дзень і ноч, няясная яснасць, пачатак і канец, светлы сум, учараішні і заўтраішні*. Складзіце сказы з некаторымі з іх.

3. Укажыце, на аснове якіх апазіцый засноўваюцца наступныя віды антытэзы: *Люблю [П. Панчанку — А. С.] за высокую грамадзянскую чуйнасць да вялікіх і малых трывог веку [Н. Гілевіч]; Як мала мы дорым іх [кветкі — А. С.] жывым і як шчодро прыносім нябожчыкам [С. Грахоўскі]; Амерыка — краіна багатая і разам з тым бедная, бо большасць яе жыхароў пакланяюцца аднаму богу — долару [Б. Сачанка]; Мы марым і летуценім, што нешта зробіцца само... — а трэба не летуценіць, а дзейнічаць [Н. Гілевіч]; Святы сустракалі разам, не разлучаліся і ў будні — дзяліліся і радасцямі, і горам [С. Грахоўскі]; Успамінаецца далёкае і блізкае, у розных узростах і акалічнасцях ажывае вобраз любімага настаўніка [С. Грахоўскі]*.

4. Размяжуйце агульнамоўныя і кантэкстуальныя антонімы ў складзе антытэзы: *Непрымірымасць пазіцыі Бачылы... грунтавалася на суровай праўдзе, дзе ні схітрыць, ні схлусіць, ні ашукаць было нельга, дзе былі дабро і зло, святло і змрок, адвага і шкурніцтва [С. Грахоўскі]; Па дарозе едуць машыны, павозкі, ідуць салдаты. Групкамі і па аднаму. Раненыя і здаровыя [І. Мележ]; Хлеб — аснова жыцця. Хлеб надзенны й хлеб духоўны [Р. Барадулін]; Ніколі не пытайце ў закаханых, за што яны любяць: ніхто не ведае, ніхто не адкажа [С. Грахоўскі]; Вайна... гэта выпрабаванне,.. яна гартуе адных і разбэшчвае другіх [Ул. Карпаў]*.

5. Адзначце крылатыя выслоўі, у структуры якіх сустракаецца антытэза або аксюмаран, вызначце іх стылістычную ролю:

Салодкі дым айчыны;

Хто жадае міра, няхай рыхтуецца да вайны;

Лепш позна, чым ніколі [лац. прыказкі];

Ёсць у іх вочы, але не ўбачаць, Ёсць у іх вушы, але не пачуюць [Бібл.];

Многа званых, ды мала выбраных [Бібл.];

Не магу жыць ні з табой, ні без цябе [Марцыял];

Калі хочаш жыць для сябе, жыві для другіх;

Словы знікаюць, напісанае застаецца;

Словы хвалююць, прыклады прыцягваюць;

Не рабіце таго, што ўжо зроблена;

Добры пачатак — палова справы.

6. Падбяршыце прыказкі і прымаўкі, пабудаваныя на антытэзе, вызначце, што ў іх супрацьпастаўляецца.

7. Са зборніка афарызмаў выпішыце крылатыя выслоўі, вызначце аснову іх супастаўлення.

Спіс літаратуры

1. Ключев, Е. В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция) : учеб. пособие для вузов / Е. В. Ключев. – М. : «Изд-во ПРИОР», 1999. – 272 с.

2. Новиков, Л. А. Антонимия в русском языке (семантический анализ противоположности в лексике) / Л. А. Новиков. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1973. – 290 с.

3. Кожина, М. Н. О специфике художественной и научной речи в аспекте функциональной стилистики / М. Н. Кожина ; отв. ред. М. А. Генкель. – Пермь, 1966. – 213 с.

4. Михальская, А. К. Основы риторики: Мысль и слово : учеб. пособие / А. К. Михальская. – М. : Просвещение, 1996. – 416 с.

5. Подобед, А. С. Практическая риторика : учеб. пособие / А. С. Подобед. – Минск : Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2001. – 360 с.

6. Тарасов, Л. Ф. Поэтическая речь: Типологический аспект / Л. Ф. Тарасов. – Харьков : Вища школа, 1976. – 140 с.

7. Хазагеров, Т. Г. Общая риторика: курс лекций. Словарь риторических приёмов / Т. Г. Хазагеров ; отв. ред. Е. Н. Ширяев. – 2-е изд., перераб. и доп. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 320 с.

8. Грановская, Л. М. Риторика / Л. М. Грановская ; под общ. ред. В. А. Плотниковой. – М. : Азбуковник, 2004. – 218 с.

9. Новиков, Л. А. Семантика русского языка : учеб. пособие / Л. А. Новиков. – М. : Высш. школа, 1982. – 272 с.

10. Рагойша, В. П. Паэтычны слоўнік / В. П. Рагойша. – Мінск : Выш. школа, 1979. – 320 с.

2.3.2.5. Тропы, заснаваныя на тоеснасці з’яў

Перыфраз[а] (грэч. periphrasis < peri ‘вакол’ + phrasis ‘выраз’) — апісальны выраз, у якім назва прадмета або з’явы падаецца праз апісанне яе адметных уласцівасцей. Перыфраза замяняе асобнае слова яго апісаннем, якое чытач (слухач) павінен адгадаць, і такім

чынам садзейнічае займальнасці і выяўленчай выразнасці маўлення: *І яшчэ назаўсёдная стрэмка ў сэрцы — заўчасны адлёт у незваротны вырай таленавітай руплівіцы нашай паэзіі — светлай, узнёслай і мужнай Жэні Янішчыц* [С. Законнікаў]. У некаторых выпадках у адным кантэксце сумяшчаюцца перыфраза, апісальны выраз і слова, якое яна замяшчае: *Сарокі — вестуны зімы — матляюць сваёй стракатасцю на ўраджайных рабінах* [І. Пташнікаў]; *Пад вечнымі шаптухамі-пляткаркамі прыроды — асінамі, — што пры дарозе, ляжаць яшчэ на траве ліпкія чашачкі ад гаючых вясновых пушынак дрэва* [І. Пташнікаў].

Паводле функцыянальнай значнасці выдзяляюцца ўзнаўляльныя агульнапрынятыя апісальныя звароты і сітуацыйна абумоўленыя, індывідуальна-аўтарскія перыфразы [6, с. 371]. Агульнапрынятыя, або традыцыйныя перыфразы (тыпу *блакітнае паліва, паўночны шоўк, цар пушчы*) лёгка “расшыфроўваюцца”, іх агульная семантыка вынікае са значэнняў кампанентаў [8, с. 17]. У сітуацыйнай, індывідуальна-аўтарскай перыфразе на першы план вылучаецца пэўная кантэкстуальна вызначаная якасць апісваемай з’явы або прадмета, паколькі перыфраза не толькі называе пэўную з’яву, але і характарызуе яе. Перыфразы даволі часта выкарыстоўваюцца ў мастацкім і публіцыстычным тэкстах з мэтай узмацнення выразнасці выказвання. Перыфразу называюць вобразным сінонімам слова [8, с. 21].

Перыфраза паводле структуры можа быць проста: *Вось ён, волат пушчы* [Я. Пушча] або разгорнутай: *Я часам трапляю на шырокую магістраль, якая носіць імя аўтара “Амока” і “Палескіх рабінзонаў”, часта праходжу каля дзіцячай бібліятэкі імя Янкі Маўра і ціха шапчу: “Дзень добры, дзядзька Маўр, вечна жывы і вясёлы настаўнік дзяцей і пісьменнікаў* [С. Грахоўскі].

Простая перыфраза звычайна двухкампанентная, гэта іменнае спалучэнне — генітыўная канструкцыя (назоўнік + назоўнік): *Ён завецца паэтам не таму, што піша вершамі, але ён піша вершамі, гэта значыць, прыводзіць у гармонію словы і гукі, таму, што ён сын гармоніі, паэт* [А. Блок]; *Усё ж ён не проста парастак, ён — зерне волата* [дуб — А. С.] [І. Мележ]; атрыбутыўнае словазлучэнне (прыметнік + назоўнік) з дадатковай, ацэнчнай характарыстыкай: *Беларускім чытачам імя вялікага Каменяра* [І. Франко — А. С.] *вядома даўно — яшчэ з дакастрычніцкіх гадоў* [Н. Гілевіч]; *Сустракаючыся з Уладзімірам Мікалаевічам Дубоўкам, я заўсёды дзівіўся: які прыгожы чалавек! Якія ясныя, разумныя і шчырыя вочы ў гэтага барадатага казачніка* [С. Грахоўскі]; дзеяслоўна-іменныя спалучэнні [дзеяслоў + назоўнік]: *Аднойчы, як толькі зямлю прысаліў першы сняжок, Пятрусь Усцінавіч пазваніў мне* [С. Грахоўскі].

Складаная перыфраза ўключае больш, чым два кампаненты (прыметнік + прыметнік + назоўнік): Цвёрдая родная глеба — нацыянальная духоўная культура — вась на чым грунтуецца ўсё лепшае, найбольш таленавітае ў сучаснай паэзіі і рускай, і беларускай, і балгарскай, і любой іншай славянскай краіны [Н. Гілевіч]; (назоўнік + прыметнік + назоўнік) і можа змяшчаць дадатковыя сінтаксічныя канструкцыі: Геніюш адчувала сябе крывінкай крывіцкага роду, нашчадніцай вялікага Адраджэнца, што быў са слаўнага места Полацкага [Р. Барадулін].

Найчасцей перыфразы, якія выкарыстоўваюцца ў мастацкіх і публіцыстычных тэкстах, маюць прадметнае значэнне. Граматычна яны суадносяцца з назоўнікамі і з'яўляюцца вобразнымі сінонімамі да назваў разнастайных з'яў грамадскага жыцця.

Яны вобразна характарызуюць асоб: Жывейма і працуйма, таварышы, так, каб стаць вартымі прадаўжальнікамі таго, што здзейснілі вялікія сыны народа, такія волаты мастацкага слова [= пісьменнікі], як Багушэвіч, Цётка, Багдановіч, Купала, Колас, Гарэцкі, Чорны, Куляшоў, Мележ [Н. Гілевіч];

– пэўныя падзеі, здарэнні: Роўна год назад на Палессі здарылася вялікая бяда [= аварыя на ЧАЭС]; Мінуў цэлы год — але так і не відаць, што гэта ўскалыхнула, узрушыла нашых пісьменнікаў [Н. Гілевіч];

– адцягненыя паняцці: Васіль Быкаў зірнуў у глыбокую студню [= глыбіню] душы ўсечалавечай, душы беларускае, каб на самым цёмным дне ўбачыць зоркі з неба духу [= праявы духоўнасці] [Р. Барадулін]; Некалі напісала чатырнаццацігадовая дзяўчынка: “Люблю наш край старонку гэту, Дзе я радзілася, расла”. Радкі, што ўліліся ў адну сімфонію нашага народа і зямлі беларускай [= беларускую паэзію], пераклікаючыся з Купалавымі.., радкамі Коласа... Гэта ўсё адна паэтычная песня [С. Грахоўскі];

– зборную сукупнасць з'яў: Такім дзядзька Бядуля запамніўся назаўсёды. Перачытваю яго маленькія праяічныя шэдэўры [= творы], і ў памяці зноў ажываюць далёкія дзіцячыя гады [С. Грахоўскі]; Гэта была ранняя раница маладой беларускай літаратуры, што ў пачатку новага веку... успыхвала і загаралася сваімі першымі яркімі зоркамі [= мастацкімі творами] [Н. Гілевіч].

Актыўна выкарыстоўваюцца перыфразы і пры вобразнай характарыстыцы навакольнага асяроддзя: прыродных з'яў: Сонца толькі што паказалася з-за сасонніку. Вялікі пунсовы шар імкліва каціўся насустрач адзінокай ранішняй хмарцы [І. Шамякін]; рэаліі расліннага свету: Такіх дубоў цяпер рэдка дзе ўбачыш... І многа ўсякіх змен часу бачылі гэтыя нямыя сведкі прошласці [Я. Колас]; Лісцевае веце

*і хвойныя лапы іншы раз спляталіся над дарогай, і сонечнае святло цапзілася праз зялёную страху, як праз сіта [Т. Хадкевіч]; жывёльнага: *На самай бязлеснай верасовай наддарожнай строме высілася на старасвецкім камені-пастаменце мускулістая, упартая і магутная фігура спалоханага лася — жыхара беларускіх лясоў [І. Пташнікаў]; часавыя паняцці: *Гэта лёс вядзе чалавека па жыцці ад калыскі да дамавіны [Р. Барадулін]; *З гадамі, чым далей адыходзіла вясна маладосці, тым усё часцей задумваецца паэт над сваім уласным творчым лёсам [Н. Гілевіч].****

У некаторых выпадках перыфразы вобразна апісваюць дзеянне: *Сонца... запаліла лес... Чырвонае лона плыве золатам за горку на далёкія лугі [І. Пташнікаў].*

Перыфразы могуць замяняць уласныя назвы — імёны асоб: *У гасціннай хаце беларускае паэткі... пацягнулі ўслед за палескай пяхухай [= Я. Янішчыц], за дасціпнай весялухай Жэняй [Р. Барадулін]; *Аўтар “Новай зямлі” [= Я. Колас] быў падобен на вясковага настаўніка [С. Грахоўскі]; назвы мясцовасці: Рыга — сіні горад Янтарнай краіны [= Латвія] [Ул. Караткевіч]; *Але нядоля даўно мінула. Вольнай стала калыска яго [Купалы — А. С.] маленства [= месца нараджэння] [Ул. Караткевіч]; апелятыўныя найменні: *Сябрам маім быў не скакун з сімферопальскай плембазы, а звычайны, бураваты-мышасты і даўга-вухі, баечны герой [= асёл] [Ул. Караткевіч].****

Моўны механізм узнікнення перыфразы даволі разнастайны. Яна можа ўтварацца на аснове метафарычнага пераносу: *цар лесу, зерне волата, сын гармоніі, настройшчык душы, чырвонае лона; метанімічнай сумежнасці: вясна маладосці, палеская пяхуха, аўтарка “Курганнай кветкі”, генералізацыі семантыкі: Вялікі Адраджэнец.*

Некаторыя перыфразы ўключаюць ў сябе прэцэдэнтныя імёны, што павышае іх выразныя магчымасці: *вялікі Каменьяр, слаўнае места Полацкае, фамы неверуючыя, пракрустава ложка*. Для іх разумення неабходны пэўныя фонавыя веды. У якасці перыфраз выкарыстоўваюцца таксама эўфемістычныя звароты: *незваротны вырай, заўчасны адлёт*. У складзе перыфраз найчасцей ужываюцца апелятыўныя назоўнікі, якія абазначаюць разнастайныя з’явы прыроды, асобу, канкрэтныя прадметы, адцягненныя з’явы, дзеянне і інш., зрэдку — уласныя назоўнікі, што называюць асобу або краіну.

Да тропай гэтай групы адносяцца таксама і менш пашыраныя адзінкі: плеаназм, таўталогія, эўфемізм.

Плеаназм (грэч. *pleonasmus* ‘празмернасць, лішак’) — фігура маўлення, якая ствараецца ў выніку ўжывання ў адным кантэксце блізкіх па значэнні слоў з мэтай узмацнення выразнасці маўлення:

Спектаклі на п'есах Шашалевіча выклікалі дыскусіі і спрэчкі, ім не заўсёды даваліся аб'ектыўныя ацэнкі [С. Грахоўскі].

Плеанастычнымі з'яўляюцца выразы, у якіх выкарыстоўваюцца словы з тоесным значэннем або лексічныя дублеты:

– назоўнікі: *Над зямлёй зардзіць вясёлка После бураў, ліхалеццяў [Купала];*

– прыметнікі і прыслоўі: *Пад штандар бел-чырвона-белы Гартуйся, раць, адважна, смела Дважных, храбрых ваякаў! [Ул. Жылка].*

Таўталогія — паўтор у словазлучэнні або сказе аднакаранёвых слоў з мэтай актуалізацыі значэння каранёвай марфемы: *Скрушина сцэлецца сцэжка ў Прылукі; Тут, дзе ласкава павераць на слова, Але правераць затым на плячо [Я. Янішчыц].*

Аднакаранёвыя паўтораныя словы адносяцца звычайна да розных часцін мовы. Гэта найчасцей назоўнік і прыметнік (ядзерным словам у гэтым спалучэнні з'яўляецца назоўнік): *Мова тады родная, калі яна пачута ад маці, калі кожнае слова сагрэта сэрцам матчынам, калі кожны гук матчынай мовы з-пад матулінага сэрца [Н. Гілевіч]; Беларусь уступіла ў вельмі адказную паласу свайго гістарычнага развіцця. Без усведамлення гэтага, без асабістай гатоўнасці кожнага падключыцца да Адраджэння, да беларусізацыі ўсяго нашага жыцця — беларускі народ як нацыя не ўваскрэсне, Беларусь як дзяржава не здзейсніцца [Н. Гілевіч]; Яго [М. Багдановіча — А. С.] паэзія і сёння жывая, як само жыццё, і абыйсціся без яе — проста немагчыма [Н. Гілевіч]. Сустракаюцца таксама назоўнік і дзеяслоў: *Чаму не закрасуе красавік Пралескамі і сон-травой на ўзлессі? [С. Грахоўскі]; Мы святкуем свята Купалы... [Н. Гілевіч]; дзеяслоў і прыслоўе: *Варма варыць мёд салодкі [Я. Купала]; дзеяслоў і прыметнік: *Малады — гэта той... ад каго многага патрабуе самы патрабавальны малады чытач [Р. Барадулін].****

Таўталагічны паўтор ажыўляе ўнутраную форму слова, дазваляе вызначыць, структурна выдзеліць найбольш значныя ў сэнсавых адносінах словы, абыграць сугучнасць іх знешняй формы і адметнасці значэння, нечаканасцю супастаўленняў выклікаць цікавасць, стварыць экспрэсіўную афарбоўку.

Эўфемізм (грэч. euphemismos 'прыстойны выраз') — словы ці выразы, якія замяняюць моўныя адзінкі з грубай, непрыстойнай або адмоўнай афарбоўкай: *заснуць вечным сном, адысці ў вечнасць, аддаць богу душу — 'памерці'; пазбавіць жыцця 'забіць'.*

Найчасцей эўфемізмы замяняюць словы *смерць, памерці*: *Гэта лёс вядзе чалавека на жыцці ад калыскі да дамавіны [Р. Барадулін]; Заўчасны адлёт у незваротны вырай [С. Законнікаў]; *Ведаю, многіх няма на свеце: адны засталіся пад вечнымі абеліскамі на дарогах**

вайны, другія спапялелі ў пакутніцкіх вогнішчах, запаленых фашысцкімі вылюдкамі, жывыя раз'ехаліся па краіне [С. Грахоўскі].

Эўфемістычную ролю нярэдка выконваюць перыфразы: *Хвала табе, стрэльба мая баявая... Ты ворагаў сэрцы наскрозь працінаеш, Умела свінцовымі лекамі лечыш* [П. Панчанка]; *Справядлівасць, Нібы балярына, Пакланіцца выходзіць пасля, Калі леглі Паэты ў пярыны Пад агульнаю назвай “Зямля...”* [В. Ярац].

Пытанні і заданні

1. Укажыце тропы, заснаваныя на тоеснасці з'яў. Якая мэта іх ужывання?

2. Вызначце тыпы перыфраз паводле іх функцыянальнай значнасці (агульнамоўныя і індывідуальна-аўтарскія): *Вялікі паэт — сучаснік кожнага пакалення. Ён прыходзіць у свет разам з ім, каб нарадзіцца зноў і зноў для наступных нашчадкаў. Ён субяседнік, дарадца, настройшычк душы кожнага з нас і нашых наступнікаў* [С. Грахоўскі]; *Сягоння на Ўкраіне вялікае свята: Ё дзень гэты радзіўся тварэц “Кабзара”* [Купала]; *Цяжкую шапаткую пазалоту Кляны ў ваду ранняюць пакрысе...* [М. Федзюковіч]; *3 гадамі блокаўская сімфонія гучыць мацней, настойлівей і выразней, рэзананс яе шырыцца на ўсю краіну. Таму мы яе любім нязменнай любоўю* [С. Грахоўскі].

3. Ахарактарызуйце структуру наступных перыфраз: *То маці плача з радасці, ласкава словы тчэ; Прыйдзе ноч, каля хаты тваёй я хаджу і гадую тугу* [П. Панчанка]; *Мы ведаем, як высока цанілі творчасць А. Куляшова яшчэ пры жыцці паэта яго чытачы і крытыкі, калегі і пабрацімы — знакамітыя майстры шматнацыянальнай савецкай літаратуры* [Н. Гілевіч]; *Слухаць яго [Дубоўку — А. С.] можна было гадзінамі і бясконца чэрпаць новае і невядомае з гэтай жывой і шчодрой энцыклапедыі* [С. Грахоўскі].

4. Вызначце, сінонімамі якіх назваў з'яўляюцца наступныя перыфразы: *Прыйдзе ноч, каля хаты тваёй я хаджу і гадую тугу* [П. Панчанка]; *Гляджу ў заплаканыя вочы Старых жабрачак — родных хат* [М. Чарот]; *Новая зямля”, як і лепшыя ўзоры паэзіі Якуба Коласа, былі той плацінавай плацінай, якая трымала вышыню ракі Беларушчыны* [Р. Барадулін]; *Сетка, закінутая ў “раку часу”, выцягвае з яе плыні выявы людзей, дзіўным чынам падобных на нашых славурых сучаснікаў* [А. Партноў].

5. Устанавіце моўны механізм стварэння наступных перыфраз: *Час ляціць і ляціць. Завіруха заваяла скроні. Пакідаюць насечкі Гады*

на ілбе [Грахоўскі]; *Сцяблінка — тонкая, кволая... З захапленнем падумалася, што з такіх вырастаюць волаты-дубы. З такога пачынаецца цар лесу* [І. Мележ]; *Яны [трагічныя радкі — А. С.] вырваліся з душы спагадлівай і чулай шаснаццацігадовай аўтаркі “Курганнай кветкі”, сустрэтай і акрыленай геніем Купалы* [С. Грахоўскі].

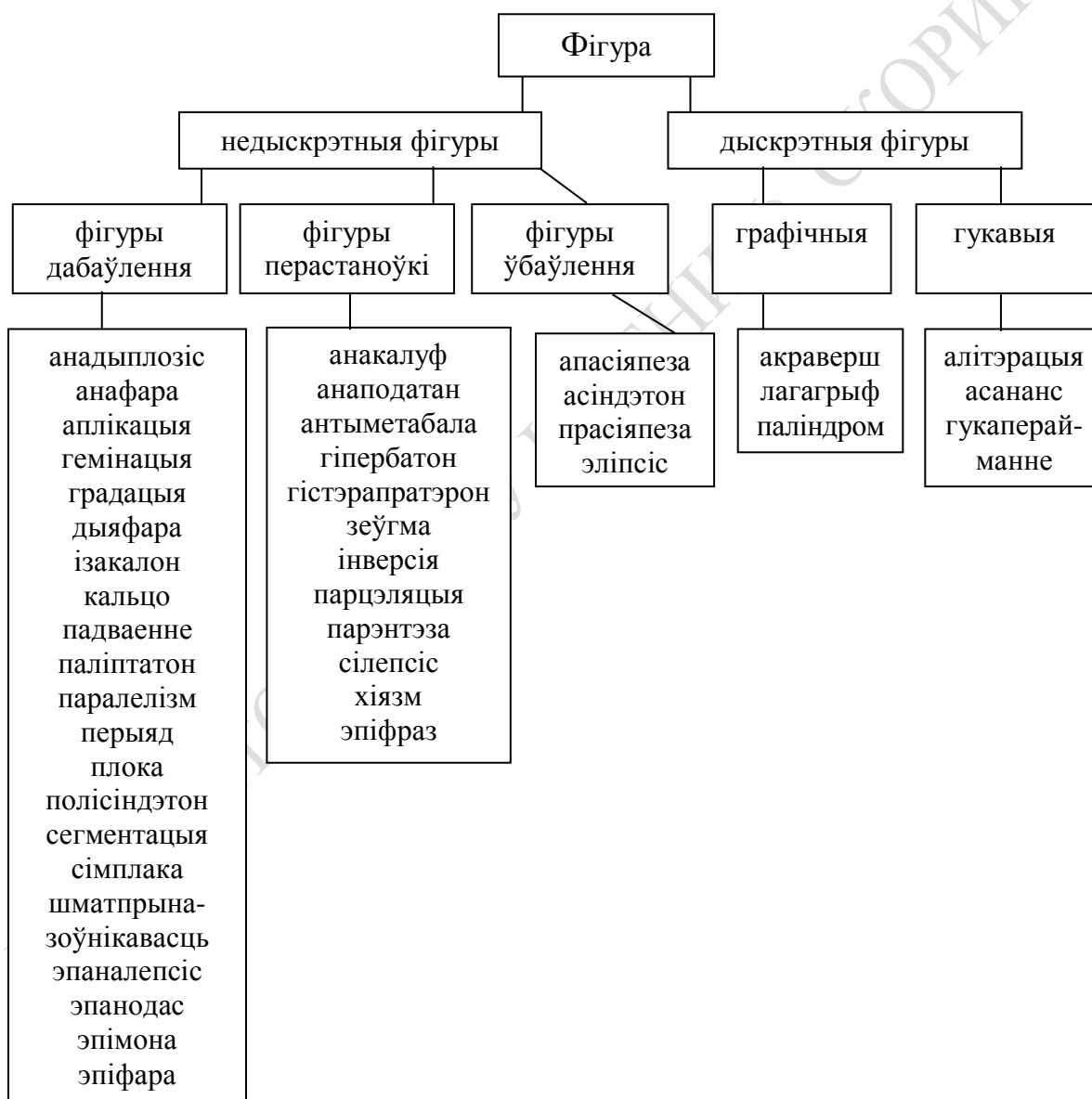
6. Размяжуйце плеанастычныя, таўталагічныя і эўфемістычныя звароты ў наступных сказах: *А сягоння Зусім няпрошана, Нечакана, неспадзявана я Зноў убачыў цябе, Хорошая, Дарагая, Нецалаваная* [Г. Бураўкін]; *Адкуль бяруцца толькі ў маці сілы У адзіноце век свой векаваць?* [С. Грахоўскі]; *Мова тады родная, калі яна пачута ад маці, калі кожнае слова сагрэта сэрцам матчынам, калі кожны гук матчынай мовы з-пад матулінага сэрца* [Н. Гілевіч]; *Спіце ўсе тыя, што праўды на свеце шукалі І, не здабыўшы, ў дамоўкі без часу сышлі* [Я. Купала]; *І адразу ўспомніліся журботныя крыкі жураўлінага выраю, што прынес нам у Каралішчавіцкі лес жалобную вестку — не стала Міхася Ціханавіча Лынькова* [С. Грахоўскі].

Спіс літаратуры

1. Грановская, Л. М. Риторика / Л. М. Грановская ; под общ. ред. В. А. Плотниковой. – М. : Азбуковник, 2004. – 218 с.
2. Клюев, Е. В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция) : учеб. пособие для вузов / Е. В. Клюев. – М. : «Изд-во ПРИОР», 1999. – 272 с.
3. Михальская, А. К. Основы риторики: Мысль и слово : учеб. пособие / А. К. Михальская. – М. : Просвещение, 1996. – 416 с.
4. Подобед, А. С. Практическая риторика : учеб. пособие / А. С. Подобед – Минск : Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2001. – 360 с.
5. Хазагеров, Т. Г. Общая риторика: курс лекций. Словарь риторических приёмов / Т. Г. Хазагеров ; отв. ред. Е. Н. Ширяев. – 2-е изд., перераб. и доп. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 320 с.
6. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
7. Гілевіч, Н. С. Паэтыка беларускай народнай лірыкі: Слова і вобраз. Паэтычны сінтаксіс: Гукапіс і рыфма / Н. С. Гілевіч. – Мінск : Вышэйшая школа, 1975. – 288 с.
8. Малажай, Г. М. Сучасная беларуская мова: Перыфраза / Г. М. Малажай. – Мінск : Выш. Школа, 1989. – 96 с.
9. Рагойша, В. П. Паэтычны слоўнік / В. П. Рагойша. – Мінск : Выш. школа, 1979. – 320 с.

2.3.3. Фігуры

Паняцце фігуры прадугледжвае перш за ўсё пэўную рэканструкцыю, трансфармацыю, якая адбываецца ў межах асобнай лексічнай адзінкі, словазлучэння або сказа (малюнак 6). У сувязі з гэтым усе фігуры маўлення падзяляюцца на дыскрэтныя і недыскрэтныя [4, с. 238]. Дыскрэтныя фігуры маўлення заснаваны на супастаўленні асобных элементаў, выдзеленых у складзе моўнай адзінкі. Да іх адносяцца гукавыя і графічныя фігуры. Як правіла, яны абмежаваны мастацкім стылем і сустракаюцца пераважна ў паэтычным маўленні.

Малюнак 6 – Класіфікацыя фігур

Недыскрэтныя фігуры маўлення звязаны з пэўнай перабудовай, трансфармацыяй сінтаксічных структур з мэтай дасягнення незвычайнага

спалучэння моўных адзінак і ўзмацнення выяўленчай выразнасці. Яны падзяляюцца на канструктыўныя, якія робяць сінтаксічную адзінку больш сбалансаванай, і дэструктыўныя, што парушаюць сінтаксічную структуру сказа. Да канструктыўных недыскрэтных фігур адносяцца фігуры дабаўлення або паўтору, заснаваныя на паўтаральнасці моўных адзінак. Да дэструктыўных недыскрэтных фігур — фігуры ўбаўлення або пропуску, у аснове якіх — пропуск асобных моўных адзінак, і фігуры перастаноўкі або размяшчэння, звязаныя з парушэннем лагічнай структуры сінтаксічнай канструкцыі, што адлюстроўваюць непаўтаральнасць моўных адзінак.

2.3.3.1. Канструктыўныя недыскрэтныя фігуры. Фігуры паўтору

Фігуры паўтору — канструктыўныя слоўныя фігуры, заснаваныя на паўтаральнасці моўных адзінак. Іх выкарыстанне дапамагае лагічна выдзеліць суб'ект або аб'ект пэўнага дзеяння, дазваляе паказаць устоўлівасць пэўных якасцей, нарастанне, паслядоўнасць, мэтанакіраванасць дзеяння, працяглыя аднатыпныя адрэзкі часу, дае магчымасць паказаць узмацненне эмацыянальнага і псіхалагічнага стану.

Фігуры, заснаваныя на паўторы, аблягчаюць слуханне, разуменне і запамінанне маўлення і з'яўляюцца важным сродкам інтэнсіфікацыі зместу, што павышае ступень экспрэсіўнасці моўных адзінак. Ёсць розныя віды паўтораў паводле формы (тоесныя і варыянтныя), размяшчэння (кантактныя і дыстантныя), структуры (простыя, разгорнутыя), месцы знаходжання ў сказе (лакалізаваныя, нелакалізаваныя).

Анафара (грэч. *anaphora* 'вынясенне'), адзінапачатак — паўтор слова ці групы слоў у пачатку некалькіх сумежных сказаў. Анафара садзейнічае лагічнаму выдзяленню, падкрэсліванню сэнсу паўторанага слова і стварае пэўны паралелізм сказаў: *Лес бараніў у блакаду. Лес карміў у галодныя гады. Лес лёг сценамі хат на яшчэ не астылыя пажарышчы* [Р. Барадулін].

Ёсць розныя разнавіднасці анафары: гукавая, лексічная, строфная. Найбольш распаўсюджанай з'яўляецца лексічная анафара — паўтор асобнай лексемы ў пачатку суседніх сказаў.

Паўтараемая лексічная адзінка можа адносіцца да любой часціны мовы. Найчасцей у пачатку сумежных сказаў ужываюцца назоўнік і займеннік. Субстантыўная анафара засяроджвае ўвагу на суб'екце дзеяння, які можа абазначацца канкрэтным апелятыўным назоўнікам:

Лес заўсёды цягнеца да зор сваімі думкамі, сваімі вершалінамі. Лес нязломны сваімі каранямі, што трымаюцца роднай глебы. Лес калы-хаў думы паэта [Р. Барадулін];

– асабовым: Максім Багдановіч — гэта вечнае сумленне беларускай паэзіі і самой Беларусі... Максім Багдановіч — гэта непераўздызены ў гісторыі беларускай культуры ўзор інтэлігента. Максім Багдановіч — гэта мой пажыццёвы непазбыўны боль [Н. Гілевіч];

– адцягненым назоўнікам: Слава Пімена Панчанкі заслужаная працай таленту і непадкупнай чысцінёй сумлення. Слава мае абавязкі — пачэсныя і канкрэтныя [Р. Барадулін]; Інтэлект зямлі патрабуе да сябе павагі, не трывае пракруставага ложка валявых рашэнняў. Інтэлект зямлі пасылае людзей да зор пасланцамі думнай зоркі — Зямлі [Р. Барадулін];

– субстантываванай формай прыметніка: Малады — не толькі зялёны. Малады — гэта той, ад каго чакаюць шмат, на каго спадзяюцца [Р. Барадулін].

Займеннікавая анафара ўказвае на аўтара выказвання, яго асабістыя адносіны да рэчаіснасці. Выражаецца найчасцей асабовым займеннікам. Пры гэтым размова можа ісці ад імя першай асобы: Я люблю яго [П. Панчанкі — А. С.] паэзію за гэту публіцыстычную адкрытасць, за гэту “лінію высокага напружання”...

Люблю яго роздумы, яго балючыя споведзі, ад якіх — і сумна, і горка, але якія прымушаюць задумацца, азірнуцца на свет і на сябе...

Люблю, бо разумею, што яму баліць, ад чаго ён пакутуе... [Н. Гілевіч];

– можа мець і абагуленае значэнне, выдзяляючы т. зв. “мы сумеснае”: Мы ўсё плачамся і плачамся на сваю горкую долю, а трэба не плакацца, а дзейнічаць...

Мы марым і летуценім, што нешта зробіцца само... — а трэба не летуценіць, а дзейнічаць...

Мы ключом на прынаду падкінутых нам хітрых падступных ідэй і тэорый, а трэба думаць самім...

Мы нярэдка хвалімся нашай прыроднай талерантнасцю, дэмакратычнасцю, верацярпімасцю, але., наадварот, і дэмакратычнасці, і цяярпімасці нам не хапае... [Н. Гілевіч];

– указвае на трэцюю асобу: Ён любіў жыццё апантана...

Любіў, нібы наганяючы той час, які забралі ў яго вайна і суровыя дарогі лёсу.

Любіў, нібы адчуваючы, што шлях да роднага парога не бясконцы.

Любіў жыццё і за тых сяброў і таварышаў сваіх, якія не дабраліся дадому [Р. Барадулін].

Займеннікавая анафара выдзяляе таксама асобу, на якую накіравана дзеянне: *Вы — мая радасць і ўцеха, вы — мая скруха і боль, вы — маё шчасце, жыццё [Я. Брыль].*

У асобных выпадках займеннікавая анафара мае саматычнае значэнне, выразна перадаючы асаблівасці невербальнага суправаджэння маўлення, мімічныя паводзіны асобы: *Яны [вусны — А. С.] як бы яшчэ раз вывяралі, узважвалі словы, якія неўзабаве мусіў пачуць суб'яседнік, таварыш, знаёмы. Яны дадавалі словам хітрынку, вар'яцінку, непаўторную прывабнасць. Яны ўздрыгвалі, перасмыкаліся, упіваліся прагна ў цыгарэту, якую што імгненна падносилі пракуранныя да рудаты пальцы [Р. Барадулін].* Такі займеннік выконвае дэяктычную ролю.

Дзеяслоўная анафара дазваляе перадаць інтэнсіўнасць праяўлення дзеяння, паказвае высокую ступень яго значнасці: *Ёсць любоў да блізкага чалавека, ёсць любоў да роднай зямлі, да сцежак маленства, да матчынай песні. І ёсць любоў да горада, складаная і невыказная, як радасць і боль [С. Грахоўскі].*

Ад'ектыўная анафара падкрэслівае важную якасць прадмета размовы, яго істотную ўласцівасць. Яна можа выражацца як якаснымі: *Новая кніга паэзіі Пімена Панчанкі. Новая радасць сустрэчы з даўно любым табе паэтам [Р. Барадулін],* так і прыналежнымі прыметнікам: *Панчанкаўскае слова заўсёды нечакана выбухае — яно ад партызанскіх падрыўнікоў, што пад адхон эшалоны куляць умелі... Панчанкаўскае слова глыбіннае, баравое, на ім раса з даспелых яблыкаў і з азяблаі атавы роднай Бягомльшчыны — яно ад матулі, ад народа, па душэўнай спадчыне [Р. Барадулін].*

Адвербіяльная анафара ўзмацняе акалічнасны дэтэрмінант пры дзеяслове. Яна падкрэслівае ступень праяўлення пэўнага дзеяння: *Колькі думак у вершах пра космас, колькі пачуцця ў вершах пра радзіму, пра маці, колькі іскрыстай весялосці ў вершах пра свой прыезд дадому разам з дажджом... [Р. Барадулін];*

– яго часавыя межы: *Тады нам і сталасць, і старасць здаваліся адцягненымі філасофскімі паняццямі. Тады далёка было... да квартэры, што стала апошнім прытулкам для сябра [Р. Барадулін];*

– лакатыўную характарыстыку: *У адной з самых шчырых споведзяў перад роднай Беларуссю, у адной з самых шчырых прысяг — палымянай паэме “Беларусь”... паэт звяртаўся да партызанскага краю, дзе нават бары сталі народнымі помнікамі [Р. Барадулін];*

– прычынна-выніковую залежнасць: *Адсюль і такая, крыху мужчынская ўхватка тваіх мужных, тваіх упэўненых і зажураных радкоў. Адсюль і такая неспатольная прага да жыцця, да пазнання яго самых глыбінных пластоў* [Р. Барадулін].

Анафара, выражаная безасабова-прэдыкатыўным словам, набывае мадальнае значэнне, падкрэслівае неабходнасць ажыццяўлення пэўнага дзеяння: *Трэба ўсімі... канстытуцыйнымі спосабамі дабівацца ажыццяўлення Закона аб мовах... Трэба асабліва настойліва змагацца за беларусізацыю школ... Трэба зрабіць нашым... дзяржаўным і ўсенародным клопатам — клопат пра культуру роднай мовы... Трэба вярнуць нашай роднай мове яе сапраўднае беларускае аблічча... Трэба правесці вялікую выхаваўчую работу... Трэба наогул шырэй і актыўней заняцца філалагічна-лінгвістычным выхаваннем насельніцтва Беларусі...* [Н. Гілевіч].

Вялікія экспрэсіўныя магчымасці мае строфная або сінтаксічная анафара, пры якой у пачатку радкоў паўтараюцца аднолькавыя ці раўназначныя сінтаксічныя канструкцыі. Яна прыводзіць да поўнага структурнага паралелізму, які праяўляецца ў аднолькавай пабудове суседніх сказаў, і выконвае архітэктанічную ролю, становіцца своеасаблівай канвой, стрыжнем, што звязвае ўвесь тэкст: *Мы святкуем дзень нараджэння паэта, якому было наканавана лёсам стаць... вялікім летапісцам жыцця-быцця беларускага народа...*

Мы святкуем юбілейнае свята паэта, які адзін з першых у беларускай літаратуры прывітаў нараджэнне новай, сацыялістычнай эры ў гісторыі чалавецтва...

Мы святкуем юбілей паэта — не толькі палымянага трыбуна, , але і мастака-рэаліста...

Мы святкуем свята паэта незвычайнай, невычэрпнай і нястомнай творчай энергіі і сілы...

Мы святкуем дзень нараджэння паэта, які даў нам, сваім нашчадкам, непераўздызены прыклад жыватворнай сувязі з народна-паэтычнымі каранямі і вытокамі...

Мы святкуем стогадовы юбілей паэта, чые першыя крокі ў літаратуры сталі крокамі ў несмяротнасць...

Мы святкуем свята Купалы... [Н. Гілевіч]. Анафарычны паўтор у дадзеным тэксце, паралелізм сінтаксічных канструкцый спалучаецца з градацыяй выражаемага зместу, якая атрымлівае кульмінацыйнае вырашэнне ў заключным сказе.

Паралелізм можа быць поўным і частковым. Пры поўным паралелізме члены сказы расстаўлены ў адной паслядоўнасці і выражаны

аднолькавымі формамі, што стварае своеасаблівую сінтаксічную сіметрыю. Пры частковым паралелізме члены сказа размяшчаюцца ў адвольным парадку.

Разгорнутая, сінтаксічныя анафара можа суправаджацца ампліфікацыяй, пералічэннем аднародных з’яў, якая дазваляе перадаць разнастайнасць аб’ектаў дзеяння і парцэляцыяй, што засяроджвае ўвагу на адасобленых членах сказа: Ён [М. Рыльскі — А. С.] быў верным і самаадданым слугою свайго народа... і пісаў пра вялікае, значнае, істотнае. Пра любую сэрцу маці-Украіну, пра дзівоснае хараство яе раздольных прастораў з бязмежнымі падольскімі стэпамі і палескімі барамі з лагодным і шумным Чорным морам і з ярка-зялёнымі пакатымі схіламі карпацкіх гор, з бацькам Дняпром і чароўнай Дзясной, са старажытна-белакаменным стольным Кіевам, дзе паэт нарадзіўся, жыў і працаваў да скону дзён сваіх, з неагляднымі нівамі залацістай пшаніцы і белымі палеткамі грэчкі, з вішнёвымі і яблыневымі садамі, з сівымі вербамі над стаўкамі і рэчкамі, з высачэзнымі капрамі Данбаса і з агнядышачымі домнамі Запарожжжа.

Пра вялікую, шматпакутную і гераічную гісторыю ўкраінскага народа...

Пра мірнае супрацоўніцтва і дружбу народаў зямлі...

Пра паэзію і паэтаў, пра мастацтва і мастакоў, пра музыку і музыкантаў...

Пра ігчасце творчасці і працы...

Пра маладосць і каханне, пра святочную радасць сустрэчы з вясною [Н. Гілевіч]. Анафарычны паўтор у дадзеным тэксце ўзмацняецца полісіндэтонам, які перадае шматколерную палітру паказваемых з’яў аб’ектыўнай рэчаіснасці.

Анафара, такім чынам, выконвае ў маўленні структурна-семантычную і экспрэсіўную функцыі — садзейнічае ўпадпарадкаванню слоўнай пабудовы тэксту, лагічнаму, паслядоўнаму разгортванню думкі і ўзмацненню яго эмацыянальнага гучання. Сэнсава-выдзяляльнае значэнне анафары павышае інфармацыйнасць маўлення, насычанасць зместу і глыбіню раскрыцця ідэі, канцэптуальную значнасць слова. Стылістычная функцыя анафары абумоўлівае ўзбагачэнне маўлення дадатковымі эмацыянальна-ацэначнымі значэннямі.

Ампліфікацыя (лац. *amplificatio* ‘пашырэнне, наапаенне’) — выкарыстанне блізказначных або аднатыпных па будове моўных адзінак ці канструкцый з мэтай узмацнення экспрэсіўнасці: Цвёрда перакананы ў адным, пакуль будуць чытачы, якія даражаць

адкрытым словам паэзіі, вершы Івана Драча будуць гучаць, бо яны задушэўныя і мудрыя, вечныя і надзённыя, яны сапраўдныя [Р. Барадулін].

Ампліфікацыя дазваляе ўсебакова адлюстраваць прадмет размовы, стварыць цэласнае ўяўленне аб з'явах рэчаіснасці, выклікаць пэўнае эмацыянальнае стаўленне да іх: *Толькі няўрымслівая натура Карнава не сунімалася: ён не даваў спакою ні сабе, ні сваім сябрам, ні знаёмым і незнаёмым магчымым будучым аўтарам. Уладзімір Барысавіч задумаў кнігу-песню пра Мінск. Пачаў заказваць нарысы, эсэ, вершы, успаміны пра мінулае нашай сталіцы* [С. Грахоўскі].

Ампліфікацыя даволі часта будуюцца на выкарыстанні аднародных членаў сказа — выказнікаў, акцэнтуючы ўвагу на дзеянні: *Гучалі вершы, песні. Успаміналі, шкадавалі, сумавалі* [Р. Барадулін]; *Яшчэ нядаўна вось тут шапацела, шаргацела, жаўцела, свяцілася, святкуючы свой час, лагодная бабіна лета* [Я. Сіпакоў]; *А, наогул, паэзія не любіць доўгіх размоў пра яе, бо яна дзяўчына, дама, і, значыць, трэба яе слухаць, бачыць, разумець* [Р. Барадулін];

– дзейнікаў, падкрэсліваючы суб'ект дзеяння: *Не ўсё напісанае Казімірам Сваяком раўназначна і вытрамала выпрабаванне часам, але ў лепшых яго творах астаўся бунтарскі дух, светлыя думкі і мары, вера ў свой народ, яго шчаслівую будучыню, любоў да роднага краю і простага працоўнага чалавека. Гэтыя творы заслугоўваюць таго, каб іх ведалі, а само імя Казіміра Сваяка — любові і шчырай пашаны* [Б. Сачанка]; *Была ў Янку Раманоўскім купалаўская шчодрасць, шчырасць, шырыня натуры* [Р. Барадулін];

– азначэнняў, выдзяляючы істотныя якасці і ўласцівасці прадметаў: *На аддзяленні журналістыкі Сымон Блатун з першых дзён звярнуў на сябе ўвагу як самы здольны, баявіты, апантаны саўдзельнік падзей сучаснасці* [Р. Барадулін]; *Гэта любоў рабіла радкі старэйшыны нашай паэзіі ўзнёслымі і прачулымі, шчырымі і пераканальнымі* [Р. Барадулін];

– прамых дапаўненняў, адзначаючы аб'ект дзеяння: *Беларускі лес мае сваё аблічча, свой голас, сваю манеру шумець і думаць* [Р. Барадулін]; *Успамінаю гады, дні, асобныя эпізоды, а перад вачыма так выразна ўстае да драбніц так знаёмае аблічча, заўсёды ясныя вочы, шырокая і шчодрая душа* [С. Грахоўскі];

– ускосных дапаўненняў: *Ушаччына была для Петруся Ўцінавіча як павелічальнае шкло, праз якое бачыцца ўся Радзіма, з яе клопатамі і поспехамі, з яе радасцю і смуткам ёміста, велічна, чыста* [Р. Барадулін];

– акалічнасцей спосабу дзеяння: *Наогул да роднай мовы народны паэт ставіўся надзвычай чуйна, ашчадна, любоўна* [Р. Барадулін].

Адзінкі ампліфікацыйнага раду найчасцей адносяцца да назоўнікаў: *Паэт не выстаўляецца перад чытачом ўсёзнайным докай, прыручаным маралізатарам, навучальнікам, заканадаўцам поглядаў і мод* [Р. Барадулін];

– прыметнікаў: *Але ўпартая працавітасць ягоная недзе была блізкай да гранітнай цвёрдасці. А душа была лірычнай, балючай, успрымальнай* [Р. Барадулін]; *Сіні дом, сіні туман, сінеча бяхсмарнага неба маладосці, смуга часу, адлегласці. Яны застаюцца чыстымі, прывабнымі, незабытнымі* [Р. Барадулін];

– дзеясловаў: *Людзі прыходзяць у гэты свет, каб думаць, любіць, ствараць* [С. Законнікаў].

У ампліфікацыі могуць выкарыстоўвацца выяўленча-выразныя моўныя сродкі, якія ўзмацняюць яе экспрэсіўны патэнцыял — эпітэты: *Нервовы, вуглаваты, адкрыта-даверлівы і бязлітасна-справядлівы. Паэт заўсёды выступае супроць параднай балбатні, супроць славаслоўя, ліслівасці і няшчырасці* [Р. Барадулін];

– метафары: *“Прамаліла — маліна”*. *У самім гукапісе спёка і спеласць, спагарда і смага, змаўканне і замілаванасць* [Р. Барадулін];

– антытэза: *Ён з вялікім, я сказаў бы, безабаронным даверам ідзе да чытача, ідзе такім, як ёсць, ідзе са сваімі сумненнямі і перакананасцю, з радасцямі і пакутамі* [Р. Барадулін];

– парцэляцыя: *Камандзіроўкі на буйнейшыя новабудоўлі рэспублікі. Цікавыя людзі, гутаркі, сустрэчы. Рэпартажы, замалёўкі, вершы...* [Р. Барадулін];

– перыфраза: *Гэта само накаленне паэта, якое прашло азбуку жаху, гневу, нянавісці, любові* [Р. Барадулін];

– інверсія: *Зачараваў мяне Пімен Панчанка смеласцю, сакавітасцю, незвычайнасцю звычайнага* [Р. Барадулін].

Даволі часта ампліфікацыю ўтвараюць кантэкстуальныя сінонімы. Размешчаныя ў пэўнай паслядоўнасці, сінанімічныя лексічныя адзінкі ўтвараюць своеасаблівы сінанімічны рад, які дазваляе ўдакладніць і дэталізаваць сэнсавыя адценні аднаго паняцця: *З першых выступленняў у друку ў ім адметна праявіўся прыроджаны майстра верша, тонкі, выразны, акрэслены* [Р. Барадулін]; *А вось Галі, невялічкая вёсачка, якая стаіць пры бальшаку з Вулы на Сокарава... запамнілася добра. Тут жыццё, неабдымны, вялікі свет абрынулі на мяне безліч пахаў, гукаў, фарбаў, падарылі мноства прыгод* [С. Законнікаў].

Ампліфікацыя як фігура паўтору садзейнічае стварэнню напружанасці выкладу, хуткасці, імклінасці выражэння думкі, паглыбленню зместу, павелічэнню эмацыянальнай афарбоўкі і узмацненню выразнасці выказвання. Яна дазваляе перадаць дынамізм апавядання, спосаб ажыццяўлення дзеяння, інтэнсіўнасць яго працякання, хуткую змену падзей, узмацніць розныя якасці, уласцівасці прадметаў, паказаць разнастайнасць прадметаў акаляючай рэчаіснасці, адлюстраванне багаты спектр эмацыянальна-псіхічнага стану чалавека.

Градацыя (лац. *gradatio* ‘узрастанне, узмацненне, паступовае павышэнне’) — фігура маўлення, заснаваная на такім размяшчэнні сегментаў выказвання, калі ў кожнай наступнай частцы ўзмацняецца (радзей паслабляецца) сэнс папярэдняй, што ў цэлым павышае экспрэсіўнасць выражэння: *Ад калыскі да апошняга шляху жыве ў кожным з нас свой Пушкін вобразам, радком, думкай, палкасцю, перакананасцю* [Р. Барадулін].

У навуковай літаратуры выдзяляюцца дзве асноўныя разнавіднасці градацыі: клімакс і антыклімакс Клімакс — паслядоўнае пашырэнне значэння паняццяў, якія размяшчаюцца адно за адным, альбо саміх па сабе, альбо ў складзе адпаведных сінтаксічных структур. Пры гэтым адбываецца рух ад канкрэтнага да агульнага, вытрымліваецца адзіная лінія нарастання [4, с. 203]: *Новыя радкі, вершы, задумы прыязджалі з намі з такіх незабыўных, афіцыйна кажучы, мерапрыемстваў* [Р. Барадулін].

Антыклімакс — паслядоўнае звужэнне семантыкі лексічнай адзінкі шляхам пераўтварэння агульнага паняцця ў канкрэтнае [4, с. 204]: *Тады толькі... вершы ў іх графічным малюнку становяцца паэзіяй, калі паэт піша пра тое,.. што ён не можа маўчаць сёння ж, цяпер, у дадзены міг...* [Р. Барадулін].

У выказванні найчасцей змяшчаецца адзін градацыйны рад, звязаны з дыферэнцыяцыяй агульнага паняцця: *Кожны падымаў і падымае свой участак, свой загон, сваё поле непаўторна і зацікаўлена* [Р. Барадулін]. Асаблівай выразнасцю і сэнсавай напоўненасцю вызначаюцца сінтаксічныя канструкцыі, у якіх выкарыстоўваюцца некалькі градацыйных радоў: *Адсюль і такая неспатольная прага да жыцця, да пазнання яго самых глыбінных пластоў, такая нястомнасць вандравання, такая нясустрымная радасць ад сустрэч з новымі краінамі, гарадамі, з новымі людзьмі — тваімі прыхільнікамі, чытачамі* [Р. Барадулін].

Градацыя садзейнічае максімальна поўнаму напаўненню зместам выказвання, адлюстраванню шматстайнасці і шматграннасці апісваемых з’яў: *Іван Паўлавіч Мележ. Тры словы гэтыя ўвабралі ў сябе цэлы*

сусвет думак, вобразаў, людскіх лёсаў і характараў [Р. Барадулін]; адценняў выконваемых дзеянняў: *У наш час, у век, празваны векам касмічных хуткасцей, зачаста пачынаем цмокаць і прыцмокваць, калі ў рэдакцыю прышле вершы невядомы аўтар* [Р. Барадулін].

Градацыя дазваляе перадаць паступовае нарастанне інтэнсіўнасці дзеяння або працэсу: *Ды і не прывык ён на Першамай дома сядзець, калі, здаецца сама душа рвецца разам з людзьмі быць — хадзіць, спяваць, радавацца, смяцца* [Б.Сачанка], або паказаць сістэму ўзаемазвязаных з'яў: *Сям'я, адчуванне яе, — прадзеды, дзяды, бацькі, мы самі, нашы дзеці, унукі, праўнукі* [Р. Барадулін].

Градацыя можа перадаваць таксама ўзмацненне эмацыянальна-ацэначнай канатацыі прадмета размовы: *І тут пачалася дуброва, дуброўка, дубровачка* [Ул. Караткевіч].

Градацыя, такім чынам, з'яўляецца дзейным сродкам выяўленчай выразнасці, валодае яскравай вобразнасцю, дазваляе перадаць разнастайнасць з'яў аб'ектыўнай рэчаіснасці, паказаць яе дзеянні і працэсы ў развіцці.

Анадыпложіс (грэч. anadiploon 'падвоены') — фігура маўлення, у якой канец аднаго сказа паўтараецца ў пачатку другога, суседняга сказа: *Даволі доўгі быў час маўчання. Маўчання адноснага, бо паэт усё ж гаварыў з жыццём* [Р. Барадулін].

Анадыпложіс адносіцца да кантактных, лакалізаваных паўтораў. Паўтор сегментаў на мяжы сумежных сказаў уплывае на ўзаемапра-нікненне іх сэнсу і ўзмацненне выразнасці: *Маці адна, як і Радзіма. Радзіма таксама жаночага роду* [Р. Барадулін].

Найчасцей у анадыпложісе выкарыстоўваюцца іменныя часціны мовы, якія фіксуюць увагу на суб'екце дзеяння: *Культура, духоўнасць — гэта тая вельмі тонкая матэрыя, якая непарыўна і моцна яднае нас. Нас — гэта значыць усіх жыхароў Беларусі* [Р. Барадулін]; або ўскосным аб'екце, які набывае адметнае семантычнае нападзенне: *Гэта перш за ўсё выхаванне. Выхаванне душы, выхаванне розуму, фарміраванне ладу мыслі* [Н. Гілевіч] і пры паўторы можа пераўтвараецца ў суб'ект: *Шчасліва пасеяныя зерні роднай мовы на ўдзячнай глебе ўражлівай юнай душы далі добры ўраджай. І ўраджай гэты даў хлеб надзённы ўсім, каму дорага Беларусь, яе культура, яе паэзія* [Р. Барадулін].

Дзеяслоўная лексіка ў анадыпложісе падкрэслівае дзеянне і лагічна выдзяляе яго ў структуры сказаў: *Гэта, аднак, не адбылося. Адбылося штосьці іншае — прыкрае, непрыгожае, ганебнае* [Н. Гілевіч].

У складзе анадыпложісу выкарыстоўваюцца як асобныя лексічныя адзінкі, так і спалучэнні слоў.

Анадыпложіс, такім чынам, садзейнічае ўзаемапранікненню семантыкі сумежных сінтаксічных адзінак, з’яўляецца выразным тэкстаўтваральным сродкам, стварае эфект “запаволенай здымкі”, якая падкрэслівае працягласць дзеяння, бесперапыннасць руху, выдзяляе суб’ект або аб’ект дзеяння.

Дыяфара (грэч. *diaphora* ‘адрозненне, разнавіднасць, падхват’) — фігура маўлення, якая ствараецца ў выніку паўтору ў змененым, як правіла, узмоцненым значэнні выказаных вышэй слоў: *Мама! Маці! Матуля! Мамачка!* Слова гэтае амаль на ўсіх мовах свету гучыць падобна.. [Р. Барадулін]. Я. У. Ключоў называе дыяфару паўторам-рэтраспекцыяй, паколькі гэты паўтор вяртае чытача назад, да таго, што толькі што прагучала, і паўтарае яго ў змененым, часцей за ўсё ўзмоцненым, значэнні [4, с. 244].

Дыяфара знешне напамінае анадыпложіс, але паміж імі істотнае адрозненне: анадыпложіс мае лакальную замацаванасць — гэта паўтор слоў на сумежжы некалькіх сказаў, дыяфара не мае пэўнай пазіцыі ў сказе. Яна звычайна выкарыстоўваецца ў пачатку сказа: *Падбіралі, падбіраюць і падбіраць будуць эпітэты да Яўгеніі Янішчыц* [Р. Барадулін]; або ў яго сярэдзіне: *Ён для мяне жывы — Сямён, Сымон, Арсеній Паўлавіч, як мы з паважаным жартам называлі яго студэнтамі* [Р. Барадулін].

У дыяфары часцей выкарыстоўваюцца дзеясловы: *Паэзія яго была, ёсць і будзе надзённым хлебам духу* [Р. Барадулін]; *І пісаў пра яго, і буду пісаць, пакуль мне бачыцца толькі ягоная ўсмешка* [Я. Брыль], хаця сустракаюцца і іменныя часціны мовы: *Мова тады родная, калі яна пачута ад маці, калі кожнае слова сагрэта сэрцам матчынам, калі кожны гук матчынай мовы з-пад матулінага сэрца* [Н. Гілевіч].

Падваенне — фігура маўлення, заснаваная на паўтарэнні адных і тых жа слоў або словазлучэнняў для іх лагічнага выдзялення: *23 верасня ў Палац прафсаюзаў ішлі і ішлі людзі: цывільныя, вайсковыя, у чорных кіцелях чыгуначнікаў, піянеры, студэнты, сувораўцы, вучоныя* [С. Грахоўскі].

Выкарыстанне падваення садзейнічае стварэнню эфекту працягласці дзеяння: *Зноў і зноў вяртала памяць маленства, уражлівая, крыўдлівая, недаравальная, “у той дом, дзе гарачыя пахнуць аладкі”* [Р. Барадулін]; яго інтэнсіўнасці: *Доўга не спалі і гаварылі, гаварылі пра жыццё, пра літаратуру* [П. Панчанка]; шматразовасці падзей: *У нас, у Беларусі, штогод адкрываюцца ўсё новыя і новыя радовішчы карысных выкапняў, а шырокі чытач, адпаведна, адкрывае для сябе новых самабытных паэтаў* [Р. Барадулін].

Падваенне можа займаць розную пазіцыю ў сказе:

– у пачатку сказа: *І зноў, і зноў будзе пытаць сябе пясняр новай долі народа* [Р. Барадулін];

– сярэдзіне: *Паэт і сёння ў дарозе, дарозе новых адкрыццяў* [Р. Барадулін]

– або ў канцы сказа: *Добрым ладам яму б яшчэ жыць ды жыць* [Р. Барадулін].

Паўтараюцца розныя часціны мовы. Падваенне назоўнікаў садзейнічае лагічнаму выдзяленню суб'екта або аб'екта дзеяння: *Даланю чашы козытна ліжа ахварны агонь, агонь ачышчэння, прычашчэння да вогненнай сутнасці свету* [Р. Барадулін];

– падваенне прыметнікаў вызначае характарыстыку прадмета: *Старая-старая песня! Колькі давалося за жыццё як наслухацца!* [Н. Гілевіч];

– падваенне дзеяслова ўзмацняе названае дзеянне, падкрэсліваючы яго працягласць: *У полі бяскрайнім морам бушуе жыта. Коцяцца пад лёгкім павевам ветрыка зялёныя хвалі, коцяцца і коцяцца, і няма ім ні канца, ні краю.* [Р. Ігнаценка];

– падванне прыслоўя акцэнтуюе ўвагу на ступені праяўлення дзеяння: *І высокая, высокая — першы ў промнях усходу — Тарас* [Р. Барадулін].

Паліптон (грэч. polis ‘шмат’ + ptosis ‘выпадак’) — фігура маўлення, заснаваная на паўторы аднаго і таго ж слова ў розных формах: *У вёсцы пілі толькі крынічную ваду, хлеб учыняўся таксама на крынічнай вадзе* [Р. Барадулін].

У залежнасці ад прыналежнасці кампанентаў паўтору да розных часцін мовы выдзяляюцца такія разнавіднасці паліптону, як назоўнікавы, дзеяслоўны, прыметнікавы і прыслоўны. Найбольш пашыраны назоўнікавы і дзеяслоўны паліптон. У складзе назоўнікавага паліптону ўжываюцца звычайна розныя склонавыя формы аднаго і таго ж слова, што стварае своеасаблівую граматычную парадыгму, якая садзейнічае максімальна поўнай рэалізацыі семантычнага аб'ёму лексемы, надае ёй дадатковыя сэнсавыя адценні і прыцягвае ўвагу слухача або чытача: *Як у аратага плуг, у жніі серп, так у пісьменніка слова. У слове пластыка, у слове музыка, у слове фарбы, у слове тое, чаго нідзе і ні ў чым няма — сэнс, адухоўленасць, страснасць. І няпраўду гавораць тыя, хто спрабуе пераканаць, быццам у яго ёсць думкі, але не хапае слоў, каб іх выказаць. Думак без слоў не бывае. Куды часцей сустракаецца адваротнае. Ёсць словы, а думак няма* [Б.Сачанка].

Дзеяслоўны паліптон садзейнічае больш поўнаму і глыбокаму адлюстраванню пэўных дзеянняў або працэсаў, надае выказванню дынамізм, перадае паслядоўнасць развіцця падзей. Формы дзеяслова ў складзе гэтага паліптону адрозніваюцца найчасцей паказчыкамі

трывання, часу або асобы: *Шумеў лес, шумела возера* [В. Вольскі]; *Пісаў шмат, пісаў па-майстэрску стала, як пішуць развітваючыся, калі мала часу, а сказаць трэба багата* [Р. Барадулін].

Прыметнікавы паліптатон падкрэслівае азначальныя якасці прадмета размовы: *Вялікага мастака стварае, думаецца, вялікая праца. Выдатнага мастака, трэба думаць, праца выдатная* [І. Мележ].

Прыслоўны паліптатон выдзяляе акалічнасць дзеяння: *Лёгка дыхаць пасля дажджу, лёгка ісці* [І. Пташнікаў].

Даволі рэдка выкарыстоўваецца займеннікавы паліптатон, які выконвае выдзяляльную функцыю і ўзмацняе ўказальнае значэнне: *Гэты край, гэта мая Поўнач — узгоркавая, азёрная, ільняная Віцебшчына, а ў ёй яшчэ больш блізкая, яшчэ больш свая — Аршаншчына* [Я. Сіпакоў]; *Купала застанецца першай нашай любоўю, нашымі вачыма, нашым сумленнем, нашым вечна жывым сэрцам* [Ул. Караткевіч].

У межах адной сінтаксічнай канструкцыі можа ўжывацца паліптатон некалькіх намінацыйных адзінак, што ўзмацняе выразнасць выказвання: *Кожны пісьменнік — сын свайго народа, і значэнне яго ў рэшце рэшт вызначаецца тым, як ён паказвае свой народ свету, што ён кажа свету ад імя свайго народа* [Мележ].

У некаторых выпадках паліптатон прыводзіць да стварэння каламбура: *Данамагчы захаваць культуру можа толькі культура* [Н. Гілевіч].

Пэўная граматычная мадыфікацыя лексемы ў складзе паліптатону стварае дадатковы стылістычны эфект, павышае экспрэсіўнасць выказвання і ўзмацняе семантычны патэнцыял слова.

Полісіндэтон (грэч. poly ‘шмат’ + syndeton ‘сувязь’), шматзлучнікаваць — фігура маўлення, звязаная з ужываннем аднаго і таго ж злучніка перад кожным аднародным членам сказа: *І ад сонца здавалася шырокім усё: і глыбокае неба, і спустошаная на зіму ўраджаем зямля, і нават дробны камень пасярод палявой травы і зрэзанай саломы* [К. Чорны].

Полісіндэтон выдзяляе кожны аднародны член, падкрэсліваючы яго ролю, і ў той жа час стварае адзінства пералічэння, тым самым узмацняючы выразнасць выказвання: *Невядома чаму, але ў гэтым баку і вёску, і сядзібы, і далёкае поле, і лес людзі звалі аднолькава* [І. Пташнікаў].

Полісіндэтон адыгрывае важную архітэктанічную ролю ў тэксце, яго функцыянальнае значэнне залежыць ад граматычнай прыналежнасці злучаемых членаў сказа. Так, калі злучнікі звязваюць паміж сабой аднародныя выказнікі, яны перадаюць працягласць дзеяння, або яго замаруджанасць, запаволенасць, а таксама сілу, інтэнсіўнасць, разнастайнасць: *Хмары доўга хадзілі навокал, збіраліся і разыходзіліся*

і зноў збіраліся і набрынялі дажджавым пылам [Т. Хадкевіч]; І калі ўзнікне ветрык, ён чапляецца за збажынку і гуляе ў ёй, і песціцца, а поле здалёк нагадае ў такі час мора [Т. Хадкевіч].

Калі злучнікі аб'ядноўваюць аднародныя іменныя часціны мовы, гэта дазваляе перадаць разнастайнасць з'яў рэчаіснасці, стварае адзінства іх пералічэння, што садзейнічае структурнай цэласнасці выказвання.

Аднародныя члены сказа, выражаныя назоўнікамі, у спалучэнні з полісіндэтонам, ствараюць выразны калейдаскапічны малюнак рэчаіснасці: *Вераб'і ўсыпалі стрэхі: і на хаце, і на хляве, і на ферме на кароўніках ад іх было аж шэра [І. Пташнікаў];.. На гэты час усё: і машыны, і спрэчкі, і нарады, і штодзённая мітусня — асталіся недзе далёка-далёка [Я. Сіпакоў].*

Ад'ектыўная форма аднародных членаў сказа, аб'яднаных адным і тым жа злучнікам, спрыяе перадачы змен характарыстыкі або стану аб'екта: *Часта змяняе свой колер і возера. То яно блакітнае, то цёмна-сіняе, то зялёнае, то шэрае, сярдзітае і непрыгляднае [В. Вольскі]; Вершы Дануты Бічэль-Загнетавай... і песенна пясчотныя, і казачна мудрыя, і ў той жа час яны — арыгінальныя [Я. Брыль].*

Адвербіяльнае афармленне аднародных членаў сказа, злучаных адным і тым жа злучнікам, вылучае на першы план акалічнасны дэтэрмінант у выказванні: *То цёпла, то холадна. То свеціць сонца, то пахмурна. То ціха, то рэзкі вецер [В. Вольскі]; Воблакі ўпрыгожваюць неба, апранаюць яго. То бывае, усё яго паб'е на груды. То воблачная града шлейфам-шалікам працягнеца ад небасхілу да небасхілу. То коўдрай зацягне ў адным баку. То серабрыстымі фіранкамі перыстыя хмаркі доўга вісяць на вялікай вышыні [І. Грамовіч].*

У складзе полісіндэтона выкарыстоўваюцца розныя злучнікі: найчасцей злучальныя: *Фальклор — паняцце незвычайна змястоўнае, шматграннае, гэта не толькі паэзія ў прамым сэнсе слова. Гэта і народная філасофія, і мараль, і абрад, і звычай, і павер'е, і старажытны міф [Н. Гілевіч];* размеркавальныя: *То цёпла, то холадна. То свеціць сонца, то пахмурна. То ціха, то рэзкі вецер [В. Вольскі];* параўнальныя: *А вайна ў вершах, у паэмах паэтаў ваеннага пакалення як агонь, як боль, як радыяцыя ў крыві [Р. Барадулін];* адмоўная часціца ні: *Нерухома стаяў густы, амярцвелы лес... Ні звер, ні чалавек, ні птушка не парушалі яго ранішняга зімняга спакою [Я. Колас].*

У тэксце можа быць таксама чаргаванне злучнікавага і бяззлучнікавага аб'яднання аднародных членаў сказа, што прыводзіць да інтанацыйнага кантрасту і з'яўляецца дадатковым сродкам моўнай экспрэсіі.

Полісіндэтан можа быць поўным, калі злучнікі паўтараюцца перад кожным аднародным членам сказа: *Гэта і народная філасофія,*

і мараль, і абрад, і звычай, і павер'е, і старажытны міф [Н. Гілевіч] і частковым: Бо і пах агню, раскладзенага на ўзлеску ці ў полі, і пах свежага хлеба, які наганяе голад на нават сытага чалавека, і пах антонавак, якія доўга цяжка згінаюць долу галіны, — усё гэта ад зямлі [Я. Сіпакоў].

Полісіндэтон можа спалучацца с парцэляцыяй, калі аднародныя члены сказа разглядаюцца як самастойныя і адасабляюцца ад цэлага знакамi прыпынку: *Але ў мяне, малага, з воблакамі была свая размова. Я вучыўся разумець іх, як само жыццё. І што толькі не нагадвалі яны мне! .. І чалавека. І жывёлу, І страшыдла. І нават папярова-белую з пялёсткамі ружу [І. Грамовіч];*

Шматпрыназоўнікавасць — фігура маўлення, заснаваная на паўтарэнні аднолькавых прыназоўнікаў: *У лесе ўлетку бывае шмат ягад, грыбоў. У святочныя дні там блытаюцца песні птушак з песнямі шустрых дзяўчат, з віскам і смехам, з гулкім гойканнем моладзі [М. Зарэцкі].*

Выдзяляючы аднародныя члены сказа, шматпрыназоўнікавасць надае кантэксту ўзмоцненую эмацыянальнасць і садзейнічае экспрэсівізацыі выказвання: *Люблю Прыбалтыку... Люблю за высокую яе культуру, за арганічную патрэбу яе ў паэзіі, музыцы, мастацтве, за яе зайдросную павагу да сваёй гісторыі, да сваёй мовы, за вечную маладосць нашай добрай суседкі [Р. Барадулін].*

У складзе гэтай фігуры могуць выкарыстоўвацца розныя прыназоўнікі:

– ад: *Ад гэтага броду, ад пушчы хмары гналі нас у другую вёску [Я. Брыль];*

– пад: *Зямля буяла пад шчодрым сонцам, пад лагодным небам [І. Мележ];*

– над: *Часамі мацней правядзе яна [восень — А. С.] рукой па самотнай чараціне над вадой, над пенчуком скошанага аеру [К. Чорны];*

– за: *Дзякуй крыштальнаму сумленнем майстру Сяргею Дзяргаю за падтрымку, за прыязнасць, за таварыскасць [Р. Барадулін];*

– да: *Такі скарб, каторы ніхто і ніколі адабраць ад нас не здолее, гэта любоў да бацькаўшчыны, да свайго народу, да роднай мовы... [Цётка];*

– на: *На кожны зрух сэрца, на кожнае пачуццё, на кожную пару года і дня, на кожны вобраз роднай прыроды ў яго [М. Лынькова — А. С.] столькі слоў — самацветаў, што часамі здаецца, перад самім мастаком паўстае нялёгкая задача: якія словы лепш узяць, якія фарбы пакласці на палатно [М.Танк];*

– з: *Іскрыстае, з гумарынкай, з хітрынкай слова было па натуры Генадзю [Р. Барадулін].*

Шматпрыназоўнікавасць можа суправаджацца дэрывацыйным паўторам, што надае асаблівую выразнасць і дасціпнасць выказванню: *А калі раптам па-восеньску жоўта і ўрачыста засвецяцца гаі і дубровы, то пад кожнаю бярозкаю абавязкова прарэжацца падбярэзавік, пад кожнаю асінаю — падасінавік* [Я. Сіпакоў].

Паўтор прыназоўнікаў, як і злучнікаў, дазваляе аўтару выдзеліць асобныя словы, падкрэсліць іх значэнне, засяродзіць на іх увагу чытача. Шматпрыназоўнікавасць, як і іншыя віды паўтору, садзейнічае таксама рытмізацыі маўлення, яго сістэмна-структурнай арганізацыі.

Эпаналепсіс (грэч. epanalepsis ‘паўтор’) — разнавіднасць *гемінацыі* — паўтор аднатыпных моўных адзінак — слоў, словазлучэнняў з мэтай узмацнення іх семантыкі: *Усе маўчалі, толькі слёзы на вачах многіх выдавалі крык пратэсту, крык праклёну, крык спагады сыннюму сэрцу* [Р. Барадулін].

Эпаналепсіс садзейнічае выдзяленню пэўных фрагментаў сінтаксічнай канструкцыі, якія вылучаюцца як носьбіты дадатковага значэння, і выконвае экспрэсіўную функцыю: *Іван Мележ вучыў шанаваць роднае слова, вучыў казаць праўду, вучыў быць шчырым са сваім сумленнем* [Р. Барадулін].

У складзе эпаналепсісу выкарыстоўваецца паўтор слоў розных лексіка-граматычных класаў, што ўносіць дадатковыя семантыкастылістычныя адценні ў выказванне. Так, паўтор субстантыўных форм акцэнтуюе ўвагу на суб’екце або аб’екце дзеяння: *Зялёны цягнік маленства спыніўся далёка ад радзімы. Але слова паэта засталася ў роднай Беларусі, слова мужае і пяшчотнае. Слова шчырае і пранікнёнае* [Р. Барадулін]; дзеяслоўны паўтор узмацняе інтэнсіўнасць называемага дзеяння: *Я памятаю цябе* [Мінск — А. С.] *ў бэзавым цвеце і ў пару лістапада, памятаю вузкія вулачкі, заваленыя высокімі сумётамі, памятаю бульканне веснавых ручаінак на пячаных вуліцах* [С. Грахоўскі]; ад’ектыўны эпаналепсіс падкрэслівае ўстойлівасць атрыбутыўнай характарыстыкі прадмета: *Кароткімі былі нашы сустрэчы, кароткімі былі размовы* [Р. Барадулін]; адвэрбіяльны паўтор узмацняе ступень праяўлення пэўнага дзеяння або колькасную характарыстыку з’яў: *За плячамі яго* [М. Лынькова — А. С.] *было столькі бяссонных начэй і галодных дзён, столькі пройдзеных палявых сцежак і ваенных дарог, столькі перажытага, што, напэўна, хапіла б не на адно жыццё чалавека* [М. Танк].

Эпаналепсіс можа быць парным, калі ў паўторы ўдзельнічаюць некалькі слоў: *Хлеб надзённы і хлеб духоўны былі і будуць галоўнымі для паэзіі, у паэзіі* [Р. Барадулін].

Аналізуемая сінтаксічная фігура можа ўзмацняцца выкарыстаннем іншых выяўленча-выразных сродкаў: сінонімаў: *Вершы... становяцца*

паэзіяй, калі паэт піша пра тое, што ён не можа не пісаць, пра тое, што ён не можа маўчаць сёння ж, цяпер, у дадзены міг, або пра тое, што не дае яму спакою [Р. Барадулін]; метафар:.. Ён не можа не пісаць, пра тое,.. што маланкамі памяці выхаплена з даўніны ўражанняў [Р. Барадулін]; эпітэтаў: *Слова!.. Слова жывіла дух. Будзіла сілы. Слова вуснае — у паданнях і легендах, у казках і прыказках, у непаўторных і несмяротных народных песнях* [Н. Гілевіч].

Эпаналепсіс у спалучэнні з інверсіяй інтанацыйна выдзяляе і падкрэслівае сэнс паўторанага слова: *Хвалюе яго і дзень сённяшні, і дзень вечны, дзень заўтрашні* [Р. Барадулін].

Эпанодас (грэч. epinos ‘адыход, адступленне’) — фігура маўлення, якая ствараецца паўторам слоў у сказе ў адваротным парадку. Такі незвычайны паўтор дазваляе з асаблівай сілай падкрэсліць значэнне паўтораных слоў, выдзеліць іх з кантэксту, акцэнтаваць на іх увагу: *Паэт разумеў свой народ — народ разумеў і разумее паэта. І не толькі разумее, але і любіць, свята шануе яго імя і яго слова ў памяці сэрца* [Н. Гілевіч].

Эпанодас называюць “люстраным” паўторам, ён вызначаецца ў ліку іншых прыёмаў сваёй арыгінальнасцю і вялікім экспрэсіўным патэнцыялам.

У эпанодасе звычайна ўдзельнічаюць два кампаненты. Калі ў адваротным парадку паўтараюцца дзеясловы, то ўвага канцэнтруецца на называемым дзеянні: *Дагэтуль адны многа ведалі, але мала любілі, другія многа любілі, але мала ведалі, і толькі той, хто будзе многа любіць і многа ведаць, зможа зрабіць нямала* [Я. Брыль].

Пры адваротным паўторы назоўнікаў лагічны націск папераменна выдзяляе суб’ект і аб’ект дзеяння: *Зямля вырастае з паэзіі, а паэзія з зямлі* [А. Барскі].

У некаторых выпадках у структуру эпанодаса ўключаюцца тры кампаненты, якія паўтараюцца ў адваротным парадку, што ўскладняе і развівае гэту фігуру: *Вечнасць жыцця робіць трывалай думку. Думка спрабуе дапамагчы жыццю затрымацца ў вечнасці* [Р. Барадулін].

Эпанодас можа суправаджацца лексічным паўторам, што таксама ўзмацняе сэнс яго паўтораных кампанентаў: *Праца, і толькі праца, гаіла памяць, а памяць у сваю чаргу працу жывіла* [Р. Барадулін].

Эпіфара (грэч. epiphora ‘дадатак’), адзінаканчатак — паўтор слова ці групы слоў у канцы сумежных сказаў або частак складанага сказа. Як і анафара, эпіфара з’яўляецца лакалізаваным паўторам.

Эпіфара можа быць лексічнай, калі ў канцы сказа паўтараецца адно і тое ж слова і строфнай (у паэзіі), пры паўтарэнні ў канцы вершаванага радка адной і той жа страфы. Яна садзейнічае актуалізацыі

семантыкі паўтараемых элементаў выказвання, з'яўляецца адметным сродкам структурнай упарадкаванасці тэксту.

Лексічная эпіфара даволі часта выдзяляе акалічнасны дэтэрмінант, падкрэсліваючы месца дзеяння: *Казак, што едзе ў далёкі край, на чужыну, у журлівай песні, — і ён з Украіны. Той казачна-шырокі гогалеўскі Дняпро, што рэдкая птушка даляціць да сярэдзіны яго — ён з Украіны. Неўміручае, суровае і п'явучае слова гнеўнага Тараса Рыгоравіча — яно з Украіны* [Р. Барадулін]; *Наша беларуская цаліна — балота, экзатычнае для ўсіх пакаленняў паэтаў Палессе. Праўда, асушка балотаў вядзецца такімі тэмпамі і з такім размахам, што падчас думаеш, а ці не давядзецца нам наноў завадняць, забалочваць Палессе* [Р. Барадулін];

– адзначае спосаб дзеяння: *Жыць па-чалавечы, і ўсё рабіць па-чалавечы, і гаспадарыць на зямлі — па-чалавечы!* [Н. Гілевіч]

– аб'ект дзеяння: *Але маці праспявала яму песню аб Аварыі,.. і ў ім прагнулася душа горца, ён успомніў Радзіму. Песня маці вярнула яму Радзіму* [Р. Барадулін].

Сімплака (грэч. *symploke* ‘спляценне’) — фігура маўлення, у якой спалучаюцца анафара і эпіфара — адначасовы паўтор слоў у пачатку і ў канцы сумежных сказаў. Сімплака называецца таксама *эпанафара, эпанастрафа, анаэпіфара, кайноцес*. У антычных рыторыках гэту фігуру называлі ахопам.

Сімплака ўзмацняе рытміка-сінтаксічную арганізацыю тэксту, садзейнічае яго максімальнай упарадкаванасці:

Тая вера, што калісьці вяла яго [Ф. Скарыну — А. С.] *пакутніцкім шляхам да высакароднай мэты і асвятляла яму гэту дарогу, — з намі!*

Тая любоў да роднага краю, што натхняла яго, і акрыляла, і падымала над крыўдамі і нягодамі, — з намі!

Тая прага тварыць дабро “людзям паспалітым”, якая жывіла яго сілы, прыдавала яму мужнасці, стойкасці і цярпення, — з намі! [Н. Гілевіч].

Пытанні і заданні

1. Што называецца фігурай?
2. Назавіце асноўныя групы фігур. Чым адрозніваюцца канструктыўныя фігуры ад дэструктыўных?
3. Што такое макрафігуры?
4. Якія фігуры адносяцца да недыскрэтных?
5. На чым заснаваны фігуры дабаўлення? Назавіце іх.

6. У чым адметнасць ампліфікацыі?

7. Чаму анадыплогіс называюць лакалізаваным паўторам?

8. Якую структурна-семантычную і экспрэсіўную функцыю выконвае анафара? Як яна суадносіцца з паралелізмам сказаў?

9. Як ствараецца градацыя?

10. Як суадносяцца паміж сабою фігуры гемінацыя, падваенне і паліптатон?

11. Як суадносяцца анафара, эпіфара і дыяфара?

12. Як утвараецца эпанодас?

13. Што агульнага ў полісідэtone і шматпрыназоўніканасці?

14. Назавіце віды эпіфары.

15. Знайдзіце ў наступных тэкстах лакалізаваныя фігуры паўтору, вызначце іх тып і выяўленча-выразную ролю: *І гэтыя яго трагічныя апошнія часіны, гэта тытанічная праца, гэтая мужная ўпэўненасць у тым, што яшчэ не скончана барацьба, гэтая гатоўнасць біцца да канца, гэтая невычэрпная любоў да волі радзімы, да дэмакратыі, — робяць асобу Каліноўскага самай трагічнай і велічнай у гісторыі Беларусі, яе нацыянальным героем* [Ул. Караткевіч];

Добра закурыць над абрываам цясніны І гутарыць “о временах грядущих”... Добра гайдацца, учапціўшыся за пругкае голле бука... Добра знайсці сцюдзёную крыніцу і прыкленчыць каля яе гаваркой вады. Добра ўспомніць, што ўчора ты стаяў на носе імклівага кацера і... адчуваў сябе вольным, як чайка! [Я. Брыль];

Шчасце ў кожнай тваёй перамозе, Шчасце — адолець і вецер і град, Шчасце — нідзе не спыняцца ў дарозе, Спынішся — плынню адгоніць назад [С. Грахоўскі];

Невыпадкава з’яўляецца певень на палотнах майстра, бо гэта птушка — служка бога агню, пажару. А пажар якраз і свяціў Марку Шагалу ў першыя хвіліны з’яўлення на свет [Р. Барадулін].

16. Вызначце тыпы нелакалізаваных паўтораў і іх стылістычную ролю: *У штодзённай мітусні і клопаце не трэба ніколі забываць пра слова, а трэба дбаць пра яго, усяляк аберагаць, шанаваць, развіваць, каб яно служыла бацькам, дзядам і прадзедам* [Б. Сачанка]; *Колькі ворагаў паланілі цябе [мову — А. С.], знішчалі, палілі вёскі і гарады, тапталі палі, высякалі лясы, забівалі, выганялі за свет людзей...* [Б. Сачанка]; *Так любоў узбагачалася любоўю, любоўю пашанлівай, адданай* [Р. Барадулін]; *Мова і народ, народ і ягоная мова — непарушнае, непадзельнае, непарыўнае Адзінства* [А. Міхневіч]; *Тая вера, што калісьці вяла яго [Ф. Скарыну — А. С.] пакутніцкім шляхам да высакароднай мэты і асвятляла яму гэту дарогу, — з намі! Тая любоў*

да роднага краю, што натхняла яго, і акрыляла, і падымала над крыўдамі і нягодамі, — з намі! Тая прага тварыць дабро “людзям паспалітым”, якая жывіла яго сілы, прыдавала яму мужнасці, стойкасці і цярдзення, — з намі! [Н. Гілевіч]; Паэт разумее спрадвечную тугу кнігавак па марскім бязмежжы, бо кнігаўкі — “трыццатае калена белых чаек” [Р. Барадулін].

17. Ахарактарызуйце фігуры паўтору, заснаваныя на выкарыстанні службовых часцін мовы, вызначце іх тып: *І сумна, і крыўдна, і горка, Што ўжо не вярнуцца назад* [С. Грахоўскі]; *У памяці жывуць сяброў абліччы: На іх то боль, то радасць, то усмешка* [С. Грахоўскі]; *На кожны зрух сэрца, на кожнае пачуццё, на кожную пару года і дня, на кожны вобраз роднай прыроды ў яго* [М. Лынькова — А. С.] *столькі слоў — самацветаў, што часамі здаецца, перад самім мастаком паўстае нялёгкая задача: якія словы лепш узяць, якія фарбы пакласці на палатно* [М. Танк]; *Трэба быць закаханым У гоманы бору, У світанні над полем, У дождж на сяўбе, Трэба быць закаханым у сінія зоры І ніколі, ніколі — У самога сябе* [С. Грахоўскі].

18. Назавіце віды паўтораў паводле формы, размяшчэння, структуры, месца знаходжання ў сказе: *Беларусь, як шырокая жніўная песня, Беларусь, як паводка празрыстых крыніц, Беларусь, Беларусь — Маладосці прадвесне, Салаўёў пераклічка і гул навальніц* [С. Грахоўскі]; *Белыя сыпяцца долу крышталікі, Белыя крышацца хмаркі ўгары. Сосны захутаны ў белыя шалікі. Белая мітусь у белым бары* [Н. Гілевіч]; *Як крыніца, льецца, рвецца З сэрца песня ў свет за свет; Светла йскрыцца, рэхам прэцца, Тутка, тамка, дзе я, дзе ты* [Я. Купала]; *Моцна сціснуў вусны, каб не чулі, Як балюча пакідаць мне свет. Свет маіх пакут і спадзяванняў... Ідзе жыццё. Жыццю канца няма* [С. Грахоўскі]; *Завяя білася ў акно, Яна і сёння ў шыбы б’ецца; І будзем так да старасці кахаць, Як некалі кахалі ў маладосці; Пакуль жыву, жыве са мною маці* [С. Грахоўскі].

Спіс літаратуры

1. Грановская, Л. М. Риторика / Л. М. Грановская ; под общ. ред. В. А. Плотниковой. – М. : Азбуковник, 2004. – 218 с.
2. Безменова, Н. А. Теория и практика риторики массовой коммуникации / Н. А. Безменова. – М., 1989.
3. Граудина, Л. К. Русская риторика / Л. К. Граудина, Г. И. Кочеткова. – М. : Центрполиграф, 2001. – 668 с.

4. Клюев, Е. В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция) : учеб. пособие для вузов / Е. В. Клюев. – М. : «Изд-во ПРИОР», 1999. – 272 с.
5. Кожина, Н. М. О языковой и речевой экспрессии и её экстралингвистическом обосновании / Н. М. Кожина ; отв. ред. Т. Г. Хазагеров // Проблемы экспрессивной лингвистики. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1987. – С. 8–17.
6. Михальская, А. К. Основы риторики: Мысль и слово / А. К. Михальская. – М. : “Просвещение”, 1996. – 416 с.
7. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
8. Рагойша, В. П. Паэтычны слоўнік / В. П. Рагойша. – Мінск : Выш. школа, 1979. – 320 с.
9. Кузнецов, И. Н. Риторика / И. Н. Кузнецов. – Минск : Тетра-Системс, 2003. – 560 с.
10. Хазагеров, Т. Г. Общая риторика: курс лекций. Словарь риторических приёмов / Т. Г. Хазагеров ; отв. ред. Е. Н. Ширяев. – 2-е изд., перераб. и доп. – Ростов н/Д : Феникс, 1999. – 320 с.
11. Сопер, Поль Л. Основы искусства речи / Поль Л. Сопер ; пер. с англ. С. Д. Чижовой. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1958. – 471 с.

2.3.3.2. Дэструктыўныя недыскрэтныя фігуры. Фігуры размяшчэння і перастаноўкі

Фігуры размяшчэння і перастаноўкі — дэструктыўныя слоўныя фігуры, якія перадаюць зменлівасць або рознанакіраванасць моўных адзінак. Гэтыя фігуры звязаны з парушэннем лагічнай структуры сінтаксічнай адзінкі, паколькі ў аснове іх — ідэя непаўтаральнасці, іх рознанакіраванасці. З дапамогай гэтых фігур адлюстроўваецца хутная змена напрамкаў дзеяння, зменлівасць эмацыянальнага або псіхічнага стану. Такі эфект ствараецца дзякуючы парушэнню кантактнасці, размяшчэнню на значнай адлегласці моўных адзінак, якія павінны стаяць побач. Кантактнасць паміж моўнымі адзінкамі парушаецца за кошт паўзы, якая не адпавядае сэнсаваму і логіка-сінтаксічнаму члянэнню выказвання або ў якую ўкліняецца іншая лексіка-сінтаксічная канструкцыя [12, с. 125].

Інверсія (лац. *inversio* ‘перастаноўка’) — парушэнне звычайнага парадку слоў у сказе з мэтай выдзялення асобных слоў і павышэння экспрэсіі выказвання: *Снег усюды белы, сыпкі, неба гэткае ж малочна-белае, шчыльна кладзецца на ўскрай берагоў* [Э. Самуйлёнак].

Інверсія, як адзначае Я. Ключоў, — гэта такое пераўтварэнне ў складзе сказа, пры якім канструкцыя ў цэлым аказваецца “перакошанай” у патрэбны для аўтара бок. Гэты перакос ажыццяўляецца дзякуючы перастаноўцы элементаў выказвання з “натуральнага” для іх месца ў сказе на “ненатуральнае”. Інверсія, такім чынам, акцэнтуюе беспарадак сінтаксічнай канструкцыі. [4, с. 252]. Экспрэсіўны патэнцыял інверсіі залежыць ад таго, на якой адлегласці знаходзіцца пэўны элемент канструкцыі ад свайго звычайнага месца: чым большая аддаленасць, тым глыбей інверсія.

Адваротны парадак размяшчэння розных членаў сказа надае розныя семантыка-стылістычныя адценні выказванню. Так, інверсія выказніка ўжываецца для таго, каб надаць апісанню дынамічнасць, падкрэсліць дзеянне або стан прадмета, перадаць яго напружанасць або інтэнсіўнасць: *О, гэта пружанская зямля, што ўся звініць песнямі, дзе іх болей, чым жаўранкаў у сінім небе над пружанскай раллэй! Спяваюць сінія роўныя лясы, спяваюць салаўі ў альховых зарасцях, спяваюць у залатым вячэрнім сонцы пчолы, спяваюць ляютныя рэкі і сама зямля* [Ул. Караткевіч].

Прэпазіцыя выказніка ў адносінах да дзейніка выкарыстоўваецца таксама пры апісанні пэўных з’яў, падзей і дзеянняў: *Пачыналася восень. Яшчэ гарача свяціла сонца, зусім па-летняму дрыжала сіняватая смуга над пыльнай дарогай, у кустах крушыны свісталі вясёлыя дразды* [І. Навуменка]. Пастаноўка выказніка перад дзейнікам у такім выпадку стварае статычны аспект канстатацыі пэўных фактаў, надае выказванню інтанацыю пералічэння апісваемых падзей.

Інверсія азначэння садзейнічае лагічнаму выдзяленню прыметы прадмета разважання: *Дождж, дробны, бясконцы, з самай раніцы. І вецер, нямоцны, але густы, халодны* [І. Мележ]; *Пра Мінск старажытны, даваенны, зруйнаваны і адроджаны... можна было слухаць гадзінамі* [С. Грахоўскі].

Адваротны парадак дапаўнення выдзяляе ў сэнсавым і інтанацыйным плане аб’ект дзеяння: *Там, нібыта не пажаданнямі адарылі мяне гэтыя дзіўныя крылатыя людзі, а крыламі...* [Польмя, 2004, № 3, с. 150].

Інверсія акалічнасці лагічна выдзяляе, падкрэслівае спосаб дзеяння: *Аголеныя дрэвы шумелі глуха, надрыўна* [Я. Колас]; *Пранеслася качка, нізка, нізка* [І. Пташнікаў].

Значна ўзмацняе экспрэсіўны эфект выказвання спалучэнне інверсійнага парадку слоў у сказе з іншымі відамі выяўленчай выразнасці маўлення: анафарай: *Будні па душы паэту. Будні рабочыя, творчыя* [Р. Барадулін]; анафарай і метафарай: *Абозы ідуць у некалькі разоў,*

распаўзліся на стэпе. Абозы, абозы, толькі дзе-нідзе купкі пехацінцаў, дробныя, стомленыя [І. Мележ]; дэрывацыйным паўторам: *Ноч прайшла ціха. Ціхая была і раніца, чыстая, сонечная* [І. Мележ]; фразеалагізмам: *Сонца ўстае. Чыстая, празрыстая смуга. Стэп роўны, шырокі, як ахавіць вокам. Толькі далёка — купкі дрэваў, нейкае паселішча* [І. Мележ].

Парцэляцыя (франц. *parcelle* ‘частка’) — фігура маўлення, пры якой асобныя члены сказа разглядаюцца як самастойныя і адасабляюцца ад цэлага знакамі прыпынку або інтанацыйна. Галоўная функцыя парцэляцыі — выдзяленне пэўнага элемента выказвання з мэтай узмацнення яго сэнсу: *Па дарозе едуць машыны, павозкі, ідуць салдаты. Групамі і па аднаму. Раненыя і здаровыя, усе ад Дняпра. Усе хмурныя, стомленыя* [І. Мележ]. Як адзначаецца ў навуковай літаратуры, парцэляцыя — спосаб маўленчага прадстаўлення адзінай сінтаксічнай структуры — сказа — некалькімі камунікатыўна самастойнымі адзінкамі — фразамі [7, с. 369]. Парцэляцыя сінтаксічнай структуры сказа ў вусным маўленні перадаецца пры дапамозе інтанацыі, у пісьмовым тэксце выражаецца графічнымі паказчыкамі — знакамі прыпынку.

Парцэляцыя, якая перадае асаблівасці размоўнага маўлення — спантаннасць, непадрыхтаванасць і непасрэднасць выказвання, з’яўляецца своеасаблівым прыёмам экспрэсіўнага сінтаксісу. Яна узнаўляе працэс абдумвання зместу: *Прышла позняя восень. Сухая, з марозам, з чыстым небам* [І. Пташнікаў], паказвае паслядоўнасць думак, якія выражаюць сэнс выказвання: *У свеце многа паэтаў. Самых розных. Сярод іх нямала славурых, выдатных, вялікіх. Нават геніяльных. Але не было і няма паэта, які б так кроўна быў звязаны са сваім народам, жыў яго думамі, клопатамі і марамі, як Янка Купала* [Б. Сачанка], удакладняе характарыстыку прадмета размовы: *Першы быў Пятро Клімук. Хлопец з Брэстчыны. Сінявокі і ўсмешлівы. Прыгожы і абаяльны. Просты і сардэчны* [М. Гіль].

Паколькі парцэляцыя дадаецца да асноўнага сказа як асобны структурны элемент, яна стварае ўражанне паступовага, нарастаючага развіцця думкі, непасрэднасці маўлення. Гэта ў цэлым надае выказванню экспрэсію размоўнасці, узмацняе ўздзеянне на адрасата: *І вось летась часопіс “Нёман” змясціў у сакавіцкім нумары “Аповесць пра сябе” Б. Мікуліча. Усяго, што ёсць у гэтым творы, не перакажаш. Трэба чытаць. Чытаць ад першага слова да апошняга, чытаць уважліва. І думаць, думаць* [Б. Сачанка].

Знешне самастойная частка выказвання, парцэляваная канструкцыя як сінтаксічная адзінка не можа існаваць асобна, яна цесна

звязана з кантэкстам і можа быць зразумелай толькі ў сувязі з усім выказваннем. Па гэтай прычыне парцэляты найчасцей знаходзяцца ў кантактнай пазіцыі адносна базавай часткі сказа: *Нават творчасць яго [А. Макаёнка — А. С.] — камедыі, фельетоны, артыкулы — гэта таксама не што іншае, як яго спрэчкі. З людзьмі, з часам, з жыццём, з заведзенымі і ўстаялымі парадкамі, з самім сабою* [Б. Сачанка]. У некаторых выпадках можа быць і дыстантная пазіцыя ў дачыненні да сэнсава звязаных з імі членаў сказа: *Спыніліся ў нейкім сяле, каля школы. Рушылі ў школу, у пустыя, вялікія класы. Без сілы валімся на падлогу. Спаць, спаць...* [І. Мележ]. Парцэляваныя сегменты нярэдка падвяргаюцца інверсіі, якая ўзмацняе іх экспрэсіўнасць.

Парцэлявацца могуць розныя члены сказа. Пры гэтым падкрэсліваюцца пэўныя якасці, уласцівасці прадмета размовы: *Цяпер працуе иматгаліновае выдавецтва Беларускай Савецкай Энцыклапедыі імя Петруся Броўкі. Створанае ім, згуртаванае і загартаванае, узнятае на высокую навуковую ступень* [С. Грахоўскі]; дзеянне: *Хутка закоціцца сонца. Яно ўжо не грэе. Так толькі вісіць над самым Наддацкім борам, спачывае, як касец напрацаваўшыся* [І. Пташнікаў]; *Па-ранейшаму, як і пры Куляшове, празрыстая Бяжыць праз лясы, праз лугі, імкліва бяжыць* [Пісьмянкоў]; аб'ект дзеяння: *Усе яны [расліны — А. С.], калі ўважліва ўдумацца, пахнуць толькі зямлёю. Ды яшчэ, можа, сонцам, небам, ветрам і ўсімі чатырма парамі года...* [Я. Сіпакоў]; спосаб дзеяння: *Пакуль пісаў гэта, зашчэбяталі ластаўкі. Густа, дружна і міла* [Я. Брыль]. Як паказваюць прыклады, даволі часта ў парцэляцыі ўдзельнічаюць аднародныя члены сказа. Парцэляваная група аднародных членаў сказа дазваляе градуіраваць ступень праяўлення дзеяння, якасць або акалічнасць прадмета размовы, прадставіць іх па “частках”, перадаць перарывістасць, паэтапнасць працэсу выражэння думкі [4, с. 254].

Паводле развітасці сінтаксічнай структуры вылучаецца простая і складаная парцэляцыя. У склад простага парцэляцыі ўваходзіць асобная моўная адзінка або словазлучэнне: *Нарэшце прыйшла вясна. Цёплая, сонечная, доўгачаканая* [І. Пташнікаў]. Складаная парцэляцыя ўяўляе сабой просты сказ, развіты або неразвіты: *Гэта быў страшны малюнак. Голы, роўны стэп і абозы, людзі, што кружаць у паніцы. Сярод выбухаў, якія ўсё злей іматуюць стэп. Якія ўсё ўражаюцца ў людскую мітусню* [І. Мележ].

Парцэляцыя, як правіла, займае постпазіцыйнае становішча ў адносінах да базавай часткі сказа: *І ўсё ж верыла* [Янішчыц — А. С.]. *У сябе. У сваю паэзію.* [Р. Барадулін]; *Леў Сапега... Што мы пра яго ведаем?* *Беларуская Савецкая Энцыклапедыя адвяла яму некалькі*

радкоў петыту. Ні партрэта, ні біяграфіі [Б. Сачанка], але ў некаторых выпадках можа стаяць у прэпазіцыі: Быў. Ёсць. Буду. Таму, што заўжды, як пракрыты, Жыву бяздоннай трывогай, Таму, што сэрца маё распята За ўсе мільярды двуногіх [Ул. Караткевіч].

Парцэляцыю называюць таксама своеасаблівым прыёмам тэкстаўтварэння, які аблягчае ўспрыняцце распаўсюджаных і ўскладненых сказаў [7, с . 369]. Парцэляцыя, якая ўносіць дадатковыя звесткі пра прадмет размовы, мае рэматызаваны характар і садзейнічае актуалізацыі выказанага зместу, што павышае яе экспрэсіўны патэнцыял. Парцэляваныя канструкцыі дадаткова ўдакладняюць і пашыраюць семантыку як асобных слоў у складзе сказа, так і змест усяго сказа. Яны дазваляюць сканцэнтраваць думку на пэўным прадмеце, яго ўласцівасці або дзеянні, прыцягнуць увагу чытача, надаць выдзеленым словам новае гучанне.

Сегментацыя (лац. segmentum ‘адрэзак’) — вынясенне важнага кампанента выказвання ў пачатак фразы ў якасці самастойнага назывнога сказа. Сегментацыя вызначаецца функцыянальнай блізкасцю да парцэляцыі, паколькі яна таксама вылучае частку выказвання.

Важнейшай функцыяй сегментацыі з’яўляецца лагічнае і сэнсавое выдзяленне часткі выказвання, што дазваляе сканцэнтраваць увагу адрасата на найбольш важнай з пазіцыі суб’екта маўлення інфармацыі: Ноч. Неба чыстае. Свеціць месяц. Зорак амаль няма, найбольш адна бліскае побач з месяцам, трохі ніжэй [І. Мележ]

У якасці сегмента выказвання можа выступаць асобнае слова: Нёман. Гаючая, годная прыгажосць [Я. Брыль]; або спалучэнне слоў: Матчына песня... Бясконца многа ўмясцілася ў гэтыя два словы – цэлыя эпохі, стагоддзі і тысячагоддзі народнага жыцця-быцця, лёс дзесяткаў і соцень пакаленняў [Н. Гілевіч]. Паводле колькасці сегментаваных адзінак сегментацыя можа быць адзіночнай: Снёка. Жаўранкі звоняць крыллямі ў шкляное празрыстае наветра [Ул. Караткевіч] або множнай двухкампанентнай: Космас. Сусвет. Ён канечны і абмежаваны непарушнай зорнай сферай з усіх бакоў [Ул. Караткевіч], трохкампанентнай: Кніга. Пісьменнасць. Асвета. Астатняе прыйдзе з часам [Ул. Караткевіч].

Найчасцей сегментуюцца іменныя часціны мовы. У складзе аднаслоўных сегментаў — канкрэтна-прадметныя назвы: Рукапісы. Кнігі. І ўся прасторная кватэра, як здалося мне, напоўнена музыкай [Р. Барадулін]; адцягненыя намінацыі: Цішыня. Над туманнай лагчынай, як браты, абняліся дубы [А. Звонак]. Сегменты-словазлучэнні прадстаўлены спалучэннямі “прыметнік + назоўнік”, “прыслоўе + назоўнік”: Проста лес. Дзіва лесу. Дубы-волаты. Часам трапляюцца

клёны, ясені, грабы, адзінкавыя экзэмпляры ліпы, гіганцкія вольхі над ляснымі ручайнамі [Ул. Караткевіч].

Сегментаваныя фрагменты выказвання не маюць закончанага сэнсу і патрабуюць канкрэтызацыі і ўдакладнення ў асноўным кантэксте. Уласцівая ім намінацьнасць, непаўната выражэння сэнсу, недасказанасць арыентуе чытача на далейшы тэкст, выклікае ў яго адпаведныя думкі і разважанні, прымушае задумацца над раскрыццём зместу сегментаванай канструкцыі: *Дарога. Зімнія яшчэ елкі і хвоі, нясмелы зялёны пух на бярозах* [Ул. Караткевіч].

У асобных выпадках сегментацыя можа спалучацца з парцэляцыяй, што значна ўзмацняе экспрэсію, сэнсавую і эмацыянальную выразнасць выдзеленых сегментаў выказвання: *Паэтка. Залатой аблачынкай праплыла яна па небе паэзіі беларускай. Прыплыла з Палесся, каб нагадаць пра гэты самой вечнасцю ахаваны край. На жаль, да часу. Прыплыла з Ясельды* [Р. Барадулін].

Парэнтэза (грэч. parenthesis ‘устаўка’) — самастойнае, інтанацыйна і графічна выдзеленае выказванне, устаўленае ў асноўны тэкст як дадатковае паведамленне, тлумачэнне або аўтарская ацэнка: *Апошні раз матчыны песні — у дакладным сэнсе слова — Мележ слухаў 20 красавіка 1976 года на сваім аўтарскім вечары ў тэатры імя Янкі Купалы* [Н. Гілевіч].

Перадаючы розныя дадатковыя звесткі, парэнтэза павялічвае змястоўнае нападненне выказвання і ўзбагачае яго змест: *У кожнага чалавека, які меў шчасце некалі нарадзіцца на нашай зялёнай — такой маленькай і такой неабдымнай — зямлі, абавязкова ёсць свой гошчы, ласкавы і шчыmlіва-непаўторны край, які ў вялікім і шырокім паняцці Радзімы звычайна займае невялікае звыклае месца* [Я. Сіпакоў].

Устаўленае ў асноўны тэкст асобнае выказванне парушае сінтаксічнае адзінства сказа, выдзяляючы такім чынам дадатковае паведамленне, акцэнтуючы на ім увагу адрасата і павышаючы яго маўленчую экспрэсію.

Парэнтэза займае, як правіла, постпазіцыйную пазіцыю, яна размяшчаецца пасля тых членаў сказа, якія патрабуюць тлумачэння або ўдакладнення і суадносіцца з імі як па форме: *Яшчэ адзін штрых, без якога партрэт Мележа — чалавека і пісьменніка — быў бы, на маю думку, вельмі няпоўны — гэта яго незвычайная любоў да народнай песні, да фальклору ў цэлым* [Н. Гілевіч], так і па змесце: *Узбагачэнне — на крупіцы, на каліўцу — нацыянальнай гісторыі — вялікая справа, бо ў дачыненні да гісторыі нават і крупінка праўды — не дробязь* [Н. Гілевіч].

Парэнтэза выконвае ў сказе разнастайныя функцыі:

– падае каментарый незразумелых слоў: *У паланачках (маленькія начовачкі правейваць, палаць зерне) чарніцы ў малацэ. Сумна і смачна* [Р. Барадулін];

– удакладняе называемыя факты: *Калісьці, а дакладней — без малага сто гадоў назад — першы вялікі, сапраўды народны беларускі паэт Францішак Багушэвіч, раздумваючы аб праклятай долі-нядолі свайго краю і народа, горка і гнеўна пытаўся: “а пакажы ж, ваша, хоць адну ксёнжачку ці аб гаспадарцы, ці так аб жыцці нашым, каб па-нашаму?” Гэта значыць, каб на роднай мове, па-беларуску* [Н. Гілевіч];

– канстатуе прыблізнасць факта: *А пачалося ўсё з таго дня, калі я, вясковы падлетак, упершыню прачытаў — калі не падводзіць памяць — у часопісе “Беларусь” верш “Зварот”* [П. Панчанкі — А. С.]... *Помню ўражанне: яно было ашаламляльнае. У той момант зда-лося мне, што яшчэ ніхто пра Беларусь гэтак прыгожа не пісаў* (Н. Гілевіч);

– канкрэтызуе змест: *Народ сваёй дзяржаве — у асобе яе кіраў-нічых органаў — даверыў усё: зямлю, прыроду, лясы і рэкі, сваё здароўе, свае духоўныя скарбы-багаці, і лёс сваёй роднай мовы таксама* [Н. Гілевіч];

– робіць дадатковую заўвагу да выказанай думкі: *Гэта пытаецца ў сябе — трывожна і пакутна — чалавек, які ўвесь — да апошняга радка — далучаны да людскіх спраў, да барацьбы за чалавечнасць* [Н. Гілевіч];

– выражае аўтарскую ацэнку: *Адно з галоўных месцаў — і гэта натуральна! — занялі пытанні захавання міру, захавання і зберажэння асяроддзя, у якім мы жывём і якое павінны пакінуць прыгодным да жыцця іншым пакаленням людзей* [Б. Сачанка];

– перадае адносіны да паведамлення: *Маладосці спадарожнічае мудрасць. Але, можа, ніхто і нішто, — калі толькі раздумацца, — так не шкадуе сябе, як тая ж маладосць* [Ул. Карпаў].

У якасці парэнтэзы могуць выкарыстоўвацца асобныя словы: *Спрадвечная адмета восені — цішыня — жыла тут* [І. Пташнікаў], словазлучэнні: *Хаця добрыя людзі (неабавязкова знакамітыя) не раз падтрымалі добрым словам завочна — пісьмом ці ў друку* [Н. Гілевіч] і нават сказы: *Нават у мільянераў — а і такія ёсць сярод беларусаў — вільгатнеюць вочы, прападае голас, калі яны ўспамінаюць Радзіму, той куточак, дзе нарадзіліся, жылі...* [Б. Сачанка].

Парэнтэза графічна выдзяляецца парнымі знакамі: працяжнікамі: *Нам — усім і кожнаму — належыць перабудаваць уласныя настроі думак і пагляды, адносіны да сваіх спраў і абавязкаў з тым, каб*

зробиць сваю работу больш паспяховай і плённай [Н. Гілевіч]; дужкамі: *Такія бескарысныя словы (чытай — кнігі) ні вымаўляць, ні друкаваць не трэба — яны пусты гук* [Н. Гілевіч]; коскамі: *Так, пісаць нам, літаратарам, ёсць шмат аб чым* [Н. Гілевіч].

Парэнтэза пашырае змест выказвання, каменціруе яго, перадае адносіны аўтара да тэмы паведамлення, дазваляе выказаць ацэнку апісваемым асобам і падзеям.

Хіязм (грэч. *chiasmus* ‘скрэшчванне, перакрыжаванне’) — фігура маўлення, якая заключаецца ў адваротным (“крыжападобным”) размяшчэнні элементаў двух словазлучэнняў, аб’яднаных агульным членам: *Чужое нам, а наша чужым больш падабаецца* [Публілій Сір]; *Людзі ведалі нораў Прыпяці, а Прыпяць ведала стойкасць людзей* [Ул. Караткевіч]; *Музу карануе славу, а слава — Музу; Чалавек упрыгожвае месца, а не месца чалавека* [лац. прык.]; *Чалавек правярае пробу золата, а золата — пробу чалавека* [Т. Фулер].

У складзе гэтай фігуры маўлення выкарыстоўваюцца розныя граматычныя класы слоў: назоўнікі, што падкрэсліваюць суб’ект дзеяння: *Дзяржавы квітнелі, калі б філосафы былі ўладарамі, а ўладары — філосафамі* [Платон]; прыметнікі, якія вылучаюць пэўныя адзнакі прадметаў, указваюць на іх прыналежнасць пэўнай асобе: *Матчын плач на дачцэ, даччына песня на маці, яны паразумеліся, бо яны ад сэрца* [Р. Барадулін]; і дзеясловы, якія называюць адпаведнае дзеянне: *Шчаслівы час, калі можна адчуваць, што хочаш, і гаварыць, што адчуваеш* [Карнелій Тацыт].

Хіязм можа ўзмацняцца антытэзай: *Мы харчваемся, каб жыць, а не жывем, каб харчавацца* [лац. прык.].

Эпіфраз (грэч. *epi* ‘над, звыш’ + *phrasis* ‘выраз, зварот’) — далучэнне, дадатковы, удакладняльны сказ або словазлучэнне, якія далучаюцца да ўжо закончанага сказа.

Эпіфраз уносіць некаторыя дадатковыя звесткі ў асноўны сказ, канкрэтызуе яго, развівае і ўзбагачае змест:

Узгоркі Навагрудчыны, калі глядзець з гары, ледзь не ў шахматным парадку ўскрытыя пералескамі. Дубы і грабы. Жытнія мэндлі. Грэчка ў пахкай красе. Жніўная песня. Рупліва махае рукамі жняярка [Я. Брыль];

Чым жа ўсё-такі пахне зямля? Вось так, калі яе, толькі што перавернутую, халаднаватую яшчэ, возьмеш у руку, разатрэш у жмені — здаецца, у ёй і паху асаблівага няма. Зямля як зямля. Чорная, бурая, белаватая ці жаўтлявая... [Я. Сіпакоў];

Колькі растрачваецца нявыказанага! Тымі, што маглі б і мелі што сказаць [Я. Брыль].

Па сваёй сінтаксічнай будове і стылістычнай функцыі эпіфраз блізкі да парцэляцыі.

Такім чынам, фігуры перастаноўкі і размяшчэння, звязаныя з парушэннем лагічнай структуры сінтаксічнай адзінкі, з'яўляюцца дадатковым сродкам выяўленчай выразнасці, паколькі садзейнічаюць лагічнаму выдзяленню асобных частак выказвання, узмацненню іх сэнсу і эмацыянальнай напоўненасці.

Пытанні і заданні

1. Назавіце асноўныя дэструктыўныя фігуры. На чым яны заснаваны?

2. У якіх фігурах парушаецца правільная сінтаксічная сувязь слоў у сказе і з якой мэтай?

3. Укажыце экспрэсіўную ролю інверсіі, назавіце яе віды.

4. У чым адметнасць і выяўленчая роля парцэляцыі?

5. На чым засноўваецца парэнтэза? Якую ролю яна адыгрывае?

6. Як суадносяцца парцэляцыя і сегментацыя?

7. Чаму хізм адносіцца да фігур размяшчэння і перастаноўкі?

8. Якую ролю выконвае эпіфраз?

9. Знайдзіце ў наступных тэкстах фігуры размяшчэння і перастаноўкі, вызначце іх экспрэсіўную ролю: *Ёсць яна. Такая добрая, разумная, старая маці. Жыве ў пушчы над возерам* [Я. Брыль]; *Цішыня. Над туманнай лагчынай, як браты, абняліся дубы* [А. Звонак]; *У тыраж выходзіць вялікая колькасць кніжнай прадукцыі (у першую чаргу школьныя падручнікі), і гэту прадукцыю трэба друкаваць нанова* [К. Крапіва]; *Жыццё пісьменніка ў словах, дакладней, у тым толькі яму аднаму ўласцівым падборы слоў, з дапамогай якіх ён размаўляе з чытачом, выяўляе і сцвярджае сябе як асобу* [Б. Сачанка]; *Вось апошні паварот. Яна ўбачыла наперадзе тое месца, дзе раней было сяло* [І. Мележ]; *Захопленыя гамонкаю, яны (жанчыны) не зважалі на малога Дзятліхі — Валодзьку, тым больш, што гаспадара — Васіля, ля агню не было: недзе паіў каня* [І. Мележ]; *Арцём сядзеў на ганку, ускінуўшы на плечы гуню (світку) і курку* [А. Чарнышэвіч]; *З таго часу жыццё не раз і не два пляскала ў гразь яшчэ ці даўно самага паважанага, самага моцнага — можна сказаць, самага магутнага ў Куранях — гаспадара* [І. Мележ]; *Ганаровае званне — народны паэт — з'яўляецца найвялікшым прызнаннем народнасці мастака...* [І. Шамякін]; *І як толькі раніцою ўзнялося над небасхілам сонца, ужо зусім інакш выглядаў лес* [М. Паслядовіч].

Спис літаратуры

1. Грановская, Л. М. Риторика / Л. М. Грановская ; под общ. ред. В. А. Плотниковой. – М. : Азбуковник, 2004. – 218 с.
2. Безменова, Н. А. Теория и практика риторики массовой коммуникации / Н. А. Безменова. – М., 1989.
3. Граудина, Л. К. Русская риторика / Л. К. Граудина, Г. И. Кочеткова. – М. : Центрполиграф, 2001. – 668 с.
4. Клюев, Е. В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция) : учеб. пособие для вузов / Е. В. Клюев. – М. : «Изд-во ПРИОР», 1999. – 272 с.
5. Кожина, Н. М. О языковой и речевой экспрессии и её экстралингвистическом обосновании / Н. М. Кожина ; отв. ред. Т. Г. Хазагеров // Проблемы экспрессивной лингвистики. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1987. – С. 8–17.
6. Михальская, А. К. Основы риторики: Мысль и слово / А. К. Михальская. – М. : “Просвещение”, 1996. – 416 с.
7. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
8. Рагойша, В. П. Паэтычны слоўнік / В. П. Рагойша. – Мінск : Выш. школа, 1979. – 320 с.
9. Кузнецов, И. Н. Риторика / И. Н. Кузнецов. – Минск : Тетра-Системс, 2003. – 560 с.
10. Хазагеров, Т. Г. Общая риторика: курс лекций. Словарь риторических приёмов / Т. Г. Хазагеров ; отв. ред. Е. Н. Ширяев. – 2-е изд., перераб. и доп. – Ростов н/Д : Феникс, 1999. – 320 с.
11. Сопер, Поль Л. Основы искусства речи / Поль Л. Сопер ; пер. с англ. С. Д. Чижовой. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1958. – 471 с.
12. Хазагеров, Т. Г. Экспрессивная стилистика и методика анализа художественных текстов : сборник / Т. Г. Хазагеров ; под ред. Т. Г. Хазагерова // Проблемы экспрессивной стилистики. – Вып. 2. – Ростов н/Д. : Изд-во Ростовского университета, 1992. – С. 19–26.

2.3.3.3. Фігуры пропуску

Фігуры пропуску — слоўныя фігуры, заснаваныя на непаўтаральнасці моўных адзінак, іх пропуску. Яны выкарыстоўваюцца з мэтай адлюстравання хуткасці руху, расчлянёнасці мноства на асобныя часткі, паказу разнастайнасці акаляючай рэчаіснасці. Найчасцей у маўленні выкарыстоўваюцца фігуры, структура якіх з’яўляецца няпоўнай.

Апасіяпеза (грэч. aposiopesis ‘умаўчанне’) — умаўчанне, наўмысны, выкліканы найчасцей этычнымі прычынамі, перапынак у маўленні, разлічаны на здагадку чытача (слухача): *Сёлета 75 год з дня нараджэння Максіма Багдановіча... магло б быць* [Р. Барадулін]. Апасіяпеза выдзяляецца інтанацыйна, графічна абазначаецца шматкроп’ем: *Матчына песня, роднае слова... Гэта яны могуць зрабіць невераемае вераемным* [Р. Барадулін].

Апасіяпеза выкарыстоўваецца ў тых выпадках, калі інфармацыя не вымушае разгорнутага выкладу, яна добра зразумелая чытачу або слухачу: *Калі я сляшася на станцыю, непадалёку ад камбіната ў лагчыцы ў тумане раптам знаёма запахлі мне штаблялі асіны. Да Віцебска вёз я гэты пах ...* [Р. Барадулін].

Прычына ўмаўчання можа быць этычнай, калі аўтар не хоча выказаць сваю думку адносна пэўнай падзеі або асобы, і чытач павінен сфарміраваць сваё ўяўленне аб гэтым: *Ласкавае мора, сінясіняе неба, чайкі пікіруюць за кінутымі кавалкамі хлеба... І раптам — удар!!! І раптам — да неба смяротны слуп вады. І ўсё разламана напалам... І праз некаторы час толькі залякоча паверхня мора, калі схавалася пад ёю нос карабля... Каўтаючы ўсё... усё... І не будзе каму ўжо ні заляцацца, ні смяцца, ні пакурваць* [Ул. Караткевіч].

Умаўчанне павялічвае выразнасць выказвання, паколькі дае чытачу магчымасць самому ўявіць тыя карціны, асобныя штрыхі якіх апушчаны аўтарам, і такім чынам садзейнічае экспрэсівізацыі маўлення: *Вось радкі з ліста: “Гэта мая зіма — апошняя ў Крыме. Мінск... Мінск... і нічога болей. Вершы, вершы... і яшчэ раз вершы...”* [Р. Барадулін].

Асіндэтон (грэч. asyndeton ‘нязвязанае’) — бяззлучнікавае, фігура маўлення, пры якой адсутнічаюць злучнікі паміж асобнымі, узаемазвязанымі сегментамі выказвання, што надае яму сцісласць і дынамізм: *Днём Курані былі ў будзённым, нехапаткім клопаце. Пасвілі коней, глядзелі калёсы, рыхтавалі граблі, косы, біклагі* [І. Мележ].

Дадатковыя сэнсавыя адценні, якія надае выказванню асіндэтон, залежаць ад граматычнай характарыстыкі аднародных членаў сказа, звязаных бяззлучнікавай сувяззю. Так, калі бяззлучнікавай сувяззю аб’ядноўваюцца аднародныя выказнікі, гэта стварае дынамізм апавядання, перадае напружанасць і імклінасць, а таксама рознакаіраванасць дзеяння: *Запырэсілі, радуючы вока, рознакаляровыя краскі на ўзмежках і пожнях, расце збазына, а поруч з ёй вылазіць лапушысты асот, раскідвае галінкі свірэпка, змешваецца з жытняй і пшанічнай рунню пырнік, выцягваецца над суседзямі іглісты хвошч* [Т. Хадкевіч]. Асіндэтон пры аднародных дзейніках перадае шматколёрную палітру з’яў аб’ектыўнай рэчаіснасці, стварае яе своеасаблівы калейдаскапічны малюнак: *Спалі хаты з чорнымі вокнамі, пустыя двары,*

маўклівая вуліца. Спалі росныя агароды, халоднае балота за агародамі [І. Мележ]; Ніхто не думаў тады, што імёнамі гэтых звычайных з выгляду вялікіх людзей будуць названы тэатры, інстытуты, бібліятэкі, плошчы і вуліцы не толькі ў нашай рэспубліцы [С. Грахоўскі].

Пры бяззлучнікавым пералічэнні аднародных азначэнняў перадаецца рознабаковая характарыстыка прадметаў і з'яў: *Менавіта слова роднае, беларускае, спаконвечнае назаўсёды зачаравала Пімена Панчанку* [Р. Барадулін]; *Як дарагую рэліквію захоўваю і часта перачытваю яе лісты і паштоўкі, аптымістычныя, бадзёрыя, напісаныя буйнымі заостранымі літарамі* [С. Грахоўскі].

Адсутнасць злучнікаў перад аднароднымі дапаўненнямі падкрэслівае шматлікасць і разнастайнасць прадметаў і з'яў: *Шырокая лугавіна прымешвае свайго да гэтай багатай і разнастайнай гамы: пахне аерам, мурагом, салодкай медуніцай* [І. Навуменка].

Асіндэтон можа злучаць аднародныя члены аднаго сказа: *Вечарамі спакваля ўціхала ўсё: каровы, коні, свінні, буслы* [І. Мележ]; асобныя часткі складанага бяззлучнікавага сказа: *Пахне свежая ралля, пятрэе сухое бадыллё, цвёрды чабор хаваецца ў іржэўнік* [К. Чорны]. У складзе асіндэтона могуць знаходзіцца аднаслоўныя найменні: *Ля калыскі Максіма Багдановіча-паэта стаялі беларускія народныя калыханкі, песні, казкі, ашчадна сабраныя клопатам яго бацькі Адама Ягоравіча* [Р. Барадулін], а таксама спалучэнні слоў: *Тады могуць паўстаць у душы цені дзівосных малюнкаў, дзівосных падзей, цені наіўных дзіцячых трызненняў* [І. Пташнікаў].

Кампаненты, злучаныя бяззлучнікавай сувяззю ў асіндэтоне могуць уступаць у гіпера-гіпанімічныя: *Настрой, дабразычлівасць, тэмпература пленума лепш за ўсё адчуваліся ў кулуарах* [С. Грахоўскі]; сінанімічныя: *Ён асабліва быў здатны на дасціпны жарт, каламбур, экспромпт, на вясёлы, але не злосны розыгрыш* [С. Грахоўскі] або антанімічныя адносіны: *Хвалі набягалі адна на адну, разбіваліся ў нізіне,.. адступалі назад на ўзгорак, на нейкі момант нібы заміралі на адным месцы* [І. Шамякін].

Такім чынам, бяззлучнікавасць, якая стварае імклівасць і дынамізм дзеяння, разнастайнасць і рознабаковасць апісваемых з'яў, з'яўляецца важным сродкам экспрэсівізацыі маўлення.

Эліпсіс (грэч. *elleipsis* 'недастача, пропуск') — фігура маўлення, якая заключаецца ў пропуску асобных фрагментаў выказвання (слоў, словазлучэнняў), лёгка ўзнаўляльных па сэнсе з кантэксту: *Недзе там, за станцыяй, не вельмі далёка, павінен быць Дняпро. За ім — Днепрапятроўск...* [І. Мележ]. Эліпсіс — фігура, блізкая да ўмаўчання, надае выказванню экспрэсію, дынамізм і напружанасць: *Мой дзед*

ведаў прыкметы надвор'я. Звечара, гледзячы ўгору, варажыў пагоду на раніцу. Зранку — на пасля абеду [І. Грамовіч].

Найчасцей у эліптычных канструкцыях прапускаецца выказнік, які прысутнічае ў адной з частак выказвання: *Закрыеш вочы, і тады разгалістае зялёнае дрэва ўявіцца мачтай, лёгкі шум яго лісцяў — плёскатам хваль, і можна плыць пад гэту аднастайную музыку ў дальнія далі* [І. Навуменка]; *Жартуючы, пайшлі ўніз па Савецкай. Я — следам* [С. Грахоўскі].

Радзей апускаюцца дзейнік: *Дажджавая хмара раздзялілася на два крылы. Левае — цяжкае, навальнічнае — пайшло на поўдзень... А правае — рэдкае, прасвечанае сонцам — пацягнулася сеткай дажджу на драбналесці, дачах і хутарах* [Я. Брыль]; прамое або ўскоснае дапаўненне: *Я помню лясны партызанскі аэрадром каля вёскі Пліна, зімовы — на лёдзе возера Вечалле* [Р. Барадулін]; *З навукай у адной руцэ і мастацтвам — у другой* [Ул. Караткевіч]; недапасаванае азначэнне: *Сцежкі памяці, яны вядуць да ракі часу, адзін бераг — радасць, другі — смутак* [Р. Барадулін].

У некаторых выпадках у эліптычных сказах апускаецца выказнік, які не ўзнаўляецца з кантэксту, паколькі дзеянне або стан, якія абазначае адсутны выказнік, зразумелы са структуры саміх сінтаксічных адзінак. Як, правіла, гэта датычыць так званых “быццёвых” дзеясловаў, дзеясловаў існавання: *Я заўсёды спяшаюся да яго* [горада — А. С.], *як на самае радаснае спатканне: ён — калыска маёй чалавечай сталасці, ён — мой вялікі дом, у ім усё знаёмае і сваё* [С. Грахоўскі]; *А таму мы сёння павінны ганарыцца тым, што ён* [Ф. Скарына — А. С.] — *беларус* [Ул. Караткевіч]. Некаторыя эліптычныя адзінкі патрабуюць дапамогі кантэксту для іх правільнага разумення: *Палова каменя вытыркалася з плота на вуліцу, другая — была ў двары* [С. Грахоўскі].

Эліпсіс можа ўваходзіць у склад як простага: *У небе лётаюць птушкі. Вясною — жаваранкі. А ўлетку — ластаўкі і стрыжы* [І. Грамовіч], так і складанага сказа: *Над Свіслаччу на дубовых палях стаяў драўляны мост, а за ім — ашаляваныя ці проста з бяргавяна домікі, з садкамі, з гародчыкамі, на баках — стапаныя, з аполак і шалёвак ходнікі, сям-там — ліхтар на слупе* [Р. Барадулін]. Эліпсіс у складаным сказе можа адбываецца ў структуры заключнай прэдыкатыўнай часткі, і гэта патрабуе наяўнасці апушчаных фрагментаў выказвання ў папярэдняй частцы.

Пропуск асобных лексем, сэнс якіх лёгка ўзнаўляецца з кантэксту, актывізуе думку чытача, прыцягвае яго ўвагу, прымушае “дэшыфраваць” выказванне, разважаць над выказаным зместам.

2.3.3.4. Рытарычныя фігуры

У адрозненне ад іншых фігур маўлення, якія парушаюць агульнапрынятыя правілы пабудовы выказвання, рытарычныя фігуры маюць звычайную структуру, якая адпавядае сінтаксічным нормам сучаснай мовы. Рытарычныя фігуры вызначаюцца сваёй асаблівай інтанацыйнай аформленасцю. Да рытарычных фігур адносяцца рытарычнае пытанне, рытарычны вокліч і рытарычны зварот.

Рытарычны вокліч — сцвярдженне пэўнага паняцця ў эмыцыянальнай форме. Рытарычны вокліч называюць таксама паказным выражэннем эмоцый: *Якая б самота прыйшла на зямлю, якая б нуда нахлынула, калі б асталася толькі адна мова, падобная на эсперанта!* [В. Бялоў].

Рытарычны вокліч звычайна выражае аўтарскае здзіўленне: *Прага, Прага... Колькі яна прыняла беларусаў, колькіх прытуліла, абагрэла, колькім дала пуцёўку ў жыццё!.. Проста дзіўна, што пра гэта дасюль ніхто ў нас нічога не напісаў. Не выдаў кнігі. А варта было б!* [Б. Сачанка]; захапленне: *А спектаклі! Якія былі спектаклі! Пасля тых я глядзеў сотні п'ятак у славу тых тэатрах, бачыў многіх-многіх выдатных акцёраў, а такога ўражання, як тады ад галубкоўскіх спектакляў, не засталася. Гэта было першае далучэнне да чароўнага, загадкавага свету мастацтва. У цэнтры яго быў Галубок* [С. Грахоўскі]; заміланне: *За станцыяй "Беларусь" тыя ж палі без канца, высокія ўзгоркі, парослыя лесам. Родная, мілая зямля!* [Ул. Караткевіч]; перадае прыўзняты настрой: *Славянскае слова! Якое невымернае шчасце — валодаць ім і адначасова служыць яму! Якая радасць і асалода слухаць яго — слухаць і пераконвацца, што яно — табе роднае, што яно адгукаецца ў самых патаемных глыбінях тваёй душы. Калі нават трохі і адрозніваецца ад таго, што ты ўпершыню пачуў з вуснаў маці!* [Н. Гілевіч]. Графічна рытарычны вокліч афармляецца клічнікам.

Рытарычны вокліч часта ўзмацняецца выкарыстаннем іншых сродкаў слоўнай вобразнасці: паўторам: *А музыкі, музыкі ў гэтых ціхіх вершах паэта! Колькі п'явучасці і меладычнасці ў самім гучанні радка!* [Н. Гілевіч]; метафарамамі і параўнаннямі: *О, загрыміць наша праўда і, як маланка, пераляціць на свеце!* [К. Каліноўскі]; эпітэтамі: *О, беларускі фальклор! Гэта — багацце незвычайнае! Скарбы гэта — неацэнныя! Няшмат хто на свеце можа пахваліцца такімі!* [Н. Гілевіч]. Эмацыянальная форма выражэння рытарычнага вокліча ствараецца клічнай інтанацыяй: *Дух разумнасці! Як ён усім нам сёння патрэбен!* [Н. Гілевіч]; *Эх, як прывольны прасторы наднямонскіх лугоў!* [Я. Колас].

Перадача маўлення, якое выражае захапленне, здзіўленне або прыўзняты настрой, называецца таксама *адмірацыяй* (лац. *admiratio* ‘захапленне’).

Рытарычны зварот — заклік, словы, з якімі гаворачы звяртаецца да асоб ці прадметаў як прысутных, так і адсутных, і якія не патрабуюць непасрэднага водгуку.

Рытарычны зварот узмацняе эмацыянальнасць выказвання: *Любая, родная наша маці — Беларусь! Вось і дажыла ты, што на многіх мовах свету паэты спяваюць аб працавітасці, мужнасці, славе і красе тваёй.* [П. Броўка].

Рытарычны зварот найчасцей адрасуецца адцягненым з’явам, абстрактным паняццям: *Роднае слова! З малых дзён чуем мы цябе з матчыных вуст. Ты нам тлумачыш усе дзівы свету, якія дзіцячае вока бачыць навакол сябе першы раз. І табе выказваем мы свой дзіцячы жаль, крыўду, жаданне, радасць...* [Цётка].

Рытарычны зварот звычайна займае прэпазіцыйнае становішча, хаця ў асобных выпадках можа стаяць і ў постпазіцыі: *Ты пачынаеш новае стагоддзе, адроджаны і памаладзелы. Пройдуць гады, і ты сустрэнеш наступныя пакаленні. Нічога ж не забудзь, раскажы ім пра ўсе пакуты і радасці, перадай прывітанне ад тых, хто ўклаў сваю энергію і любоў у кожную тваю цагліну, у кожную галінку, хто склаў цябе, як песню.*

Добрай раніцы, мой родны, любімы горад! [С. Грахоўскі].

У асобных выпадках аўтар выказвання можа звяртацца да асобы або іх сукупнасці: *Браты мае, родныя людзі! Наш сонечны дзень не пагас* [Я. Колас].

Рытарычны зварот можа ўзмацняцца рытарычным воклічам: *Да чаго прыгожая гэта вясновая раніца!.. Якая слаўная ты, славая, вечна маладая і вечна пявучая раніца!* [Я. Скрыган].

Перапынак у маўленні з непасрэдным зваротам да ўвасабляемага прадмета або адсутнай асобы называецца *апастрофай* (грэч. *apostrophe* ‘паварот убок’) і з’яўляецца разнавіднасцю рытарычнага звароту: *Іншы раз з жахам уяўляю, што было б з табою, — о, Радзіма мая, Беларусь! — каб не мова наша!* [Б. Сачанка]. Апастрофу называюць таксама аверсіяй.

Рытарычнае пытанне — пыталыны сказ са сцвярдзальным зместам, які не патрабуе адказу: *А чаго варта паэзія без такой апоры, без карэння ў мінулым, у той духоўнай і культурнай глебе, што ўтвараецца, як і глеба на паверхні зямлі, стагоддзямі?* [Н. Гілевіч].

Рытарычнае пытанне з’яўляецца актыўным сродкам стварэння экспрэсіўна-эмацыянальнай афарбоўкі дыскурсу. Яго называюць

таксама экспрэсіўным сцвярджаннем або адмаўленнем: *Што можа быць даражэй сэрцу чалавека, як у сталых гадах пачуць цябе, роднае слова, у чужой старане?* [Цётка]; *Што ж лепей за цябе, мова мая, мова наша?!* [Ул. Караткевіч].

Маўленне, якое выражае роздум або сумненне і па форме нагадвае рытарычнае пытанне, называецца *дубітацыяй* (лац. *dubitatio* ‘сумненне, нерашучасць, ваганне’): *Чаму многія нашыя людзі такія агрэсіўныя? А якімі ім быць? Калі іх паўсюдна, на кожным кроку падпільноўвае небяспека?* [І. Макаловіч]; *Што дае знаёмства з гісторыяй і культурай іншых славянскіх краін? Вельмі многа! Хіба, напрыклад, не цікавы для нас гістарычны вопыт Балгарыі? Што ўратавала Балгарыю, балгарскі народ як этнас ад канчатковай гібелі, ад смерці? Слова! Роднае балгарскае слова* [Н. Гілевіч].

Такім чынам, рытарычныя фігуры дзякуючы сваёй асаблівай рытміка-інтанацыйнай аформленасці, наяўнасці клічнай і пытална-сцвярджальнай інтанацыі з’яўляюцца дзейным стродкам экспрэсівізацыі вуснага маўлення.

Пытанні і заданні

1. Што аб’ядноўвае фігуры пропуску? Назавіце іх.
2. Чаму апасіяпезу называюць умаўчаннем? Як выдзяляецца апасіяпеза ў вусным і пісьмовым маўленні?
3. Як суадносяцца апасіяпеза і эліпсіс?
4. Як ствараецца асіндэтон і якая яго роля ў маўленні?
5. Што выражае рытарычны вокліч? Як ён афармляецца ў вусным і пісьмовым маўленні?
6. Як суадносяцца рытарычны вокліч і адмірацыя?
7. Што такое рытарычны зварот? Якая яго роля?
8. У чым сувязь рытарычнага звароту і апастрофы?
9. У чым экспрэсіўнасць рытарычнага пытання?
10. Што ўяўляе сабою фігура дубітацыі? Як яна суадносіцца з рытарычным пытаннем?
11. Падбярэце з твораў розных жанраў прыклады фігур пропуску, вызначце і ахарактарызуйце іх.
12. Знайдзіце ў наступных сказах фігуры пропуску, вызначце іх тыпы і экспрэсіўную ролю: *Плыла такая гаматная шэрая хмара з галавой, з хобатам. І вочы мела. І ногі...* [І. Грамовіч]; *Ёсць нешта прыемнае, калі пазнаеш забытыя мясціны. Мінаюцца сялібы, паветкі, лясы* [Я. Скрыган]; *Калі мы вярнуліся, бой вялі ўжо ўсе тры*

дывізіёны. Першы, як потым я даведаўся, біў на станцыі, другі — на сялу з вежай, да якога я хадзіў. Трэці — таксама на сялу [І. Мележ]; Лес апяклі суровыя, калючыя ад гарачага сонца вятры; асушылі яго ад слізкай смугі, атрэслі адмерзлае за маразы шылле; загулялі — загулі на чорствых верхавінах, бы гэта пабегла на смалістым сухаверсе траскучае полымя [І. Пташнікаў]; Люблю спакой раённых гарадкоў. З гародчыкамі, студнямі, дварамі... [С. Грахоўскі]; Найбольшая прыемнасць глядзець на воблакі ў летнія, пагодлівыя дні, калі ў небе лётаюць птушкі. А ўлетку — ластаўкі і стрыжы [І. Грамовіч]; Над лесам — поўны, таямнічы месяц [Я. Брыль]; Асвечанасць — гэта калі кожнаму ў руку — паходню! [Ул. Караткевіч]; І да кожнай кнігі — прадмовы і пасляслоўі, першыя ўзоры грамадскай, асветніцкай, эстэтычнай думкі [Ул. Караткевіч].

13. Знайдзіце ў сказах рытарычныя фігуры, прааналізуйце іх экспрэсіўную ролю: *О, мая асенняя ўлюбёнасць! О, мая нязгасная ты памяць!* [М. Сяднеў]; *Як холадна вясной! І як дрыжаць гэтыя слабаапанутыя дрэвы!* [Ул. Караткевіч]; *О, гэта пружанская зямля, што ўся звініць песнямі, дзе іх больй, чым жаўранкаў у сінім небе над пружанскай раллэй!* [Ул. Караткевіч]; *О, як прыемна марыць у цішы!* [Ул. Клішэвіч]; *Да чаго прыгожая гэта вясновая раница!* [Я.Скрыган]; *Край мой родны! Дзе ж у свеце край такі знайсці!* [Я. Колас]; *Браты мае, родныя людзі! Наш сонечны дзень не пагас* [Я. Колас].

Спіс літаратуры

1. Грановская, Л. М. Риторика / Л. М. Грановская ; под общ. ред. В. А. Плотниковой. – М. : Азбуковник, 2004. – 218 с.

2. Безменова, Н. А. Теория и практика риторики массовой коммуникации / Н. А. Безменова. – М., 1989.

3. Граудина, Л. К. Русская риторика / Л. К. Граудина, Г. И. Кочеткова. – М. : Центрполиграф, 2001. – 668 с.

4. Ключев, Е. В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция) : учеб. пособие для вузов / Е. В. Ключев. – М. : «Изд-во ПРИОР», 1999. – 272 с.

5. Кожина, Н. М. О языковой и речевой экспрессии и её экстралингвистическом обосновании / Н. М. Кожина ; отв. ред. Т. Г. Хазагеров // Проблемы экспрессивной лингвистики. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского университета, 1987. – С. 8–17.

6. Михальская, А. К. Основы риторики: Мысль и слово / А. К. Михальская. – М. : “Просвещение”, 1996 – 416 с.

7. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.

8. Рагойша, В. П. Паэтычны слоўнік / В. П. Рагойша. – Мінск : Выш. школа, 1979. – 320 с.

9. Кузнецов, И. Н. Риторика / И. Н. Кузнецов. – Минск : Тетра-Системс, 2003. – 560 с.

10. Хазагеров, Т. Г. Общая риторика: курс лекций. Словарь риторических приёмов / Т. Г. Хазагеров ; отв. ред. Е. Н. Ширяев. – 2-е изд., перераб. и доп. – Ростов н/Д : Феникс, 1999. – 320 с.

11. Сопер, Поль Л. Основы искусства речи / Поль Л. Сопер ; пер. с англ. С. Д. Чижовой. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1958. – 471 с.

12. Дюбуа, Жак. Общая риторика / Ж. Дюбуа [и др.] ; пер. с франц. Е. Э. Разлоговой. Б. П. Наумова ; общ. ред. и вступ. статья А. К. Авеличева. – М. : Прогресс, 1986. – 391 с.

2.4. Меморыя. Запамінанне тэксту прамовы

Меморыя (лац. *memoria* ‘памяць’) — адзін з этапаў падрыхтоўкі да выступлення, які ўключае прыёмы запамінання тэксту прамовы. Меморыя знаёміць з прыёмамі трэніроўкі памяці і развіцця пэўнай мнематэхнікі. Кожны, хто жадае стаць аратарам, павінен трэніраваць сваю памяць.

Памяць — разумовы працэс, які ўключае запіс, захоўванне і ўзнаўленне інфармацыі. Галоўную ролю ў гэтым працэсе адыгрывае асацыятыўнае мышленне.

Існуе некалькі тыпаў памяці: *візуальная* (зрокавая), *вербальная* (слоўная), *нюхальная*, *датыкальная*, *кінестэтычная* і інш. Найбольш пашыраныя *візуальная* памяць, звязаная з функцыяй зроку, заснаваная на зрокавых асацыяцыях (выявах, малюнках, вобразах) і *вербальная*, суадносная з органамі слыху, заснаваная на акустычных асацыяцыях (гуках, гукаспалучэннях і словах).

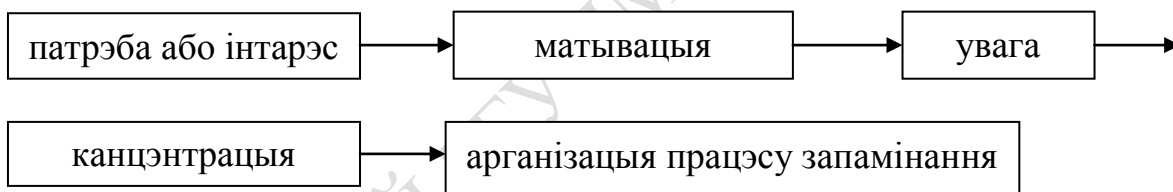
Асноўнымі відамі памяці з’яўляюцца *ненаўмысная*, *спантанная* (калі ўяўленне, пачуццё, успаміны ўзнікаюць нечакана) і *наўмысная* (калі чалавек імкнецца свядома выклікаць, узнавіць успаміны). У залежнасці ад часавых межаў выдзяляюцца *імгненная*, *сенсорная* памяць, якая з’яўляецца аўтаматычнай, *кароткачасовая* — аператыўная, рабочая памяць, здольная ўтрымліваць невялікі аб’ём інфармацыі на працягу вельмі кароткага часу (20–30 сек) і *доўгачасовая* памяць, якая захоўвае інфармацыю на працягу пэўнага часу (ад некалькіх хвілін да года або нават усё жыццё).

Інфармацыя, што рэгулярна выкарыстоўваецца ў паўсядзённым жыцці знаходзіцца ў *актыўным* раздзеле памяці; рэдка выкарыстоўваемыя звесткі — у *пасіўным*. Акрамя таго, ёсць *латэнтны*, скрыты раздзел, які раскрывае інфармацыю з дапамогай падказак.

Запамінанне звязана з асацыятыўным мышленнем. *Асацыяцыя* (с.- лац. associatio ‘злучэнне’) — заснаваная на нярвова-псіхічных працэсах сувязь паміж асобнымі ўяўленнямі, думкамі, пачуццямі, пры якой адно ўяўленне выклікае другое. Работа памяці ажыццяўляецца з дапамогай *спантаных* асацыяцый: адна асацыяцыя выклікае другую, і такім чынам утвараецца лагічны ланцужок, які ўзнаўляе неабходную інфармацыю, дапамагае адшукаць след у памяці. Асацыяцыі могуць быць і *штучнымі*, нелагічнымі.

Выключна важна ў час выступлення прыцягнуць увагу слухачоў (сканцэнтраванасць іх думак і пачуццяў на чым-н.), выкарыстоўваючы для гэтага разнастайныя прыёмы іх актывізацыі. Фарміраванне ўвагі абумоўлівае наяўнасць матывацыі (сукупнасці матываў, прычын для запамінання), якую выклікае інтарэс да зместу выступлення.

Паміж памяццю, матывацыяй і ўвагай існуе цесная сувязь, якую адлюстроўвае схема малюнака 7.

Малюнак 7 – Сувязь паміж памяццю, матывацыяй і ўвагай

Для развіцця доўгатэрміновай памяці неабходна стымуляваць работу думкі, арганізаваць мысленчы працэс, а не імкнуцца механічна запомніць інфармацыю.

Для аратара вялікае значэнне мае таксама кароткачасовая памяць — здольнасць мозга чалавека захоўваць інфармацыю на працягу кароткага часу. Яна важная для таго, каб аратар у час выступлення змог зазірнуць у канспект і “схапіць” вачыма ключавыя словы наступнага абзаца, запомніць іх і развіць у наступную фразу.

Практыкаванні па развіцці памяці павінны быць індывідуальна накіраванымі. Так, для людзей, у якіх больш развітая візуальная памяць, рэкамендуецца з мэтай запамінання графічнае выдзяленне, падкрэсліванне важнай інфармацыі (ключавых слоў, лічбаў, цытат) у тэксце, для асоб з маторнай памяццю мэтазгодна запісваць найбольш важную інфармацыю (ключавыя словы, тэзісы, статыстычныя дадзеныя

і інш.) у час засваення тэксту. Калі ў аратара пераважае акустычная памяць, неабходна запамінаць тэкст, чытаючы яго ўслых [5, с. 37].

Некаторыя даследчыкі выдзяляюць тры асноўныя законы запамінання: закон канцэнтрацыі, закон паўтору і закон узаемасувязі [8, с. 74–76].

2.4.1. Прыёмы запамінання інфармацыі

Ёсць спецыяльныя прыёмы, якія садзейнічаюць запамінанню інфармацыі. Іх сукупнасць называецца *мнемонікай*. Яны пабудаваныя на асацыяцыі вобразаў і вербальнай апрацоўцы і засноўваюцца на адначасовай дзейнасці, спалучэнні візуальнай і вербальнай памяці:

1) *Прыём паўтору* — адзін з самых распаўсюджаных прыёмаў запамінання. Механізм паўтору наступны: пасля знаёмства з пэўнай інфармацыяй мозг павінен атрымаць час на адпачынак і інтэграцыю інфармацыі — хвілін 10 пасля першага прагляду. Другі прагляд інфармацыі псіхолагі раяць рабіць праз дзень, трэці прагляд праз тыдзень, чацвёрты — праз месяц, пяты — праз чатыры месяцы. Як лічыцца, пасля гэтага інфармацыя запісваецца ў доўгатэрміновую памяць. Рэкамендуецца шматкратна паўтараць не ўвесь аб'ём інфармацыі, а толькі найбольш значныя моманты яе. З гэтай мэтай можна выдзеліць ключавыя словы, асноўныя тэзісы, галоўныя думкі і г. д.

Чым большы аб'ём інфармацыі “пераглядае”, паўтарае мозг, тым лягчэй засвоіць яму новую інфармацыю, паколькі аб'ём аперацыйнай памяці ў такім выпадку будзе ўвесь час павялічвацца. Лепшаму засваенню матэрыялу садзейнічае чытанне ўслых, у працэсе якога спалучаюцца візуальная і акустычная памяць.

2) *Прыём “месца”*, які прыпісваецца грэку Сіманіду. Сутнасць яго ў тым, што выпрацоўваецца ўстойлівая асацыяцыя паміж пэўным месцам і назвай прадмета.

Гэты прыём прызначаны для запамінання пэўным чынам пабудаванай паслядоўнасці лагічна не звязаных думак, якія адлюстроўваюць розныя часткі прамовы, ход разважання ў час выступлення. Каб выкарыстаць гэты прыём, неабходна ўзяць дэталёва вядомы вам шлях і скласці спіс канкрэтных месц, найбольш значных пунктаў, размешчаных уздоўж маршрута. Затым неабходна скласці спіс ідэй, думак ці ключавых слоў, прадметаў, якія неабходна “размясціць”, “раскласці” у гэтых пунктах. Пасля гэтага неабходна “прайсці” ў думках гэты маршрут, спачатку “раскладваючы” ў вызначаных месцах выдзеленыя словы (прадметы), а пасля “збіраючы” іх.

Некаторыя аўтары раяць “раскладваць” інфармацыю на прадметы, якія стаяць вакол сцен вашага пакою і якія вам добра вядомыя, пранумараваць гэтыя прадметы, запомніць іх парадак, а пасля “узнаўляць” звесткі, у думках абходзячы пакой, збіраючы раскладзеныя назвы. Такі прыём дазволіць запомніць паслядоўнасць выкладу ў прамове.

3) *Прыём візуалізацыі*, які заснаваны на візуальнай, зрокавай памяці чалавека. Ён патрабуе ўяўлення запамінаемых фактаў, слоў, лічбаў у нагляднай форме. Каб запомніць пэўнае слова або лічбу, рэкамендуецца ўявіць іх напісанымі чырвонай фарбай на белым фоне (экране, сцяне, палатне і інш.). Гэты зрокавы вобраз можна замацаваць у памяці з дапамогай вербальных асацыяцый.

Каб запомніць пэўнае абстрактнае паняцце, можна стварыць уяўны вобраз прадмета, які ўвасабляе гэта паняцце, яго сімвал, пэўны малюнак. Ланцужок такіх малюнкаў у памяці будзе адлюстроўваць паслядоўнасць разважання, змест выступлення.

4) *Прыём асацыяцый* — надзвычай пашыраны і распаўсюджаны. Асацыяцыі, як адзначаюць псіхолагі, — гэта свайго роду “масткі памяці”. “Наш розум — гэта своеасаблівая асацыятыўная машына”, — пісаў амерыканскі псіхолаг Джэймс.

Асацыяцыі могуць быць як лагічныя, так і не лагічныя. Напрыклад, каб запомніць уласнае імя (прозвішча, географічную назву і інш.), можна стварыць яго асацыяцыю з агульнай назвай (апелятывам): Сарокін = Сарока, Галавін = галава; Дж. Бонд = бонда, Паркер — у парку.

Можна знайсці вобразную асацыяцыю ўласнага імя з прадметам, які мае падобную па гучанні назву: Лагерлёф = леў у лагеры. На першы погляд, такія асацыяцыі здаюцца смешнымі, але яны дапамагаюць запамінаць многія складаныя назвы.

Калі неабходна запомніць складаны тэрмін, можна прыдумаць да яго падказку, узнавіць унутраную форму, этымалагічнае значэнне або супаставіць яго з аднакаранёвымі словамі. Напр., каб запомніць тэрмін перыдромафілістыка — ‘калекцыяніраванне чыгуначных білетаў’, можна ўтварыць ланцужок асацыяцый з яго састаўных тэрміна-элементаў: *перы* ‘кола’ (параўн.: перыяд, перыметр) + *дрома* ‘дарога’ (аўтадром, мотадром, аэрадром) + *філістыка* ‘люблю збіраць’ (філатэлія, філатэліст). Можна нават уявіць сабе малюнак: кола, якое па дарозе коціць філатэліст.

Для запамінання слова можна стварыць падказку — асацыяцыю на аснове сугучных слоў і адпаведных выказаў: *гіпатаксіс* ‘падпарадкаванне’ = ‘гіпа’ + ‘таксі’. Уявіце сабе бегемота па імені “Гіпа”, які раз’яджае на таксі.

Прыём асацыяцый прымяняецца і для запамінання лічбаў. Лічбы, сукупнасць якіх складае нумар тэлефона або пэўную дату, можна супаставіць з вядомымі падзеямі ў гісторыі або правесці асацыяцыю з годам, месяцам, днём вашага нараджэння, нумарам дома або кватэры. Напр., тэл. 45-17-61 (45 — канец Вялікай айчыннай вайны, 17 — год Кастрычніцкай рэвалюцыі, 61 — першы палёт чалавека ў космас). Па такому ж прынцыпу можна запамінаць любую дату.

Для запамінання лічбаў Д. Лап раіць выкарыстоўваць прыём малюнкаў, які таксама заснаваны на вобразных асацыяцыях. Для гэтага за кожнай лічбай замацоўваецца наглядны вобраз, канкрэтны прадмет: 0 — талерка, 1 — кап’ё, 2 — лебедзь, 3 — вілы, 4 — парус, 5 — раскрытая далонь, 6 — змяя, 7 — сякера, 8 — пясочны гадзіннік, 9 — смоўж. Каб запомніць лічбу 680, можна ўявіць змяю, якая абвіла пясочны гадзіннік, што стаіць на талерцы.

Акрамя таго, можна выкарыстаць фанетычны код да лічбаў: кожную лічбу супаставіць з пэўнай падобнай па форме да яе літарай: 0 — 0, 1 — Г, 2 — Ц, 3 — З, 4 — Ч, 5 — Б, 6 — С, 7 — У, 8 — В, 9 — Р. Каб запомніць пэўную лічбу, неабходна лічбы пераўтварыць у літары і прыдумаць фразы са слоў, якія пачынаюцца на гэтыя літары. Напр.: 961458 = РСГЧБВ — “Ранішняе сонца грэла чароўны бераг возера”.

На літарных асацыяцыях заснаваны абрэвіятурны спосаб запамінання. Сукупнасць слоў, якія неабходна засвоіць, можна ўявіць у выглядзе абрэвіятуры, складзенай з іх першых літар, і запомніць гэта скарачэнне. Напр., нам неабходна запомніць фразу: “Механізм маўленчай дзейнасці чалавека ўключае тры этапы — матыў, думку (унутранае маўленне) і гукавое, знешняе маўленне”. Ключавымі словамі гэтай фразы з’яўляюцца: матыў, думка, гукавое маўленне. Ствараем абрэвіятуру МДГ. Можна замацаваць яе вербальнай асацыяцыяй — сказам: “Матыў праз думку рэалізуецца ў гуку”.

Такім чынам, для таго, каб запомніць інфармацыю, неабходна спалучаць слоўна-лагічныя і наглядна-вобразныя прыёмы запамінання.

Для таго, каб лепш засвоіць змест выступлення, у час падрыхтоўкі да яго рэкамендуецца:

- разбіць тэкст на фрагменты, замацаваць іх за пэўнымі малюнкамі, вобразамі, склаўшы план выступлення ў малюнках;
- у тэксце выдзеліць ключавыя словы; з якіх утварыць “сэнсавы ланцужок”, што адлюстроўвае паслядоўнасць развіцця думкі і лагічную сувязь паміж асноўнымі паняццямі тэмы. Ключавыя словы ствараюць своеасаблівы каркас, які можна па-рознаму аформіць, вар’іруючы моўныя сродкі выражэння думкі;
- рабіць паўзы перад засваеннем найбольш складаных пытанняў;

- задаваць сабе пытанні і адказваць на іх;
- рабіць унутраны каментарый асабліва складаных фрагментаў выступлення;

- абмеркаваць змест выступлення з кім-небудзь, выбраўшы для гэтага найбольш цікавыя пытанні;

- рэгулярна праглядаць і паўтараць падрыхтаваны матэрыял.

Як паказваюць тэсты, праз 24 гадзіны ў памяці чалавека застаецца толькі 20 % інфармацыі. Калі ж прачытаны матэрыял абагульняецца, каменціруецца, абмяркоўваецца, то засвойваецца аб'ём да 80 %.

Для таго, каб лепш запомніць інфармацыю, якая ўспрымаецца на слых, неабходна:

- сканцэнтравацца, засяродзіць сваю ўвагу на словах суб'ядніка;
- знайсці ў іх штосьці цікавае і карыснае для сябе;
- паспрабаваць паўтарыць словы суб'ядніка ў выглядзе пытанняў або каментарыя.

2.4.2. Прыёмы развіцця памяці

Памяць мае здольнасць развівацца. Ёсць спецыяльныя прыёмы, якія садзейнічаюць гэтаму:

1) *Прыём Піфагора*. Адзін з самых старажытных прыёмаў удасканалення здольнасці запамінаць інфармацыю звязваюць з іменем Піфагора. Ён раіў штодзённа раніцай і вечарам “пракручваць” у памяці ўсе падзеі мінулага дня, успамінаючы іх падрабязна і дэтальна. Пры гэтым можна даваць ацэнку прайшоўшым падзеям і сваім уласным учынкам. Затым можна паступова “пагружацца” ў мінулае — успомніць тое, што было за дзень, за два, за тры дні да гэтага і г. д.

Такая трэніроўка праз пэўны час дазволіць трымаць увагу пастаянна ўключанай і дасць магчымасць пры неабходнасці імгненна ўзнавіць патрэбную інфармацыю, успомніць падзеі любога перыяду вашага жыцця. Гэта разаўе здольнасць лёгка запамінаць вялікія фрагменты тэксту, рады лічбаў, пералік тэрмінаў і г. д.

2) *Прыём трэніроўкі*. Для развіцця памяці вельмі карысная *сістэма трэніровак*. Для паспяховага развіцця памяці чалавек павінен запамінаць пэўную інфармацыю ў аб'ёме, які не выклікае цяжкасцей. Рабіць гэта пажадана ў адзін і той жа час сутак. У чарговы дзень спачатку ўзнаўляецца ў памяці ўсё тое, што было засвоена ў папярэдні дзень, затым завучваецца наступная “порцыя”, пэўны аб'ём

інфармацыі. І так робіцца працяглы час рэгулярна. Праз пэўны час чалавек усведамляе, што можа запомніць аб'ём інфармацыі, значна большы за той, які ён звычайна засвойваў.

3) *Нейробіка*. Замежныя вучоныя Лорэнц Катц і Манінг Рубін распрацавалі займальную праграму трэніроўкі мозга, развіцця памяці — нейробіку для мозга. Нейробіка актывізуе розныя ўчасткі галаўнога мозга, каб яны працавалі хутка і зладжана. Вядома, што разумовыя здольнасці пагаршаюцца не толькі з-за адмірання нервовых клетак, але і па прычыне расходавання дэндрытаў, праз якія праходзяць імпульсы ад клеткі да клеткі. Калі сувязь паміж клеткамі не ўключаць, дэндрыты атрафіруюцца.

Практыкаванні нейробікі накіраваны на шырокае выкарыстанне ўсіх органаў пачуццяў у нечаканых камбінацыях і пабудаваны на тым, каб стварыць новыя асацыяцыі. Гэта садзейнічае ўстанаўленню мноства новых сувязей паміж клеткамі галаўнога мозга і ўзмацненню памяці. Нейробіка раіць рабіць нечаканыя дзеянні: паспрабаваць пісаць левай рукой, апранацца або распранацца, прымаць душ з заплюшчанымі вачыма; размаўляць з кім-небудзь дома, заткнуўшы вушы ватай; чытаць услых, спрабаваць разгледзець малюнак дагары нагамі; рабіць перастаноўку на рабочым стане, у сваім пакоі; дабірацца на працу, вучобу новым маршрутам і г. д.

Лічыцца, што такія практыкаванні будуць садзейнічаць развіццю разумовых здольнасцей чалавека і, у прыватнасці, здольнасці запамінаць інфармацыю.

4) *Іншыя прыёмы*. Развіццю памяці, удасканаленню працэсаў запамінання, фарміраванню слоўнікавага запасу дапамагаюць чытанне, праца са слоўнікам, разгадваанне красвордаў, шарад, вывучэнне замежных моў, размовы і кантакты з людзьмі, падарожжы і інш.

Праблемы з памяццю нярэдка таксама абумоўлены псіхалагічнымі прычынамі, у ліку якіх празмернае хваляванне, моцны стрэс, нервовы зрыў, трывога, неспакой, дэпрэсія і інш. Гэта ў сваю чаргу не дазваляе сканцэнтраваць увагу, замаруджвае разумовую дзейнасць і перашкаджае працэсу запамінання інфармацыі. Каб пазбегнуць хвалявання або пазбавіцца пачуцця трывогі, неспакою ў час выступлення, неабходна пераклучыць увагу, сканцэнтраваць яе на змесце выступлення або прадмеце размовы, супакоіцца і засяродзіцца. З гэтай мэтай можна правесці комплекс дыхальных практыкаванняў або гігіенічны масаж твару і шыі перад выступленнем.

Калі перад вамі паўстае вельмі цяжкае пытанне, складаная дылема ў час выступлення, праігнаруйце іх, абыйдзіце часова ўвагай, каб не расхвалявацца і не згубіць “ніць” разважання.

Калі ў вас прыгнечаны стан, неабходна імкнуцца выйсці з дэпрэсіі, пазбавіцца ад назойлівых думак, якія затарможваюць вашу разумовую дзейнасць, паслабляюць памяць.

Пэўны дыскамфорт у час выступлення ўзнікае, калі раптам з памяці “выпадае” неабходнае слова, яно як бы “верціцца на языку”, але яго немагчыма адразу ўспомніць. Каб гэтага пазбегнуць, неабходна зняць напружанне, расслабіцца, замяніць забытае слова сінонімам або перадаць яго змест апісальна. У выніку ў вашай свядомасці ўзнікнуць асацыяцыі, якія і дапамогуць “узнавіць”, успомніць патрэбнае слова.

Пытанні і заданні

1. Што такое меморыя? Які яе змест?
2. Дайце азначэнне паняцця «памяць», назавіце тыпы і віды памяці.
3. Чым вызначаецца работа памяці?
4. Як пазбавіцца праблем з памяццю?
5. Што такое асацыяцыя? Якая яе роля ў запамінанні?
6. Як арганізуецца працэс запамінання? Якая сувязь паміж матывам, матывацыяй, увагай і запамінаннем?
7. Назавіце асноўныя прыёмы запамінання інфармацыі.
8. Укажыце рэкамендацыі да лепшага засваення зместу выступлення ў час падрыхтоўкі і лепшага запамінання інфармацыі на слых.
9. Якія ёсць прыёмы развіцця памяці?
10. Якую ролю ў развіцці памяці адыгрывае сістэма трэніровак?
11. Падзяліце наступны тэкст на часткі, выдзеліце ў іх ключавыя словы, складзіце з іх семантычны ланцужок, графічна абазначце сэнсавы каркас выкладу:

Белавежская пушча — адна з важнейшых выдатных мясцін Беларусі. Гэта рэшткі першабытнага лесу, які распасціраўся некалі ад Балтыйскага мора да ракі Буг і ад Одэра да Дняпра. Белавежская пушча размешчана ў Брэсцкай вобласці, уваходзіць у лік чатырох нацыянальных паркаў Беларусі і з’яўляецца самым вялікім лесам у Цэнтральнай Еўропе.

Запаведнік знаходзіцца за 340 км на паўднёвы захад ад Мінска. Адміністрацыйны цэнтр парку размешчаны ў пасёлку Камянюкі Камянецкага раёна, за 60 км ад Брэста. За 20 км ад Белавежскай пушчы знаходзіцца г. Камянец, на тэрыторыі якога ўзвышаецца Белая вежа — вартавое збудаванне XIII стагоддзя. Лічыцца, што гэты помнік даў назву пушчы. Першыя пісьмовыя ўпамінанні пра Белавежскую пушчу датуюцца 983 г.

У канцы XIV стагоддзя вялікі князь Вялікага княства Літоўскага Ягайла аб'явіў пушчу запаведнай і ўстанавіў тут забарону на паляванне. У 1588 г. быў выдадзены Лясны статут, які забараняў тут таксама высечку лесу.

З 1795 г. тэрыторыя Белавежскай пушчы ўвайшла ў склад Расійскай імперыі, пасля Першай сусветнай вайны — Польшчы, з 1939 г. уваходзіць у склад Беларусі. Усе буйныя войны, што праходзілі на тэрыторыі гэтых дзяржаў, наносілі значны ўрон запаведнаму лесу. Асабліва ён пацярпеў у час Напалеонаўскіх войнаў, а таксама Першай і Другой сусветных войнаў.

У 1939 г. Белавежская пушча аб'яўлена дзяржаўным запаведнікам, а ў 1945 г. частка яе была перададзена суседняй Польшчы.

Нацыянальны парк «Белавежская пушча» ўвайшоў у Спіс Сусветнай культурнай спадчыны ЮНЕСКА ў 1992 г. У 1993 г. ён атрымаў статус біясфернага запаведніка.

Цяпер Нацыянальны парк «Белавежская пушча» — адно з найбольш вядомых месц Беларусі. У Белавежскай пушчы растуць 900 відаў раслін, у тым ліку рэдкіх і знікаючых. Парк вядомы сваімі старажытнымі імяннымі дубамі, узрост якіх перасягае 500 гадоў. Сярод векавых дрэў: елкі, ясені, сосны, ліпы. У Нацыянальным парку «Белавежская пушча» сустракаецца 59 відаў млекакормячых, у тым ліку: зубр (самая вялікая ў Еўропе папуляцыя), воўк, рысь, выдра, тарпан (дзікі еўрапейскі конь). У запаведніку існуюць 227 відаў птушак, у тым ліку: малы і вялікі падворлікі, журавель, дзяцел, даўгахвостая звычайная нясыць [9].

12. Наступны тэкст падзяліце на часткі, замацаваўшы іх за пэўнымі малюнкамі, складзіце план тэксту ў малюнках, запомніце тэкст:

Гомельскі палацава-паркавы ансамбль — адзін з найпрыгажэйшых помнікаў архітэктуры Беларусі. Сёння ўнікальны музейны комплекс у цэнтры Гомеля аб'ядноўвае палац Румянцавых і Паскевічаў, капліцу-пахавальню, зімовы сад, аглядную вежу, цудоўны старадаўні парк.

У канцы XVIII стагоддзя беларускія землі знаходзіліся ў складзе Расійскай імперыі, а Гомель імператрыца Кацярына II падарыла свайму фаварыту — генералу-фельдмаршалу Пятру Аляксандравічу Румянцаву-Задунайскаму за выдатныя перамогі ў вайне з Турцыяй. На беразе ракі Сож ужо стаяў драўляны замак, што некалі належаў канцлеру ВКЛ Міхаілу Чартарыйскаму, які палкаводзец Румянцаў загадаў знесці, а на яго месцы пабудаваць новы.

У 1777 г. пры ўдзеле знакамітых архітэктараў таго часу Аляксеева, Бланка, Фельтэна, Масцяпанова пачалося будаўніцтва палаца ў стылі ранняга класіцызму. Імя аўтара праекта гомельскага

палаца дакладна не ўстаноўлена, аднак вучоныя лічаць, што ім мог быць таленавіты архітэктар Іван Староў, па праектах якога пабудаваны многія вядомыя будынкі Санкт-Пецярбурга.

У спадчыну ад Пятра Румянцава палац атрымаў яго старэйшы сын Мікалай Пятровіч Румянцаў — канцлер Расійскай дзяржавы, мецэнат, апякун навукі і мастацтва. У 1834 г. новым уладальнікам маёнтка стаў выдатны ваеначальнік — генерал-фельдмаршал Іван Фёдаравіч Паскевіч, які прадоўжыў фарміраванне палацава-паркавага ансамбля. У XIX — пачатку XX стст. у багата прыбраных парадных залах палаца гаспадары праводзілі пышныя прыёмы, балі, урачыстыя мерапрыемствы. Неаднаразова ў маёнтак Румянцавых і Паскевічаў прызджалі члены імператарскай сям’і Раманавых.

Апошнім уладальнікам гомельскага маёнтка была княгіня Ірына Паскевіч — дабрачынны мецэнат, перакладчык. Менавіта яна — аўтар першага перакладу рамана Л. Талстога “Вайна і мір” на французскую мову.

Пазней рэзідэнцыя, багатыя зборы і рэдкія калекцыі князёў сталі асновай для стварэння Мастацка-гістарычнага музея, адкрытага ў 1919 г.

Палац некалькі разоў быў разбураны і адноўлены: асабліва моцна пацярпеў у час мяцяжу (1919) і ў гады Вялікай Айчыннай вайны. На працягу гісторыі памяшканні ансамбля выкарыстоўваліся для розных патрэб. Тут знаходзіліся тэлефонная станцыя, бібліятэка, лялечны тэатр, Палац піянераў, музей.

У наш час былая рэзідэнцыя арыстакратаў у Гомелі — адзін з найцікавейшых і найбольш наведвальных музеяў Беларусі, буйны гісторыка-культурны і асветніцкі цэнтр. Першы паверх цэнтральнай часткі палаца – гістарычная рэканструкцыя памяшканняў дваранскага маёнтка. Як і раней, тут размешчаны Калонная зала, Белая гасціная, Чырвоная гасціная, зала ўрачыстых прыёмаў (былая “залатая сталовая”).

Сёння гэтыя залы — не толькі частка экспазіцыі, але і месца правядзення баляў і канцэртаў, сустрэч і перагавораў з удзелам першых асоб дзяржаў. У Гомельскім палацы часта праходзяць выстаўкі (карцін і іншых прадметаў мастацтва, фатаграфій), цікавыя адукацыйныя праекты.

Збор музея Гомельскага палацава-паркавага ансамбля — адзін з найбагацейшых у Беларусі: археалагічная, этнаграфічная, нумізматычная калекцыі, зборы карцін, рукапісных і старадрукаваных кніг, абразоў і культавых прадметаў, марскіх арганізмаў, мемарыяльныя комплексы выдатных людзей .

У вежы, перабудаванай па задуме Івана Фёдаравіча Паскевіча, размешчана экспазіцыя “Уладальнікі Гомельскага маёнтка Румянцавы і Паскевічы”. У ёй прадстаўлены арыгінальныя карціны, скульптуры, зброя і асабістыя рэчы князёў.

У 2012 г. Гомельскі палацава-паркавы ансамбль Румянцавых і Паскевіча атрымаў Гран-пры праведзенага ўпершыню конкурсу “Музеі Беларусі — трэцяму тысячагоддзю” [10].

13. Праілюструйце, як можна пры дапамозе асацыяцый запомніць наступны фрагмент тэксту:

Жыллё, збудаванні, у якіх жыў чалавек, створаныя для засцярогі ад неспрыяльнага дзеяння прыродных фактараў і арганізацыі свайго быту... Найбольш простыя тыпы жылля вядомыя з часоў палеаліту, калі на жыллё выкарыстоўвалі пячоры, будавалі зямлянкі, паўзямлянкі, буданы і інш. У стэпавай і паўпустынным паласе Азіі, у Афрыцы і Паўднёвай Еўропе качавым жывёлаводчым народам характэрна пераноснае жыллё...

Пераход на аселае жыллё прывёў да стварэння пастаянных тыпаў жылля. У земляробаў трапічных і субтрапічных абласцей... пашыраны драўляныя дамы з каркасам., на забалочаных ці заліўных участках будуюцца дамы на палях., у бязлесных раўнінах і горных раёнах (з неаліту) будуюць розныя тыпы глінабітных, гліна-саманавых, цагляных і каменных жылых дамоў з плоскім ці слаба нахіленым дахам. Зруб з гарызантальных радоў бяравення пашыраны ў славян [БелСЭ].

Спіс літаратуры

1. Античные риторики : [Переводы] / Собрание текстов, статьи, коммент. и общ. ред. Тахо–Годи; [Вступ. статья А. Ф. Лосева]. – М. : Изд-во МГУ, 1978. – 352 с.
2. Богомолова, В. Аэробика для мозга / В. Богомолова //НГН, 2002, № 6 [285].
3. Лапп, Д. Улучшаем память в любом возрасте / Д. Лапп. – М., 1993.
4. Лапп, Д. Искусство помнить и забывать / Д. Лапп. – Санкт-Петербург, 1995.
5. Леммерман, Х. Уроки риторики и дебатов / Х. Леммерман ; пер. с нем. – М. : ООО “Издательство «Уникум Пресс»”, 2002. – 336 с.
6. Лурия, А. Р. Язык и сознание / А. Р. Лурия. – М. : Изд-во МГУ, 1979. – 319 с.

7. Соколов, А. Н. Внутренняя речь и мышление / А. Н. Соколов. – М. : Просвещение, 1968 – 248 с.

8. Мурина, Л. А. Практикум по теории риторики / Л. А. Мурина, Т. В. Игнатович, И. В. Таяновская. – Минск : Изд. Центр БГУ, 2003. – 126 с.

9. [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://www.belarus.by/by/travel/belarus-life/belovezhskaya-pushcha>. – Дата доступа 26.11.2015. – Загл. с экрана.

10. [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://www.belarus.by/by/travel/belarus-life/gomel-palace>. – Дата доступа 26.11.2015. – Загл. с экрана.

2.5. Акцыя. Тэхніка выканання прамовы

Акцыя (пранансуацыя) (лац. actio ‘выкананне’, лац. pronuntiatio ‘вымаўленне, выгаворванне’) — заключны этап падрыхтоўкі да выступлення, які ўключае засваенне прыёмаў красамоўнага выканання тэксту прамовы (малюнак 8).

Малюнак 8 – Заключны этап падрыхтоўкі да выступлення

Акцыя грунтуецца на тэхнічнай выразнасці маўлення і заснавана на вивучэнні прыродных уласцівасцей голасу, развіцці дыкцыі, засваенні

правільнага літаратурнага вымаўлення, выразнасці чытання, яго рытміка-інтанацыйнага афармлення, міміка-жэставага суправаджэння, правільных паводзін аратара перад аўдыторыяй. Акцыя звязана з пластычным выражэннем прамовы і знешнімі паводзінамі аратара.

2.5.1. Прыродныя ўласцівасці голасу

Тэхнічная выразнасць маўлення ў многім залежыць ад прыродных уласцівасцей голасу, да якіх адносяцца палётнасць, вынослівасць, дыяпазон, рэгістр, сіла гука.

Палётнасць (пасыл) гука — здольнасць голасу распаўсюджвацца на пэўную адлегласць. Правільны пасыл гука забяспечвае добрую чутнасць голасу. Актыўнасць палётнасці гука рэгулюецца ў залежнасці ад адлегласці, на якой знаходзіцца суб'яднік. Развіццю палётнасці гука садзейнічае трэніроўка дыхання.

Вынослівасць — здольнасць голасу вытрымліваць значныя фізічныя і псіхалагічныя нагрузкі. Вынослівасць голасу залежыць ад трэніроўкі дыхання, правільнай работы органаў артыкуляцыі і якасці рэзаніравання.

Дыяпазон (грэч. dia pason (chordon) ‘праз усё (струны)’) — аб’ём голасу, які вызначаецца інтэрвалам паміж даступнымі яму самым нізкім і самым высокім гукамі. Асноўная нагрузка выпадае на сярэднія ноты моўнага голасу.

Рэгістр (с.-лац. registrum ‘спіс, пералік’) — частка гукавога дыяпазону голасу. Існуюць *грудны* або *ніжні*, *змешаны* або *сярэдні* і *галаўны* або *верхні* рэгістры. Пры трэніроўцы голасу неабходна звяртаць увагу на выпрацоўку навыкаў плаўнага, мяккага і непрыкметнага пераходу з рэгістра на рэгістр, што магчыма пры трэніраваным дыханні і здаровых органах маўленчага апарату.

Сіла гука — залежнасць гука ад актыўнасці органаў маўленчага апарату. Чым з большым напорам выдыхаецца паветра праз галасавую шчыліну, тым большую сілу набывае гук. Фізічнай асновай гучнасці з’яўляецца правільнае дыханне, а псіхалагічнай падставай паўнаты гука — упэўненасць у сабе, натхненне і творчы ўздых. Гучнасць голасу змяняюць у залежнасці ад значнасці выказвання, узмацняючы паветраную плынь пры дыханні, узмацняючы рэзананс, павышаючы чоткасць артыкуляцыі, замаруджваючы тэмп, а не празмерна напружваючы галасавыя звязкі.

Тэхнічную выразнасць маўлення парушаюць хуткая стамляльнасць голасу, якая прыводзіць да яго ахрыпласці або поўнай адсутнасці,

перарывістасць голасу, выкліканая празмерным хваляваннем гавора-чага, адсутнасць устойлівага, роўнага гучання, у выніку чаго голас зрываецца, дрыжыць, невыразнасць, цьмянасць гучання, недахоп чысціні і гучнасці голасу. Гэтыя недахопы выклікаюцца парушэннем гігіены голасу, хранічнымі прастуднымі захворваннямі, фізічным і псіхічным стамленнем, няўпэўненасцю, сарамлівасцю, шкоднымі звычкамі, няўменнем кіраваць сваімі эмоцыямі і інш. Каб пазбавіцца гэтых недахопаў, неабходна штодзённа выконваць практыкаванні, накіраваныя на развіццё маўленчага дыхання і трэніроўку голасу.

Дыханне. Важнае значэнне для артыкуляцыі мае правільнае дыханне. Ёсць два віды *дыхання* — *газаабменнае (фізіялагічнае)*, асноўная функцыя якога — вентыляцыя лёгкіх і забеспячэнне арганізма кіслародам, яно адбываецца міжвольна, і *фанацыйнае (маўленчае)* дыханне, якое служыць не толькі для забеспячэння арганізма кіслародам, але і для гукаўтварэння і з’яўляецца адвольным, патрабуе трэніроўкі.

Асноўныя тыпы дыхання — *плечавы, грудны, рэберны і брушны (дыяфрагмавы)*. Для забеспячэння глыбокага, спакойнага і непрыкметнага дыхання рэкамендуецца развіваць *камбінаваны* або *рэберна-дыяфрагмавы тып дыхання*, які аб’ядноўвае брушны і рэберны. У час дыхання паветра павінна паступаць праз нос, награвецца і ачышчацца. Правільнае дыханне бачнае: яно вызначаецца расцягваннем брушных мышцаў на ўдыху, калі напаўняецца брушная поласць.

У сістэму практыкаванняў па трэніроўцы дыхання ўваходзяць гігіенічны масаж, практыкаванні на “ігравой” аснове, практыкаванні на дыханне (чаргаванне удыху — выдыху; поўны выдых — максімальны бяшумны глыбокі удых 20 разоў; удых — выдых + вымаўленне зычных), маўленча-вакальныя (на развіццё меладычнасці маўлення), маўленчыя (на артыкуляцыю асобных гукаў і іх спалучэнняў), псіхафізічныя (на ўяўленне) практыкаванні. Пры пастаноўцы дыхання важна навучыцца вымаўляць кожнае слова фразы вельмі марудна і выразна, вымаўляць у нармальным тэмпе на адным дыханні максімальную колькасць слоў.

2.5.2. Рытміка-інтанацыйнае афармленне маўлення

Тэхнічную выразнасць маўлення ўзмацняе правільная *інтанацыя* — адзінства ўзаемазвязаных кампанентаў: мелодыкі, інтэнсіўнасці, працягласці, тэмпу маўлення і тэмбру вымаўлення. У маўленні інтанацыя выконвае розныя функцыі:

– *лінгвістычную* (адрознівае камунікатыўныя тыпы выказвання — пабуджэнне, пытанне, вокліч, апавяданне, імплікацыю; адрознівае часткі выказвання адносна іх сэнсавай важнасці; афармляе выказванне ў адзінае цэлае, расчляняючы яго на рытмічныя групы і сінтагмы);

– *стылістычную* (адпаведным чынам афарбоўвае тэксты розных стыляў і жанраў, з’яўляецца адным са сродкаў выяўленчай выразнасці і эмацыянальна-эстэтычнага ўздзеяння на адрасата);

– *псіхалінгвістычную* (здольнасць перадаваць рысы індыўідуальнасці асобы ў голасе, фізіялагічны стан гаворачага, яго пачуцці і настрой). Недахопамі інтанавання з’яўляецца манатоннасць, празмерна высокі або занадта нізкі тон, аднастайнасць выражэння, адсутнасць выразнасці маўлення.

Мелодыка (грэч. *melōdikos* ‘меладычны, песенны’) — асноўны частотны кампанент інтанацыі, танальны малюнак маўлення. Мелодыку вызначаюць змяненні частаты асноўнага тону моўнага сігналу — паніжэнне і павышэнне тону. Меладычнымі параметрамі інтанацыі з’яўляюцца:

– *інтэнсіўнасць гука* — адзін з кампанентаў інтанацыі, колькасць энергіі, якая праходзіць у адзінку часу праз адзінку плошчы, размешчанай перпендыкулярна да напрамку пашырэння гуку;

– *тэмбр* (фр. *timbre* < грэч. *τυμπανον* ‘барабан’) — афарбоўка голасу, якую надаюць яму абертаны. Тэмбр залежыць ад вышыні голасу, мелодыкі мовы, яе тэмпу, характару інтанацыі, асаблівасцей артыкуляцыі і інш. Спецыяльныя практыкаванні дазваляюць зрабіць тэмбр больш чыстым.

Тэмбральную афарбоўку голасу парушаюць задышка, хрыпата, пранізлівасць, гартаннасць і гугнявасць. Калі гэта неарганічныя недахопы, ад іх неабходна пазбаўляцца пры дапамозе спецыяльных практыкаванняў, калі арганічныя — неабходна звяртацца да спецыялістаў за кансультацыяй.

Немеладычнымі параметрамі інтанацыі з’яўляюцца часавая структура выказвання — *працягласць*, якая апісваецца з дапамогай такіх паказчыкаў, як *тэмп* (іт. *tempo* < лац. *tempus* ‘час’) — хуткасць вымаўлення, што адпавядае зместу выказвання і *паўза* (лац. *pausa* < грэч. *pausis* ‘спыненне’) — перапынак у маўленні.

Тэмп вымаўлення цесна звязаны з асобай аратара, і таму з цяжкасцю паддаецца рэгуляванню. Для павышэння эфектыўнасці выступлення рэкамендуецца змяняць, вар’іраваць тэмп выказвання. Найбольш мэтазгодным для публічнага выступлення лічыцца сярэдні тэмп, не вельмі хуткі і не вельмі марудны. Празмерна павольны тэмп “усыпляе” слухачоў, залішне хуткі — перашкаджае засвоіць змест

выступлення. Найбольш важныя думкі неабходна вымаўляць больш марудна і пераканальна. Асноўны тэмп прамовы звязаны са зместам маўлення і сітуацыяй зносін. Урачыстая прамова павінна быць больш марудная і размераная, чым аргументуючая. У вялікім памяшканні трэба замаруджваць тэмп выступлення, гаварыць плаўна, каб гукі маўлення “не заміралі”.

Паўза — перапынак у маўленні, якому акустычна адпавядае адсутнасць гука, а фізіялагічна — перапынак у рабоце маўленчых органаў. Адрозніваюцца паўзы:

– *сэнсавыя* (сведчаць аб закончанасці думкі або асобнага сегмента выказвання’);

– *рытмічныя* (служачь для ўтварэння пэўнага рытму маўлення);

– паўзы *абдумвання, разважання* (hezітацыі). Паўзу называюць таксама цэзурай.

Паўза выконвае:

– *лінгвістычную функцыю* — дазваляе члянiць маўленне на інтанацыйна-сэнсавыя адзiнкі — фразы і сiнтагмы; выражае характар сувязі памiж часткамі выказвання;

– *лагiчную* (дапамагае вызначыць галоўную iдэю, падкрэсліць асноўнае слова, суправаджае працэс выказвання думкі);

– *псiхалагiчную* (служыць для раскрыцця iдэйна-сэнсавай сутнасці выказвання, яго эмацыянальнай афарбоўкі);

– *фізіялагiчную* (дазваляе зрабiць перапынак у маўленні, дапамагае гаворачаму набраць паветра ў лёгкай).

Лiнгвістычную функцыю выконвае як месца паўзы (параўн.: *гаварыць / доўга не мог і гаварыць доўга / не мог*), так і iх працягласць, даўжыня. Больш працяглыя паўзы звычайна адпавядаюць больш слабым сэнсавым сувязям.

Паўза заўсёды ставiцца памiж моўнымi тактамі і фразамi. Яна часта супадае са знакамі прыпынку, але можа быць і там, дзе iх няма. Паўзамi выдзяляюцца аднародныя члены, звароткі, пабочныя і ўстаўныя словы і словазлучэннi, мадальныя словы і iнш.

Тэхнічную выразнасць абумоўлівае таксама *тон маўлення* — вышыня галосных, санорных і звонкіх гукаў маўлення. Тон фарміруецца пры праходжаннi выдыхаемай паветранай плыні праз галасавыя звязкі, глотку, рот і нос і з’яўляецца важным кампанентам iнтанацыі. У выніку вагання галасавых звязак узнікае *асноўны тон гуку*. Чым большая частата ваганняў, тым вышэй тон. У ротавай поласці ўтвараюцца *абертаны* — розначастотныя ваганнi часцінак паветра, якія надаюць асноўнаму тону характэрную афарбоўку (тэмбр).

Агульны тон маўлення абумоўлены яго зместам і мэтай. Ён можа быць:

- апавадальным, аб’ектыўным, інфармацыйным (лекцыя, даклад, паведамленне);
- разважлівым, які запрашае слухачоў да сумеснага роздуму, пошуку адказу на пытанні (дыспуты, размова);
- даверлівым, інтымным (гутарка);
- мітынгавым (заклік, агітацыйная прамова);
- напружаным, стрымана-гнеўным, выкрывальным (судовая прамова);
- урачыстым, пафасным (юбілейная прамова);
- мінорным, журботным (памінальная прамова);
- лірычным, прыўзнятым, узвышаным (віншавальная прамова) і інш.

Выразнасць вуснага маўлення ўзмацняе яго *рытмічная арганізацыя*, якую стварае *рытм* і *націск*. *Рытм* (грэч. *rhythmos* ‘суразмернасць, раўнамернасць’) — рэгулярнае чаргаванне аднародных, суразмерных адзінак: націскных і ненаціскных складоў, радкоў, строф, суразмернасць паўз і г. д. Рытм стварае эмацыянальную напоўненасць маўлення, садзейнічае камунікатыўнай мэтазгоднасці і рытмічнай арганізацыі выказвання. Рытм нашага маўлення, абумоўлены чаргаваннем націскных і ненаціскных складоў, садзейнічае стварэнню натуральнага, лёгкага інтанавання фразы.

Націск — выдзяленне шляхам узмацнення голасу і павышэння тону аднаго са складоў слова (*слоўны націск*) або асноўнага слова ў сінтагме (*тактавы націск*) ці фразе (*фразавы націск*).

Тактавы націск служыць для фанетычнага аб’яднання некалькіх слоў у такт і падае на апошнія слова такта, сведчыць пра яго канец, фразавы націск аб’ядноўвае некалькі тактаў у фразу, падае на апошнія слова заключнага такта.

Лагічны націск — выдзяленне ў сказе найбольш важнага ў сэнсавых адносінах слова. Лагічны націск, у адрозненне ад тактавага і фразавога, можа быць на любым слове ў сказе. Лагічны націск у апавадальным неразвітым сказе пры прамым парадку слоў ставіцца на выказнік, пры інверсіі — на дзейнік; у развітых сказах, дзе выдзяляецца тэма і рэма, — на апорным слове рэмы. Калі ў сказе ёсць аднародныя члены, параўнанні, пабочныя словы, словазлучэнні, устаўныя канструкцыі, яны выдзяляюцца лагічным націскам. Дапасаванае азначэнне выдзяляецца лагічным націскам пры інверсіі, пры прамым парадку слоў — выдзяляецца азначаемае слова. Недапасаванае і адасобленае азначэнні заўсёды выдзяляюцца лагічным націскам. Лагічна выдзяляюцца супрацьпастаўленне або супастаўленне слоў. У пыталым сказе лагічны націск падае на слова, у якім заключаецца сэнс пытання.

2.5.3. Дыкцыя

Выразнасць вуснага слова ў значнай ступені абумоўлівае правільная дыкцыя — чоткасць і выразнасць вымаўлення асобных гукаў і іх спалучэнняў. Ад чоткасці і выразнасці вымаўлення залежыць чысціня і прыгажосць вуснага маўлення.

Недахопы дыкцыі падзяляюцца на арганічныя, звязаныя з фізіялагічнымі парушэннямі маўленчага апарату, і неарганічныя, абумоўленыя няправільным засваеннем арфаэпічных маўленчых норм. Да неарганічных недахопаў дыкцыі адносяцца невыразнае, недакладнае, няправільнае вымаўленне асобных гукаў і іх спалучэнняў, картавасць, шапяляванне, гугнявасць, маларухомасць губ, вымаўленне “скрозь зубы”, парушэнне норм літаратурнага вымаўлення.

Арганічныя недахопы дыкцыі выпраўляюцца шляхам медыцынскай аперацыі, неарганічныя — шляхам штодзённай трэніроўкі маўленчага апарату і засваення правільнага літаратурнага вымаўлення.

Каб вызначыць, як пазбавіцца недахопаў дыкцыі, неабходна звярнуцца да лагапеда, які высветліць прычыны дэфектаў маўлення і дасць рэкамендацыі адносна іх выпраўлення. Вымаўленне гукаў залежыць ад работы мышцаў, якія вызначаюць выразнасць артыкуляцыі. Асноўная нагрузка пры гэтым кладзецца на язык і губы. Неабходна выпрацаваць мяккасць і плаўнасць вымаўлення. Не трэба падціскаць губы, напружваць мышцы шыі, “цадзіць” словы праз зубы. Калі свабодна рухаць ніжняй сківіцай, не сціскаць і не расцягваць празмерна губы, то вымаўленне становіцца больш вольным, натуральным і выразным. Неабходна імкнуцца выразна аддзяляць зычныя гукі адзін ад другога, не “глынаць” канчаткі і ў той жа час не пераходзіць на палітарнае вымаўленне. Слухач павінен пачуць кожнае слова аратара, адрозніць у ім кожны склад.

Для выпраўлення неарганічных недахопаў дыкцыі неабходна выкарыстоўваць маўленчыя і маўленча-вакальныя практыкаванні. Карысныя практыкаванні-распеўкі, калі прапяваюцца склады з аднолькавымі зычнымі і рознымі галоснымі (*мамемёмімомумэмю*, і так з усімі зычнымі), прапяванне гукарада галосных на адным дыханні (*а-о-у-э-е-ё-і-ю*); практыкаванні на разборлівы шэпт, скорогаворкі, гучнае вымаўленне слоў з аднолькавымі гукамі або гукаспалучэннямі, мурканне, прапяванне праз зубы і інш.

Недахопамі вуснага маўлення лічацца празмерна высокая танальнасць, сціснуты голас, “праглынанне” канцавых складоў, “гукі разважання”: *а-а-э, э-э-э*, насавае або картавае гучанне, празмерныя воклічы, хмыканне, кашаль [8, с. 17–18].

Для знешняга, гукавога афармлення тэхнічна выразнага, эфектыўнага маўлення ў рыторыцы прапануюцца наступныя парады і рэкамендацыі:

- выказванне выразна падзяляць на фразы і сінтагмы;
- неабходна гаварыць выразна і асэнсавана, вымаўленне не павінна асабліва адрознівацца ад агульнаўжывальнага, голас павінен быць гучным; максімальна захоўваць ўсе галосныя ненаціскных складоў і іх выразную якасць;
- ужываць пабочны націск у шматскладовых словах;
- інтанацыю фразы арыентаваць на акцэнтна выдзеленае слова;
- выразна акрэсліваць канец фразы;
- захоўваць спакойны тон маўлення, без вялікіх рухаў частаты асноўнага тону, вытрымліваць плаўнасць маўлення;
- падтрымліваць сярэдні тэмп маўлення;
- вар’іраваць мелодыку фразы, каб маўленне не было манатонным, выдзяляць голасам асноўную частку фразы, рабіць правільную акцэнтаўку — расстаноўку лагічнага націску, павышаючы тон або ўзмацняючы гук;
- пазбягаць адрывістага маўлення;
- удых рабіць толькі на сэнсавай паўзе.

2.5.4. Невербальныя сродкі зносін

Працэс маўленчай дзейнасці чалавека суправаджаецца *невербальнымі сродкамі зносін*, да якіх адномяцца жэсты, міміка, пастава, рухі цела чалавека, смех, поціск рук, што дапаўняюць, ілюструюць змест выказанай думкі, ажыўляюць яе. Паводле сенсорных каналаў, па якіх перадаюцца гэтыя знакі, яны падзяляюцца на *візуальныя* (успрымаюцца зрокава), *акустычныя* (на слых), *тактыльныя* (на дотык), *альфактарныя* (абаняннем) [7, с. 159–169]. Паводле фізічнай прыроды невербальныя кампаненты камунікацыі падзяляюцца на *фанацыйныя, жэстава-мімічныя, пантамімічныя і змешаныя* [3, с. 74].

На аснове судносін паралінгвістычных знакаў з вербальнымі кампанентамі камунікацыі выдзяляюцца *функцыя суправаджэння* вербальнай часткі паведамлення, калі яны выконваюць ролю падсобнага, дапаможнага элемента для дасягнення адназначнасці камунікацыі і *функцыя замяшчэння*, аўтаномнага ўжывання, незалежна або замест вербальнай часткі паведамлення, калі яны кампенсуюць элімінаваную ў рэальным працэсе зносін некаторую збытکوўнасць моўных сродкаў [3, с. 74; 6, с. 21].

Жэсты [фр. geste ‘гэст’] — выразныя фізічныя дзеянні рук, ног, галавы, тулава, якія з’яўляюцца дадатковым інфармацыйным сродкам у працэсе камунікацыі. Жэсты паводле сваёй функцыі бываюць:

– *рытмічныя* (звязаныя з рытмікай маўлення — падкрэсліваюць лагічны націск, паскарэнне і замаруджванне маўлення, месца паўз і інш.);

– *эмацыянальныя* (перадаюць разнастайныя адценні пачуццяў — хваляванне, радасць, сумненне, расчараванне, незадавальненне, прыкрасць, злосць і інш.);

– *указальныя* (якімі гаворачы выдзяляе нейкі прадмет з рада аднародных, паказваючы месца яго знаходжання, парадак следавання, гэтыя жэсты — умоўныя і сітуацыйныя);

– *псіхалагічныя* (паказваюць на адносіны да суб'яднага — згоду, нязгоду з ім, адмову, выражаюць інтэнсіўнасць, катэгарычнасць дзеяння, супрацьпастаўленне, раз'яднанне і аб'яднанне і інш.);

– *сімвалічныя* (агульнапрынятыя жэсты, якія суправаджаюць сустрэчу, прывітанне, развітанне і інш. дзеянні);

– *выяўленчыя* (дазваляюць зрабіць маўленне больш выразным, узмацняюць уражанне ад слоў, надаюць ім канкрэтнасць) і інш.

Жэст аратара натуральна дапаўняе яго думку, пачуццё, перажыванне, ажыўляе маўленне, робіць яго больш псіхалагічным. Да жэстыкуляцыі ў публічным выступленні прад'яўляюцца наступныя патрабаванні:

– жэсты павінны быць стрыманымі, але выразнымі, не варта захапляцца эфектнымі жэстамі;

– нельга злоўжываць жэстамі, таму што празмерная жэстыкуляцыя адцягвае ўвагу слухачоў, стамляе іх і нават можа выклікаць смех;

– жэсты павінны быць матываванымі, разнастайнымі, натуральнымі, адпавядаць зместу маўлення і сітуацыі зносін.

Аратар павінен пазбавіцца ад “дурных” звычак пры жэстыкуляцыі (калі яны ў яго ёсць) — моцна размахваць рукамі, стукаць кулаком па кафедры або стале, засоўваць рукі ў кішэні, паціскаць плячыма, качаць нагой, ківаць галавой, пагладжваць падбародак, хадзіць перад аўдыторыяй, залажыўшы рукі за спіну і інш. Трэба навучыцца кантраляваць сябе, сачыць за сваімі рухамі і жэстамі і стрымліваць празмерную жэстыкуляцыю. Калі аўдыторыя невялікая, не рэкамендуецца стаяць за кафедрай, паколькі яна зрокава аддзяляе аратара ад аўдыторыі, можна стаяць спераду або побач. Калі ж аўдыторыя вялікая, то лепш стаяць за кафедрай, каб трымаць у полі зроку ўсіх слухачоў.

Міміка (грэч. *mimikos* ‘акцёрскі, прытворны’) — выразныя рухі мышцаў твару як адна з форм праяўлення пачуццяў. Міміка, як і жэсты, ажыўляе вуснае маўленне, робіць яго больш выразным і зразумелым, адыгрывае істотную псіхалагічную ролю. Міміка, як рэкамендуе рыторыка, павінна быць: натуральнай, выражаць сапраўдны душэўны стан прамойцы, адпавядаць сітуацыі і зместу паведамлення.

Да мімікі, як і да жэстыкуляцыі, падыходзіць старажытнае правіла “залатой сярэдзіны” — *aurea mediocritas*, якое дыктуе ўмеранасць

і дарэчнасць. Міміка аратара можа быць сур'ёзнай або вясёлай, але яна заўсёды павінна быць умеранай, натуральнай, дружалюбнай і ніколі не быць празмернай [8, с. 222]. Важны таксама і выраз твару, ён павінен быць сур'ёзным, але не нахмураным, тым больш не “застылым”, пустым. Старайцеся бачыць сябе збоку, навукі самакантролю за ўласнай мімікай дапамагаюць выпрацаваць рэпетыцыі выступлення перад люстэркам.

Пастава — манера трымацца, становішча фігуры, корпуса, уласцівыя каму-н. Добрая пастава аратара вызначаецца стройнасцю, велічнасцю, прыстойнасцю і прыгажосцю ўсіх рухаў цела. Яна характарызуецца наступнымі прыметамі: пазваночнік некалькі прагнуты ў паяснічнай частцы цела, плечы выпрастаны, шыя прамая, ніжне-брушныя мышцы злёгка напружаны, рукі свабодна апушчаны, ногі самкнуты ці троху расстаўлены, калені прамыя, ступні злёгка развёрнуты ў бакі; калі вага цела пераносіцца на адну нагу, то яна павінна быць прамой у калене, а другая трохі выстаўлена ўперад і аслаблена ў каленным суставе.

Поза (фр. *pose* ‘тс’) — становішча цела. У аратара павінна быць спакойная, натуральная і эстэтычная поза, якая б адпавядала канкрэтнай сітуацыі зносін, не адцягвала ўвагу слухачоў, не перашкаджала засваенню зместу паведамлення. Поза гаворака залежыць ад асаблівасцей яго характару, тэмпераменту, узроўню культуры, звычак. Правільная, вызначаная зместам паведамлення і сітуацыяй зносін, поза аратара павышае эфектыўнасць яго ўздзеяння на слухачоў. Змяняць позу лепш за ўсё ў час маўлення, а не ў час паўзы. Перад аўдыторыяй трэба паводзіць сябе спакойна, не мітусіцца. Падрыхтуйцеся загадзя: складзіце ў належным парадку свае запісы, зазірніце ў люстэрка, папраўце прычоску, галыштук, зашпіліце гузікі і толькі пасля заходзьце ў аўдыторыю.

Паходка — хада, манера хадзіць. Пры правільнай паставе развіваецца правільная бытавая паходка. Яна патрабуе, каб пяткі ставіліся на адной лініі, а наскі злёгка разварочваліся ў бакі, кожны крок суправаджаўся ўмеранымі ўзмахамі правай і левай рукі. Такая паходка выпрацоўваецца пры актыўнай рабоце мышцаў ног.

Поспех выступлення аратара перад любой аўдыторыяй у значнай ступені залежыць ад формы яго выканання.

2.5.5. Формы выканання выступлення

Формы выканання выступлення абумоўлены ступенню падрыхтаванасці аратара, яго індывідуальнымі здольнасцямі і густам. Вядомыя наступныя формы выступлення:

1) тэкст выступлення чытаецца па запісах. Гэта форма дазваляе поўна і дакладна перадаць змест выступлення, але перашкаджае ўстанаўленню кантакту са слухачамі. “Той, хто, як раб, прывязаны да рукапісу, можа стаць добрым лектарам, але ніколі не будзе добрым аратарам” [Х. Кюн]. У слухачоў узнікае антыпатыя да лекцыі, якая чытаецца па запісах;

2) тэкст выступлення завучваецца на памяць і расказваецца. Такое выступленне стварае ўражанне непасрэднай, жывой размовы, але мае пагрозу для аратара парушыць паслядоўнасць выкладу, прапусціць асобныя факты, прыклады і г. д.;

3) тэкст пераказваецца сваімі словамі. У гэтым выпадку захоўваецца непасрэднасць зносін са слухачамі, але могуць быць адступленні ад зместу паведамлення;

4) тэкст з’яўляецца апорай выступлення. Напісаны тэкст некалькі разоў перачытваецца і асэнсоўваецца, узнаўляецца ў памяці яго план і змест, падкрэсліваюцца асноўныя палажэнні, нумаруюцца пытанні, выдзяляюцца ключавыя словы, прозвішчы, назвы, статыстычныя дадзеныя, вызначаюцца пачатак і канец цытат, ілюстрацыйныя прыклады. У час выступлення лектар перыядычна зазірае ў тэкст. Вольная прамова па канспекту з ключавых слоў лічыцца найбольш эфектыўнай. Ключавое слова з’яўляецца для аратара імпульсам, які дапамагае раскрыць думку, сфарміраваць маўленне. Ключавыя словы ствараюць своеасаблівы каркас, які можна па-рознаму аформіць, вар’іруючы моўныя сродкі выражэння думкі [Х. Лемерман];

5) выступленне без запісаў з папярэдняй падрыхтоўкай. Такой формай выступлення неабходна авалодваць паступова: складаецца поўны тэкст → падрабязны канспект → сціслы канспект → план выступлення з цытатамі → выступленне без запісаў;

6) выступленне экспромтам, без папярэдняй падрыхтоўкі. Гэта цікавая, арыгінальная форма, але яна патрабуе глыбокай эрудыцыі аўтара, яго кампетэнцыі, падрыхтаванасці і дасведчанасці па ўсіх пытаннях выкладаемай тэмы.

Пытанні і заданні

1. Дайце азначэнне паняцця “акцыя”. Якое месца яна займае ў структуры рытарычнай дзейнасці?

2. Пералічыце рытарычныя рэкамендацыі да знешняга, гукавога афармлення маўлення.

3. Ахарактарызуйце прыродныя ўласцівасці голасу. Што такое палётнасць, вынослівасць, дыяпазон, рэгістр, сіла гуку?

4. Назавіце асноўныя недахопы голасу.
 5. Назавіце тыпы дыхання. Ахарактарызуйце практыкаванні па трэніроўцы дыхання.
 6. Вызначце ролю інтанацыйнай і рытмічнай арганізацыі выказвання ў стварэнні яго тэхнічнай выразнасці.
 7. Што такое інтанацыя? Назавіце яе асноўныя кампаненты і функцыі.
 8. Якую ролю ў маўленні выконвае паўза? Назавіце яе віды і функцыі.
 9. Што такое тон? Укажыце яго віды. Як залежыць тон ад тыпу дыскурсу?
 10. Што стварае рытмічную арганізацыю выказвання? Назавіце віды націску.
 11. Якую ролю ў тэхнічнай выразнасці маўлення адыгрывае дыкцыя?
 12. Назавіце асноўныя недахопы дыкцыі і спосабы іх выпраўлення.
 13. Якія невербальныя сродкі суправаджаюць маўленне? Што такое міміка, жэсты? Назавіце віды жэстаў, іх функцыі.
 14. Якія патрабаванні прад'яўляе рыторыка да жэстаў, мімікі, позы, паставы, паходкі аратара?
 15. Пералічыце асноўныя формы выканання выступлення. Якія з іх вы лічыце найбольш мэтазгоднымі і чаму?
 16. Запішыце ключавыя словы *радзіма, сумленне, карысць, поспех, прафесія, творчасць* і сфармулюйце фразы з імі.
 17. Складзіце вусна ланцужок фраз з ключавымі словамі *сям'я, каханне, шчасце, дабрабыт, разуменне, узаемадапамога*. Складзіце з імі тэкст.
 18. Дайце дэфініцыю паняццяў *вера, надзея, каханне*, складзіце з імі сказы.
 19. Вызначце змест ключавых слоў *экалогія, прырода, навакольнае асяроддзе, будучыня, лёс, планета* і складзіце з імі невялікі расказ.
 20. Прачытайце ўрывац з навуковага тэксту, складзіце спіс новых для вас слоў і выказаў.
 21. Гучна прачытайце услых тэкст, час ад часу паглядваючы на ўяўляемую аўдыторыю. Пры гэтым старайцеся імгненна прачытваць, забягаючы наперад, невялікія ўрыўкі тэксту і захоўваць іх у памяці, што будзе садзейнічаць развіццю маўленчага мыслення:
- Гістарызм — абавязковая рыса нармальнага грамадскага быцця, рыса, якая выдзяляе гэта сар'єнс сярод усяго жывога. Вобразна кажучы, чалавека можна параўнаць з птахам, адно крыло ў якога — мінулае, другое ж — будучыня. Калі паранена, калі бездапаможна абвісае адно крыло, дык не дзейнічае і другое. Згубіўшы раўнавагу, мажлівасць арыентавацца ў часе і прасторы, такія птах не можа*

ўтрымацца ў палёце, раней або пазней падае ўніз — у паўсядзённасць і бездухоўнасць. Знікае пачуццё адказнасці за свае ўчынкi, узнікае імкненне перахітрыць гісторыю,... Перапыняецца пераемнасць развіцця, замаруджваецца само развіццё. І каб паскорыць яго, каб зноў узляцець, нам абавязкова патрэбны вялікія, самаахвярныя намаганні. [А. Мальдзіс].

22. Прачытайце наступны ўрываk тэксту і перакажыце яго па магчымасці даслоўна або сваімі словамі:

Вялікае Княства Літоўскае (ВКЛ, поўная афіцыйная назва з 15 ст. Вялікае Княства Літоўскае, Рускае, Жамойцкае) — феадальная дзяржава ва Усходняй Еўропе ў 13—18 ст. Сталіца — г. Вільня.

ВКЛ утварылася як шматнацыянальная дзяржава ў выніку інтэграцыі ў 12—13 стст. заходніх княстваў Русі і ўсходнебалцкіх земляў. Усталяванне феадальных адносін на гэтых землях, пагроза знешняй агрэсіі з боку манголаў і крыжакоў выклікалі імкненне да палітычнай кансалідацыі. ВКЛ паўстала пры князю Міндоўгу (сярэдзіна 1230-х г. — 1263 г.), які аб'яднаў славянскія і балцкія землі Верхняга і Сярэдняга Панёмання. Па палітычных меркаваннях ён прыняў ката-ліцтва, а ў 1253 г. — тытул караля.

Значна пашырылася ВКЛ пры вялікіх князях Гедыміне і Альгерду. Паступова ў склад ВКЛ увайшлі ўсе беларускія і большасць украінскіх: Панямонне, полацкія, віцебскія, менскія, берасцейскія і тураўскія, валынскія землі, Падняпроўе, Мазырская і Брагінская воласці, Кіеўскае княства.

Палітыку пашырэння ВКЛ працягвалі вялікія князі Ягайла і Вітаўт. Беларускія землі ўключаліся ў ВКЛ пераважна шляхам дамоў з мясцовымі феодаламі, зацікаўленымі ў моцнай дзяржаве, здольнымі абараніць іх ад знешняй агрэсіі, забяспечыць спрыяльныя ўмовы для гаспадаркі, гандлю.

На беларускіх і ўкраінскіх землях ВКЛ быў больш высокі ўзровень развіцця феадальных адносін, чым у літоўскіх і жамойцкіх, таму іх уплыў на ўсе сферы жыцця дзяржавы быў пераважным на працягу ўсёй гісторыі ВКЛ.

Пасля Крэўскай уніі 1385, якая прадугледжвала ліквідацыю ВКЛ і ўключэнне яе тэрыторыі ў склад Польшчы, і прыняцці літоўскім насельніцтвам каталіцтва праваслаўнае насельніцтва і феодалы беларускіх і ўкраінскіх зямель пачалі губляць сваё дамінуючае значэнне [13].

23. На аснове наступнага ўрыўку запішыце ключавое слова і сфармулюйце фразу з ім. У час прагаворвання фразы неабходна “кінуць вокам” на наступнае ключавое слова, запомніць яго і развіць ў наступны сказ:

Рака народнага жыцця і айчыннай гісторыі бярэ свой пачатак у запаведных глыбінях вякоў. Праз стагоддзі, праз непазбежныя водмелі і перакаты нясе яна сваю даніну ў акіян агульначалавечай гісторыі. А разам з гэтай ракою плыве пад ветразямі Надзеі, Мудрасці, Працы і напоўнены справамі сотняў пакаленняў нашых продкаў карабель народнай памяці, якім кіруе Лёс.

Сярод малых і вялікіх караблёў сусветнай сям'і народаў карабель беларусаў ніколі не быў лішні. У шматкалёрнасці сцягоў і сімвалаў гэтай эскадры горда луналі і нацыянальныя гістарычныя сімвалы беларусаў, што апавядалі свету пра наш радавод, пра братоў і пабрацімаў на супольным жыцці на гэтай пакутнай і дарагой нам зямлі [М. Ткачоў].

24. Запішыце пачатак сказа, а закончыце яго вусна:

Слова — найвялікшы...

Мова — душа...

Дарога павярнула...

Пакуль жыве маці...

Вучонасць — гэта салодкі плод...

25. Вызначце дэфініцыю асноўных паняццяў у наступным тэксце, адзначце тэрміны, якія іх называюць:

Навальніца — атмасферная з'ява, пры якой у магутных кучавадажджавых воблаках і паміж воблакамі і зямлёй пры вялікай напружанасці атмасфернай электрычнасці ўзнікаюць моцныя электрычныя разрады — маланкі. Навальніца суправаджаецца моцным шквалістым ветрам, ліўневым дажджом, часта з градам.

Бываюць франтальныя навальніцы, што адбываюцца ў паветраных франтах, і ўнутрымасавыя, што ўзнікаюць ад канвекцыі. На Беларусі бывае 25–30 дзён з навальніцамі, пераважна летам (чэрвень, ліпень), найчасцей над узвышанымі ўчасткамі паверхні. Лясістасць павялічвае магчымасць узнікнення навальніц, асабліва, калі лясы з высечкамі і прасекамі [БелСЭ].

26. Паспрабуйце вобразна, займальна расказаць якую-небудзь гісторыю, выпадак, які адбыўся з вамі або вашымі знаёмымі.

27. Падрыхтуйце вытрымку з артыкула ў газеце ў выглядзе ключавых слоў і перадайце змест артыкула сваімі словамі, пашырыўшы або звужыўшы яго змест.

28. Разгледзьце малюнак, апішыце прадметы або падзеі, паказаныя на ім, абазначце іх дэталі і пакажыце ўзаемасувязь паміж імі.

29. Складзіце картатэку новых для вас слоў і выразаў.

30. Правядзіце дыскусію на тэму “Што такое нацыянальная свядомасць?”

31. Прачытайце хутка наступныя скорогаворкі, прыказкі, загадкі :

Дудар дудару дарма грае.
Казаў Ігнат: адклад не ідзе ў лад.
Дзяўчынка Чарнічка мае чатыры чатырнічкі: на кожным чатырнічку на пяці пяцярнічкаў.
Рыбак рыбачыў, а рыбы не бачыў.
Дзятлы дзюбамі дзяўблі дрэва.
Капылы перакапылілі, перавыкапылілі. Капыты перакапыцілі, перавыкапыцілі.
Каму на каму, а каму на два камы.
Пільшчыкі-пілавальшчыкі пілавалі піламі. Пілавалі, перапільвалі, наперапільвалі, наперапілоўвалі, пілавінне перапалавінілі.
Трыццаць тры дрывасекі дроў трыццаць тры дрывотні надрывасечылі.
Караблі лавіравалі. Лавіравалі, ды не вылавіравалі.
Фарсун фарсіў у фіялетавым фраку і фетравым капелюшы.
У фальварку Фабіяна флэксы расцвілі.
Чакала чайка чаянят, ручай чакаў ручаянят.
Талерка з траўлера “Таўлер” каштуе талер.
Любіць Валодзя валаводы валаводзіць.
Руды Рыгор гроб грыбы граблямі.
У барабаны барабанілі, барабанілі, панабарабаньваліся.
Пайшла Гандзя жыта жаць, ды забыла Гандзя серп узяць.
На градзе ў лебядзе лебядзёначак гудзе.
Гаварыў, гаварыў, не дагаварыў, дагаворваў, ды загаварыўся [4].

Спіс літаратуры

1. Артоболевский, Г. В. Очерки по художественному чтению / Г. В. Артоболевский. – М., 1969.
2. Выгонная, Л. Ц. Інтанацыя. Націск. Арфаэпія / Л. Ц. Выгонная ; рэд. А. І. Падлужны. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – 215 с.
3. Горелов, И. Н. Невербальные компоненты коммуникации / И. Н. Горелов ; отв. ред. В. Н. Ярцева. – М. : “Наука”, 1980. – 104 с.
4. Каляда, А. А. Сцэнічная мова : вуч.-мет. дапам. для студ. спец. 1-17-01-01 “Акцёр мастацтва” / А. А. Каляда. – Мінск : Беллітфонд, 2006. – 478 с.
5. Каляда, А. А. Выразнае чытанне : вуч. дапам. для студ. філ. фак. пед. ін.-таў / А. А. Каляда. – Мінск : Выш. школа, 1989. – 269 с.

6. Колшанский, Г. В. Паралингвистика / Г. В. Колшанский. – М. : “Наука”, 1974. – 80 с.
7. Кузнецов, И. Н. Риторика / И. Н. Кузнецов. – Минск : Тетра-Системс, 2003. – 560 с.
8. Леммерман, Х. Уроки риторики и дебатов / Х. Леммерман ; пер. с нем. – М. : ООО “Изд-во «Уникум Пресс»”, 2002. – С. 46–64.
9. Михальская, А. К. Основы риторики: Мысль и слово : учеб. пособие / А. К. Михальская. – М. : Просвещение, 1996. – 416 с.
10. Николаева, Т. М. Языкознание и паралингвистика / Т. М. Николаева, Б. А. Успенский // Лингвистические исследования по общей и славянской типологии. – М., 1966. – С. 62–74.
11. Пиз, А. Язык телодвижений / А. Пиз. – М. : Изд-во «Ай Кью», 1992. – 262 с.
12. Подобед, А. С. Практическая риторика / А. С. Подобед. – Минск : Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2001. – 360 с.
13. [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://vkl.by/articles/32>. – Дата доступа 29.10.2015. – Загл. с экрана.

3. ЛІНГВАПРАГМАТЫКА. АГУЛЬНАЯ РЫТОРЫКА

3.1. Маўленчы акт і яго складнікі

Лінгвапрагматыка (лац. *lingua* ‘мова’ + грэч. *pragma, atos* ‘дзеянне’) — навука, якая даследуе працэс маўленчага ўзаемадзеяння паміж людзьмі — маўленчы акт. Лінгвапрагматыка узнікла ў XX ст. у працах замежных вучоных Дж. Осціна, Дж. Сірла, Х. Грайса.

Асноўнай адзінкай маўленчых паводзін чалавека з’яўляецца *маўленчы акт*, у якім рэалізуецца пэўная мэта (намер) гаворачага. Маўленчы акт прадугледжвае наяўнасць адрасанта (гаворачага), адрасата (слухача) і ўзаемадзеяння паміж імі. У залежнасці ад мэты выдзяляюцца розныя віды маўленчага акту: паведамленне інфармацыі; перакананне (аргументацыя); пабуджэнне (агітацыя); асэнсаванне (пошукі ісціны); ацэнка (пахвала або асуджэнне); гульня слоў; выражэнне і абуджэнне эмоцый [7, с. 44–48].

Лінгвапрагматыка вывучае змест маўленчай падзеі, структуру маўленчай сітуацыі, тыпы маўленчых паводзін, адносіны моўнага знака да чалавека.

Маўленчая падзея — галоўная адзінка маўленчай камунікацыі, якая ўключае дыскурс і маўленчую сітуацыю.

Дыскурс (лац. *discursus* ‘беганне туды-сюды, кругазварот’) — асноўны кампанент маўленчай падзеі — гукавое слова, якое суправаджаецца жэстава-мімікавымі і прасторавымі паводзінамі гаворачай асобы.

Маўленчая сітуацыя — абставіны, у якіх адбываюцца маўленчыя зносіны, удзельнікі гэтых зносін, адносіны паміж імі.

Маўленчыя паводзіны — дзеянні ўдзельнікаў маўлення ў працэсе камунікацыі. Маўленчыя дзеянні ўключаюць:

- *вербальныя паводзіны* (слоўнае афармленне маўлення);
- *акустычныя паводзіны* (гукавое афармленне маўлення);
- *жэстава-мімікавыя паводзіны* (міміка, жэсты, поза, якімі суправаджаецца маўленне);
- *прасторавыя паводзіны* (рухі і перамяшчэнне ў прасторы).

Лінгвапрагматыка, такім чынам, вывучае прагматычную функцыю мовы — функцыю ўздзеяння на людзей у працэсе зносін.

3.2. Тыпы дыскурсу. Віды прамоў

У залежнасці ад маўленчага намеру вызначаюцца розныя тыпы дыскурсу (табліца 1):

Табліца 1

Маўленчы намер	Тып дыскурсу	Жанр маўлення
імякненне перадаць інфармацыю	інфармуючы	лекцыя, даклад
пераканаць	аргументуючы	судовая прамова
заклікаць да дзеяння	агітуючы	перадвыбарныя дэбаты рэклама
выказаць заветныя думкі, падзяліцца сваімі пачуццямі	давяральны	ліст, прызнанне, споведзь
выхаваць, даць ацэнку	эпідэйктычны	выхаваўчая прамова, пропаведзь
знайсці ісціну, адказаць на пытанне	эўрыстычны	дыскусія, спрэчка, дэбаты
Прынесці задавальненне, пазабавіць прысутных	геданістычны (забаўляльны)	анекдоты, тосты, выступленне на эстрадзе

У адпаведнасці з тыпамі дыскурсу вызначаюцца наступныя віды прамой: інфармацыйная, пераконваючая, заклікаючая да дзеяння, натхняльная, забаўляльная, давяральная [7, с. 274–298; 10, с. 108–164; 16, с. 62–70].

Інфармацыйная прамова — публічнае выступленне, асноўная мэта якога — перадача пэўнай інфармацыі.

Асноўныя жанры інфармацыйнай прамовы — даследчыя і справаздачныя даклады, навуковыя паведамленні і агляды, акадэмічныя і навукова-папулярныя лекцыі, палітычныя агляды і інш.

У гэтым тыпе маўлення да ведама грамадскасці даводзіцца пэўная інфармацыя:

1. *У адпаведнасці з Канстытуцыяй Рэспублікі Беларусь Дзяржаўны сцяг, Дзяржаўны герб і Дзяржаўны гімн з’яўляюцца сімваламі суверэнітэту краіны.*

Дзяржаўны сцяг Рэспублікі Беларусь уяўляе сабой прамавугольнае палотнішча, якое складаецца з дзвюх гарызантальна размешчаных каляровых палос: верхняй — чырвонага колеру шырынёй у 2/3 і ніжняй — зялёнага колеру ў 1/3 шырыні сцяга. Каля дрэўка вертыкальна размешчаны беларускі нацыянальны арнамент чырвонага колеру на белым полі, якое складае 1/9 даўжыні сцяга.

Дзяржаўны герб Рэспублікі Беларусь уяўляе сабой зялёны контур Рэспублікі Беларусь у залатых прамянях сонца над зямным шарам. Зверху контуру знаходзіцца пяціканцовая чырвоная зорка. Герб абрамляе вянок з залатых каласоў, пераплеценых справа кветкамі канюшыны, злева – лёну. Каласы абвіты чырвона-зялёнай стужкай, на якой знізу зроблены надпіс золатам: “Рэспубліка Беларусь”.

Дзяржаўным гімнам Рэспублікі Беларусь з'яўляецца твор на музыку Нестара Сакалоўскага і словы Міхаіла Клімковіча і Уладзіміра Карызны [13].

2. Нясвіжскі палацава-паркавы комплекс — помнік архітэктуры XVI—XVIII стагоддзяў. Закладзены князем М. К. Радзівілам Сіроткам у 1583 г. на паўднёвым захадзе ад Нясвіжа, на месцы драўлянага замка. У XVI—XX стагоддзях — рэзідэнцыя князёў Радзівілаў. Уключае ў сябе ўласна замак, замкавыя ўмацаванні, а таксама вялікі ландшафна-пейзажны парк.

Нясвіжскі замак з'яўляецца родапачынальнікам новага тыпу бастыённых умацаванняў у Беларусі — так званай новаітальянскай сістэмы. На момант пабудовы замак лічыўся адным з самых магутных і дасканалых збудаванняў падобнага тыпу. У замку не было недахопу ў артылерыі, ручной агнястрэльнай зброі і вайскавай амуніцыі. Замак меў важнае ваеннае значэнне на працягу некалькіх стагоддзяў, быў месцам канцэнтравання атрадаў прыватнай арміі Радзівілаў.

У агульнай плане і пабудове Нясвіжскага замка прыкметная тэндэнцыя да сіметрычнасці. Цэнтральны корпус, значна перабудаваны ў XVIII стагоддзі, вылучаецца сваім архітэктурна-мастацкім раішэннем. Пілястры, рэльефныя дэкарацыі, скульптурныя застаўкі надаюць фасаду пластычнасць, багатая ляпніна высокага франтона з гербам — шыкоўнасць і ўрачыстасць.

З тыльнага боку цэнтральнага корпуса знаходзіцца двухпавярховая прыбудова з тэрасай і дзвюма вуглавымі вежамі, а ва ўсходняй васьміграннай вежы на другім паверсе — каплічка князя, перакрытая купалком з ляпнінай.

Вежа з аркай уезду ў замак вынесена наперад да моста і выканана ў выглядзе параднай брамы, характэрнай для беларускага дойлідства. Арка пераходзіць у тунэль са скляпеннямі, які праразае насыпны вал і выводзіць у двор насупраць цэнтральнага корпуса. Такі прыём стварае цікавую глыбінную перспектыву.

Сярэднявечны феадальны замак пасля некалькіх перабудоў ператварыўся ў палацава-замкавы ансамбль з вялікім адкрытым дваром, акружаным манументальнымі будынкамі. У ім пераплялося мноства розных стыляў, што сведчыць аб выкарыстанні мастацкіх дасягненняў розных гістарычных эпох. Упрыгожаны стройнымі вежамі і вежкамі, комплекс набыў рамантычную прывабнасць, а вада ў сажалках і яркая зеляніна ландшафтнага парку завяршылі фарміраванне палацава-замкавага комплексу, аднаго з лепшых ва Усходняй Еўропе.

(ад 30° паўночнай шыраты да 30° паўднёвай шыраты) засяроджана каля 78 % усіх маланкавых разрадаў. Максімум навальнічнай актыўнасці прыпадае на Цэнтральную Афрыку. У палярных раёнах Арктыкі і Антарктыкі і над палюсамі навальніц практычна не бывае. Інтэнсіўнасць навальніц ідзе за сонцам: максімум навальніц прыпадае на лета (у сярэдніх шыратах) і дзённыя пасляпаўдзённыя гадзіны. Мінімум зарэгістраваных навальніц прыпадае на час перад узыходам сонца.

На навальніцы ўплываюць таксама геаграфічныя асаблівасці мясцовасці: моцныя навальнічныя цэнтры знаходзяцца ў горных раёнах Гімалаяў і Кардыльераў [15].

– прадмет паказваецца ў развіцці, руху, змене розных яго станаў:

Жыллё, збудаванні, у якіх жыве чалавек, створаныя для засцярогі ад неспрыяльнага дзеяння прыродных фактараў і арганізацыі свайго быту... Найбольш простыя тыпы жылля вядомыя з часоў палеаліту, калі на жыллё выкарыстоўвалі пяхоры, будавалі зямлянкі, паўзямлянкі, буданы і інш. У стэпавай і паўпустынной паласе Азіі, у Афрыцы і Паўднёвай Еўропе качавым жывёлаводчым народам характэрна пераноснае жыллё...

Пераход на аселае жыллё прывёў да стварэння пастаянных тыпаў жылля. У земляробаў трапічных і субтрапічных абласцей... пашыраны драўляныя дамы з каркасам..., на забалочаных ці заліўных участках будуюцца дамы на палях..., у бязлесных раўнінах і горных раёнах (з неаліту) будуюць розныя тыпы глінабітных, гліна-саманавых, цагляных і каменных жылых дамоў з плоскім ці слаба нахіленым дахам. Зруб з гарызантальных радоў бярэвення пашыраны ў славян [БелСЭ].

Інфармацыйная прамова можа мець справядачны характар: Таварышы! Адчуваючы на сабе дабратворны ўплыў... беларуская літаратура ўзнімаецца на новыя ступені свайго развіцця. Аб гэтым гаворыць і тое, што... лепшыя яе творы тыражом у 200 мільёнаў экзemplяраў, перакладзеныя на рускую мову, выйшлі далёка за межы рэспублікі, за свае этнаграфічныя рубяжы. Цяжка пераацаніць велізарную ролю перакладаў ва ўмацаванні дружбы нашых літаратур, без чаго сёння ні адна з іх не можа абысціся ў развіцці свайго ідэйна-тэматычнага дыяпазону і стылеўтвараючых напрамкаў. І невыпадкова пераклады з брацкіх літаратур сёння займаюць значнае месца ў творчасці многіх нашых паэтаў і празаікаў. Яны дапаўняюць кожную з літаратур тым новым, што яшчэ не знайшло ў ёй свайго адлюстравання, і даюць магчымасць лепш бачыць і свае дасягненні і свае недахопы [М. Танк].

У інфармацыйнай прамове прысутнічаюць такія элементы, як азначэнне паняццяў, апісанне, тлумачэнне, супастаўленне, дэманстрацыя, прыклады, статыстычныя звесткі.

У інфармацыйнай прамове ўсе пастаўленыя пытанні павінны знайсці сваё вырашэнне. Як адзначае П. Сапер, “у ёй не павінна быць нічога спрэчнага”. Акрамя таго, інфармацыйнае паведамленне павінна быць актуальным, выклікаць цікавасць слухачоў і задаволіць іх інтэлектуальныя запатрабаванні [16, с. 65].

Пераконваючая прмова — публічнае выступленне, мэта якога — пераканаць слухачоў, схіліць іх на свой бок. Пераконваючая прмова звязана з грамадскай дзейнасцю, сацыяльнымі праблемамі.

Асноўныя жанры пераконваючай прмовы — парламенцкае выступленне, палітычныя і эканамічныя праграмы, абвінаваўчая, абарончая, самаабарончая прмова, публіцыстычны зварот і інш. Такія прмовы лічацца агітацыйнымі, хаця яны не маюць непасрэднага закліку да дзеяння:

Пажаданні для маладых у мяне ёсць. Уласна, адно пажаданне: жывейма і працуйма, таварышы, так, каб стаць вартымі прадаўжальнікамі таго, што здзейснілі вялікія сыны народа, такія волаты мастацкага слова, як Багушэвіч, Цётка, Багдановіч, Купала, Колас, Гарэцкі, Чорны, Куляшоў, Мележ... Што трэба, каб займець права на такое званне? Вельмі многа! Талент — гэта само сабой. Вельмі многа — апрача таленту. А што менавіта? Ну, напрыклад, самаадданасць ці нават самаахварнасць у працы. Палымяная грамадзянская турботнасць. Вялікая мужнасць. А перш за ўсё — разуменне, што паэзія — гэта не фабрыкацыя метафар, не гульня ў сінтаксічныя фігуры і не практыкаванні ў славесных вывертах. Паэзія — гэта лёс: лёс твайго народа, тваёй Радзімы, тваёй планеты, а таму — і твой асабісты; паэзія — гэта тваё грамадзянскае, чалавечае “не магу маўчаць!”. Пачынайма, дарагія сябры, з гэтага!.. [Н. Гілевіч].

Асноўнае адрозненне пераконваючай прмовы ад інфармацыйнай у тым, што ў ёй спалучаецца функцыя паведамлення з функцыяй уздзеяння. Паколькі асноўная мэта такой прмовы — пераканаць, у ёй вялікая ўвага надаецца аргументацыі, логіка-моўнаму доказу: *Лёс народа і мовы — непадзельны, незалежны ад таго, гэта вялікі ці малы народ. Нават мова самага малага народа — з’ява непаўторная... На мове эскімосаў існуе 18 назваў снегу, якія маюць семантычную афарбоўку і не паддаюцца перакладу на самыя багатыя мовы,.. у эвенкаў 37 станаў снегу, 30 адценняў поўсці аленя. Ёсць незлічоная колькасць непаўторных слоў, адценняў, колераў, пахаў*

у мове кожнага народа, якімі народ-словатворца няспынна папаўняе сваю зачараваную скарбніцу мовы [М. Танк].

Прадметам разгляду такой прамовы з'яўляецца пэўны факт або дзеянне, выступленне павінна выклікаць у слухачоў пытанне: ці праўдзівы факт? што трэба рабіць? і адказаць на яго. Тэма пераконваючай прамовы вызначаецца сваёй змястоўнасцю, канкрэтнасцю і актуальнасцю, яна павінна быць цікавай для слухачоў: *Гаворачы аб выхаванні моладзі, мы часта забываем, што гэта звязана і з перавыхаваннем нас саміх, не ўлічваем патрабаванняў часу, які адрозніваецца ад таго, калі мы былі маладымі. А нам неабходна, каб не перарывалася сувязь з пакаленнямі, каб даражылі нашай нялёгкай, але слаўнай спадчынай* [М. Танк].

Істотныя рысы такой прамовы — аб'ектыўнасць, непрадузятасць, адсутнасць тэндэнцыйнага падыходу: *Падумаем... пра тое, што яшчэ ў нашым народзе жыве, што яшчэ ў яго духоўным побыце і ў памяці захоўваецца — хоць прызабытае, прымёрлае, прызасыпанае пылам-трухою часу, смеццем модных этыкетак наноснай — танцавальнай, і песеннай, і бытавой — псеўдакультуры. Пра тое, што яшчэ можна... адшукаць, знайсці і творча выкарыстаць, даць новае.. жыццё, і такім чынам вярнуць народу ягоныя ж скарбы, узбагачаныя талентам новых, маладых пакаленняў* [Н. Гілевіч].

У пераконваючай прамове спалучаюцца рацыянальна-лагічная і эмацыянальна-рытарычная аргументацыя. Прапаноўваць слухачам неабходна праблему, якая з'яўляецца вырашальнай.

Заклікаючая да дзеяння прмова — публічнае выступленне, мэта якога — не толькі пераканаць слухачоў, схіліць на свой бок, але і актывізаваць іх, заклікаць да дзеяння. Пры гэтым можна заклікаць працягваць старое дзеянне (не спыняцца на дасягнутым), заклікаць да новага дзеяння або да спынення старога.

Галоўныя жанры такой прамовы — мітынгавае, агітацыйнае выступленні, сацыяльна-палітычныя і асобасныя заклікі, публіцыстычныя звароты да чытача, адозвы, лозунгі, камерцыйныя паведамленні, рэкламы. Асаблівасць зместу гэтай прамовы ў прысутнасці неабходных фактычных дадзеных, іх пераканальнасці і доказнасці: *Трэба нам кожны дзень адчуваць прысутнасць сяброў, не спазняцца са шчырай спагадай да іх — памятаючы тых, з кім так добра было працаваць, сумаваць, смяцца* [Я. Брыль].

Аратару неабходна ўменне пераканаць слухачоў у неабходнасці выконваць пэўнае дзеянне “*Дык працуйма ж і далей! Сейма на роднай зямельцы здаровыя зярняты праўды, брацтва і свабоды, будзіма жывога народнага духа з магутным клікам: к сонцу і праўдзе! Будзем мець буйны ўраджай і багатае жніво!*”

Даўно гэта было сказана, а гучыць так, як бы вырвалася з душы паэта толькі што, сёння, і адрасавана нам з вамі. Прыем жа гэты купалаўскі завет да сэрца і — у добры час, за работу! [Н. Гілевіч].

Эфектыўнасць прамовы, якая заклікае да дзеяння, залежыць ад ступені цікавасці і важнасці яе тэмы і зместу для слухачоў, а таксама ад настрою і намеру, патэнцыяльных магчымасцей слухачоў, іх адносін да аратара.

Заклік да дзеяння можа быць прамым, выказаным літаральна: *Думаючы пра шчыры энтузіязм гэтых маладых людзей і іх настаўнікаў,.. хочацца ад душы прывітаць іх першыя крокі і выказаць пажаданне-упэўненасць: “Працуйма, сябры! Плён будзе, ды яшчэ які плён!..” [Н. Гілевіч];*

– ўскосным, падразумяваемым: *Захаваць прыродную спадчыну — абавязак кожнага сумленнага чалавека. З такім заклікам да ўсіх свядомых людзей звяртаецца Міністэрства прыродных рэсурсаў і аховы навакольнага асяроддзя Рэспублікі Беларусь. Давайце шанаваць і захоўваць нашу Бацькаўшчыну! [ТБ].*

Натхняльная прамова — публічнае выступленне, мэта якога — натхніць на пэўнае дзеянне, узяць настрой, павіншаваць з пэўнай падзеяй або ўшанаваць памяць: *Дарагія таварышы! Сёння мы сабраліся на хвалюючай урачыстасці ў гонар 60-годдзя аднаго з віднейшых прадстаўнікоў сучаснай беларускай і ўсёй нашай савецкай літаратуры, выдатнага майстра прыгожага пісьменства, народнага паэта Беларусі — Аркадзя Куляшова. Імя Куляшова даўно стала вядомым і на яго радзіме, і ва ўсёй нашай краіне. Яго высокамастацкія і высокаідэйныя творы... заслужана карыстаюцца прызнаннем і любоўю сярод шырокіх кругоў чытачоў [М. Танк].*

Натхняльная прамовы вызначаецца зваротам да слухачоў, эмацыянальнасцю выкладу, выказваннем суб’ектыўна-ацэначных адносін да прадмета выступлення, экспрэсіўнасцю выражэння: *Дарагія таварышы, землякі, сябры! Перадусім, я хачу ад усяго сэрца падзякаваць за сённяшнюю незабыўную сустрэчу... Я бясконца рад, што не звважаючы на розныя перашкоды... мне выпала шчасце яшчэ раз пабываць на сваёй роднай Мядзельшчыне на сённяшняй літаратурна-музычнай вечарыне, ды яшчэ разам са сваімі сябрамі: літаратурным даследчыкам, доктарам філалагічных навук Вячаславам Пятровічам Рагойшам, нашай чароўнай зямлячкай Марыяй Георгіеўнай Захарэвіч, увасобіўшай на сцэне непаўторныя жаночыя вобразы, а таксама з нашым мядзельшчанінам літаратуразнаўцам, крытыкам і перакладчыкам Генадзіем Серафімовічам Шупенькам [М. Танк].*

Натхняльная прамова вызначаецца выразным выхаваўчым характарам і маральна-этычнай накіраванасцю. Асноўныя жанры

натхняльнай прамовы — ваенна-патрыятычныя выступленні, віншавальныя і прывітальныя прамовы, хрысціянская пропаведзь.

Давяральная прмова мае на мэце выказванне патаемных думак, надзей, спадзяванняў, выражэнне асабістых адносін і пачуццяў:

Маладыя і старыя, старыя і маладыя... Вечная, як свет, тэма! Маладыя крыўдзяцца на старых, старыя на маладых... Хтосьці вельмі трапна сказаў — спрэчкі між маладымі і старымі часта нагадваюць спрэчкі між тымі, хто не нажыў розуму і хто з яго выжыў. Моладзь — гэта будучыня, і я не думаю, каб у нас яе выхаванню аддавалася менш увагі, чым у той жа Японіі або якой-небудзь іншай краіне ці рэспубліцы. Крыўдаваць маладым, мне здаецца, няма падстаў. Дзе-дзе, а ў літаратуры дэвіз — “Настаўнік, выхавай вучня!” — выконваецца і перавыконваецца. Я не ведаю ні аднаго старэйшага пісьменніка, які адмовіўся б пачытаць твор маладога, даць кансультацыю. Не ведаю я і ні аднаго маладога, якому хоць у чым хтосьці не памог са старэйшых. Вядома, у ідэале хацелася б бачыць іншае, але ж... Сяброўства, дружба — справа ўзаемная, тут жаданне павінна быць з абодвух бакоў. А моладзь — на тое ж яна і моладзь... Ёй здаецца, што яна пераверне горы, зробіць тое, што ніхто не зробіў. Сёй-той жа з маладых літаратараў ужо цяпер лічыць, што ён “узяў бога за бараду”, яму няма чаму вучыцца ў старэйшых, што ён і так геній... Што ж, як на Палессі кажучь, прыйдзе коза да воза. Мне здаецца, трэба менш увагі аддаваць высьвятленню “ўзаемапаразумеанняў”, а працаваць, пісаць [Б. Сачанка].

Дарагія Любачка, Нюрэчка, Міцюша!

Вялікае сардэчнае вам дзякуй за памяць, за ласку. Усё, што датычыць вас, вашы перажыванні, настрой — усё гэта блізка мне. Скажу больш: хацеў бы на закаце свайго жыцця дапамагчы ўсім вам жыць, часам падказаць, параіць, парадавацца вашымі радасцямі. Я так палюбіў вас усіх, вашу студыю, вы мне ўсе такія блізкія пасля “Чайкі”, і я ўжо не ўяўляю “Чайкі” без вашых галасоў, без мільгацення ў садзе вашых сукенак. Вы запалілі мяне маладосцю. Пуста без вас... Як хочацца быць з вамі... У гадзіну ночы сяджу ля каміна, плача мяцеліца, і думаю пра вас усіх, бачу вас, чую вашы галасы, і так хочацца паклікаць вас, насцярожыць, прыгрэць.

Мае любыя! Мае добрыя! Беражыце адзін аднаго... Цалую вас, дзяцей “Чайкі”. Яна усіх вас чакае... З глыбокай любоўю да ўсіх вас [Ліст В. Бялыніцкага-Бірулі].

Давяральная прмова мае, як правіла, эмацыянальна афарбаваную форму выражэння: *Перачытваю яго маленькія праявічныя шэдэўры, і ў памяці зноў ажываюць далёкія дзіцячыя гады, тыя завірушныя*

дні, калі я плакаў над лёсам Цішкі і Халімона, бедаваў з няўцешнаю Тэкляй, бунтаваў разам з Салаўём, і, здаецца, зноў вяртаюся ў сваё маленства і юнацтва, а недзе побач усміхаецца прамяністымі вачыма прарока добры дзядзька Бядуля [С. Грахоўскі].

Асноўныя яе разнавіднасці — споведзь, любоўнае прызнанне, асабісты ліст, дзённікавы запіс, успаміны.

Забаўляльная прамова — публічнае выступленне, асноўная мэта якога — весяліць прысутных. Гэта можа быць звязнае апавяданне з адзіным сюжэтам развіцця або серыя невялікіх гісторый ці анекдотаў.

У забаўляльнай прамове актыўна выкарыстоўваюцца прыёмы стварэння гумарыстычнага і камічнага эфектаў. Забаўляльная прамова можа быць цалкам гумарыстычнай, і тады ў ёй прысутнічаюць гумар, іронія, жарт. Калі забаўляльная прамова не гумарыстычная, то займальнасць у ёй ствараецца дзякуючы драматычнаму сюжэту, навізне, апісанню канфліктнай сітуацыі, напружанаму дзеянню, канкрэтнаму выкладу.

Галоўныя жанры забаўляльнай прамовы — застольная прамова (тост), вуснае апавяданне, анекдот:

I. *Тэлефонны званок:*

– *Алё! Надзю можна да тэлефона?*

– *Яе няма. Яна выйшла...*

– *Даруйце, дрэнна чуваць, а куды, не скажаце?*

– *Замуж.*

– *А надоўга?*

– *Цяжка сказаць...*

– *Будзьце ласкавы, калі вернецца, няхай ператэлефануе Сяргею* [8, с. 143–144].

II. *Леанід Уцёсаў любіў расказваць пра старую Адэсу. Вось ён садзіцца ў перапоўнены трамвай. І раптам — жахлівы крык маладой адэсіткі. Пачынаюцца спагадлівыя пытанні: “Што здарылася? Вам дрэнна?”. Дзяўчына заліваецца горкімі слязьмі. У трамвайнай мітусні ў яе ўкралі з сумачкі кашалёк. — А колькі ў ім было грошай? Высвятляецца, што 20 капеек.*

Уцёсаў галантна вымае 20 капеек і дае дзяўчыне: — Толькі не плачце. Дзяўчына супакоілася, але пры выхадзе з трамвая даганяе Уцёсава і нясмела пытае яго: — Можна быць, вы аддасце мне і кашалёк? [5, с. 134–135].

Паколькі ўсе разгледжаныя вышэй тыпы дыскурсу адносяцца да маналагічнага маўлення, вялікае значэнне у іх маюць прыёмы актывізацыі увагі слухачоў, стварэння займальнасці выкладу і эмацыянальнай танальнасці.

3.3. Законы агульнай рыторыкі

Як лічыцца, сапраўдны аратар уздзейнічае на слухачоў так, што яго ўсмешка адбіваецца на іх тварах, яны плачуць яго слязьмі, і біццё яго сэрца аддаецца ў грудзях усіх прысутных. Як дабіцца такой эфектыўнасці і паспяховасці выступлення? Сучасная лінгвапрагматыка лічыць, што паспяховымі і эфектыўнымі з'яўляюцца толькі такія маўленчыя зносіны, у аснове якіх ляжыць прынцып камунікатыўнага супрацоўніцтва і гарманічнага дыялогу [7, с. 80–93].

Для таго, каб публічнае слова дзейнічала эфектыўна, усе элементы маўленчай падзеі павінны адпавядаць адзін аднаму і складаць гарманічнае цэлае.

Сучасная агульная рыторыка сфармулявала чатыры асноўныя законы: закон гарманічнага дыялогу; закон руху наперад і арыентацыі адрасата; закон эмацыянальнасці; закон задавальнення.

3.3.1. Закон гарманічнага дыялогу

Яшчэ Арыстоцель у сваім трактате “Рыторыка” ўказваў, што не толькі аратар, але і слухач павінен быць актыўным, дзейным: “Слухач і ёсць канчатковая мэта ўсяго”. Фактар слухача адыгрывае асаблівую ролю пры маналагічнай форме зносін, дзе ён выконвае, на першы погляд, пасіўную ролю. Слушным у сувязі з гэтым нам падаецца выказванне У. Ф. Адоеўскага: “Гаварыць — значыць абуджаць у слухача яго ўласнае ўнутранае слова”. Так, слухач пазбаўлены магчымасці сказаць сваё слова, але ў той жа час ён думае, разважае, пагаджаецца ці не пагаджаецца ў думках з аратарам, прымае або не прымае яго высновы.

Эфектыўнымі маўленчыя зносіны могуць быць толькі тады, калі маналагічнае па форме выступленне пераўтвараецца ў гарманічны дыялог. Таму задача аратара — абудзіць уласнае ўнутранае слова слухача, устанавіць гарманічныя двухбаковыя адносіны з ім. Як гэтага дасягнуць? Як вядома, ёсць тры ўзроўні перадачы інфармацыі — *рэпрадукцыйны*, калі адбіваецца простая перадача інфармацыі слухачам і ўся ўвага сканцэнтравана на змесце, на правільнасці выкладу матэрыялу, не ўлічваецца рэакцыя аўдыторыі; *адаптацыйны*, які прадугледжвае добрае валоданне тэмай, свабодную арыентацыю ў змесце, пастаянны кантакт з аўдыторыяй і *творчы ўзровень*, пры якім аратар не толькі падтрымлівае сувязь са слухачамі, але і актывізуе іх творчае мысленне, “абуджае ўнутранае слова”, фарміруе здольнасць разважаць, аналізаваць і падагульняць.

Закон гарманічнага дыялогу прадугледжвае ўстанаўленне двухбаковых гарманічных адносін з адрасатам, абуджэнне яго ўнутранага ўласнага слова ў працэсе маўленчых зносін.

Для ўстанаўлення і падтрымкі гарманічнага дыялогу са слухачамі рэкамендуецца ўважліва ставіцца да фактара адрасата — вывучыць аўдыторыю (прааналізаваць і ўлічыць яе сацыяльны склад, узрост, кола асабістых інтарэсаў, узровень ведаў, ступень падрыхтаванасці, маўленчы намер);

– закранаць у сваім выступленні праблемы, блізкія да слухачоў, аналізаваць факты, падзеі, з’явы, добра знаёмыя, зразумелыя, даступныя або жыццёва важныя, цікавыя для слухачоў;

– імкнуцца да канкрэтнасці, нагляднасці выкладу, займальнасці апісання, вобразнасці выказвання; улічваць лінейны характар маўлення, якое разгортваецца ў часе або прасторы і ў сувязі з гэтым мае дынамічны характар.

3.3.2. Закон руху наперад і арыентацыі адрасата

Другі закон агульнай рыторыкі патрабуе знаёмства слухача з “маршрутам” сумеснага руху ад пачатку да канца прамовы.

Прамова павінна мець такую структуру, якая б стварала ў адрасата пачуццё руху да мэты, арыентавала яго на паступовае выражэнне акрэсленых у выступленні пытанняў.

Для таго, каб правільна зарыентаваць слухача, аратар павінен абавязкова назваць тэму выступлення, дакладна вызначыць яго мэту, выразна акрэсліць задачы, а ў канцы — абавязкова падвесці вынікі. У працэсе выступлення матэрыял павінен выкладацца дынамічна, сістэмна, аргументавана і паслядоўна, разнастайнымі формамі і спосабамі. Аратар павінен сачыць за плаўнымі пераходамі ад аднаго пытання да другога, захоўваючы іх лагічнасць і паслядоўнасць, ужываючы розныя формы кагезіі (па-першае, па-другое, па-трэцяе, такім чынам, нарэшце і да т. п.), не адхіляцца ад асноўнай задачы, не ўжываць неапраўданыя паўторы, лішнія паўзы, не захапляцца празмернай дэталізацыяй зместу, другараднымі, дробязнымі пытаннямі, якія адцягваюць увагу слухачоў і перашкаджаюць лепшаму засваенню зместу.

3.3.3. Закон эмацыянальнасці

Трэці закон агульнай рыторыкі суадносіцца з пафасам (адной з частак трыадзінай схемы інвенцыі). Ён патрабуе ад гаворачага

эмацыянальнага стаўлення да прадмета размовы, суб'ектыўных адносін да тэмы паведамлення, неабякавасці выкладу і садзейнічае экспрэсівацыі маўлення.

Слухачы павінны адчуць, што аратара цікавіць і хвалюе ўзнятая ім праблема або пытанне, ён эмацыянальна перажывае тое, пра што гаворыць. Але неабходна, каб гэта былі не паказныя эмоцыі, а шчырыя, сапраўдныя пачуцці, і яны павінны адпавядаць зместу выступлення, характару слухачоў і сітуацыі зносін. Празмерная патэтыка можа выклікаць іранічныя адносіны аўдыторыі.

3.3.4. Закон задавальнення

Закон задавальнення лічыць эфектыўнай прамову толькі тады, калі яна прыносіць радасць, прыемнасць слухачам. З гэтай мэтай рэкамендуецца імкнуцца да экспрэсіўнасці, займальнасці выкладу, выкарыстання разнастайнай сістэмы выяўлення-выразных сродкаў, прыёмаў актывізацыі ўвагі, пра якія размова пойдзе ніжэй.

Пытанні і заданні

1. Што такое лінгвапрагматыка? Што яна вывучае? Калі ўзнікла?
2. Дайце азначэнне паняцця “маўленчы акт”. Якія кампаненты ў яго ўваходзяць?
3. Што такое маўленчы намер? Абзначце сувязь паміж мэтай гаворачага і маўленчым актам.
4. Назавіце віды маўленчых паводзін.
5. Вызначце састаўныя элементы маўленчай камунікацыі. Якое месца ў ёй займае маўленчая падзея?
6. Ахарактарызуйце дыкурс і маўленчую сітуацыю як кампаненты маўленчай падзеі.
7. Што ўключае дыкурс? Назавіце яго тыпы. Што суправаджае дыкурс?
8. Назавіце асноўныя жанры маўленчых зносін.
9. Якія формы мае маналагічнае маўленне?
10. Назавіце віды маналагічнага маўлення, якія вызначаюцца паводле яго мэты.
11. Якая мэта і жанры інфармацыйнай прамовы?
12. Вызначце маўленчы намер пераконваючай і заклікаючай да дзеяння прамовы, укажыце іх разнавіднасці.

13. Чым вызначаецца натхняльная прамова? Якія яна мае жанры? Укажыце мэту і жанры забаўляльнай прамовы. У чым яе адметнасці?

14. Што ўяўляе сабою давяральная прамова? Назавіце яе асноўныя разнавіднасці.

15. Падрыхтуйце пераконваючую прамову на тэму “Як дабіцца поспеху ў працы?”.

16. Напішыце інфармацыйную прамову на тэму “Мова — душа народа”.

17. Падрыхтуйце давяральную прамову на тэму “Мой родны кут”.

18. Складзіце агітацыйную прамову “Кніга, якую трэба прачытаць”.

19. Зрабіце натхняльную прамову на тэму “Шануйце роднае слова”.

20. Складзіце агітацыйную прамову на тэму “Наведайце гэту выставу”.

21. Складзіце заклікаючую да дзеяння прамову на тэму “Шануйце і беражыце родную мову”.

22. Назавіце законы сучаснай агульнай рыторыкі. Якія ўмовы ўстанаўлення і падтрымкі закона гарманічнага дыялогу?

23. Што патрабуе закон руху наперад і арыентацыі адрасата? Якія прынцыпы выкладу матэрыялу ён прадугледжвае?

24. Ахарактарызуйце змест закона эмацыянальнасці. Як ён суадносіцца з прынцыпам блізкасці да слухача?

25. Укажыце ўмовы захавання закона задавальнення.

26. Вызначце адлюстраваныя ў наступных тэкстах тыпы дыскурсу і жанры маўленчых зносін, назавіце іх асноўныя моўныя асаблівасці:

І. Эцыклапедыя (ад гр. enkykliospaideia — ‘кола ведаў’) — навуковае ці навукова-папулярнае даведачнае выданне па ўсіх або пэўных галінах ведаў. Матэрыял у такіх выданнях звычайна размяшчаецца паводле алфавітнага, часам — паводле алфавітна-тэматычнага прынцыпу.

Эцыклапедыі падзяляюцца на універсальныя, што ахопліваюць матэрыял па ўсіх галінах ведаў, рэгіянальныя, якія абмежаваны пэўнай тэрыторыяй, галіновыя, прысвечаныя пэўнай галіне ведаў, культуры ці народнай гаспадаркі, і персанальныя, куды ўваходзіць даведачны матэрыял пра нейкую адну выдатную асобу.

Прыкладам універсальных эцыклапедый з’яўляюцца 12-томная “Беларуская Савецкая (1969–1975), а таксама 18-томная “Беларуская эцыклапедыя”, выданне якой распачалося ў 1996 г.

Каштоўнейшыя звесткі па гісторыі і тэорыі літаратуры і мастацтва ўвайшлі ў галіновую “Эцыклапедыю літаратуры і мастацтва Беларусі” (т. 1–5, 1984–1987). Мова шэрагу буйных беларускіх пісьменнікаў разгледжана ў грунтоўнай эцыклапедыі “Беларуская

мова” (1994). Звесткі пра многіх дзеячаў культуры, у тым ліку пісьменнікаў, можна знайсці ў “Энцыклапедыі гісторыі Беларусі” (т. 1–6, 1993–2003), у аднатомных энцыклапедычных даведніках “Этнаграфія Беларусі” (1989), “Мысліцелі і асветнікі Беларусі: X–XIX стагоддзі” (1995), “Беларусь” (1995) і інш. Да энцыклапедыі па паўнаце і спосабе падачы матэрыялу прымыкаюць спецыялізаваныя слоўнікі літаратуразнаўчых тэрмінаў [17].

II. Адною з асаблівасцей развіцця лексіка-семантычнай сістэмы сучаснай беларускай мовы з’яўляецца тэрміналагізацыя яе слоўнікавага складу. Пры гэтым паралельна з колькасным папаўненнем лексікі новымі тэрмінамі адбываецца няспыннае ўдасканаленне існуючых адзінак ў плане лексіка-семантычнай і структурна-марфалагічнай рэгулярнасці, больш выразнай спецыялізацыі слова і формаўтваральных тэрмінаў. Гэта патрабуе глыбокага і ўсебаковага вывучэння тэрміналагічнай лексікі, у тым ліку і параўнальна-тыпалагічнага яе аналізу. Апошняе асабліва важна, паколькі шляхам параўнання адзінак, што ў розных мовах вызначаюцца поўнай ідэнтычнасцю выражаемых імі паняццяў, выяўляюцца і акрэсліваюцца, акрамя агульных рыс, такія знешне фармальныя, але надзвычай паказальныя спосабы і сродкі стварэння тэрмінаў, якія з’яўляюцца спецыфічнымі для той або іншай мовы сродкамі, спосабамі і тыпамі выражэння адпаведнага прадметна-лагічнага зместу. Аднак дастаткова надзейнае вызначэнне як агульных, так і тыпалагічна рэлевантных сродкаў і спосабаў тэрмінаўтварэння ці тыпаў тэрмінаў магчыма толькі пры параўнанні тэрміналагічнай лексікі розных моў ва ўсёй яе цэласнасці [В. П. Красней].

III. Ад усяго сэрца і душы гавару табе шчырае слова, вялікі мой, гераічны і слаўны, беларускі народзе. У гадзіну вялікага нашага выпрабавання і вялікага нашага гора, калі нямецкія зграі, як чорная хмара, найшлі на нашу родную зямлю і топчуцца па ёй, у гэту гадзіну нашага смутку ўсе мы з захапленнем і надзеяй глядзім на лепшых тваіх сыноў і дачок... Ніколі, мой народзе, ты не схіляў галавы перад тым, хто калі-небудзь імкнуўся заняволіць цябе. Бацькі, дзяды і прадзедаў нашы заўсёды былі слаўнымі змагарамі супраць няволі... Беларусы, браты і сёстры мае!.. Пачалася вялікая і бязлітасная расплата з подлымі захопнікамі. Банды гітлераўскіх ваяк ужо коцяцца з савецкіх земляў... Смерць ім і поўнае знішчэнне! Жыві ў сваёй сіле і славе, беларускі народ. Жыві, родная беларуская зямля. Час вызвалення блізка! [Я. Купала].

IV. Літаратура — не медыцына, і ўсякія рэцэпты, акрамя шкоды, нічога іншага не прыносілі і прынесці не могуць. Што ж

да нацыянальнага ў літаратуры, дык яно ствараецца, як справядліва заўважыў А. Хадасевіч, “яе моваю і духам”. Трэба быць сынам свайго народа, жыць тым, чым жыве народ, верыць у яго, жадаць добра. Ведаць сённяўняе і мінулае, пісаць шчыра, сумленна, праўдзіва пра ўсё, што любіш і ненавідзіш. Бачыць лепшае і горшае ў сваім народзе, параўноўваць з суседзямі, прадстаўнікамі іншых краін, рэальна глядзець на месца свайго народа ў гісторыі чалавецтва і ў свеце. Трэба засвоіць і яшчэ адно: літаратура — не забаўка, не рамяство, а вельмі сур’ёзная справа, чалавеказнаўства. Каб стварыць сапраўднае мастацкае палатно, іншы раз жыцця мала, не ратуе і майстэрства, хоць ведаць яго сакрэты неабходна. Патрэбна нешта большае — адны называюць гэта апантанасцю, талентам, другія — лёсам, трэція — крывёю... Кожны ж мастацкі твор — гэта народжаны пісьменнікам жывы арганізм, ён не паддаецца ніякаму, хай сабе і самаму найноўшаму, камп’ютарнаму раскладанню на розныя ферменты і кампаненты. Вялікае значэнне ў літаратуры мае падсвядомасць — растлумачыць не можаш, чаму так, а адчуваеш, нават упэўнены — так, менавіта так, а не інакш трэба [Б. Сачанка].

V. Сустрэла лісіца жураўля.

– Кумок-галубок, прыходзь да мяне ў госці!

– Добра, — кажа журавель, — прыйду.

Наварыла лісіца рэдзенькага супу, наліла ў блюда. Той журавель лычаў-лычаў — ну, ніяк не наеўся. Падзякаваў ён лісіцы і пайшоў. Тады заве лісіцу да сябе. Нагатаваў ён усяго, у вялікую бутэльку накідаў і частуе. Хадзіла лісіца, хадзіла кругом бутэлькі, каб хоць паспрабаваць, ды ніяк не дастане. Разлавалася яна на жураўля, пасварылася на яго і пайшла дадому. Так у іх дружба і прапала [Беларуская народная казка].

VI. Вызначце, якімі моўнымі сродкамі дасягаецца гумарыстычны эффект у наступных выразах, якія выконваюць забаўляльную функцыю:

Крытыкаваць — значыць тлумачыць аўтару, што ён робіць не так, як рабіў бы я, каб умеў;

Азарт — гэта стан, у які мы ўваходзім, калі выходзім з сябе [В. Жамчужнікаў];

Пекла — гэта гістарычная радзіма чалавека, рай — дагістарычная [А. Ковач];

Даў нырца з аквалангам — не прыкідвайся шлангам;

Добрыя мужчыны на дарозе не валяюцца. Яны валяюцца на канане;

Мінздраў папярэдзвае: глядзець на цэны лекаў шкодна для вашага здароўя;

Ніколі не бі ляжачага, ён можа ўстаць;

Добра там, дзе нас няма. Але цяпер, калі мы ўсюды, дзе можа быць добра?;

Не спрабуй абмануць жыццё, яно можа вярнуцца і паўтарыцца ізноў;

Насарог дрэнна бачыць, але пры яго вазе гэта не яго бяда;

Грошы бярэш чужыя часова, а аддаеш свае і назаўсёды;

Нельга даць усім усё, таму што ўсіх многа, а ўсяго мала.

27. Вызначце тып дыскурсу, яго моўныя асаблівасці і іх абумоўленасць маўленчым намерам аўтара:

I. *Стаяў той асабліва прыгожы дзень, якія бываюць звычайна ў канцы жніўня месяца, калі даўно скончана жніво, звезена жыта ў гумны і над апусцелым полем дружна ўзлятаюць стайкі іпакоў — прадвеснікаў блізкай восені. Зямля здаецца лёгкай, бязважнай, яна ўся дышае цішай, спакоем. Усё відаць як на далоні: і кожнае дрэва на шляху, і калодзежны жураў у дальняй вёсцы, і зубчасты край лесу, і бялявы дымок далёка, дзе праходзіць чыгунка. Нават бачыш, як трапечацца зжаўцелы ліст на бліжняй бярозе, як высока ў небе ляціць невядома куды самотная павуцінка. Над купчастай імішарынай пацешна ўзнямаецца бусел, паважна ляціць над полем, выцягнуўшы ўперад сваю задуменную дзюбу [М. Лынькоў].*

II. *Лета з мая да сярэдзіны верасня на поўначы і да канца верасня на поўдні. Тэмпература паветра пачынае ў ліпені 11–14, дзённая 20–23; сярэдняя 19 і вышэй на паўднёвым усходзе, 17,5 на поўначы. Ліпень — адзіны месяц года без замаразкаў у паветры, але на паверхні глебы, асабліва ў замкнёных катлавінах і на асушаных тарфяніках, калі ўрываюцца арктычныя паветраныя масы, магчымы слабыя замаразкі. Скорасць ветру летам меншая, асабліва ўначы, але здараюцца ўраганы і смерчы. З скарачэннем дзейнасці цыклонаў у канцы лета больш дзён з ясным цёплым надвор'ем. Тэмпература паветра ў канцы ліпеня паступова паніжаецца [БелСЭ].*

28. Параўнайце ўрыўкі з інфармацыйнага і пераконваючага дыскурсу, прысвечаныя адной тэме. Чым яны адрозніваюцца? Чаму? Якія законы агульнай рыторыкі адлюстраваліся ў іх?

I. *Беларуская мова належыць да славянскіх моў, якія ўтвараюць тры групы: усходнеславянскую: беларуская, руская, украінская мовы; заходнеславянскую: польская, чэшская, славацкая, верхнялужыцкая, ніжнялужыцкая мовы; паўднёvasлавянскую: балгарская, сербахарвацкая, македонская, славенская мовы.*

Гэтыя тры славянскія моўныя групы склаліся гістарычна: назвы “ўсходне-, заходне- і паўднёvasлавянскія мовы” адпавядаюць геаграфічнаму размяшчэнню — тэрыторыі, якія засяляюць носьбіты гэтых

моў. Тры славянскія моўныя групы выдзяляюцца на аснове агульных асаблівасцей, характэрных для моў, што ўтвараюць пэўную групу.

Ва ўсіх славянскіх мовах ёсць вялікі пласт лексікі, якую называюць агульнаславянскай. Гэта, галоўным чынам, словы, што былі яшчэ ў далёкі дапісьмовы час у так званай агульнаславянскай мове-аснове. І другое: асновы граматычнага ладу ўсіх славянскіх моў агульныя [Ф. Янкоўскі].

II. *Неспагадны, страшна неспагадны лёс выпаў нашай роднай беларускай мове! Ды якой мове! Непаўторна п'явучай ад свайго раскошнага поўнагалосся, невычэрпна багатай лексічна і паслухмяна гнуткай у словазлучэннях, па-зямному, па-хатняму проста і, як свежы бохан, цёплай і духмянай, па-язычніцку першароднай і вобразнай! Мове, асвечанай духам высокай старажытнай кніжнасці і дасканала распрацаванай цудоўнымі першакласнымі майстрамі. Мове, якая насуперак усім жорсткім выпрабаванням лёсу свабодна і лёгка дыхае нерастрачанай дзівоснай жыватворнай сілай!.. Дык хіба ж можа такая мова адысці ў небыццё, адмерці, згінуць праз наша нядбальства ці па чыёйсьці злой волі? Ніколі! Уласнае нядбальства мы, усаромеўшыся нарэшце да глыбіні душы нашай усенароднай, пераадолеем! А зласліўцам-нядобрабычліўцам спакойна скажам: “Дарэмна стараецца! Як не спыніць узыходу яснага сонца — так і не стрымаць адраджэння нашае мовы. На радасць усім добрым людзям у свеце — яна выжыве!” [Н. Гілевіч].*

29. Назавіце, да якога тыпу дыскурсу адносяцца тэксты, вызначце іх асноўныя моўныя асаблівасці, абумоўленыя маўленчым намерам і сітуацыяй зносін:

I. *Кліматычныя ўмовы Беларусі вызначаюцца яе геаграфічным становішчам. Уся тэрыторыя размешчана ва ўмераным поясе на шляху заходніх паветраных мас з Атлантыкі. Клімат умерана кантынентальны, фарміруецца ад узаемадзеяння сонечнай радыяцыі, падсцільнай зямной паверхні і агульнай цыркуляцыі атмасферы.*

Тэрыторыя Беларусі размешчана на Пн ад паласы высокага ціску — восі Ваейкава. Зімой найчасцей паўднёва-заходнія і заходнія вятры, летам — паўднёва-заходнія і заходнія. Заходнія паветраныя патокі, якія пераважаюць на працягу года, прыносяць атлантычнае паветра ўмераных шырот, звязаных з цыклічнай дзейнасцю на палярным і арктычным франтах. Зімой з перамяшчэннем па тэрыторыі БССР марскога паветра, большасцю адносна вільготнасць і воблачнасць, узнікаюць туманы і выпадаюць атмасферныя ападкаі.

Адносна вялікая колькасць ападкаў, параўнальна невысокія тэмпературы цёплай пары года, вялікія прасторы лясоў і балот садзейнічаюць вільготнасці паветра на Беларусі [БелСЭ].

II. Тыдні са два ішлі няспынныя дажджы. Дарогі раскіслі, па іх цяжка было праехаць. Нават пешаходу нельга было выбірацца ў дарогу — усюду бясконца вада, ад яе нідзе не было паратунку. Палі, паплавы панабракалі вільгацю. Вада чвякала пад нагамі, зацякала за каўнер, зябкімі поцекамі прабіралася па спіне і змочвала да апошняй ніткі — стылая, зольная — так што зуб на зуб не трапляў ад пранізлівага холаду...

Пасля надыйшлі замаразкі. Яны ўсё мацнелі і мацнелі, і ўжо раніцамі зямля адзывалася пад нагамі лёгкім звонам, і кожны крок быў чуваць за колькі кіламетраў па ўсім наваколлі. Сыпануў снег, і па ўсім відаць было, што намерыўся легчы ён ужо зусім сур'ёзна, аж да самай вясны. Снег сыпаў спачатку спакваля, нібы з нейкім роздумам. Потым пачаў ісці так густа, што адразу на пеньчуках, на валунах з'явіліся пухнатыя белыя шапкі, а над маладзенькімі елкамі, над малымі бярозкамі хутка з'явіліся снежныя шатры. Некаторыя маладыя дрэўцы пагнуліся пад цяжарам, прыпалі вяршынкамі да самае зямлі, утварыўшы сотні і сотні беласнежных арак, якія так і стаяць у лесе да самай вясны, пакуль цёплае сонца не распрастае іх прымерзлых да зямлі ствалін. Лес адразу напоўніўся новымі, зімовымі галасамі, упрыгожыўся новымі фарбамі [М. Лынькоў].

30. Вызначце тып дыскурсу, яго маўленчы намер і моўныя асаблівасці:

Дорогие братья и сестры! Сердечно поздравляю всех вас с праздником Сретения Господня, а также с отмечаемым ныне Днем православной молодежи.

Сегодня мы молитвенно вспоминаем, как Пречистая Дева Мария принесла своего Сына — Богомладенца Иисуса — в Иерусалимский храм, где их встретил старец Симеон, муж, по свидетельству Писания, праведный и благочестивый, на котором был Дух Святой. Сей человек прожил долгую и богоугодную жизнь и уже в конце ее сподобился узреть обещанного пророками Мессию, Спасителя мира.

Большинство из нас, и в первую очередь это относится к молодым людям, встретились в своей жизни со Христом, еще не достигнув преклонных лет, в юности или среднем возрасте. Эту драгоценную возможность мы получили от Господа безвозмездно, даром, и призваны бережно хранить возгоревшийся в наших сердцах огонь веры и любви к Богу. И чем ярче будет свет этого огня, чем крепче будет сила этой любви, тем радостнее и теплее будет нам и нашим ближним в этом мире.

Хотел бы сегодня призвать всех, а особенно молодых людей, не тратить впустую свое время. Помните, что у человека нет возможности переписать сценарий всей своей жизни с чистого листа, вновь задействовать имевшийся когда-то потенциал. По слову апостола Павла,

поступайте осторожно, не как неразумные, но как мудрые, дорожа временем, потому что дни лукавы... Не будьте нерассудительны, но познавайте, что есть воля Божия... и исполняйтесь Духом.

Людям старшего поколения хорошо известно, сколь непрост и опасен бывает жизненный путь. Дабы уверенно и твердо идти по нему, не спотыкаясь о камни соблазнов и успешно преодолевая препятствия, нам нужно иметь своим попутчиком самого Бога. Для этого необходимо обращаться к Нему в молитве и приобщаться Святых Христовых Тайн, стремиться всегда исполнять Его волю и всем своим существом прилепляться к Нему. Тогда Господь непрестанно будет с нами и дарует нам с избытком Свои великие милости. Он подаст их нам намного больше, чем мы того заслуживаем, больше, чем мы могли порой даже помыслить. А когда придет время завершить свое земное странствование и переступить порог вечности, да удостоимся мы встретиться со Христом, призывающим нас приобщиться *нетленных Его благ, которые Он уготовал любящим Его*. Аминь (Послание Кирилла, Патриарха Московского и всея Руси 15 февраля 2015).

Спис літаратуры

1. Безменова, Н. А. Очерки по теории и истории риторики / Н. А. Безменова. – М. : Наука, 1991. – 213 с.
2. Гаймакова, Б. Д. Основы риторики / Б. Д. Гаймакова. – М., 1991.
3. Дюбуа, Ж. Общая риторика / Ж. Дюбуа [и др.]. – М., 1986. – 391 с.
4. Зарецкая, Е. Н. Риторика. Теория и практика речевой коммуникации / Е. Н. Зарецкая // Акад. нар. хозяйства при Правительстве Рос. Федерации. – М. : «Дело», 1998. – 475 с.
5. Весёлый антракт: Любопытнае истории из жизни музыкантов / сост. И. Артемчук. – Киев : Муз. Україна, 1989. – 184 с.
6. Львов, М. Р. Основы теории речи : учеб. пособие для студ. пед. вузов / М. Р. Львов. – М. : Academia, 2000. – 245 с.
7. Михальская, А. К. Основы риторики: Мысль и слово / А. К. Михальская. – М. : «Просвещение», 1996 – 416 с.
8. Задорнов М. Н. Не понимаю! Сборник юмористических рассказов / М. Н. Задорнов. – Вильнюс : Полина, 1991. – 192 с.
9. Хазагеров, Т. Г. Экспрессивная стилистика и методика анализа художественных текстов / Т. Г. Хазагеров ; под ред. Т. Г. Хазагерова // Проблемы экспрессивной стилистики. Сборник. Вып. 2. – Ростов н/Д. : Изд-во Ростовского университета, 1992. – С. 19–26.

10. Риторика : курс лекций / Л. А. Мурина [и др.] ; под ред. Л. А. Муриной. – Минск : Изд-во БГУ, 2002. – 174 с.
11. Вальтер, Х. Антипословицы русского народа / Х. Вальтер, В. М. Мокиенко. – СПб. : Изд. дом “Нева”, 2005. – 576 с.
12. Норман, Б. Ю. Язык : знакомый незнакомец / Б. Ю. Норман. – Минск : Вышэйшая школа, 1987 – 222 с.
13. <http://www.belarus.by/by/government/symbols-and-anthem-of-the-republic-of-belarus>.
14. [Электронный ресурс]. – Режим доступа https://be.wikipedia.org/wiki/Нясвіжскі_палацава-паркавы_комплекс. – Дата доступа 29.10.2015. – Загл. с экрана.
15. [Электронный ресурс]. – Режим доступа <https://be.wikipedia.org/wiki/Навальніца>. – Дата доступа 29.10.2015. – Загл. с экрана.
16. Сопер, Поль Л. Основы искусства речи / Поль Л. Сопер ; пер. с англ. С. Д. Чижовой. – М. : Изд.во иностранной литературы, 1958. – 471 с.
17. [Электронный ресурс]. – Режим доступа <https://be.wikipedia.org/wiki/Энцыклапедыя>. – Дата доступа 29.10.2015. – Загл. с экрана.

3.4. Камунікатыўны кантакт і ўмовы яго дасягнення

Як вядома, любое выказванне — вынік адной з дзвюх прычын або іх спалучэння: патрэбы выразіць свае пачуцці або жаданне падзяліцца думкамі. Таму ў працэсе выступлення адбываецца абавязковае ўзаемадзеянне аратара з аўдыторыяй. Даволі часта прамову называюць дыялогам, пры якім адзін гаворыць, а другі, слухаючы, удзельнічае ў размове.

Важнейшая задача аратара — абудзіць уласнае ўнутранае “я” слухачоў у працэсе выступлення. Падзяліцца думкай — значыць памножыць яе сілу. Першым надзённым патрабаваннем да аратара П. Сапер называе развіццё ў сабе адчування маўлення як узаемных зносін, у якіх думкі, словы, манеры пастаянна прыстасоўваюцца да слухачоў [6, с. 29].

У рытарычнай літаратуры аратара параўноўваюць з запалкамі: ён запальваецца ад трэння з паверхняй, пад якой разумеецца публіка. Па паводзінах аўдыторыі можна вызначыць іх адносіны да аратара: разуменне, неразуменне, адабрэнне, неадабрэнне яго слоў.

Такім чынам, *камунікатыўны кантакт* — узаемаразуменне паміж аратарам і слухачамі ў працэсе выступлення. Камунікатыўны кантакт, заснаваны на рэалізацыі рытарычнага прынцыпу блізкасці да слухача,

з'яўляецца важнай умовай дасягнення эфектыўнасці выступлення. Ён неабходны для пераканання слухачоў, мэтанакіраванага ўздзеяння на іх волю і розум, пачуцці, закліку іх да пэўнага дзеяння і прыняцця рашэнняў.

Ёсць розныя віды камунікатыўнага кантакту:

– інтэлектуальны кантакт — адпаведнасць разумовых здольнасцей аратара ўзроўню развіцця слухачоў;

– псіхалагічны кантакт — супадзенне душэўных перажыванняў, псіхічнага стану аратара і слухачоў;

– эмацыянальны кантакт — адпаведнасць пачуццёвага стану, сістэмы перажыванняў;

– зрокавы кантакт — уменне правільна накіраваць свой позірк, трымаць у полі зроку ўсю аўдыторыю;

– галасавы кантакт — выпрацоўка правільнага пасылу, палётнасці гуку, уменне накіроўваць свой голас разам з позіркамі [4, с. 105–109].

Камунікатыўны кантакт называюць таксама “пачуццём аўдыторыі”, якое праяўляецца ў тым, што ў аратара ўзнікае адчуванне жывога кантакту з гаворачым. Таму вельмі важна для ўстанаўлення камунікатыўнага кантакту ўлічваць асаблівасці аўдыторыі, перад якой прыходзіцца выступаць. А. П. Чэхаў у апавяданні “Скучная історыя” пісаў: “Хороший дирижёр, передавая мысль композитора, делает сразу двадцать дел: читает партитуру, машет палочкой, следит за певцом, делает движение то в сторону барабана, то валторны и проч. То же самое и я, когда читаю. Предо мною полтора лица, не похожих одно на другое, и триста глаз, глядящих мне прямо в лицо. Цель моя — победить эту многоголовую гидру. Если я каждую минуту, пока читаю, имею ясное представление о степени ее внимания и о силе разума, то она в моей власти”.

Для ўстанаўлення пэўнага і працяглага камунікатыўнага кантакту ў час выступлення рэкамендуецца актыўна выкарыстоўваць трыадзіную схему інвенцыі “этагас — логас — пафас”. Асобныя, маральныя якасці аратара (шчырасць, непасрэднасць, адкрытасць, сур’ёзнасць, сціпласць, адказнасць, выхаванасць і інш.), а таксама яго неабякаванасць да зместу паведамлення, эмацыянальнасць, пафаснасць выступлення дапамагаюць выклікаць сімпатыю слухачоў і маюць выключна важнае значэнне для ўстанаўлення кантакту з імі. Адзінства слова і справы, прынцыповасць, эрудыцыя і кампетэнтнасць — важнейшыя маральна-этычныя крытэрыі дзейнасці аратара, якія садзейнічаюць даверу слухачоў і ўстанаўленню з імі кантакту.

Устанаўленню і падтрымцы кантакту са слухачамі дапамагае этыкет аратарскага маўлення, які ствараюць этыкетныя маўленчыя

формулы — формулы знаёмства, прывітання, развітання, звароту, падзякі за ўвагу, а таксама камплементарныя формулы. Камплементарная форма зносін паказвае добразычлівасць аратара, які з павагай ставіцца да аўдыторыі і абуджае ў яе пачуццё ўласнай годнасці. Прываблівае слухачоў, выклікае іх сімпатыю і прыхільнасць, усмешка на твары аратара.

На ўстанаўленне камунікатыўнага кантакту са слухачамі ў пэўнай ступені ўплывае тое, як аратар умее трымацца перад аўдыторыяй. Як акцёр на сцэне, так і аратар павінен помніць, што ён — у цэнтры ўвагі, за ім сочаць, назіраюць, яго слухаюць. Таму аратару важна мець прыстойны знешні выгляд, чыстае і акуратнае адзенне, прычоску, адпаведныя сітуацыі зносін, спакойна і ўпэўнена трымацца перад аўдыторыяй, валодаць цвёрдым і рашучым голасам.

Аратар павінен імкнуцца быць энергічным, эмацыянальным чалавекам, актыўнай і дзейснай асобай, паколькі энергічны чалавек прыцягвае ўвагу і выклікае сімпатыю іншых людзей.

У працэсе выкладу матэрыялу і разважання, пераконваючы слухачоў, аратару не трэба катэгарычна навязаць сваю думку, неабходна пазбягаць тэндэнцыйных, безапеляцыйных выказванняў, ні ў якім разе не быць агрэсіўным.

Важным для сувязі аратара з аўдыторыяй з'яўляецца *візуальны кантакт*. Як сцвярджаюць псіхолагі, позірк у размове мае вялікае значэнне, паколькі каля 40 % энергіі чалавека перадаецца праз вочы. Уменне правільна накіраваць свой позірк мае важнае значэнне для ўстанаўлення і падтрымкі камунікатыўнага кантакту. Нявобразны аратар часта пазбягае візуальнага кантакту са слухачамі, ён бянтэжыцца, баіцца пазіраць ім у вочы, пазірае ў акно, на столь, пад ногі, у прастору, у свае паперы і г. д., у выніку губляецца кантроль за аўдыторыяй, сувязь з імі, слухачы страчваюць увагу і цікавасць да паведамлення. Таму мэтазгодна ўмоўна падзяліць аўдыторыю на некалькі сектараў і паступова пераводзіць свой позірк з аной групы на другую, пазіраючы ў вочы слухачоў, затрымліваючы свой позірк і “чытаючы” па вачах іх рэакцыю. Так аратар будзе трымаць у полі зроку ўсю аўдыторыю.

Аратару рэкамендуецца таксама захоўваць *галасавы кантакт* — выпрацаваць правільны пасыл, палётнасць гуку, накіроўваць свой голас разам з позіркам. Правільны пасыл голасу, які вызначае яго гучнасць, залежыць ад памеру аўдыторыі і колькасці слухачоў. Эфектыўнаму галасавому кантакту спрыяе размоўны, натуральны характар выступлення, жывая размова са слухачамі. Таму не рэкамендуецца чытаць у час выступлення свае запісы. Трэба гаварыць са

слухачамі, пазіраючы ім у вочы. Гэта будзе садзейнічаць дзейснаму ўспрыняццю маўлення.

Галоўны паказчык устанаўлення камунікатыўнага кантакту са слухачамі — іх станоўчая рэакцыя на словы аратары (увага, “рабочая” цішыня, адабрэнне яго слоў, усмешкі, апладысменты і інш.). У такой сітуацыі аратар трымаецца ўпэўнена, звяртаецца да слухачоў з пытаннямі і прапановамі, трымае ўсіх у поле зроку, хутка рэагуе на іх паводзіны, — “валодае” аўдыторыяй.

Для таго, каб развіць здольнасць да камунікатыўнага кантакту, аратару неабходна займацца саманазіраннем (сачыць за сабою ў час выступлення), самакантролем (сачыць за рэакцыяй слухачоў у час выступлення і карэктываваць свае паводзіны), самаперакананнем (не зацыклівацца на сваіх былых няўдачах, заўсёды настройвацца на пазітыўны лад).

Устанаўленню і падтрымцы кантакту садзейнічае таксама займаць выступлення і актывізацыя ўвагі слухачоў.

3.5. Прыёмы стварэння займальнасці выступлення

Для таго, каб зрабіць сваё выступленне цікавым і займальным, неабходна ў першую чаргу ўлічваць асобны фактар — адбіраць для выступлення матэрыял, які б закранаў асабістыя інтарэсы слухачоў, датычыўся іхняга “я”, узнімаў надзённыя праблемы, быў для іх цікавым.

Немалаважнае значэнне для стварэння займальнасці выступлення мае выкарыстанне наглядных сродкаў. Як вядома, зрокавыя нервы ў 50 разоў таўсцейшыя за слыхавыя. Тое, што мы бачым, запамінаецца намнога хутчэй, чым тое, што мы чуем. Таму ў выступленні, калі ёсць магчымасць, неабходна імкнуцца да нагляднасці выкладу, засваення праз канкрэтны вобраз. З гэтай мэтай мэтазгодна выкарыстоўваць наглядныя, візуальныя дапаможныя сродкі: ілюстрацыі, малюнкi, фотаздымкі, прадметы, схемы, табліцы. Адзначаныя наглядныя сродкі неабходна па-майстэрску ўключаць (убудоўваць) у выступленне. Для дэманстрацыі неабходна выбраць найбольш дасканалыя, выразныя, яркія малюнкi, фотаздымкі, слайды. Лепш паказаць меншую колькасць, але найбольш выразных здымкаў. Неабходна папярэдне ўважліва прадумаць каментарый ілюстрацыйнага матэрыялу, занатаваўшы ключавыя словы да яго, склаўшы тэкст. Каментарый павінен быць немнагаслоўным, сціслым і дакладным, сінхронным паказу ілюстрацый (нельга спачатку паказаць слайды, а пасля чытаць даклад), гаварыць яго неабходна гучна і выразна, звяртацца да слухачоў, а не да экрана.

Калі закончана тлумачэнне, неабходна выключыць тэхнічныя сродкі, таму што яны будуць адцягваць увагу.

Пры выкарыстанні ў працэсе выступлення тэхнічных сродкаў неабходна іх папярэдняя падрыхтоўка, праверка і настройка. Перад выступленнем варта адрэпеціраваць дэманстрацыю наглядных матэрыялаў з дапамогай тэхнічных сродкаў. Тэхнічныя збоі ў час прамовы парушаюць камунікатыўны кантакт і псуюць уражанне ад выступлення.

Нагляднасць выступлення павышаюць таксама выяўленча-выразныя моўныя сродкі — аналогіі:

Заўсёды людзі шукалі вечнай маладосці. Нястомна яе шукалі на небе і на зямлі. Сярэднявечныя алхімікі дарэмна стараліся знайсці яе ў розных сплавах дарагіх металаў, у цудадзейных эліксірах. А яна заўсёды была блізка — у сэрцы чалавека, у яго песні. І той, хто падружыў з песняй, — назаўсёды падружыў і з маладосцю. Такі завідны лёс у жыцці выпаў і Рыгору Раманавічу Шырме [М. Танк];

Як Акропаль турыстамі на сувеніры-напаміны, расцягваецца й будзе праз вякі разбірацца на цытаты паэзія Якуба Коласа, асабліва “Новая зямля” [Р. Барадулін];

– вобразныя азначэнні:

У кожнага з нас глыбока цепліца ў сэрцы дзіўная і жыццядайная любоў да свайго краю, да сваіх родных мясцін. Як вядома, яна не толькі ўласціва чалавеку, але і ўсяму жывому — да самай непрыкметнай былінкі, што цвіце пад сонцам, калышыцца пад ветрам і дажджом [М. Танк];

Маленства і ранняе юнацтва Коласа прайшлі ў адным з самых прыгожых куткоў Цэнтральнай Беларусі, над ціхаплынна-пазрыстым Нёманам, дзе змешаныя хваёва-лісцевыя лясы перамяжоўваюцца з чыстымі сасновымі барамі, крыху пагоркавымі палянамі і роўнымі пойменнымі лугамі [Н. Гілевіч];

– метафары:

Стараюся сарыентавацца ў джунглях розных сучасных напрамкаў і школ. Як няверны Фама, хачу да ўсяго дакрануцца сваімі рукамі, каб знаць, што чаго варты [М. Танк];

Кожнае сутыкненне паэта з рэчаіснасцю, кожная сустрэча з жыццём нараджаюць у яго не проста аднаразовы водгук у выглядзе верша ці нават паэмы — яны выклікаюць працяглае рэха, згустак ці, гаворачы мовай фізікі, квант сардэчнай энергіі, і гэта энергія “разгортваецца” з кнігі ў кнігу [Р. Бярозкін];

– параўнанні:

Яна [Я. Янішчыц — А. С.] яркай каметай пранеслася па высокім небе нашай паэзіі, асвятліўшы яго і пакінуўшы пасля сябе такі след, які ўсе мы будзем яшчэ доўга адчуваць і бачыць [Б. Сачанка];

Васіль Быкаў, як той васілёк у жыцце Беларушчыны, робіць зямлю нашу бліжэйшай да неба, а неба слова беларускага вышэйшым [Р. Барадулін];

– асабістыя ўспаміны, уражанні, адносіны: *Як зараз бачу: ён [Мележ — А. С.] сядзіць непадалёк ад акна, амаль на покуці, і, глядзячы на мяне, усміхаецца той асаблівай мележаўскай усмешкай, не паддацца якой і не адазвацца сэрцам проста немагчыма. Столькі ў ёй шчырай прыязні і цеплыні, столькі мяккага, душэўнага святла і сяброўскага даверу!* [Н. Гілевіч];

Памятаю, прыйшоў у захапленне ад шэдэўра Тараса Шаўчэнкі “Садок вішнёвы каля хаты”, ён тады быў на беларускай мове ў чытанцы, здаецца, для другога класа, і настолькі мне спадабаўся, што ўявілася, быццам гэта пра нашу вёску, пра нашу сям’ю — а нас было восем у хаце, — і пад уражаннем гэтага верша я і напісаў першы свой [Н. Гілевіч];

– крылатыя выслоўі, прыказкі і прымаўкі:

У беларускай народнай творчасці ёсць такая старая прымаўка: “Ядзім хлеб траякі: чорны, белы і ніякі”. Перафразіраваўшы яе, можна сказаць, што мы сваім чытачам, у якасці хлеба духоўнага, прапануем смех траякі: злосны, добры і ніякі. Ці не занадта многа “ніякага”? [Н. Гілевіч];

Маладыя паэты тае пары любілі часта “пераходзіць Рубікон” і кідацца “ў рожкі са старымі”, упэўненыя, што сапраўдная паэзія пачынаецца з іх [С. Грахоўскі];

– фразеалагізмы:

Многія з нас зналі паэта [Я. Купалу — А. С.] яшчэ пры яго жыцці, чулі яго голас, бывалі ў яго гасцінным доме, дзверы якога, як і сэрца гаспадара, былі шырока адчынены для ўсіх яго незлічоных сяброў і наведвальнікаў [М. Танк];

Работа была неадкладная, як большасць перад’юбілейных работ, калі часу застаецца з камарыны нос [С. Грахоўскі];

А я быў такі дасужы, што скрозь павінен быў паспець, як кажуць, без прынукі майстра на ўсе рукі [С. Грахоўскі];

– алегорыі і сімвалы:

Паўнаводнай ракой, што складалася з мноства рэк, ручайкоў і крыніц, выглядала ўжо ў тыя дні савецкая літаратура. Адною з такіх, даволі хуткаплынных рэк, уваходзіла ў гэта паўнаводдзе і маладая, неймаверна хуткая па тэмпах росту беларуская літаратура [М. Танк];

Варта адзначыць, што і песні валачобныя, і жніўныя, і восеньскія — гэта нашы адметныя нацыянальныя фарбы на шматкаляровай палітры песеннага фальклору славян [Н. Гілевіч];

– цытаты, рэмінісцэнцыі, алюзіі:

Сапраўдны паэт у пэўнай ступені — прарок, закліканы “глаголом жечь сердца людей”, ісці хоць на адзін крок наперадзе падзей. Не рэгістраваць, а прадбачыць важнае ў жыцці, быць разведчыкам і вешчуном наступнага, а часам і ўласнага лёсу. Праз напластаванне гадоў такім паэтам мне бачыцца Уладзімір Хадыка [С. Грахоўскі];

І стаў гэты паэт “Златавустам, які больш за ўсіх зазьяў нам”, і пачаў ён вялікае наша Пісьменства [Ул. Караткевіч];

– дыялагізацыя маналагічнага маўлення:

Вось такім непаўторным казачнікам і чараўніком з розумам мудраца і эрудыта, а душою гарэзлівага хлапчука застаўся ў маёй памяці і сэрцы Іван Міхайлавіч. Я часам трапляю на шырокую магістраль, якая носіць імя аўтара “Амока” і “Палескіх рабінзонаў”, часта праходжу каля дзіцячай бібліятэкі імя Янкі Маўра і ціха шапчу: “Дзень добры, дзядзька Маўр, вечна жывы і вясёлы настаўнік дзяцей і пісьменнікаў, шчыры і патрабавальны чалавек з вачыма прарока і душой хлапчука” [С. Грахоўскі];

– зварот да чытача: *Вы робіце ўсё, каб зямля працвітала, каб край ваш быў уладкаваны, сыты, прыбраны і багаты. Я не магу неспрэдна дапамагчы вам у гэтым. Але я магу... зрабіць так, каб вы яснай убачылі прыгажосць вашай прыроды і вашых будынкаў. Я магу расказаць вам пра забытыя і напалову забытыя падзвігі і ўчынкi вашых продкаў [Ул. Караткевіч].*

Для павышэння выразнасці можна рабіць у выступленні займальныя “інкрустацыі”, устаўкі-расказы пра цікавыя здарэнні ў жыцці вядомых людзей, пра незвычайныя факты і з’явы, малавядомыя рэчы. Гэта заўсёды прываблівае слухачоў, выклікае іх цікавасць і падтрымлівае ўвагу, тым самым павышае эфектыўнасць выступлення. А. П. Чэхаў у апавяданні “Скучная істория” пісаў пра неабходнасць “ажыўлення” увагі слухачоў наступным чынам: “читаешь четверть, полчаса, и вот замечаешь, что студенты начинают поглядывать на потолок, на Петра Игнатьевича, один полезет за платком, другой сядет поудобнее, третий улыбнется своим мыслям... Это значит, что внимание утомлено. Нужно принять меры. Пользуясь первым удобным случаем, я говорю какой-нибудь каламбур. Все полтора лица широко улыбаются, глаза весело блестят, слышится недолго гул моря... Я тоже смеюсь. Внимание оживилось. Я могу продолжать”.

Пэўнае значэнне мае таксама знешняе, гукавое, акустыка-артыкуляцыйнае афармленне прамовы — аратар павінен імкнуцца выпрацаваць натуральную, некалькі афектаваную манеру выканання прамовы з узорнай дыкцыяй, правільным лагічным націскам і паўзіраваннем,

дынамічным тыпам маўлення, разнастайным тонам голасу, яркай тэмбральнай афарбоўкай, багатым інтанацыйным афармленнем.

У працэсе выступлення лектар павінен пастаянна выкарыстоўваць разнастайныя прыёмы актывізацыі ўвагі слухачоў.

3.6. Прыёмы актывізацыі ўвагі слухачоў

Улічваючы прынцып камунікатыўнага супрацоўніцтва, пажадана будаваць сваё маўленне такім чынам, каб яно пераўтваралася ў канструктыўны дыялог са слухачамі. Ёсць спецыяльныя моўныя прыёмы дыялагізацыі маналогу, якія садзейнічаюць актывізацыі ўвагі слухачоў, дазваляюць пераадолець дыстанцыю паміж аўтарам і слухачамі:

1) выкарыстанне камунікатыўных займеннікаў *я, вы, мы*. Найбольш эфектыўнай з'яўляецца форма займенніка “*мы*” (т. зв. “*мы сумеснае*”), якая як бы запрашае слухачоў да сумеснага разважання, стварае эффект асабістага кантакту паміж аратарам і аўдыторыяй, дапамагае стварыць і перадаць атмасферу іх узаемаразумення: *У апошнія гады мы вельмі многа гаворым аб неабходнасці пашыраць і мацаваць сувязі пісьменніка і паэта з жыццём народа, заклікаем саміх сябе і сваіх таварышаў часцей і глыбей унікаць у працоўныя і вытворчыя справы сучасніка, больш уважліва ўглядацца ў яго духоўнае аблічча, больш чуйна прыслухоўвацца да яго культурна-эстэтычных патрабаванняў* [Н. Гілевіч]; *Зноў жа перад намі выключная вернасць народна-паэтычным традыцыям і поўная аднаведнасць стылю верша, яго паэтычнага сінтаксісу і мовы — духу нацыянальнага фальклору* [Н. Гілевіч];

2) ужыванне займеннікавых канкрэтызатараў, якія надаюць маўленню эффект своеасаблівага дыялогу, характар даверлівай размовы і ўзмацняюць такім чынам ступень кантактнасці: *мы з вамі, усе мы, мы разам з вамі, кожны з нас і г. д.: Усе мы помнім, як трапна і з'едліва высмеяў Маякоўскі бюракратычныя метады кіраўніцтва ў вершы “Празасяданыя”* [Н. Гілевіч]; *Кожны з нас трымае сваю нацыянальную годнасць* [Я. Купала];

3) ужыванне прыналежных займеннікаў *наш, наша*: *На мой погляд, наша бяда якраз і пачынаецца з таго, што мы ўсё яшчэ слаба ведаем сваё мінулае, цьмяна і нават вельмі цьмяна ўяўляем, што за багаціі маем у сваім распараджэнні, да чаго мы павінны прыкласці душу і рукі, каб творча развіць далей, узмацніць, узбагаціць, упрыгожыць* [Н. Гілевіч];

4) выкарыстанне дзеяслоўных форм першай асобы множнага ліку, якія называюць сумеснае дзеянне, якое як бы аб'ядноўвае аратара

і слухачоў, запрашае іх прыняць удзел у абмеркаванні пытанняў выступлення: *наспрабуем зразумець, зробім агаворку, скажам гэта так, вернемся да гэтага пытання, узважым усе доказы, падумаем пра гэта, давайце будзем шчырымі і інш.: Паклонімся ж нізка, да самай зямлі, свайму народу, які збярог адзін з найдаражэйшых, найкаштоўнейшых скарбаў сваіх, перадаў яго нам у надзеі, што мы перададзім яго сваім дзецям, унукам, праўнукам...* [Б. Сачанка]; *Прыгледзімся адно, як насычана сама мова верша народнымі фразеалагізмамі, устойлівымі зваротамі, цытатамі з песень* [Н. Гілевіч]. Дзеясловы такога тыпу могуць выконваць функцыю арыентацыі слухача на накірунак выкладу: *адзначым, запішам, растлумачым, прыойдзем да наступнага пытання, успомнім і да т. п.;*

5) ужыванне форм дзеяслова другой асобы множнага ліку, якія выражаюць зварот да суб'ядніка: *Глядзіце, з якім засмучэннем і болям, не тоячыся, падсумоўвае ён* [П. Панчанка — А. С.] *пэўны перыяд у сваім жыцці і творчасці: “Растрачана дзён незваротных нямала На дробязь, на глупства, на тосты, на мель”* [Н. Гілевіч]; *Ніколі не пытайце ў закаханых, за што яны любяць: ніхто не ведае, ніхто не адкажа* [С. Грахоўскі];

б) ужыванне пабочных канструкцый з займеннікамі і дзеясловамі ў форме другой асобы, якія выражаюць зварот да вопыту і ведаў слухачоў, дазваляюць арганізаваць сувязь асобных частак выступлення і арганічна перайсці ад адной часткі да другой: *як вы пераканаліся, як вы разумееце, як вы здагадваецеся, як бачыце, як вы ведаеце і інш.: Як вы пераканаліся, праблема высокай змястоўнасці формы — наспелая, надзвычай вострая ў нашай паэзіі* [М. Арочка]; *Так, не праз кніжкі, а праз народ яшчэ дзецьмі, як вы памятаеце, пазнавалі мы творчасць Тараса Шаўчэнкі* [Я. Купала];

7) увядзенне канструкцый з даданымі дапаўняльнымі, якія маюць дадатковыя ацэначныя адценні: *вядома, што...; зразумела, што...; ясна, што...; відавочна, што...: Вядома, што арганічнасць, натуральнасць асабліва адчуваюцца ў паказе прыроды, у пейзажных замалёўках і партрэтнай характарыстыцы персанажаў* [С. Андраюк];

8) уключэнне пабуджальных канструкцый з імператыўнымі формамі дзеясловаў, якія выражаюць зварот да слухачоў і заклік да пэўнага дзеяння: *адзначце, прааналізуйце, запомніце, згадзіцеся і інш.: “Дык працуйма ж і далей! Сейма на роднай зямельцы здаровыя зярняты праўды, брацтва і свабоды, будзіма жывога народнага духа з магутным клікам: к сонцу і праўдзе! Будзем мець буйны ўраджай і багатае жніво!”* [Я. Купала]; *Думаючы пра шчыры энтузіязм гэтых маладых людзей і іх настаўнікаў... хочацца ад душы прывітаць іх*

першыя крокі і выказаць пажаданне-упэўненасць: “Працуйма, сябры! Плён будзе, ды яшчэ які плён!..” [Н. Гілевіч];

9) выкарыстанне пабочных словазлучэнняў на наш погляд, як нам падаецца: *Уважлівае прачытанне сучаснай беларускай паэзіі дае, на наш погляд, падставу для наступнага вываду: сувязь з фальклорам больш моцная ў творчасці паэтаў старэйшага і сярэдняга пакаленняў і ў цэлым больш слабая ў паэзіі маладых* [Н. Гілевіч];

10) зварот да формы пытанняў і адказаў, якая стварае сітуацыю непасрэдных зносін і надае паведамленню размоўны характар: “*Враги сожгли родную хату, Сгубили всю его семью...*” *У чым сіла верша? Што робіць яго выдатным? Безумоўна, глыбіня пранікнення ў трагедыю народа, глыбіня выяўлення смутку і болю мільёнаў простых людзей, жыццё якіх знявечыла вайна* [Н. Гілевіч]; *Што яшчэ мы абавязаны гаварыць маладым? — што трэба пастаянна вучыцца, паглыбляць сваё веданне гісторыі цывілізацыі і культуры, пашыраць свой духоўны круггляд* [Н. Гілевіч].

Улічваючы логіку і паслядоўнасць выкладу, прамоўца (лектар) павінен прадбачыць пытанні слухачоў. Задаючы аўдыторыі пытанне, аратар сам на яго адказвае.

Пытанні, якія аратар задае адрасату ў пачатку выступлення для пастаноўкі праблемы і абгрунтавання формы свайго разважання, называюцца прыёмам *дубітацыі* (ад лац. *dubitatio* ‘сумленне, ваганне’). Пытанне, якое аўтар задае слухачам, улічваючы логіку і паслядоўнасць выкладу матэрыялу, і на якое сам жа адказвае, называецца прыёмам *аб’ектывацыі* (ад лац. *objectivus* ‘знешні, незалежны’).

3.7. Прынцып камунікатыўнага супрацоўніцтва. Стратэгія маўленчых паводзін

Як ужо адзначалася, камунікатыўны кантакт, заснаваны на рэалізацыі рытарычнага прынцыпу блізкасці да слухача, з’яўляецца важнай умовай дасягнення эфектыўнасці выступлення. Устанаўленне і падтрымка поўнага і працяглага камунікатыўнага кантакту прыводзіць да супрацоўніцтва, якое ляжыць у аснове эфектыўных маўленчых зносін.

У сучаснай навуковай літаратуры па рыторыцы вызначаюцца розныя прынцыпы камунікатыўнага супрацоўніцтва (правілы маўленчых паводзін) і адпаведныя ім стратэгіі маўленчых паводзін і стылі гаворачых (малюнак 9) [4, с. 96–98].

Прынцып камунікатыўнага супрацоўніцтва		
↓	↓	↓
1. Не навязвайся субсяседніку	2. Выслухай субсяседніка	3. Будзь дружалюбным
↓	↓	↓
Стратэгія адштурхоўвання	Стратэгія адказу ад выбару	Стратэгія блізкасці
↓	↓	↓
Тэндэнцыя да незалежнасці		Тэндэнцыя да збліжэння
↓	↓	↓
Дыстантны стыль	Прамежкавы стыль	Сяброўскі стыль

Малюнак 9 – Прынцыпы камунікатыўнага супрацоўніцтва

Першае правіла маўленчых паводзін (“*не навязвайся*”), накіраванае на камунікатыўнае супрацоўніцтва, засноўваецца на захаванні “суверэнітэта” слухача. Гэта значыць, што гаворачы не павінен залішне катэгарычна, безапеляцыйна выказаць сваё меркаванне, навязваць сваю думку слухачам, не ўлічваць іх меркаванне або магчымасць самастойнага выбару імі вырашэння абмяркоўваемай праблемы. Такое камунікатыўнае супрацоўніцтва адбываецца без эмацыянальнага кантакту паміж адрасатам і адрасантам маўлення, паколькі аратар вытрымлівае пэўную дыстанцыю ў адносінах да слухачоў, з’яўляецца стрыманым, трымаецца холадна, афіцыйна. Гэта прыводзіць да *стратэгіі адштурхоўвання* ад слухача, якая ў сваю чаргу абумоўлівае *тэндэнцыю да незалежнасці*, як паказана на схеме. Падобны тып зносін аратара з аўдыторыяй кваліфікуецца як *дыстантны стыль*.

Другое правіла маўленчых паводзін (“*выслухай субсяседніка*”), разлічанае на камунікатыўнае супрацоўніцтва, прадугледжвае неабходнасць пастаяннага ўзаемадзеяння ўдзельнікаў зносін, наяўнасць зваротнай сувязі паміж аратарам і слухачамі, вынікам чаго з’яўляецца іх узаемаразуменне, устанаўленне камунікатыўнага кантакту. Гаворачы павінен даць магчымасць субсяседнікам выказаць сваё меркаванне, нават калі яно не супадае з яго ўласным бачаннем праблемы, з павагай паставіцца да іншай думкі, улічыць пэўныя прапановы і пажаданні адрасата. Важнае значэнне пры гэтым мае папярэдняе вывучэнне аратарам аўдыторыі, веданне сітуацыі зносін і яе ўдзельнікаў, аб чым гаварылася вышэй. Такі тып узаемадзеяння з аўдыторыяй

фарміруе *стратэгію адказу ад выбару*: гаворачы дае выбар танальнасці зносін, характару ўзаемадзеяння слухачам. Гэта камунікатыўнае супрацоўніцтва вызначаецца як *прамежкавы (сярэдні) стыль*.

Трэцяе правіла (“*будзь дружалюбным*”) прадугледжвае праяўленне станоўчых эмоцый у працэсе ўзаемадзеяння аратара з аўдыторыяй. Яно звязана з выражэннем добразычлівасці, прыхільнасці, сімпатыі і павагі да слухачоў, зацікаўленасці іх інтарэсамі, неабыхавасці да зместу размовы. Неабходным элементам такіх зносін з’яўляецца ўсмешка на твары аратара. Адзначаны прынцып камунікатыўнага супрацоўніцтва прыводзіць да *стратэгіі блізкасці* гаворачага і слухачоў, ён развівае *тэндэнцыю да збліжэння* і фарміруе *сяброўскі стыль* зносін.

Практычны выбар правіл маўленчых паводзін, стратэгіі ўзаемадзеяння аратара з аўдыторыяй і стылю зносін залежыць як ад асобных якасцей аратара (яго характару, тыпу тэмперамента, узросту, адукацыі, прафесіі), так і ад аб’ектыўных умоў (характару аўдыторыі, тыпу прамовы, сітуацыі зносін і г. д.).

Пытанні і заданні

1. Што такое камунікатыўны кантакт? Якія ён мае віды?
2. Назавіце асноўныя дзеянні аратара, накіраваныя на ўстанаўленне працяглага камунікатыўнага кантакту ў час выступлення?
3. Што з’яўляецца паказчыкам устанаўлення камунікатыўнага кантакту?
4. Што такое зрокавы і галасавы кантакт?
5. Назавіце асноўныя прыёмы стварэння займальнасці выступлення.
6. У чым сутнасць засваення праз канкрэтны вобраз, нагляднасць выкладу?
7. Якія наглядныя сродкі-ілюстрацыі можна выкарыстоўваць у выступленні?
8. Назавіце асноўныя моўныя выяўленча-выразныя сродкі, вызначце іх ролю ў стварэнні займальнасці выкладу.
9. Што такое дыялагізацыя маналогу? Як яна садзейнічае развіццю прынцыпу камунікатыўнага супрацоўніцтва?
10. Назавіце асноўныя прыёмы актывізацыі ўвагі слухачоў у час выступлення.
11. Што такое канструктыўны дыялог? Якія ўмовы яго дасягнення?
12. Раствлумачце сэнс прыёмаў дубітацыі і аб’ектывацыі. Якую ролю яны адыгрываюць у працэсе актывізацыі ўвагі слухачоў?

13. Назавіце асноўныя правілы камунікатыўнага супрацоўніцтва, стратэгіі маўленчага ўзаемадзеяння і стылі зносін.

14. Назавіце прынцыпы камунікатыўнага супрацоўніцтва і правілы маўленчых паводзін.

15. Як суадносяцца правілы маўленчых паводзін са стратэгіямі камунікацыі?

16. Якія стылі гаворачых выдзяляюцца ў адпаведнасці са стратэгіямі маўленчай камунікацыі?

17. Прачытайце тэкст. Вызначце, якія прыёмы займальнасці выкладу выкарыстоўвае аўтар. Як гэта садзейнічае ўстанаўленню камунікатыўнага кантакту?

Гама пачуццяў і настрояў у апошніх лірычных вершах паэта — шырокая, хаця пераважае, бадай, не выказанае прама пачуццё ўдзячнасці жыццю і лёсу, змешанае з пачуццём шчымлівага прасветленага смутку [Н. Гілевіч];

Паэзія Якуба Коласа вось ужо блізка стагоддзе грэе кожнае шчырае беларускае сэрца, трываліць яго, гартуе, бароніць, як аброчны крыж на раздарожжы ад чужынішчыны [Р. Барадулін];

Без прамытага болем і абвостранага нераўнадушнай думкай гістарычнага зроку, без імпэтнага і мэтанакіраванага пасціжэння сувязі часоў, накаленняў лёсаў сур'ёзна працаваць у літаратуры немагчыма [Н. Гілевіч];

Слухаць уважліва, з даверам, зацікаўленасцю, спагадаю або з радасцю — вялікі талент. Міхась Лынькоў валодаў гэтым талентам, і людзі яму раскрывалі душы, мудрэй, як на споведзі [С. Грахоўскі];

Праходзячы па Ленінскім праспекце, я заўсёды прыпыняюся на гэтым месцы, успамінаю колішні Дом пісьменніка, незабыўных класікаў нашай літаратуры, якіх упершыню тут убачыў, і сяброў свайго юнацтва: адны паспелі голасна заявіць пра сябе таленавітымі творамі. Песня іншых абарвалася на самым пачатку, а ў памяці засталіся іх абліччы, галасы і смутак па несказаным, не зробленым, няздзейсненым [С. Грахоўскі];

Працэс станаўлення індывідуальнага стылю... часта даволі працяглы, цяжкі і складаны... “Дарога гэта мае свае ўздымы і спады, свае павароты. Ёсць людзі, якія лічаць, што творчасць пісьменніка павінна быць простаай, няспыннай дарогай угору. У жыцці так бывае — калі толькі бывае! — рэдка. Нават шасэ, як яго ні стараюцца раўняць, амаль ніколі не сцелецца роўным абрусам. “Творчая ж дарога, мне здаецца, — гэта дарога ў полі і між лесу, дарога цераз выспы і брады, дарога па звычайнай зямлі. Можна засыпаць на ёй ямы і каляіны, зрабіць грэблі цераз брады, але адзнакі спадаў і ўздымаў, сляды таго, хто ішоў тут, застаюцца на ёй для пільнага вока

назаўсёды”, — пісаў Мележ у прадмове да зборніка апавяданняў “Што ён за чалавек”. Далей дадаваў: “Няпроста, няроўна ішла дарога, але, можна сказаць, ішла ўсё ж наперад. Жыццёвы вопыт і гады працы зрабілі сваё: крокі сталі, здаецца, больш цвёрдыя, позірк больш удумлівы...” [С. А. Андраюк];

Так працаваў у літаратуры ён [Мележ — А. С.] — сур’эзна, добра сумленна, самаахварна. Так думаў аб жыцці і літаратуры ён — маштабна, глыбока, мудра, з дзяржаўным размахам, з сапраўдным грамадзянскім неспакоем і заклапочанасцю [Н. Гілевіч];

Кажуць: «Адзін, хоць з’еш вала, адна хвала” і што “Свята без гасцей і сяброў — не свята”». Хацелася б, каб мы заўсёды кіраваліся ў жыцці гэтымі заповедзямі нашых бацькоў [М. Танк];

Мова — душа народа, і толькі на ёй можа народ найбольш поўна выказаць сябе [Ул. Караткевіч].

18. Прааналізуйце наступныя ўрыўкі з тэкстаў, адзначце, як дасягаецца ў іх нагляднасць выкладу. Што садзейнічае жывасці выражэння і актывізацыі ўвагі чытачоў?

Так і здаецца, у зялёнай кроне забытаўся вясновы задзірысты вецер. Залётны віхор так і глядзіць сагнуць непаслухмяныя галіны, а яны, упартыя, шумяць незалежна і горда. Гэта на іх адначывае стомленае сонца, гэта ім радыя птушкі, вяртаючыся з выраю ў родныя мясціны.

Невыпадкова ў беларускай мове лес і лёс амаль аднолькавыя па накрэсленню і блізкія па гукавому рэчу: лес, лёс... А ў лёсе нашага краю, нашага народа лес адыграў немалую ролю. Лес шматаблічны, шматрукі. Лес — працаўнік, лес — кармілец, наш лес — партызан [Р. Барадулін];

Украіну я пачаў любіць па Гогалю. Любові гэтай вельмі шмат гадоў, — здаецца, значна больш, чым мне самому... Яна непарыўна звязана з імем Мікалая Васільевіча, які ў сваёй творчасці спалучыў красу Украіны і Расіі, і розную, і агульную ў нечым галоўным [Я. Брыль];

Восень стаяла залатая, бязветраная. Дзвіна несла воды плаўна, велічна. Цурчала толькі ля берагоў [Ул. Карпаў];

Першымі ўрокамі паэзіі былі для яго [Я. Коласа — А. С.] песні маці, разумнай і з добрым сэрцам беларускай сялянкі, мудрыя прыказкі і важкія прымаўкі негаваркога, немітуслівага бацькі, казкі і апавяданні вясёлага выдумшчыка дзядзькі Антося [Н. Гілевіч].

19. Вызначце, якія прыёмы актывізацыі ўвагі выкарыстоўваюцца ў наступных прыкладах:

Колькі мы ведаем паэтаў — здольных, надзеленых уменнем здзіўляць метафарамі, вобразнымі асацыяцыямі, рыфмамі, але — зусім

не вялікай душы, не моцнай волі, не машабнага мыслення, дробных і нікчэмных, як асобы, як грамадзяне [Н. Гілевіч];

Амаль усе мы тут — бацькі або ўжо дзяды, і ўсе мы хочам, каб нашы малыя дзеці і ўнукі, тыя, што сёння падобны на анёлкаў і таму такія мілыя і любяыя нам, мы хочам, каб яны выраслі добрымі, слаўнымі людзьмі [Н. Гілевіч];

Давайце ж помніць, не забываць пра тое, што было. І рабіць усё, каб больш ніколі не паўтарыліся падзеі тых дзён — бяспраўе і рэпрэсіі [Б. Сачанка];

Ці веру я, што нашу самабытную беларускую культуру можна адрадзіць? Глыбока перакананы ў гэтым! І мы гэта зробім, мы мусім гэта зрабіць. Бо іначэй ніколі не вылезем з адсталасці [Н. Гілевіч];

Можна, хто... захоча ўбачыць чарадзейныя вароты ў нейкі лясны палац? Калі ласка. Вось адна маладая, але выносістая хваінка не вытрымала першага шчодрага снегу, нахілілася [А. Кулакоўскі];

Пра што гэта маленькая казка-прытча? Пра небяспечную, калі хочаце, — жахлівую сілу прагматызму і бездухоўнасці [Н. Гілевіч];

Звернемся да жывога сведкі тых год — да дзённіка паэта. Колькі тут імёнаў! [М. Арочка];

Дзе цяпер шукаць выйсце? Ды напэўна ж, у вырашэнні ўсіх гэтых пералічаных і іншых, не названых праблем [Н. Гілевіч];

А можна каму цікава паслухаць, як звоняць лясныя званочкі? Спыніцеся, не ідзіце далей у лес і ўслухайцеся. Па верхавінах хвойніку праплыве невялічкі ветрык, і да вашага слыху даляціць лёганняе, мілагучнае дзіньканне [А. Кулакоўскі];

Ну, а як жа служыць фальклор паэтам сёння, на сучасным этапе развіцця нашай літаратуры? У якой ступені яны абапіраюцца на фальклорную спадчыну і на сучасны фальклор? Як шчодра і як плённа выкарыстоўваюць прыёмы і сродкі фальклорнай паэтыкі? [Н. Гілевіч].

20. Складзіце камунікатыўна-кантактныя звароты з дзеясловамі лічыць, думаць, ведаць, меркаваць, пацвярджаць, помніць, згаджацца, прызнаваць, пераконвацца, верыць, сумнявацца, пярэчыць, спрачацца, вызначце функцыю зваротаў у маўленні.

21. Сфармулюйце камунікатыўна-кантактныя звароты з займеннікамі вы, мы, усе, гэта, усякі, складзіце з імі сказы.

Спіс літаратуры

1. Баева, О. А. Ораторское искусство и деловое общение : учеб. пособие / О. А. Баева. – 5-е изд., стереот. – // Новое знание, 2005. – 368 с.

2. Введенская, Л. А. Деловая риторика / Л. А. Введенская, Л. Г. Павлова. – 3-е изд. – М. : Изд. центр «Центр», 2004. – 510 с.
3. Леммерман, Хайнц. Уроки риторики и дебатов / Хайнц Леммерман ; пер. с нем. – М. : ООО «Изд-во «Уникум Пресс»», 2002. – 336 с.
4. Михальская, А. К. Основы риторики: Мысль и слово : учеб. пособие / А. К. Михальская. – М. : Просвещение, 1996. – 416 с.
5. Одинцов, В. В. Структура публичной речи / В. В. Одинцов. – М. : Знание, 1976. – 80 с.
6. Сопер, Поль Л. Основы искусства речи / Поль Л. Сопер ; пер. с англ. С. Д. Чижовой. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1958. – 471 с.
7. Мурина, Л. А. Риторика : курс лекций / Л. А. Мурина [и др.] ; под ред. Л. А. Муриной. – Минск : Изд-во БГУ, 2002. – 174 с.

3.8. Основы майстэрства размовы

Кожны чалавек павінен валодаць майстэрствам зносін, уменнем праводзіць гутаркі і спрэчкі. Асабліва важна гэта ўменне для тых, чыя прафесійная дзейнасць звязана са словам — педагогаў, псіхолагаў, журналістаў, палітыкаў, юрыстаў.

Гутарка як узаемная размова, слоўныя зносіны паміж людзьмі, абмен думкамі з'яўляецца адным з самых неабходных элементаў грамадскага жыцця. Яшчэ з часоў антычнасці ўменню сацыяльнай камунікацыі, маўленчых зносін у грамадстве надавалася вялікая ўвага. У наш час гэтай праблемай займаецца камунікатыўная лінгвістыка, лінгвапрагматыка, неарыторыка, якая вывучае маўленчую дзейнасць чалавека.

Праблема майстэрства гутаркі заўсёды цікавіла рыторыку. У наш час гэта праблема асабліва актуальная, паколькі ў сучасным грамадстве збядняецца, спрашчаецца працэс маўленчых зносін, губляецца маўленчы этыкет, страчваюцца і не развіваюцца здольнасці да цікавай і канструктыўнай размовы, яе месца ўпэўнена займае маналог, які паступова маніпаляваў сферу зносін і падмяніў дыялог. У сувязі з гэтым у працэсе навучання асаблівую ўвагу неабходна звяртаць на развіццё ў маладога пакалення здольнасці да канструктыўных маўленчых зносін, на фарміраванне ўмення правільна, дакладна і карэктна выказваць свае погляды, меркаванні, абменьвацца думкамі, умець не толькі гаварыць, але і слухаць суб'ядна.

Самае галоўнае ў канструктыўнай размове — умець пераносіць увагу з сябе і сваіх інтарэсаў на тэму размовы і свайго суб'ядна.

Як адзначаў Ларошфуко, “каб спадабацца іншым, неабходна гаварыць з імі пра тое, што прыемна ім і што займае іх, ухіляцца ад спрэчак аб прадметах малаважных, рэдка задаваць пытанні і ні ў якім выпадку не даць ім западозрыць, што можна быць разумней, чым яны”. У залежнасці ад таго, наколькі чалавек умее слухаць у размове суб’ядніка, пераключацца на яго інтарэсы, выдзяляюцца два тыпы суб’яднікаў: “адкрыты” і “закрыты”.

“Адкрыты” тып суб’ядніка праяўляе цікавасць і ўвагу да партнёра, ставіцца са шчырай павагай да яго, не перабівае гаворачага, умее слухаць і імкнецца зразумець суб’ядніка, уступае яму ініцыятыву ў размове, не абьякавы да тэмы гутаркі.

“Закрыты” тып суб’ядніка імкнецца захапіць у размове ініцыятыву, у першую чаргу выказацца самому, паказаць сябе, перабівае партнёра, абрывае яго на паўслове; задаўшы пытанне, не чакае і не слухае адказ на яго.

У адпаведнасці з гэтымі тыпамі суб’ядніка вызначаюцца “адкрытая” і “закрытая” стратэгіі маўленчых паводзін, якія маюць розныя мэты. У аснове “адкрытай” стратэгіі маўленчых паводзін “вы — падыход” да суб’ядніка. Яна вызначаецца ўменнем выслухаць суб’ядніка, уважліва паставіцца да яго, даведацца, як яго імя, хто ён па прафесіі, зразумець, чым ён цікавіцца, што для яго важна, знайсці тэму, блізкую яго інтарэсам, не перапыняць самому размову, не перабіваць, не імкнуцца захапіць ініцыятыву, выказваць адабрэнне яго словам, паўтараць іх, тактоўна задаваць пытанні, не быць кагэгарычным у сваіх выказваннях, не паказваць сваю перавагу ў чымсьці. Такая стратэгія маўленчых паводзін з’яўляецца прадуктыўнай, яна спрыяе канструктыўным адносінам з суб’яднікам.

“Закрытая” стратэгія маўленчых паводзін засноўваецца на “я — падыходзе” да суб’ядніка і праяўляецца ў імкненні больш гаварыць, чым слухаць, паўтараць свае словы (“як я сказаў”), праяўляць абьякавасць да меркаванняў, інтарэсаў і імкненняў суб’ядніка, быць катэгарычным і безапеляцыйным у сваіх выказваннях, заўважаць і адзначаць промахі суб’ядніка і не бачыць яго станоўчых якасцей, выбіраць тэму размовы толькі паводле сваіх інтарэсаў. Гэта неканструктыўная, непрадуктыўная стратэгія маўленчых паводзін. Слушна пра такі тып размовы ў свой час напісаў Л. М. Талстой: “Не от недостатка ума нет разговора, а от эгоизма. Всякий хочет говорить о себе или о том, что его занимает; ежели один говорит, другой слушает, то это не разговор, а преподавание”.

Сучасная рыторыка, разглядаючы асновы майстэрства размовы, выдзяляе розныя тыпы гутаркі ў сувязі з сітуацыяй зносін, удзельнікамі размовы і яе зместам:

– вольная гутарка з блізкімі або добра знаёмымі людзьмі, якая не мае дакладнай тэмы і адбываецца ў непасрэдных, сяброўскіх зносінах, мэта такой гутаркі — абмяняцца думкамі, уражаннямі, пачуццямі або проста правесці вольны час;

– першая гутарка з незнаёмым чалавекам, тэма такой размовы можа быць адвольнай, а мэта — знаёмства з пэўнай асобай, назіранне за новым чалавекам, вывучэнне яго;

– дзелавая гутарка ў афіцыйных абставінах з вызначанай тэмай і ходам размовы, яе мэта — вырашыць прафесійныя або дзелавыя пытанні; задаволіць свае інтарэсы ў сферы афіцыйных зносін;

– застольная гутарка, прымеркаваная да якой-небудзь знамянальнай падзеі або асобы, мэта якой — пазабавіць прысутных, весела і цікава правесці вольны час [4, с. 320].

Першы тып гутаркі, *сяброўская размова* — вольная, непасрэдная размова, у працэсе якой удзельнікі атрымліваюць задавальненне ад зносін, гэта дыялог асоб, якія шчыра цікавяцца адзін адным, маюць агульныя інтарэсы, захапленні, радуюцца поспехам іншых, адчуваюць гармонію і згоду галасоў у дыялогу. Размова можа быць сяброўскай толькі, калі ў ёй прымаюць удзел суб'яднікі “адкрытага” тыпу, якія ажыццяўляюць “адкрытую” стратэгію маўленчых паводзін.

Другі тып — *першая гутарка з незнаёмым чалавекам* — размова па неадходнасці, для знаёмства, з ветлівасці, таму што так патрабуе этыкет. Такую размову называюць “свецкай”, падкрэсліваючы яе этыкетны, ветлівы характар. Структура такой размовы трохкампанентная: пачатак, сярэдзіна, канец.

Пачатак размовы ўключае знаёмства, пытанні асабістага характару, каб даведацца пра імя, прафесію, род заняткаў, інтарэсы і захапленні суб'ядніка, і ў працэсе гэтага знайсці агульныя інтарэсы, пункты сутыкнення. Пры першай размове з незнаёмым чалавекам рэкамендуецца ўважліва прыгледзецца да яго, знайсці што-небудзь пазітыўнае і сказаць камплемент, выказаць пахвалу, адабрэнне, захоўваць уважлівы, зацікаўлены позірк, добразычлівую ўсмішку, прапанаваць яму пэўную паслугу або папрасіць аб невялікай дапамозе. Гэта садзейнічае фарміраванню прыемнага ўражання ад знаёмства.

Сярэдзіна размовы, яе працяг грунтуецца на прыёмах “разгаварыць” суб'ядніка. Рэкамендуецца задаваць пытанні асабістага або фактычнага характару, якія павінны вызначыць тэму або прадмет размовы, цікавы для абодвух. Гэтыя пытанні дапамогуць выклікаць суб'ядніка на размову пра сябе, сваю працу, вольны час. Пытанні неабходна суправаджаць выказваннем уласных думак і ўражанняў, актыўным слуханнем суб'ядніка, адабрэннем яго выказванняў.

Канец размовы мае важнае значэнне для яе прадуктыўнасці. Неабходна тактоўна “выйсці з размовы”. Калі субсяседнік старэйшы па ўзросце або статусу, трэба ўважліва сачыць за яго паводзінамі, зрабіць паўзу, каб ён сам мог “закругліць” размову. У іншых выпадках можна самому праявіць ініцыятыву завяршэння дыялогу. У канцы размовы рэкамендуецца падзякаваць субсяседніку і выказаць надзею на наступныя сустрэчы. Калі размову патрабуецца тэрмінова перапыніць, варта папрасіць прабачэння, падзякаваць субсяседніку і прапанаваць сустрэцца ў будучым для працягу размовы. Фінал размовы павінен мець канструктыўны, камплементарны і аптымістычны характар [4, с. 328–332].

Дзелавая размова — трэці тып — адбываецца ў афіцыйных абставінах, у сітуацыі дзелавых зносін, таму мае некаторыя асаблівасці. Яна накіравана на вырашэнне канкрэтнага пытання. Як адзначаецца ў літаратуры, “важнейшая асаблівасць дзелавых зносін заключаецца ў тым, што неабходна ўмець ладзіць адносіны з рознымі людзьмі, дабіваючыся максімальнай эфектыўнасці дзелавых кантактаў” [1, с. 8].

Калі дзелавая размова плануецца загадзя, неабходна рыхтавацца да яе. У працэсе папярэдняй падрыхтоўкі вызначаецца тэма, мэта, задачы размовы, абдумваюцца стратэгія і тактыка яе правядзення, асэнсоўваюцца структура і змест асноўных частак — пачатку, сярэдзіны і фінала. Галоўная мэта дзелавой размовы — атрымаць станоўчы адказ на сваю просьбу або прапанову

Пасля традыцыйнага прадстаўлення ў пачатку размовы праводзіцца фаза апытвання, мэта якой — вызначыць пазіцыю, інтарэсы, магчымасці субсяседніка, выказаць свой намер і жаданне. Вельмі важная ў дзелавой размове тэхніка пастаноўкі пытанняў, якая накіравана на тое, каб перахапіць і ўтрымаць у размове ініцыятыву, дыялагізаваць зносіны, актывізаваць субсяседніка і атрымаць ад яго неабходную інфармацыю. Ініцыятыва самому задаваць пытанні дасць магчымасць пазбегнуць залішняй катэгарычнасці, надасць размове характар непасрэднасці і жывасці, выкліча давер субсяседніка.

Асноўная частка размовы прысвечана збору інфармацыі ў адпаведнасці з мэтай сустрэчы. Гэта больш поўнае і падрабязнае знаёмства з магчымасцямі партнёра, яго пазіцыяй у адносінах да разглядаемай праблемы. Адзначаная мэта дасягаецца пры дапамозе пытанняў рознага тыпу: “адкрытых” пытанняў, якія патрабуюць ад субсяседніка даць поўны канкрэтны адказ; рытарычных пытанняў, якія не патрабуюць адказу, а прымушаюць субсяседніка ўнутрана пагадзіцца з вашай пазіцыяй; пытанняў для абдумвання, вынікам якіх з’яўляецца разважанне партнёра над праблемай і “закрытых” пытанняў, адказ на якія павінен быць адназначным: “так, не”.

У канцы размовы неабходна зрабіць рэзюме, выказаць асноўную думку ў выразнай форме. Прымаць рашэнне неабходна на этапе згоды і эмацыянальнага ўздыху зносін, а не ў момант іх спаду і супярэчнасці. Пры станоўчым рашэнні неабходна падзякаваць партнёру, пры адмоўным — выказаць надзею на магчымасць пазітыўнага рашэння і супрацоўніцтва ў будучым. Калі ж ваш суб'яседнік вагаецца і не прымае рашэння, трэба яго падштурхнуць, задаўшы “закрытае” пытанне, якое патрабуе адказу: “так” або “не” [4, с. 336–341].

Апошні тып размовы — *застольная гутарка* — звязаны з пэўнай знамянальнай датай у жыцці якой-небудзь асобы або ўстановы, важнай падзеяй у жыцці грамадства. Важнейшым элементам такой гутаркі з'яўляецца тост. Асноўныя асаблівасці тоста як жанру эпідэйктычнай прамовы — лаканічнасць, афарыстычнасць, гумарыстычнасць, эмацыянальнасць і экспрэсіўнасць. Прадметам разважання ў тостах з'яўляюцца маральныя каштоўнасці — каханне, сяброўства, вернасць, шчасце, прыгажосць і г. д. Паколькі тост павінен забяўляць прысутных, весяліць іх, ён звязаны з загадкай, намёкам. Слухачы могуць адразу і не здагадацца, якой жа будзе разгадка тоста. Тост мае трохкампанентную структуру: экспазіцыя (завязка), развіццё (асноўная частка) і развязка [4, с. 345–346].

Пытанні і заданні

1. Што такое стратэгія маўленчых паводзін? Як яна суадносіцца з камунікатыўным супрацоўніцтвам?
2. Назавіце розныя тыпы гутаркі, вызначце іх мэту і сітуацыю зносін.
3. Апішыце характар сяброўскай гутаркі.
4. Вызначце структуру і змест “свецкай” гутаркі.
5. Назавіце план і задачы дзелавой гутаркі.
6. Пакажыце адметныя асаблівасці застольнай гутаркі.
7. Прывядзіце прыклад сяброўскай гутаркі.
8. Складзіце план і вызначце змест першай гутаркі з незнаёмым чалавекам.
9. Падрыхтуйце дзелавую размову на тэму:
 - а) прыём на працу;
 - б) просьба аб выданні кнігі;
 - в) фінансаванне праекта;
 - г) спонсарская дапамога.
10. Прывядзіце прыклад застольнай гутаркі на тэму:
 - а) юбілей калегі;

- б) юбілей установы;
- в) святочнае мерапрыемства.

11. На матэрыяле наступных тэкстаў вызначце, як праяўляецца майстэрства гутаркі пісьменніка ў размове з чытачом:

1) *Сяды-тады ўспамінаюцца пахі маленства. Для ўсіх, хто з вёскі агульнае:*

– *як пахне дым асенніх пырнікавых вогнішчаў, у прыску якіх пячэцца, па-свойму хвалююча духавітая, бульба;*

– *як пахне сырасцю адліжны, раскоўзаны нагамі снег, калі ты, стомлены, брыдзеш па ім са школы, адчуваючы яго сырасць, зьбка і казытліва, прамоклымі нагамі;*

– *як пахнуць пляцёнкі цыбулі, што вісяць над табою на печы, дзе ты вось-вось салодка заснеш ад стомы, ад цёплай яды і ад шчасця, якое так жа добра бачыцца цяпер, здалёк;*

– *як пахне агарод: укропам, макама, морквай, капустай, сланечнікам — усім, што ты ведаеш і на смак;*

– *як пахне гарачае сена — яшчэ над свежай, толькі ўчора ўранні аголенай пакошай, ужо ў валках ці ў копах, а то і на возе;*

– *як пахне першая ралля, калі ты — ужо не толькі свавольны, але на гэты час і ціха руплівы, паэтычна задумены пастушок — удосыт пройдзешся па баразне не да канца адмытымі надоечы нагамі, а потым сядзеш на пругкія скібы і добра вымасціш сабе месца, каб пасядзецца, пакуль ажно не стане знізу холадна;*

– *ну, і яшчэ, і яшчэ... [Я. Брыль].*

2) *Наваколле Відрыджы ўсё блакітнае ад вод, ручаін і ціхіх азёр. Тут жыве харошы народ, мудры і працавіты, як сама Відземская зямля...*

Удзячная, добрая зямля можа заваліць маслам і малаком паўсвету.

Добрая парода жывёлы, сытыя цяляткі на адной, такія кругленькія і чысценькія, што хоць давай залаты медаль. Здавалася б, чаго яшчэ?

Як чаго? А дурні, якіх, як вядома, не сеюць і не жнуць? І гэтыя дурні ходзяць у разумных не толькі ў Латвіі, але і яшчэ і ў маім Прыдняпроўі, і на Разанічыне, і шмат у якіх мясцінах.

Ёсць правільная пастанова: заараць лугі з марнай і дзікай травой, выбітыя і здратаваныя жывёлай...

Але хто, скажыце, даў загад заворваць лепшыя лугі, дзе косяць духмянае, як чай, сена? Ніхто. І, аднак, гэта робіцца праз нядбайных гаспадароў...

О, каб можна было вымачыць дурняў і засеяць зямлю разумным насеннем! Але дурні, на жаль, вільгацеўстойлівыя і родзяць, як максамасейка [Ул. Караткевіч].

Спис літаратуры

1. Баева, О. А. Ораторское искусство и деловое общение: учеб. пособие / О. А. Баева. – 5-е изд., стереот. // Новое знание, 2005. – 368 с.
2. Введенская, Л. А. Деловая риторика / Л. А. Введенская, Л. Г. Павлова. – 3-е изд. – М. : Изд. центр «Центр», 2004. – 510 с.
3. Леммерман, Хайнц. Уроки риторики и дебатов / Хайнц Леммерман ; пер. с нем. – М. : ООО «Изд-во «Уникум Пресс»», 2002. – 336 с.
4. Михальская, А. К. Основы риторики: Мысль и слово : учеб. пособие / А. К. Михальская. – М. : Просвещение, 1996. – 416 с.
5. Одинцов, В. В. Структура публичной речи / В. В. Одинцов. – М. : Знание, 1976. – 80 с.
6. Сопер, Поль Л. Основы искусства речи / Поль Л. Сопер ; пер. с англ. С. Д. Чижовой. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1958. – 471 с.
7. Риторика : курс лекций / Л. А. Мурина [и др.] ; под ред. Л. А. Муриной. – Минск : Изд-во БГУ, 2002. – 174 с.

4. ПРЫВАТНАЯ РЫТОРЫКА

Прыватная рыторыка вивучае роды і віды красамоўства, жанры маўленчых зносін, функцыянальна-сэнсавыя тыпы маўлення.

4.1. Роды і віды красамоўства

Род красамоўства — галіна аратарскага мастацтва, якая абслугоўвае пэўную сферу камунікацыі і характарызуецца наяўнасцю свайго аб'екту маўлення і спецыфічнай сістэмай яго апісання.

Яшчэ ў антычнай рыторыцы сфарміраваліся *розныя стылі красамоўства*:

1) *атыкізм* (яго ўзнікненне звязана з Атыкай) — стрыманы, рацыянальны, узважаны стыль, строгі і ўмераны тып красамоўства;

2) *азіянізм* (сфарміраваўся ў гарадах Малой Азіі) — напышлівы, мудрагелісты стыль, які вызначаўся празмернай патэтыкай, пышнымі зваротамі, вычварнай лексікай;

3) *радоскі стыль* (радзіма яго — в. Родас) — стыль, сярэдні паміж атыкізмам і азіянізмам, які спалучаў іх асобныя рысы — рацыянальнасць, узважанасць і патэтычную інтанацыю;

4) *новаатыкізм* — вяртанне да “халоднага”, узважанага, рацыянальнага стылю (атыкізму) у II ст. да н. э., адмаўленне ад напышлівай патэтыкі і мудрагелістых зваротаў.

У адпаведнасці з гэтымі стылямі ў антычнай рыторыцы вызначаліся розныя тыпы аратараў:

1) аратары красамоўныя, з узвышанай сілай думкі і ўрачыстасцю выражэння, аратары моцныя і разнастайныя, здольныя ўсхваляваць і захапіць слухачоў;

2) аратары сухія, вытанчаныя, здольныя выказаць усё сцісла, ясна, дакладна;

3) сярэдні, умераны тып аратара [Цыцэрон, “De oratoris”].

У далейшым развівалася больш складаная і разнастайная сістэма стыляў аратарскага майстэрства, якія сталі называць *родамі і відамі (жанрамі) красамоўства*.

Найбольш грунтоўную класіфікацыю родаў і відаў красамоўства распрацаваў Г. З. Апрэсян [3]. Яго класіфікацыя заснаваная на функцыянальным прынцыпе. Ён размяжоўвае розныя віды прамой на аснове сферы іх ужывання, сітуацыі зносін і функцыянальнай ролі — выдзяляе сацыяльна-палітычнае, акадэмічнае, судовае, сацыяльна-бытавое

і царкоўна-багаслоўскае аратарскае маўленне. Сацыяльна-палітычнае красамоўства адбываецца ў сферы грамадскіх зносін, у палітычным жыцці. Акадэмічнае красамоўства адносіцца да сферы навуковых зносін і навучання. Судовае красамоўства абслугоўвае галіну юрыспрудэнцыі. Сацыяльна-бытавое красамоўства належыць да сферы бытавых зносін, праяўляецца ў нашым паўсядзённым жыцці. Царкоўна-багаслоўскае красамоўства звязана з рэлігійнай сферай жыцця грамадства.

Паколькі ў аснову такой класіфікацыі пакладзены функцыянальныя прынцыпы, яна заканамерна суадносіцца з класіфікацыяй функцыянальных стыляў мовы. Функцыянальным стылем называецца гістарычна сфарміраваная, грамадска ўсвядомленая ўнутрана аб'яднаная спецыфічная сістэма моўных сродкаў, якая абумоўлена мэтай і прынцыпамі адбору гэтых сродкаў у той ці іншай сферы грамадскай дзейнасці (навуковай, дзелавой, публіцыстычнай, мастацкай і інш.) і найлепшым чынам абслугоўвае зносіны ў гэтай сферы. Функцыянальныя стылі мовы выдзяляюцца ў адпаведнасці з асноўнымі функцыямі, якія мова выконвае ў грамадстве — зносіны, паведамленне і ўздзеянне (табліца 2).

Табліца 2 – Функцыянальныя стылі мовы

Функцыі мовы	Функцыянальныя стылі
Зносіны (камунікатыўная функцыя)	Размоўны стыль
Паведамленне (інфармацыйная функцыя)	Навуковы стыль. Афіцыйна-дзелавы стыль
Уздзеянне (эстэтычная функцыя)	Публіцыстычны стыль. Літаратурна-мастацкі стыль
Адпраўленне рэлігійнага культу	Канфесійны стыль

Гэты падзел у пэўнай ступені з'яўляецца ўмоўным, паколькі адзначаныя функцыі не існуюць у чыстым, ізаляваным выглядзе. Звычайна адна функцыя з'яўляецца дамінуючай, галоўнай, да яе далучаюцца іншыя: навуковы стыль: паведамленне + зносіны; афіцыйна-дзелавы: зносіны + паведамленне; публіцыстычны: паведамленне + уздзеянне + зносіны; літаратурна-мастацкі: уздзеянне + паведамленне; размоўны: зносіны + уздзеянне + паведамленне і г. д.

Кожны з адзначаных стыляў вызначаецца сваімі асаблівасцямі — лексічнымі, марфалагічнымі, словаўтваральнымі і сінтаксічнымі. Адзначаныя функцыянальна-стылявыя асаблівасці праяўляюцца адпаведным чынам у розных відах і родах публічнага выступлення. Аднак, неабходна адзначыць, што ў аратарскім маўленні адбываецца сінтэз элементаў розных стыляў.

Сацыяльна-палітычнае красамоўства — род красамоўства, які абслугоўвае сацыяльна-палітычную, эканамічную, дзелавую сферы камунікацыі.

Асноўныя жанры сацыяльна-палітычнага красамоўства — выступленні на сацыяльна-палітычныя, эканамічныя, сацыяльна-культурныя тэмы, даклады на з'ездах, сходах, дыпламатычныя, палітычныя, ваенна-патрыятычныя, мітынговыя, агітатарскія, парламенцкія прамовы. Сацыяльна-палітычнае красамоўства выкарыстоўвае элементы навуковага і публіцыстычнага стыляў.

Акадэмічнае красамоўства — род красамоўства, звязаны з навуковай і навучальнай сферамі камунікацыі. Адрозніваецца навуковасцю і аргументаванасцю выкладу, паслядоўнасцю і лагічнасцю разважання.

Асноўныя жанры акадэмічнага красамоўства — навуковы даклад, агляд, навуковае паведамленне, лекцыя ў вуч. Акадэмічнае красамоўства дапамагае фарміраваць навуковы светапогляд.

Вызначаюцца ўласна акадэмічнае красамоўства, якое функцыянуе ў навуковай сферы — навуковы даклад, паведамленне, рэферат, агляд, *лекцыйнае аратарскае майстэрства ў вуч.* — лекцыя і *школьнае красамоўства* (расказ настаўніка, школьная лекцыя).

Асобнай разнавіднасцю акадэмічнага аратарскага маўлення лічыцца *лекцыйна-прапагандысцкае красамоўства*, жанрамі якога з'яўляюцца розныя віды лекцый — навукова-метадычная, навукова-тэарэтычная, навукова-папулярная, кіналекцыя, лекцыя-экскурсія, рэпартаж, паказ і інш.

Акадэмічнае красамоўства набліжаецца да навуковага стылю, хаця ў ім (у прыватнасці, у жанры лекцыі) могуць быць выкарыстаны і элементы іншых стыляў для стварэння займальнасці выкладу, дыялагізацыі маналогу, экспрэсіўнай танальнасці ў адпаведнасці з рытарычным прынцыпам блізкасці да слухача.

Судовае красамоўства — род красамоўства, звязаны з судовым працэсам, разборам крымінальнай або грамадзянскай справы.

Асноўныя жанры судовага красамоўства — пракурорская (абвінавуччая) і адвакацкая (абарончая) прамовы, мэта якіх — аказаць мэтанакіраванае і эфектыўнае ўздзеянне на суд. Судовае красамоўства знаходзіцца пад уплывам публіцыстычнага стылю, але ў ім выкарыстоўваюцца таксама элементы афіцыйна-дзелавога і навуковага стыляў.

Сацыяльна-бытавое красамоўства — род красамоўства, звязаны са сферай паўсядзённых зносін чалавека.

Асноўныя жанры сацыяльна-бытавога красамоўства — юбілейная прамова, прысвечаная знамянальнай даце або пэўнай асобе,

прывітальная прамова, застольная прамова, тост, памінальная прамова. У гэтым родзе красамоўства актыўна выкарыстоўваюцца элементы размоўнага і літаратурна-мастацкага стыляў.

Царкоўна-багаслоўскае красамоўства — род красамоўства, які абслугоўвае рэлігійную сферу камунікацыі.

Асноўныя жанры царкоўна-багаслоўскага красамоўства — пропаведзь (слова для прыхажан) і прамова на саборы. Гэты род аратарскага маўлення абслугоўвае канфесійны стыль.

Рода-жанравую ўзаемасувязь розных відаў красамоўства адлюстроўвае табліца 3.

Табліца 3 – Рода-жанравая ўзаемасувязь розных відаў красамоўства

Роды аратарскага маўлення	Жанры
Сацыяльна-палітычнае красамоўства	палітычныя, дыпламатычныя, ваенна-патрыятычныя, парламенцкія мітынгавыя, агітарскія прамовы
Акадэмічнае красамоўства	навуковы даклад, паведамленне, рэферат, агляд, лекцыя навукова-метадычная, навукова-тэарэтычная, навукова-папулярная, кіналекцыя, лекцыя-экскурсія
Судовае красамоўства	пракурорская (абвінаваўчая) і адвакацкая (абарончая) прамовы
Сацыяльна-бытавое красамоўства	юбілейная прамова, прывітальная прамова, застольная прамова, тост, памінальная прамова
Царкоўна-багаслоўскае красамоўства	пропаведзь (слова для прыхажан) і прамова на саборы

Пытанні і заданні

1. Якія стылі красамоўства выдзяляла класічная рыторыка? Ахарактарызуйце кожны з гэтых стыляў.

2. Якія тыпы аратараў вызначаліся ў антычнай рыторыцы? Як яны былі звязаны са стылямі красамоўства?

3. Назавіце асноўныя роды красамоўства.

4. Абзначце важнейшыя віды (жанры) сацыяльна-палітычнага красамоўства. У чым іх адметнасць?

5. Пералічыце галоўныя асаблівасці акадэмічнага красамоўства. Якія жанры яно ўключае?

6. Укажыце жанры судовага красамоўства. Якая іх мэта?

7. З якой сферай зносін звязана сацыяльна-бытавое красамоўства? Назавіце яго асноўныя жанры.

8. Якую сферу камунікацыі абслугоўвае царкоўна-багаслоўскае красамоўства? Вызначце яго асноўныя жанры.

9. Як суадносіцца класіфікацыя родаў і відаў красамоўства з класіфікацыяй функцыянальных стыляў?

10. Вызначце сувязь паміж асобнымі родамі красамоўства і сферамі зносін, якія яны абслугоўваюць.

11. На аснове аналізу прыведзеных ніжэй тэкстаў вызначце, чым навуковы жанр акадэмічнага красамоўства адрозніваецца ад навукова-папулярнага? Што абумоўлівае гэта адрозненне?

I. *Дыялектная лексікаграфія — асобная галіна дыялекталогіі, якая распрацоўвае тэарэтычныя і практычныя пытанні збірання, сістэматызацыі, апісання дыялектнай лексікі і ўкладання дыялектных слоўнікаў розных тыпаў. У працэсе гістарычнага фарміравання беларуская дыялектная лексікаграфія прайшлы тры асноўныя этапы, умоўна названыя этнаграфічным, этналінгвістычным і ўласна дыялектаграфічным. Пачатак этнаграфічнага этапу адносіцца да першых дзесяцігоддзяў 19 ст., калі пачалося разгортванне працы па выяўленні, рэгістрацыі і даследаванні беларускіх вуснапаэтычных твораў, што падштурхнула да фіксацыі лексікі дыялектнай мовы...*

Этналінгвістычны этап у гісторыі беларускай дыялектнай лексікаграфіі выступае як частка агульнага апісання беларускай мовы. Першым грунтоўным слоўнікам беларускай нацыянальнай мовы з'яўляецца фундаментальная праца І. Насовіча “Слоўнік беларускай мовы” (Спб., 1870)...

Дыялектаграфічны этап у гісторыі беларускай дыялектнай лексікаграфіі ўяўляе асобную галіну беларускай апісальнай дыялекталогіі, галоўная задача якой — складанне дыялектных слоўнікаў розных рэгіёнаў Беларусі [Беларуская мова: Энцыклапедыя].

II. *Сёння для мовазнаўцаў мясцовая народная мова — як неба для астраномаў. На яе прасторах яны праводзяць розныя назіранні, робяць адкрыцці, ставяць доследы, правяраюць тэорыі і г. д. Аднак амаль да пачатку мінулага стагоддзя граматыкі, як у мінулым называлі мовазнаўцаў, адносіліся да мясцовай народнай мовы з вялікай пагардай.*

Прызнанымі адкрывальнікамі жывой беларускай мовы і яе дыялектаў, іх багаццяў і глыбіняў, а тым самым і заснавальнікамі беларускага мовазнаўства былі І. І. Насовіч і Я. Ф. Карскі [А. Крывіцкі].

12. Параўнайце навуковае, навукова-папулярнае і мастацкае апісанне адной і той жа з'явы. Назавіце, чым яны адрозніваюцца. Як гэта суадносіцца з тыпамі дыскурсу і маўленчым намерам?

I. Зіма пачынаецца з канца лістапада на поўдні, з сярэдзіны месяца ў сярэдняй частцы Беларусі, з 1-й дэкады на поўначы. Цягнецца ад 105 (паўднёвы захад) да 145 дзён (паўночны ўсход). Пры пранікненні марскога паветра ў глыб тэрыторыі частыя адлігі (20 дзён у снежні ў вельмі цёплым зімы, больш за 10 у студзені і лютым). Устойлівае снежавое покрыва на большай частцы тэрыторыі ў снежні, на паўночным усходзе ў канцы лістапада, больш за 4 месяцы на поўначы і каля 2 месяцаў на паўночным захадзе. У цёплым зімы, калі бываюць частыя і інтэнсіўныя адлігі, устойлівага снежавога покрыва ў асобных месцах Беларусі няма, канчаткова снег сыходзіць у сакавіку (паўднёвы захад) і ў сярэдзіне красавіка (паўночны ўсход). Запас вады ў снезе ад 90 мм і больш на поўначы, да 30 мм на паўднёвым захадзе Беларусі [БелСЭ].

II. Зіма прыходзіць у Беларусь у канцы лістапада або пачатку снежня і працягваецца каля чатырох месяцаў. У гэты час чарнее апалае лісце, зямля прамярзае, азёры і рэкі пакрываюцца лёдам, мяккі пушысты снег акутвае зямлю белаю коўдрай. Таму першы месяц зімы па-беларуску і называюць “снежань”. У гэтым месяцы мала ясных дзён, звычайна стаіць пахмурнае надвор’е з невялікімі маразамі. Больш за ўсё тэмпература зніжаецца ў другім месяцы зімы, і невыпадкова гэты месяц у нас называецца “студзень”. Маразы трымаюцца звычайна ў межах -5 ± -10 , а зрэдку даходзяць нават да -36 [Геаграфія, 8 кл.].

III. Снег, сыпучы, жорсткі, як жвір, сячэ ў твар; яго гоніць і гоніць з загумення ад фермы праз вёску — праз гароды, вуліцы, двары на лог да ракі, намятаючы на беразе гурбы ўровень чалавека. Мяце трэція суткі запар; вецер зайшоў з поўначы, паціснуў мароз — ноччу быў да трыццаці градусаў; неба цёмнае, шэрае павісла нізка, над самай зямлёй і цярусіць, цярусіць на вецер густыя калючыя крупы. Раніцай, усходам сонца, неба над далёкім бярэзнікам чырвонае, як жар... І ўвесь свет чырванее, ў вачах, стаўшы крывава-белым ад зары і снегу [I. Пташнікаў].

IV. Пайшла гуляць мяцеліца

Пад ветру шум глухі.

І падаюць, і сцелюцца

Сняжынкі на шляхі.

Усё марозам скована,

Стаў Нёман дедзяны,

На ім і мост збудованы,

Празрысты, бы шклянны (А. Астрэйка).

13. Вызначце, якому з прыведзеных урыўкаў тэкстаў характэрны афіцыйнасць, стандартнасць, абагуленасць; а якому — актыўнасць,

канкрэтнасць, эмацыянальнасць? Назавіце функцыянальна-стылявую разнавіднасць тэкстаў:

I. Грамадзяне Рэспублікі Беларусь маюць права на дзяржаўнае пенсійнае забеспячэнне ў старасці, пры інваліднасці, страце карміцеля і ў іншых выпадках, прадугледжаных гэтым Законам.

Пенсійнае забеспячэнне грамадзян Рэспублікі Беларусь, якія пражываюць за яе межамі, праводзіцца на аснове пагадненняў (дагавораў) з іншымі дзяржавамі.

Грамадзяне іншых дзяржаў і асобы без грамадзянства, якія пастаянна пражываюць у Рэспубліцы Беларусь, маюць права на пенсію нараўне з грамадзянамі Рэспублікі Беларусь, калі іншае не прадугледжана заканадаўствам.

У тых выпадках, калі пагадненнямі (дагаворамі) аб сацыяльным забеспячэнні паміж Рэспублікай Беларусь і іншымі дзяржавамі прадугледжаны іншыя правілы, чым тыя, якія змяшчаюцца ў гэтым Законе, адпаведна прымяняюцца правілы, устаноўленыя гэтымі пагадненнямі (дагаворамі) [Закон РБ аб пенсійным забеспячэнні].

II. Родная мова, матчына мова. Гэтак шаноўна і ласкава называе беларускі народ свой духоўны набытак. Шчырыя словы пра беларускую мову, пра яе багацце і прыгажосць казалі вядомыя дзеячы нашай нацыянальнай культуры...

Бадай, няма ніводнага сучаснага беларускага пісьменніка — празаіка ці паэта, які б не выказаў сваёй замілаванасці роднай мовай, не склаў бы ўзнёслых радкоў, напоўненых патрыятычнымі пачуццямі і высокімі думамі пра свой край і народ, пра Радзіму.

Вобразнае мастацкае слова пісьменніка, прасякнутае любоўю да роднай мовы, дае магчымасць далучыць вучняў да вытокаў і першаасновы нашай культуры, да скарбаў народнай мудрасці, абудзіць жаданне глыбей зазірнуць у таямніцы мовы [А. Каўрус].

14. Вызначце род і жанр красамоўства, да якога належаць наступныя ўрыўкі тэкстаў, апішыце іх адрозненні, растлумачце прычыну адрознення:

I. Дрыгавічы — адно з памятных аб'яднанняў усходніх славян. Назва паходзіць, мабыць, ад слова “дрыгва”. Паводле археалагічных даследаванняў дрыгавічы займалі тэрыторыю на поўдзень ад Прыпяці, на ўсход ад Дняпра (Быхаў), на поўнач да Барысава, Лагойска, Заслаўя. Заходняя мяжа, на думку У. З. Завітневіча, В. В. Сядова і інш., думку М. В. Доўнар-Запольскага, А. В. Успенскай, Я. І. Цімафеева, — па Заходнім Бузе [БелСЭ].

Дрыгавічы былі адным з тых плямёнаў, што адыгралі вырашальную ролю ва ўтварэнні беларускага народа. Хоць яны па традыцыі

і лічацца племен паўднёвага паходжання, аднак у некаторых сучасных даследчыкаў няма цвёрдай упэўненасці ў гэтым, а іншыя нават адносяць іх да плямёнаў заходняга паходжання. Усё ж летапіснае паведамленне пра тое, што дрыгавічы пасяляліся паміж Прыпяццю і Дзвіной паказвае, што кірунак іх рассялення ішоў з поўдня на поўнач. Не выключана, што дрыгавічы былі патомкамі зарубінецкіх плямёнаў, якія жылі і на поўдні Беларусі і якія некаторыя даследчыкі лічаць за славянскія. Назву дрыгавічоў старажытны летапісец выводзіў ад “дрыгвы”, якая была характэрнай асаблівасцю мясцовасці, дзе яны аселі [М. Ермаловіч. Старажытная Беларусь].

II. ...Энтузіясты і фанатыкі народнай песні, вечныя прапаведнікі яе .. Да ліку такіх людзей належыць з поўным правам і дзядзька Рыгор, Рыгор Раманавіч Шырма, васьмідзiesiąцігоддзе якога мы зараз з любоўю і ўдзячнасцю адзначаем.

О, гэта пружанская зямля, што ўся звiніць песнямі, дзе іх болей, чым жаўранкаў у сінім небе..! 80 гадоў таму назад нарадзіўся тут хлопчык, якому суджана было стаць гонарам нашай музычнай культуры, энтузіястам і мужным абаронцам беларускай песні.

Шлях ягоны смела можна назваць гераічным. Асветнік, кіраўнік ТБШ, педагог., нястомны лектар, выдавец кніг., збіральнік нашых музычных скарбаў, які ўласнымі нагамі схадзіў кожны куток сваёй Айчыны.

Заснавальнік многіх народных хораў...

Выдавец шматлікіх, ім жа сабраных збораў песень, дзе кожная — непаўторны дьямент...

Дзякуй Вам ад імя беларускай песні, якая перамагла. Дзякуй вам ад імя ўсіх нас. Жывіце яшчэ сто год на радасць нам, лятучая наша песня, наш дарагі дзядзька Рыгор [Ул. Караткевіч].

15. Назавіце род і жанр красамоўства, ахарактарызуйце яго, абгрунтуйце свой адказ:

I. Вы, вероўна, помніце, господа присяжные заседатели, что в конце обвинительного акта говорится о том, какое вы дело будете рассматривать, о каком преступлении идет речь, что там вам прочитали ст. 1455. Если вы обратитесь к уложению и посмотрите, что, собственно, в I части ст. 1455 заключается, какое там преступление имеется в виду, то увидите страшные слова “умышленное убийство”.

Мы полагали, что с этим обвинением нам бороться не придется, и после судебного следствия, по-видимому, с этой стороны для нас был выигрыш дела.

Но только что произнесенная прокурором речь закончена тем же обвинением — обвинением в умышленном убийстве.

Конечно, для того, чтобы судить, насколько данные обвинения готовят к подобному приговору, надо выснить, что за деяние, в котором обвиняют нас? Нет ли в этом отношении между нами какого-нибудь разномыслия?

Но относительно умышленного убийства ни у одного народа не было разномыслия. Умышленное убийство — это самое страшное зло, на какое только способна злая воля человека, умышленного убийцы...

И совершенно понятно. Ведь умышленный убийца — это человек, который умеет заставить в себе замолчать то естественное чувство отвращения, которое возбуждается у человека при мысли о крови, о страданиях, о смерти. Ведь умышленный убийца — это человек, которому ничего не значат стоны, просьбы и мольбы жертвы, которую он разит.. Поэтому нет выше кары, как кара, преследующая подобное деяние, нет выше зла, как зло — умышленное убийство.

Но ввиду этого законодатель, суд и тысячелетняя мудрость веков давно уже выработали положение, в виде математической истины, не допускающей никакого возражения, что не всякое убийство следует считать умышленным убийством, что между убийством умышленным и убийством при других условиях может быть величайшая разница и законодатель отвел для другого убийства название запальчивого... Запальчивое убийство необыкновенно быстро проявляется, мысль необыкновенно быстро переходит в действие, так сказать, разум и совесть не успевают догнать той решимости, сила которой вызывается причинами, не всегда лежащими в самом подсудимом...

Законодатель знает еще случай убийства, — это случай, когда от моих насильственных действий последовала чья-либо смерть, хотя в моем намерении и не было мысли нанести ее... Законодатель рассматривает это деяние как менее наказуемое, более терпимое...

Правда, с большой трудностью... законодатель должен был признать, что совершаются убийства нередко в таком состоянии. Когда суду человеческому нет места, когда обвинению нет основания... Это те деяния, которые законодатель называет убийством в состоянии умоисступления и доказанного беспамьятства...

Таким образом, перед нами четыре категории одного и того же преступления. К какой из этих четырех категорий отнести данное дело, — это будет служить предметом того слова, с которым в последний раз я обращаюсь к вам в интересах подсудимого [Ф. Н. Плевако. Дело Лукашевича].

II. *Мова Скарыны і Буднага, мова Багдановіча і Купалы, Багушэвіча і Коласа, мова соцень геніяў, што яшчэ прыйдуць... Мова, якая можа ўсё: сказаць словы нявыказанай пяшчоты і можа ўдарыць так, што не ўстанеш.*

Гнуткі, слявучы, адвечна новы інструмент, без якога нельга ўявіць сабе сваё жыццё, як без хлеба, без якога радасць не ў радасць, каханне не ў каханне, бяседа не ў бяседу, сяброўства не ў сяброўства, нянавіць не ў нянавіць.

Няма цябе — і вась няма суцяшэння ў горы. Няма цябе — і вась нямы язык, і нельга сказаць слоў радасці. А калі... ў нейкім далёкім будучым цябе не будзе, то... нашто нам такая будучыня?

Таму што ўсе мы — ад настаўніка да паэта — любім цябе, таму што ты — самы важлівы наш здабытак, і мы ў меру сіл нашых не дазваляем і не будзем дазваляць, каб нехта выказваў да цябе пагарду...

І ў тым, што жывая ты, што неўміручая ты, павінны ўсе мы. Сялянка, што спявае, варушачы сена, — і чалавек, які складае слоўнік, дзеці, што гуляюць у “піва”, і дзяды, што баюць аб даўнім, паэты і вучоныя. Але яшчэ... шмат паслугі першай настаўніцы школьнай і выкладача літаратуры ў выпускным класе.

Іхняму таленту, няўрымлівасці, працавітасці і любові мы павінны дзякаваць за тое, што ты моцна, уладна і назаўсёды пасяляешся ў душах дзяцей, якія потым стануць дарослымі і самі будуць мець дзяцей і ўнукаў. А ў гэтых дзяцей і ўнукаў таксама будуць настаўнікі — праваднікі вялікіх ідэй чалавецтва ў дзіцячыя душы.

Праваднікі вялікіх ідэй на вялікай роднай мове і таму самі вялікія людзі [Ул. Караткевіч].

16. Вызначце жанр прамовы, звяжыце яго з родам і відам красамоўства, адзначце маўленчы намер і моўную форму выражэння:

I. *Фінансаванне сацыяльнай сферы застанеца адным з самых важных напрамкаў дзяржаўнага бюджэту ў наступным годзе. У той жа час эканамічны прагноз развіцця краіны бачыць у якасці прыярытэтаў захаванне крэдытнага рэйтынгу дзяржавы, зніжэнне інфляцыі і рост прадукцыйнасці працы. На пашыраным пасяджэнні Пастаяннай камісіі Палаты прадстаўнікоў па бюджэце і фінансах парламентарыі, прадстаўнікі міністэрстваў эканомікі, фінансаў, а таксама Міністэрства па падатках і зборах абмеркавалі законапраект “Аб рэспубліканскім бюджэце на наступны год”.*

Як адзначыла старшыня Пастаяннай камісіі Палаты прадстаўнікоў па бюджэце і фінансах Людміла Дабрыніна, рэспубліканскі бюджэт на наступны год сфарміраваны з улікам тых умоў, у якіх

працуе эканоміка. Акрамя сацыяльнага вектара, бюджэт будзе пра-
дугледжваць падтрымку рэальнага сектара эканомікі, падтрымку
экспарту, пагадненне і абслугоўванне знешняга дзяржаўнага доўгу.

У падатковай палітыцы прыярытэтамі будуць эфектыўнасць
і захаванне стабільнасці. Асноўныя стаўкі на падатках і зборах
застаюцца нязменнымі, падатковая нагрузка не павялічыцца, —
канстатавала дэпутат.

У цэлым бюджэт на наступны год сфарміраваны на «кансер-
ватыўным варыянце развіцця эканомікі». Плануецца, што зара-
ботная плата супрацоўнікаў бюджэтных арганізацый на працягу
наступнага года вырасце на 13 % [“Звязда” 19.11.2015].

II. Наколькі ж я моцны. Як я ўсё магу. Захачу — сякерай пад
камель тысячагадовы дуб. Захачу — разаб’ю вялізны, як хата, валун.
Захачу — на бяргенцы, на каменьчыку разнясу першую — лепшую
крэпасць. Дзесяткі тысяч рук узводзілі піраміду Хеопса. А ў мяне
дзе рукі і (пакуль на іх не далі), шар-баба, дынаміт, мелініт... I —
выбуховай сілы папера.., што шаша павінна прайсці праз такі і такі
будынак, адкрыты кар’ер ляжыць якраз пад каранямі дубовага гаю,
які памятае часы Шэкспіра або нават Цэзара...

Псуюць нашу памяць, каб нехта пасля сапсуў іхнюю.

Выйсце, відавочна, адзінае: перастаць ганарыцца сваёй сілай
(на тваю сілу заўсёды знойдзеца іншая), перастаць бачыць саперніка
ў тваім продку, каб нашчадкі перасталі бачыць саперніка ў табе.

Дыялектыка ў тым, што для добрага... заўсёды знойдзеца месца.
Побач са старым і новым.

Я вось так аднойчы штурхнуў проста далонню дрэва. Ды, відаць,
трапіў у нейкую там “амплітуду”, і яно ўпала. А ў ім было некалькі
гнёздаў!..

Не хочаш, каб нехта вось таксама, не думачы, штурхнуў тваё
існаванне — не штурхай сам.

Не грабі далонню, шкробай, жменяй — лепей аддай...

Гэта вельмі простае крэда: жыві ў поўнай раўнавазе з прыродай,
маці тваёй, пакінь, урэшце, бачыць у ёй ворага (а то, як бач, яна
ўбачыць яго ў табе, і табе ж будзе горай), з якім трэба безупынна
ваяваць, адстойваючы права на існаванне...

Хопіць урэшце. Мір усім на гэтай чыстай зямлі пад вечнай
вясёлкай у гэтым чыстым і вечным небе [Ул. Караткевіч].

17. Вызначце род і жанр красамоўства, адзначце яго істотныя
моўныя асаблівасці:

Возлюбленные о Господе Преосвященные архипастыри, всечестные
пресвитеры и диаконы, боголюбивые иноки и инокини, дорогие братья
и сестры!

Ныне Святая Церковь светло и радостно прославляет таинство рождения от Пречистой Девы Марии Господа и Спасителя нашего Иисуса Христа.

Создатель, любя Свое творение, явился во плоти, стал человеком, во всем подобным нам, кроме греха. Младенец возлег в яслях Вифлеема. Он сделал это, чтобы спасти мир от духовного и нравственного упадка, освободить человека от страха смерти. Творец предлагает принять нам величайший из всех даров: Свою Божественную любовь, полноту жизни. Во Христе мы становимся способными обрести надежду, побеждающую страх, достичь святости и бессмертия.

Он приходит в наш истерзанный грехом мир, чтобы Своим рождением, жизнью, страданиями, крестной смертью и славным воскресением утвердить новый закон, новую заповедь — заповедь любви. «Заповедь новую даю вам, да любите друг друга; как Я возлюбил вас, [так] и вы да любите друг друга», — эти слова Господь обратил к своим ученикам, а через них ко всему миру: к тем, кто жил в то время, кто живет ныне, и к тем, кто будет жить после нас, вплоть до конца времен.

Каждый человек призван ответить на эту заповедь своими делами. Подобно тому, как Христос явил нам подлинную милость, безмерное снисхождение к нашим недостаткам, так и мы должны быть милосердны и снисходительны к людям. Следует заботиться не только о наших родных и близких, хотя о них нужно заботиться в первую очередь, не только о наших друзьях и единомышленниках, но и о тех, кто пока еще не обрел единство с Богом. Мы призваны подражать в любви Спасителю, молиться за притесняющих и обижающих нас, постоянно иметь в своем помышлении благо всего народа, Отечества и Церкви. Каждый из нас, совершая добрые дела, способен изменить хотя бы в малой мере окружающую действительность к лучшему. Только так мы вместе станем сильнее. Ибо беззаконие неспособно победить любовь, как тьма не может поглотить свет истинной жизни.

В истории нашего Отечества немало примеров того, как наш народ, возложив свое упование на Бога, преодолевал трудности, достойно выходил из самых непростых испытаний...

Подводя итоги минувшего года, вознесём благодарение Богу и за Его великие и богатые милости, и за те скорби, которые Он попускал нам претерпеть. На протяжении всей своей истории Церковь не знала длительных периодов благоденствия: за временами мира и спокойствия непременно наступали времена невзгод и испытаний. Но во всех обстоятельствах Церковь словом и делом возвещала правду Божию, возвещает она ее и сегодня, свидетельствуя,

что общество, построенное на принципах наживы, вседозволенности, неограниченной свободы, пренебрежения вечными истинами, отрицания авторитетов, нравственно нездорово и ему угрожают многие опасности.

Я призываю всех к богозаповеданному терпению и молитве о Матери-Церкви, о народе Божиим, о родной земле. Всегда помните слова апостола языков: «Бодрствуйте, стойте в вере, будьте мужественны, тверды. Все у вас да будет с любовью».

Сердечно поздравляя вас с нынешним торжеством, молитвенно испрашиваю всем нам у Богомладенца Христа духовных и телесных сил, дабы каждый из нас мог личным примером свидетельствовать миру, что родившийся ныне Господь наш и Бог есть Любовь. Аминь (Рождественское послание Святейшего Патриарха Московского и всея Руси Кирилла).

Спис літаратуры

1. Мурина, Л. А. Риторика : курс лекций / Л. А. Мурина [и др.] ; под ред. Л. А. Муриной. – Минск : Изд-во БГУ, 2002. – 174 с.
2. Мурина, Л. А. Практикум по теории риторики : пособие для студентов филолог. специальностей ун-та / Л. А. Мурина, Т. В. Игнатович, И. В. Таяновская. – Минск : Изд. центр БГУ, 2003. – 126 с.
3. Апресян, Г. З. Ораторское искусство: / Г. З. Апресян. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд.-во МГУ, 1972 – 278 с.
4. Введенская, Л. А. Деловая риторика / Л. А. Введенская, Л. Г. Павлова. – 3-е изд. – М. : Изд. центр «Центр», 2004. – 510 с.
5. Михальская, А. К. Основы риторики: Мысль и слово : учеб. пособие / А. К. Михальская. – М. : Просвещение, 1996. – 416 с.
6. Одинцов, В. В. Структура публичной речи / В. В. Одинцов. – М. : Знание, 1976. – 80 с.
7. Сопер, Поль Л. Основы искусства речи. / Поль Л. Сопер ; пер. с англ. С. Д. Чижовой. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1958. – 471 с.

4.2. Функцыянальна-сэнсавыя тыпы маўлення

Функцыянальна-сэнсавыя тыпы маўлення — формы маўлення, у якіх паказваецца развіццё дзеяння, апісваюцца прыметы прадмета, выяўляюцца прычынна-выніковыя сувязі паміж прадметамі.

Асноўныя функцыянальна-сэнсавыя тыпы маўлення — апавяданне, апісанне, разважанне.

Апавяданне — дынамічны тып маўлення ад імя першай або трэцяй асобы або без указання на крыніцу інфармацыі, якое паведамляе аб развіцці ў часовай паслядоўнасці дзеянняў або станаў, адлюстроўвае сувязь паміж падзеямі: *У Дом пісьменнікаў Купала заходзіў часта. На другі паверх да літаратурнага “начальства” амаль ніколі не наведваўся. У падвале была сталоўка, мабыць, самая дэмакратычная ў горадзе: у ёй давалі папавер, і атмасфера ў ёй была сямейная, хатняя. У гэтым цёмным сутарэнні за столікам можна было часам убачыць Купалу поруч з Міхасём Зарэцкім, Баранавых, Хадыкам. Прыходзячы, ён звычайна вітаўся з гардэробшчыцай і ўсімі, хто быў у вестыбюлі, пытаўся пра здароўе, пра справы, ці ўсё добра дома, ішоў у суседні пакойчык з адзіным акном, садзіўся на цыратовую канапу, і адразу вакол яго збіралася купка маладых паэтаў. Сяргей Астрэйка, Змітрок Віталін, Алесь Пруднікаў, Паўлюк Буравей просяць дазволу пачытаць свае вершы. Дзядзька Янка слухае ўважліва, ацэнкі дае кароткія і канкрэтныя: “Не тое, братачка, напісаў. А пакруціў!.. Пішы, каб людзі, чытаючы вершы,.. разумелі, што ты хацеў ім сказаць. А калі няма чаго, дык навошта добрую паперу пераводзіць?” Купала просіць пачытаць яшчэ, але саманадзейны “наватар” губляецца і непрыкметна адыходзіць убок... Калі нешта сапраўднае яму падабалася, шчыра радаваўся і не скупіўся на пахвалы... А то бывала, ні з таго ні з сяго запытае: “А “Салавей-саловушка” ў “Чырвонай зорцы” вы глядзелі? Ну, такую карціну прапусціць грэх. Хадзем!”. Але ён адразу вядзе не ў кінатэатр, а праз вуліцу, у маленькую піўную.. “Па кухлю кожнаму і не больш,.. спазняемся ў кіно”. Разлічыўся за ўсіх. “Ну, хадзем, хлопчыкі”. У кінатэатры дзядзька Янка купляе усім білеты, падводзіць да кантралёра, нам кажа, што ўжо глядзеў карціну, развітваецца і лёгкай імклівай хадю выходзіць з фая [С. Грахоўскі].*

Апавядальны тэкст — дынамічнае маўленне, у ім пераважаюць дзеясловы і акалічнасныя словы, склад дзейніка — малалікі, часта выкарыстоўваюцца сказы з аднароднымі выказнікамі, аднастаўныя і няпоўныя сказы: *Колькі разоў секлі цябе чужынцы мечам і палілі агнём колькі разоў твае ўзвышшы, берагі Нямігі і Свіслачы засяваліся касцямі і зарасталі палыном. А ты ўзнімаўся ізноў. Твае сыны валілі лес і ставілі новыя зрубы, да неба ўзнімалі вежы, насыпалі валы і клалі сцены [С. Грахоўскі]; Улетку горад апусцеў. Рэдка сустракаліся знаёмыя на вуліцы і ў Саюзе пісьменнікаў, а я быў вымушаны хадзіць на службу: рэдагаваць, кансультаваць, рыхтаваць чарговыя нумары часопіса [С. Грахоўскі].*

Апавяданне можа быць:

1) *канкрэтнае* (аб храналагічна паслядоўных канкрэтных дзеяннях адной або некалькіх асоб): *Маладым хлапчуком прыпала мне аздабляць гужавую павіннасць — вазіць з лесу ў мястэчка дровы. Зіма была снежная і завірушная: сані па самыя градкі правальваліся ў сумёты, ногі ледзьве выцягваў з сухога снегу, ледзяныя крупы секлі твар. Я паганяў старую наравістую кабылу, памагаў на сумётах і ўсю дарогу думаў пра Цішку і Халімона, уяўляў, як яны замярзаюць у лесе, і па шчоках плылі змешаныя з расталым снегам цёплыя слёзы — шкода было малых дрывасекаў, а з імі і самога сябе.*

Увечары пасярод хаты гула бляшаная печка, у лямпе гайдаўся агеньчык, а я чытаў уголас Бядулевы апавяданні “Бондар”, “На Каляды к сыну”, “Пяць лыжак заціркі” і глытаў даўкі камяк жалю: пакутаваў за няшчасную Тэклю, бедаваў разам з непрызнаным майстрам Данілам [С. Грахоўскі];

2) *абагуленае* (аб тыповых для пэўных абставін канкрэтных дзеяннях, змене розных станаў): *Мова першай матчынай калыханкі і апошняга “бывай”, мова старадаўніх архіваў і новых школ на Палессі, мова пажсаўцельх статутаў і мова каханья. Мова пльытагонаў, сялян, акадэмікаў і шахцёраў на селяных капальнях. Мова, якая можа ўсё; можа сказаць словы нявыказанай пяшчоты і можа ўдарыць так, што не ўстанеш..*

У старадаўнія часы, калі яшчэ не склаліся нацыі, мова магла зрабіцца мёртвай мовай, як латынь. Але і тады мовы былі практычна неўміручыя. Тая ж самая латынь не толькі нарадзіла ўсю сям’ю раманскіх моў,.. будучы ўжо мёртвай, цэлымі стагоддзямі была мовай навукі і паэзіі... Мова неўміручая [Ул. Караткевіч].

Разнавіднасцю апавядальных тэкстаў з’яўляецца інфармацыйнае паведамленне, якое ўжываецца ў сродках масавай інфармацыі: *На педагогаў ускладзена найважнейшая місія навучання і выхавання маладых грамадзян Беларусі. Аб гэтым сказана ў віншаванні Прэзідэнта Беларусі Аляксандра Лукашэнкі педагогам усёй краіны, якое зачытаў напярэдадні Дня настаўніка на ўрачыстым мерапрыемстве ў Мінску намеснік кіраўніка Адміністрацыі Прэзідэнта Ігар Бузоўскі, паведамляе БЕЛТА.*

Адна з самых важных задач педагога — прывіваць дзецям любоў да Радзімы, павагу да традыцый, імкненне да ведаў і творчасці. “Няхай вучні бачаць у вас не толькі прафесіянала, які шчыра любіць свой прадмет, але і старэйшага таварыша, лідара, які ўмеє натхніць на добрыя справы, павесці за сабой. А для гэтага неабходны шырокая эрудыцыя, веданне педагагічных методаў, высокія маральныя якасці

і добрасумленнае стаўленне да справы”, — адзначаеца ў віншаванні. У Палацы прафсаюзаў, дзе сёння праходзіла ўрачыстае мерапрыемства, прысвечанае Дню настаўніка, прысутнічала больш за 500 настаўнікаў і педагогаў, выхавацеляў дашкольных устаноў, кіраўнікоў сістэм дадатковай адукацыі. Каля ста з іх атрымалі ўзнагароды за добрасумленную працу і любоў да дзяцей. Так, Ігар Бузоўскі ўручыў найлепшым педагогам ганаровыя граматы і падзякі Адміністрацыі Прэзідэнта Беларусі. Акрамя таго, за шматгадовую працу ў сістэме адукацыі нагрудным знакам Міністэрства адукацыі “Выдатнік адукацыі” ўзнагароджана 10 чалавек, а ганаровай граматай — 12 чалавек [“Звязда”, 01.10.15].

Апавяданне можа быць аб’ектываваным, нейтральным, у якім паказваецца часавая паслядоўнасць пэўных дзеянняў або станаў і не ўказваюцца адносіны аўтара да апісваемага:

Навагрудак — горад ва ўсходняй частцы Гродзенскай вобласці Беларусі, адміністрацыйны цэнтр Навагрудскага раёна... Насельніцтва 30,7 тыс. чал. (2006)...

Паводле археалагічных даследаванняў славянскае паселішча на тэрыторыі сучаснага Навагрудка ўзнікла ў канцы X ст...

У XIII—XIV ст. Навагрудак — цэнтр удзельнага Навагародскага княства. У канцы 1240-х — пачатку 1250-х гадоў Навагрудак перайшоў пад уладу літоўскага князя Міндоўга, князем і намеснікам свайго бацькі ў Навагрудку быў Міндоўгаў сын Войшалк. У гэты час быў пакладзены пачатак утварэнню ВКЛ, буйнейшым і адным з асноўных цэнтраў якога быў Навагрудак...

У 1316 г. Навагрудак стаў цэнтрам самастойнай Літоўскай мітраполіі, з 1392 г. — адзін з цэнтраў велікакняжацкага дамена ВКЛ. У студзені 1507 г. было ўтворана Навагародскае ваяводства ВКЛ. 26 ліпеня 1511 г. Навагрудак атрымаў магдэбургскае права. У 16 ст. Навагрудак таксама адзін з цэнтраў Рэфармацыі...

У канцы XVIII ст. у Навагрудку дзейнічалі 3 уніяцкія царквы, 5 касцёлаў, 6 манастыроў, сінагога, мячэць. Паводле 3-га падзелу Рэчы Паспалітай з 1795 г. Навагрудак апынуўся ў складзе Расійскай імперыі, з 1801 г. — цэнтр павета Гродзенскай, з 1842 г. — Мінскай губерняў. Жыхары ўдзельнічалі ў паўстаннях 1830–31гг. і 1863–64 гг. Паводле ўмоў Рыжскага міру (1921) — у складзе Польшчы. З верасня 1939 г. — у БССР, з 1940 г. — цэнтр Навагрудскага раёна Баранавіцкай вобласці... З 1954 г. горад знаходзіцца ў складзе Гродзенскай вобласці [7].

Існуе і суб’ектыўнае, эмацыянальнае апавяданне, якое звычайна вядзецца ад імя першай асобы і ў якім паказваюцца адносіны аўтара

да апісваемага, адлюстроўваецца яго эмацыянальны настрой, уласнае бачанне свету: *Ёсць любоў да блізкага чалавека, ёсць любоў да роднай зямлі, да сцежак маленства, да матчынай песні. І ёсць любоў да горада, складаная і невыказная, як радасць і боль. Любімы горад — для мяне заўсёды жывы і неадходны, са сваім абліччам, са сваім характарам, настроем, дыханнем і думкамі, са сваёй маладосцю і сталасцю, са сваім жыццём і сваімі марамі, з мінулым і будучым, з дзесяцігоддзямі, пражытымі разам з ім. Я часта гавару з ім, як з найлепшым і шчырым другам. Ён усё помніць, усё ведае і разумее. Я заўсёды спяшаюся да яго, як на самае радаснае спатканне: ён — калыска маёй чалавечай сталасці, ён — мой вялікі дом, у ім усё знаёмае і сваё* [С. Грахоўскі]. Форма першай асобы набывае абагуленае значэнне, калі ўжываецца ў множным ліку: *У найўным юначым каханні мы часта прызнаваліся радкамі з вершаў Дубоўкі. Пачуцці паэта супадалі з пачуццямі чыстых закаханых сэрцаў. Вершы гэтыя помняцца вось ужо больш за пяцьдзсят, а многае, што лёгка запаміналася з маладнякоўскай лірыкі тае пары, даўно забылася* [С. Грахоўскі].

Эмацыянальную афарбоўку нярэдка набывае тэкст, у якім апавяданне вядзецца не ад першай асобы. Перадаць пачуцці аўтара, яго адносіны да апісваемага дапамагае эмацыянальна-ацэнная лексіка:

Паэзія Уладзіміра Дубоўкі хвалявала юнакоў дваццатых гадоў свежасцю пачуццяў і думак, дасканаласцю формы, багаццем каларытнай і сакавітай мовы. І цяпер здзіўляешся, як паэт не растраціў моўныя скарбы беларускай зямлі; слоўнае хараство нарачанскага краю, дзе нарадзіўся і з якім развітаўся пятнаццацігадовым юнаком... Не раз лёс яго кідаў у самыя розныя куткі краіны, у стыхію розных моўных плыняў, а ён толькі багацеў скарбамі жывых і вобразных гаворак, знаходзячы самыя ярковыя фарбы для сваёй паэтычнай палітры, сюжэты для мудрых і рамантычных казак [С. Грахоўскі].

Апісанне — маўленне, у якім у статычным аспекце канстатуюцца факты, пералічваюцца ўласцівасці і якасці прадмета, апісваюцца яго склад і структура, выказваюцца адносіны аратара да аб'екта, яго ацэнка:

Праз апісанне даецца характарыстыка прадметаў або з'яў рэчаіснасці, якія існуюць адначасова. Гэта сінхранічны малюнак аб'ектыўнай рэчаіснасці. Апісанне можа быць канкрэтным, строга дакументальным: *Пішу гэтыя радкі ў лясным доме: за вокнамі шуміць лістапад, спывае бронзавае лісце з папаленых восенню дубоў, тужліва ківаюць галовамі вечназялёныя шатровыя елкі і думаецца пра імгненасць і бясконцасць жыцця, пра кароткія сцежкі чалавечага лёсу.*

А непадалёк — зарунелае поле і на ўзгорку вёсачка Сіняло. Там, на пачатку сталасці настаўнічаў Алесь Бачыла, а трошкі далей, за пералескамі і ўзгоркамі, яго родныя мясціны [С. Грахоўскі], а можа быць абагуленым, калі размова ідзе пра тыповыя з’явы і паняцці: Якая яна, мая зямля? Гэта залатыя палі збажыны з сінімі вочкамі васількоў, светлыя ад бяроз гаі, што аглухлі ад птушынага звону, і пушчы, падобныя на гатычныя храмы, пушчы, дзе горда нясуць свае кароны алені. Гэта бясконцыя жылы рэк, у якіх плешчуцца бабры і рыба на захадзе сонца, і гэта амаль адзінаццаць тысяч азёр, чыстых, як усмешка дзіцяці [Ул. Караткевіч].

Вызначаюцца два тыпы апісання: статычнае і дынамічнае. У статычным апісанні адлюстроўваецца шэраг прадметаў, з’яў, іх прымет і ўласцівасцей, якія функцыянуюць у адзінай прасторы і часе і ў сукупнасці складаюць жывапісны малюнак аб’ектыўнай рэчаіснасці:

Мінічына! Яна сустрэла нас узгоркаватымі барамі, грыбным пахам (баравікі, помніца, трапляліся да канца кастрычніка), павевамі смалы-жывіцы, родны водар якой узмацняла бабіна лета. Сустрэла пабурэлымі палямі, нязвыкла парэзанымі, праўда, не межамі, а разорамі на вузкія палоскі, ад чаго было вельмі горка; бярозавымі гаямі і асінавым пералескамі, што наліваліся барвовасцю; ляснымі, яшчэ не асеннімі дарогамі, толькі ў нізінах каляіны якіх поўніла вада; чыстымі-чыстымі лужынамі проста ў мурагу; балотамі і балотцамі, у якіх трохі пабольшала ціхай вады і якія параслі з берагоў лазою, а далей — рэдкімі карлікавымі сасёнкамі [Ул. Карпаў].

Статычнасць моўнай формы апісання ствараецца выключнай перавагай іменных часцін мовы, адсутнасцю або нязначнай колькасцю дзеясловаў, шырокім выкарыстаннем намінатыўных, апавядальных і няпоўных сказаў, прамым парадкам слоў у сказе.

Дынамічнае апісанне характарызуе розныя адначасовыя дзеянні, паказвае іх змену, чаргаванне, рознанакіраванасць. Гэта дазваляе аўтару перадаць дынаміку руху, актыўны, дзейсны характар асоб ці прадметаў, стварыць калейдаскапічны малюнак аб’ектыўнай рэчаіснасці: *Неўзабаве насунуўся вераснёвы змрок. На попельна-шэрым небе марудна гайдаліся карункавыя абрысы старых соснаў. Было тужліва-ціха ў завечарэлым лясным гушчары. Не хацелася нават словам парушыць цішыню.*

Раптам недзе высока-высока ў замгленай далечы пачуўся трывожна-шчымылівы крык, тужлівы, як развітанне назаўсёды, як жалобны енк.

– Жураўлі! — вырвалася ў нас у адзін голас. Мы доўга глядзелі ў неба, пакуль не адплыла і не растала над лесам жураўліная туга [С. Грахоўскі].

Дынамічнасць моўнай форме апісання надаюць актыўнае выкарыстанне аднатыпных, як правіла, сінанімічных форм дзеяслова, ужыванне аднародных выказнікаў, частая інверсія галоўных членаў сказа, клічная і пытальная інтанацыя.

Дынамічнае апісанне можа паказваць таксама змены разнастайных станаў прыроды, у такім выпадку ў тэксце выкарыстоўваюцца т. зв. экзістэнцыянальныя дзеясловы, якія спалучаюцца з дзеясловамі-актантамі:

Удзень свяціла сонца, а ў лесе на прагалах было суха, свежа і пападаліся дзе-нідзе ля дарогі на ўгрэвах баравікі, жаўтлява-белыя пад нізам і нібы пакалупаныя нечым зверху: было ўжо ім нялёгка з-пад травы і шыгалля расці.

Праз дзень-два нахапіўся марозік. Ён зацягнуў зямлю корачкаю. З падлеску пачало падаць лісце. Праўда, неахвотна, па адным, нечакана. Сарвецца і ляціць чаранком уніз. Колькі яго апала за ноч? — нямнога, але ўкрыла зямлю, заглушаючы крокі. А гукі ў лесе, наадварот, як бы ажылі, сталі званчэйшымі [Ул. Карпаў].

Апісанне можа быць разгорнутым, у якім падрабязна пералічваюцца разнастайныя прадметы, іх уласцівасці, адзнакі і характарыстыкі:

Жнівень — месяц зарніц, лясной цішыні. Нават удзень і то рэдка можна пачуць хіба што трывожнае цвырканне дразда або дзятла. Уначы ж лес замірае — сам як бы прыслухоўваецца да нечага. І ў гэтай цішы душою адчуваеш, як высыявае, множыцца і набірае сілы жыццё. Паспелі буякі, ажына, парэскі, брусніцы. Зачырванелі гронкі рабіны. З кустоў і дрэў з парашуцікамі, ветразямі ўчэпістымі калючкамі, з пушком і паплаўкамі сеецца насенне. Трэці прыплод прывяла зайчыха. Па расе — на золку і перад захадам сонца — кормяцца вывадкі дзікіх курэй, якія днююць у глухіх хмызняках і, калі горача, купаюцца ў разагрэтым пяску. Услед за качкаю-гогалем з дуплаў на зямлю спусціліся яе дзеці, падраслі на роўнядзі пасвятлелых вод крыжанкі. На добрых кармах набіраюцца моцы буслы, кнігаўкі. І, як увасабленне жніўня, высока ўзняў галаву залаты сланечнік [Ул. Карпаў];

– апісваюцца дзеянні або станы асоб ці прадметаў:

Паехалі на ўзбярэжжа Мінскага мора. Пад снежным пылам чарнелі свежыя барозны, абветраныя кусты і прысады, у цёмна-сіняй смуге да самага небакраю стаялі маўклівыя лясы. З асфальту звярнулі на ўхабістую дарогу... Пад нагамі шапаціць счарнелае яблыневае лісце, на абпаленых марозам вяргінях і астрах растае сняжок ад слабага праменьчыка сонца.. Прымаразкі зашклілі тоненькім лядком лужыны, зашэрхлі закрайкі возера, загусцелыя

цёмныя хвалі возера з шэргатам біліся ў бераг, адкочваліся і знікалі ў сіняватай смуге [С. Грахоўскі];

– і сціслым, кароткім: *Быў цёплы, ціхі май. Адцвіталі сады, ружовымі і белымі воблачкамі курыўся бэз. Над горадам стаяў першы водар вясны і першых навальніц* [С. Грахоўскі].

Асабліва актыўна выкарыстоўваюцца апісанні ў пейзажных замалёўках: *Адзвінелі, адгаманілі, збягаючы з пагоркаў, шпаркія ручаі, заліліся звонкім срэбрам жаўрукі ў паднябессі, прыгрэла сонца, у нізінах мякка закучаравілася трава, пракінуліся залатыя вочкі кураслепу, зазвінела жоўтымі жоўтымі галоўкамі маці-мачыха. Вербалоз над канавамі і стаўкамі аздобіўся пушыстымі коцікамі, пацямнелі рослыя бярозы каля гасцінца, навіслі на іх голлі жаўтлявыя завушнічкі* [Т. Хадкевич];

– пры партрэтнай характарыстыцы: *Купала! Так, так. Не памыліўся, ён! Сярэдняга росту, кароткія светлыя вусікі пад пераноссем, узнятыя ад здзіўлення бровы, з-пад іх пазіраюць залацістыя вочы,.. шэрая кепка, добрага крою макінтош, жоўтыя чаравікі, у руцэ загнуты кіёк* [С. Грахоўскі];

– пры абмалёўцы рэалій акаляючай рэчаіснасці: *Гасцінны домік Янкі Купалы з цудоўным палісаднікам, з дзвюма серабрыстымі таполямі на двары, з садочкам ды агародам, як відаць, быў добра вядомы многім прыяцелям паэта* [Б. Сачанка].

Апісанне выконвае розныя функцыі ў розных функцыянальна-стылістычных разнавіднасцях маўлення. Так, у навуковым стылі апісанне з'яўляецца дакладным, лаканічным і канкрэтным, яно дазваляе паказаць найбольш істотныя ўласцівасці або функцыі аб'екта, яго родавую прыналежнасць і відавныя адрозненні, сувязь з іншымі аб'ектамі:

Мэтавае прызначэнне перыядычнага выдання — паведаміць, праінфармаваць і паўздзейнічаць, паўплываць на рэцыпіента. Для выканання названых функцый публіцыстычны тэкст мае комплексны арсенал спосабаў і прыёмаў, накіраваных на дасягненне значнага ўплыву рэпрадуцэнта на рэцыпіента. Такім чынам пастулюецца заканамерная цікаваць да функцыянавання вербальных знакаў у маўленні, што на сёння з'яўляецца прадметам прагматыкі... Паводле тэорыі маўленчых актаў, у якасці асноўных адзінак чалавечай камунікацыі выступаюць не асобныя словы, сказы, а шматпланавыя па сваёй пабудове і вытворчасці пэўныя маўленчыя дзеянні (лакуцыі). Лакуцыі — носьбіты вызначаных пэўнымі ўмовамі камунікатыўных заданняў (ілакуцыі), а накіраваны яны на дасягненне камунікатыўна-уплывовага эфекту (перлакуцыі) [В. І. Іўчанкаў].

У публіцыстычным маўленні апісанне, як правіла, з'яўляецца дакументальна дакладным, яно не толькі характарызуе аб'ект, але і выражае яго ацэнку, з'яўляецца сацыяльна накіраваным:

На месцы колішняга ўтульнага доміка — цяпер Купалаўскі музей. Парастак ад старога караня стаў тонкаю галінастаю таполяй, дзе некалі стаялі домікі і парканы, разросся шумлівы парк, бронзавыя русалкі пускаюць вяночкі на вадзе, на зялёны курган узышоў сустракаць сонца вечны і нястомны падарожнік — Янка Купала [С. Грахоўскі];

Слова!.. Слова жывіла дух. Будзіла сілы. Слова вуснае — у паданнях і легендах, у казках і прыказках, у непаўторных і несмяротных народных песнях. І слова пісанае — у тых тысячах рукапісных фаліянтаў, што ствараліся і захоўваліся ў манастырах і цэрквах! [Н. Гілевіч].

У мастацкім маўленні апісанне выконвае ў асноўным выяўленчую ролю — яно выкарыстоўваецца ў пейзажных замалёўках, пры стварэнні партрэта, для вобразнай характарыстыкі месца, суб'екта і аб'екта дзеяння.

Разважанне — маўленне, у якім думкі выкладаюцца ў лагічна паслядоўнай форме, указваюцца прычынна-выніковыя адносіны паміж аб'ектамі: *Жыццё кожнага народа мае свой адметны характар, вызначаецца сваім уласным стылем, які бачым ва ўсім: у асаблівасцях гаспадарання, у абыходжанні з прыродай, у характары народных майстроў, само сабой — у побыце, у звычаях і абрадах, у сям'і і ў адносінах з суседзямі... Такі народ можа сказаць: “Вось — я, і падобны на іншых, і ўсё ж адметны ад іх, маю сваю культуру і мову, сваю галаву на плячах, жыву сваім уласным розумам — хаця і люблю параіцца з суседзямі і запазычыць у іх што-небудзь мудрае...”. Такім народам быў, ёсць і будзе наш беларускі народ [Н. Гілевіч].*

Разважанне прызначана для тлумачэння пэўнага паняцця або з'явы, для доказу ці абвяржэння якога-небудзь тэзісу:

Чалавек адчувае мяжу магчымага, за якой — бяда. Гэта пачуццё абстраецца, калі ходзіш побач з ёю. Калі для ўдачы патрэбны дзесяткі шчаслівых выпадковасцей, то для правалу — усяго адна, нешчаслівая [Ул. Карпаў];

Што ж датычыць сімволікі.., то, на мой погляд, у гэтым пытанні таксама трэба як след разабрацца. Ёсць розная сімволіка — і ў жыцці і, аднаведна, у літаратуры. Ёсць напрыклад, сімвалы, якія ўвасабляюць гонар і славу нацыі, свабоду Радзімы, вернасць народу... Хіба гэтыя сімвалы калі-небудзь перастануць чалавекам цаніцца?

У чалавека заўсёды павінны быць у душы святыні, праз якія ён не можа пераступіць. На вернасці падобным свяшчэнным сімвалам “замешаны” тысячы класічных твораў літаратуры вялікага выхаваўчага значэння [Н. Гілевіч].

Разважанні сустракаюцца часта ў навуковых тэкстах, дзе яны маюць разгорнуты характар, вызначаюцца паслядоўным, лагічным ходам развіцця асноўнай думкі, ідэі аўтара: *Сістэму можна вызначыць як сукупнасць узаемазвязаных або пэўным чынам упарадкаваных элементаў, якія ўтвараюць некаторае адзінства. Важнейшай арганічнай і неад’емнай часткай сістэмы служыць структура, якая ўяўляе сабой сукупнасць устойлівых узаемаадносін паміж элементамі сістэмы, або спосаб упарадкавання элементаў у сістэме. Сукупнасць адных і тых жа элементаў, але па-рознаму упарадкаваных, прыводзіць да стварэння якасна розных сістэм: са змяненнем структуры мяняюцца ўласцівасці сістэмы. У мове адна і тая ж сукупнасць слоў можа ўпарадкоўвацца рознымі спосабамі, што, напрыклад, адлюстроўваецца ў шматлікіх слоўніках з несупадаючай структурай (спосабам упарадкавання), але аднолькавымі элементамі-словамі (параўн.: арфаграфічны, частотны, словаўтваральны, адваротны, ідэаграфічны, сінанімічны, антанімічны і іншыя слоўнікі) [Б. А. Плотнікаў].*

Распаўсюджаны разважанні і ў публіцыстычным дыскурсе, там яны таксама садзейнічаюць узмацненню выражэння аўтарскай думкі: *Каб добра пазнаць чалавека, зразумець, чым ён жыве, трэба пабыць у яго дома. Кожная кватэра, кожны пакой мае сваё непаўторнае аблічча, свае асабістыя рысы, якія раскрываюцца і характарызуюць гаспадара. Яліцінскі дом Чэхава ад пачатку і да канца — чэхаўскі дом [С. Грахоўскі];*

– вызначэнню яго пазіцыі, асабістых адносін да зместу паведамлення: *Усякая нацыянальная літаратура складаецца з талентаў рознай велічыні і значэння, кожны з іх прыносіць свой — большы ці меншы — уклад у агульную духоўную скарбніцу нацыі. Ёсць у літаратуры людзі невялікіх мастацкіх здольнасцей, якія, дзякуючы працавітасці, сумленнасці, грамадзянскай мужнасці, могуць сказаць няхай сабе і сціплае, але сваё слова “пра час і пра сябе”...*

Ёсць у літаратуры таленты і большы значныя, моцныя, яркія, самабытныя, творчасць якіх карыстаецца шырокай вядомасцю і папулярнасцю..

І ёсць, нарэшце, пісьменнікі такога мастацкага дару, такога маштабу і значэння, што іх імёнамі гісторыкі літаратуры пазначаюць пазней цэлыя эпохі ў культурным развіцці нацыі... Творчасць

такіх пісьменнікаў — гэта звычайна новы этап у развіцці літаратуры, новая, больш высокая мастацкая ступень у мастацкім асваенні рэчаіснасці...

Да ліку такіх волатаў мастацкага слова належыць, на майму перакананню, пісьменнік Іван Мележ [Н. Гілевіч];

– падкрэсліваюць ідэю яго твора:

Вайна, магчыма, як нішто іншае, агаляе вартасць чалавека, паказвае цану яго слоў і шчырасці. Гэта выпрабаванне. Жорскае, ды амаль беспамылковае. Выпрабаванне страхам, нястачамі, болем і мукам, правам забіваць другога. Гвалтоўна ўварваўшыся ў жыццё людзей, яна ўсё перайначвае: пераключае падзеі на большую хуткасць, дае страшэнную сілу выпадку, ставіць цябе ў залежнасць ад яго, прымушае па-свойму глядзець на кроў, смерць і заўтрашні дзень. Таму яна гартуе адных і разбэшчвае другіх, узнімае з закарвашак іх душ самае мутнае — такое, што, можа б, ніколі не паднялося на паверхню ў мірных умовах [Ул. Карпаў].

У мастацкім маўленні разважанні звычайна выкарыстоўваюцца ў форме ўнутранага маналогу героя, яны адлюстроўваюць унутраны свет, псіхалагічны стан персанажа, працэс асэнсавання ім аб'ектыўнай рэчаіснасці, разнастайных падзей, фактаў, рэалій і паняццяў, ствараюць характарыстыку дзеючых асоб.

Структура разважанняў вызначаецца спосабамі выкладу матэрыялу:

– дэдуктыўным, ад агульнага да прыватнага:

У літаратуры кожнай краіны ёсць вялікія імёны, да якіх асабліва хораша прыкладаецца азначэнне “настаўнік”. Настаўнік народа, духоўны настаўнік нацыі. У Беларусі гэты найвышэйшы, найшаноўны для пісьменніка тытул найбольш натуральна прыкладаецца да несмяротнага імя Коласа. Так, у свядомасці ўжо многіх пакаленняў беларусаў ён не толькі вялікі пясняр народа, але і яго мудры настаўнік, вышэйшы маральны аўтарытэт, мерка чалавечай годнасці і грамадзянскай доблесці [Н. Гілевіч];

Чалавек у сталым веку ўсё часцей і часцей успамінае далёкае маленства і юнацтва. Якімі б цяжкімі і горкімі яны ні былі, з адлегласці гадоў яны заўсёды здаюцца самымі светлымі і дарагімі, бо была маладосць і вялікія спадзяванні. Далёкае мінулае часта любіў успамінаць і Андрэй Александровіч [С. Грахоўскі];

– або індуктыўным, ад прыватнага да агульнага:

Наогул, беларусы — дамаседы, любяць тое месца, дзе нарадзіліся. І пакідаюць яго неахвотна, у самым скрутным выпадку. Але ў жыцці кожнага чалавека, а тым больш народа такіх скрутных выпадкаў няма. І — хочаш не хочаш — даводзіцца рабіць тое, чаго і ворагу не пажадаеш [Б. Сачанка];

Вось апошні раз мільгнула праз дрэвы хатка, вась схаваўся за ўзгоркам былы фальварак, але доўга яшчэ з цягніка відаць сосны, што акружаюць Вязынку. Бываюць мясціны, да якіх прывыкаеш за кароткія хвіліны так, што не хочацца расставацца, і калі пакідаеш іх, здаецца, што пакінуў там частку самога сябе [Ул. Караткевіч].

Разважанні дазваляюць актывізаваць увагу слухачоў, выклікаць цікавасць да тэмы паведамлення.

Пытанні і заданні

1. Назавіце асноўныя функцыянальна-сэнсавыя тыпы маўлення.
2. Ахаратарызуйце апавяданне, вызначце яго тыпы.
3. Укажыце віды апісання. У чым яго адметнасць?
4. Вызначце асаблівасці разважання як тыпу маўлення.
5. Апішыце расказ, гісторыю і пісьмо як разнавіднасці маналагічнага маўлення.
6. Падрыхтуйце апісальную прамову на тэму “Румянцаўскі парк”.
7. Складзіце выступленне апісальнага характару на тэму “Археалагічныя помнікі Гомеля”.
8. Напішыце апісальную прамову на тэму “Ад прадзедаў спакон вядома нам засталася спадчына”.
9. Складзіце апісальную прамову на тэму “Як я люблю праводзіць вольны час”.
10. Падрыхтуйце выступленне апісальнага тыпу на тэму “Паездка за горад”.
11. Зрабіце апавядальную прамову на тэму “Самыя цікавыя падзеі ў маім жыцці”.
12. Выканайце выступленне апавядальнага характару на тэму “Мой любімы аўтар”.
13. Складзіце апавядальную прамову на тэму “Лепшы для мяне дзень у гэтым годзе”.
14. Падрыхтуйце прамову-разважанне на тэму “Як стаць шчаслівым”.
15. Складзіце прамову-разважанне на тэму “У чым сэнс жыцця?”.
16. Падрыхтуйце выступленне тлумачальнага характару на тэму «Як стаць адукаваным чалавекам».
17. Складзіце біяграфічную прамову на тэму “Жыццё пісьменніка”.
18. Падрыхтуйце біяграфічную прамову на тэму “Жыццё акцёра”.
19. На аснове аналізу ўрыўкаў з наступных тэкстаў вызначце іх функцыянальна-сэнсавыя тыпы, ахаратарызуйце лексічныя і сінтаксічныя адметнасці:

Сённяяшнія аматары паэзіі, асабліва — маладыя, слаба ўяўляюць, што гэта за імя і постаць у гісторыі беларуская савецкай літаратуры — Міхась Чарот, чым адметная і цікавая яго творчасць. Сённяяшнія — чытаюць пераважна паэтаў сённяяшніх. І гэта натуральна. Як кажа прыказка: новы час — новыя песні. У кожнага пакалення звычайна і свае песняры, якія найлепі ўгадваюць яго настроі, думкі, памкненні і выяўляюць усё гэта найбольш блізкай яму, сучаснай паэтычнай мовай. Творчы ж плён папярэднікаў становіцца спадчынай... Спадчына сапраўднага мастака слова — гэта не мёртвы капітал.

Самабытная творчасць Міхася Чарота — сённяя таксама наша мастацкая спадчына [Н. Гілевіч];

Мясціны, пакінутыя чалавекам, дзе відаць яшчэ сляды яго рук, выглядаюць дужа сумна. Сумнай, закінутай выглядала і граніца. Некалі дагледжаная, пабаранаваная палоса, з якой ва ўяўленні заўжды звязваліся рамантычныя гісторыі і прыгоды, удзерванела, падняліся бярозкі, купкі елак. Заставы і кардоны спавіў нябыт. Будынкі без рам, падворкі зараслі спарышом [Ул. Карпаў];

Мы часта з ім гулялі па ціхіх аляях Батанічнага саду. Пранізанае сонцам лістота залівала наваколле зеленаватым святлом, саладкавата пахлі нарцысы і ружы, у росным дзяцельніку гулі чмялі і пчолы. А мы павольна ішлі з алеі у алею. Часам садзіліся на лавачку. Мой спадарожнік хутка стамляўся. Але, аддыхаўшыся, ахвотна ўспамінаў дзяцінства на Пярэспе, шавецкі варштат, расказваў, як спяваў у хоры Тарэўскага і там упершыню сустрэўся з Купалам [С. Грахоўскі];

Ён [М. Рыльскі — А. С.] быў верным і самаадданым слугою свайго народа... і пісаў пра вялікае, значнае, істотнае. Пра любую сэрцу маці-Украіну, пра дзівоснае хараства яе раздольных прастораў з бязмежнымі падольскімі стэпамі і палескімі барамі з лагодным і шумным Чорным морам і з ярка-зялёнымі пакатымі схіламі карпацкіх гор, з бацькам Дняпром і чароўнай Дзясной, са старажытна-белакаменным стольным Кіевам, дзе паэт нарадзіўся, жыў і працаваў да скону дзён сваіх, з неагляднымі нівамі залацістай пшаніцы і белымі палеткамі грэчкі, з вішнёвымі і яблыневымі садамі, з сівымі вербамі над стаўкамі і рэчкамі, з высачэзнымі капрамі Данбаса і з агнядышачымі домнамі Запарожжжа [Н. Гілевіч];

Трывалей за ўсё застаюцца першая і апошняя сустрэча. Калі часта бачымся з нашымі сучаснікамі, пазначанымі вялікім талентам, амаль ніколі не думаем, што яны і цяпер належаць будучыні. А праз гады пачнем успамінаць кожную рысачку, кожнае слова, у самым

звычайным шукаць глыбокі сэнс, і многае не збярэм з таго, што страчана назаўсёды [С. Грахоўскі];

Сустракаючыся з Уладзімірам Мікалаевічам Дубоўкам, я заўсёды дзівіўся: які прыгожы чалавек! Якія ясныя, разумныя і шчырыя вочы ў гэтага барадатага казачніка. Яны, здаецца, бачаць усё навывёт і праменяцца святлом шчодрай душы [С. Грахоўскі];

Нацыянальна-культурна-моўную сітуацыю ў нашай рэспубліцы ў адносінах да карэннай нацыянальнасці на сёння можна ацаніць як крытычную: 10-мільённая славянская нацыя з багатай гісторыяй і культурай знаходзіцца на мяжы знікнення. Страшэнная для кожнай нацыі хвароба — нацыянальны нігілізм — шырока распаўсюдзілася ва ўсіх сацыяльных пластах беларускага насельніцтва.

Што ж такое нацыянальны нігілізм? Гэта — адрачэнне ад роднай мовы, нацыянальнай культуры, шматвяковых народных традыцый і звычаяў, нормаў маралі, зняважлівыя, пагардлівыя адносіны да іх як да нечага аджылага і нікому не патрэбнага; гэта — засваенне безнацыянальнай, касмапалітычнай маскультуры, з якой непасрэдна звязаны рост у грамадстве бездухоўнасці, мяшчанска-спажывецкіх настрояў, эгаізму, абываковых, па сутнасці, амаральных адносін да працы, сям'і, роднай зямлі і прыроды, а таксама рост крымінальнай злачыннасці ў самых розных формах і праявах [М. Біч].

20. Вызначце, у чым адрозненне нейтральнага, аб'ектываванага і суб'ектыўнага, ацэначнага выкладу зместу, падмацуўце свае разважанні канкрэтнымі прыкладамі з тэкстаў:

І. Тут не было ніводнага чалавека, пры боку і ў руках якога не было б зброі... Елянцовыя — палескія, цісавыя — заходнія і страшныя беларускія лукі з двух змацаваных рагоў шэрага ляснога быка, калчаны-тулы, пішчалі; гіганцкія, у чалавечы рост, двухручныя мячы з хвалепадобным або прамым лязом, без піхваў, бо з іх немагчыма выцягнуць самому лязо такой даўжыні; мячы сярэдняй даўжыні і кароткія кодры. Азіяцкія, прамыя, як меч, шаблі і шаблі булатныя, змепадобныя; персідскія, вузкія, як аер, і вострыя, як джала; турэцкія ялмані са сталлю, якая ідзе блакітнымі зорчкамі; ятганы, падобныя на сярпы і прызначаныя, як сярпы, для ўдару ўвагнутым бокам; прыдняпроўскія беларускія дзіды паўтарачнай даўжыні і таму прызначаныя для кідання нагой, з пад'ёму ступака, і беларускія ж іклы, кароткія мячы з лязом шырокім і тоўстым, як каровін язык, і даўжынёю ў дваццаць пяць дзюймаў, з месяцападобным канцом рукаці, для ўпору ў жывот або грудзі, калі кідаешся на ворага, і двума ўпорамі для рук, іклы, прызначаныя для смяротнай рукапашнай уцеснаце [Ул. Караткевіч].

II. Замкава-паркавы комплекс “Мір”, Мірскі зімак — унікальны помнік беларускай нацыянальнай культуры, шэдэўр беларускай архітэктуры, які ўваходзіць у Спіс сусветнай культурнай і прыроднай спадчыны ЮНЕСКА, Пабудаваны ў пачатку XVI ст. магнатам Ю. І. Ільінічам замак стаў першым прыватнаўласніцкім замкам на землях Беларусі. З 1568 г. ён належаў князям Радзівілам, у XIX ст. Вітгенштэйнам і Святаполк-Мірскім. Мірскі замак з’яўляецца самым усходнім гатычным збудаваннем, а таксама самым буйным і адзіным некультавым аб’ектам з захаваных нешматлікіх узораў самабытнай беларускай готыкі.

Помнік удзельнічаў практычна ва ўсіх войнах, якія толькі праносіліся ў свой час на шматпакутнай беларускай зямлі: пачынаючы з руска-польскай 1654—1667 гг. і да руска-французскай 1812 г. замак не раз бралі ў аблогу і штурмавалі. Быў пашкоджаны ў 1665 і 1706 гг., пасля адноўлены ў пачатку XVIII ст. Пасля зноў моцна пашкоджаны ў 1794 г., пасля чаго ў канцы XVIII ст. заняпаў. У 1812 г. пад сценамі замка адбыўся бой паміж французскай кавалерыяй маршала Л. Даву і ар’ергардам 2-й рускай арміі — казацкай конніцай М. І. Платава.

Мірскі замак для свайго часу быў магутным ваенным збудаваннем. Будавалі яго на праекту таленавітага архітэктара, які, хутчэй за ўсё, быў майстар з народа і валодаў мастацкім густам.

На працягу свайго існавання комплекс зведаў не адно аднаўленне і перабудову, аднак дадзеныя працэсы не ўнеслі значных змен у яго аб’ёмна-планавую і кампазіцыйную сістэму. Разам з тым, Мірскі замак захваў свае першапачатковыя стылістычныя элементы часоў готыкі і Рэнэсансу, набыўшы пры гэтым новыя ўнікальныя напластаванні, характэрныя стылістыцы барока і рамантызму. Разам з першапачатковымі стылявымі рысамі яны сфарміравалі непаўторнае аблічча замка, дзякуючы якому комплекс стаў у адзін рад з архітэктурнымі помнікамі сусветнай каштоўнасці [8].

III. На самым захадзе Беларусі ляжыць Белавежская пушча. Гэта адзін з апошніх астравоў таго першабытнага лесу, які пакрываў у старадаўнія часы ўсю Еўропу. Тут зусім не рэдкасць дрэвы ў паўтысячы год. Тут з незапамятных часоў жыве зубр. Магутны, як сама зямля, і старажытны, як яе заповітныя нетры. Адвечная цішыня. І шолах дрэў. І тупат зубрыных статкаў. Таксама, як і ў каменным веку.

І побач з гэтым сляды далікатнага любоўнага ўмяшання чалавека: стагі, каб падкарміць узімку звяроў, музей, хаткі егераў, сучасная гасцініца...

І такуюць, такуюць раницай глушцы. Да штучнага возера цягнуцца сляды япрукоў [Ул. Караткевіч].

21. Адзначце тыпы апісання, устанавіце іх адрозненні:

Ёсць пісьменнікі, якія пішуць таму, што навучыліся “закручваць” сюжэт і фабулу, гладка выказваць не вельмі глыбокія і арыгінальныя думкі... І ёсць пісьменнікі, якія не могуць не пісаць. Літаратура стала іх лёсам, іх неабходнасцю, іх радасцю і болем. Такі быў Барыс Мікуліч [С. Грахоўскі];

Раницай на траве ляжаў рэдкі іней, зляталіся да ляснога дамка сорокі і сойкі, а бэзавы куст ля ганка стаяў ненатуральна голы, закіданы ўнізе цёмна-зялёным блішчастым лісцем [М. Стральцоў];

Ён насіў папаху з чырвоным донцам... Прысадзісты, загарэлы, з быстрымі карымі вачыма, звязаны, як вузялок, ён прымаў рашэнні не дужа задумваючыся, верачы ў сваю шчаслівую зорку [Ул. Карпаў];

Праз дзень-два нахапіўся марозік. Ён зацягнуў зямлю корачкаю. З падлеску пачало падаць лісце. Праўда, неахвотна, па адным, нечакана. Сарвецца і ляціць чаранком уніз. Колькі яго апала за ноч? — нямнога, але ўкрыла зямлю, заглушаючы крокі. А гукі ў лесе, наадварот, як бы ажылі, сталі званчэйшымі [Ул. Карпаў];

Комплекс Мірскага замка і сёння здзіўляе сваёй архітэктурнай гармоніяй, злучнасцю з прыродай, рацыяналізмам і прадуманасцю абарончых збудаванняў, прастатой і лаканізмам форм. Замак у плане блізкі да квадрата са стараной каля 75 метраў, на вуглах мае пяціпавярховыя вежы вышыняй 25–27 м, якія выходзяць за межы сцен. Пятая вежа — шасціпавярховая з уязной брамай. Усе элементы замка складаюць цэласную архітэктурную кампазіцыю, што стварае завершаны вобраз непаўторнага збудавання, якое не мела сабе падобных на землях Прыбалтыкі, Польшчы і Расіі [8].

Спіс літаратуры

1. Риторика : курс лекций / Л. А. Мурина [и др.] ; под ред. Л. А. Муриной. – Минск : Изд.-во БГУ, 2002. – 174 с.

2. Апресян, Г. З. Ораторское искусство / Г. З. Апресян. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд.-во МГУ, 1972 – 278 с.

3. Введенская, Л. А. Деловая риторика / Л. А. Введенская, Л. Г. Павлова. – 3-е изд. – М. : Изд. центр «Центр», 2004. – 510 с.

4. Михальская, А. К. Основы риторики: Мысль и слово : учеб. пособие / А. К. Михальская. – М. : Просвещение, 1996. – 416 с.

5. Одинцов, В. В. Структура публичной речи / В. В. Одинцов. – М. : Знание, 1976. – 80 с.

6. Сопер, Поль Л. Основы искусства речи / Поль Л. Сопер ; пер. с англ. С. Д. Чижовой. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1958. – 471 с.

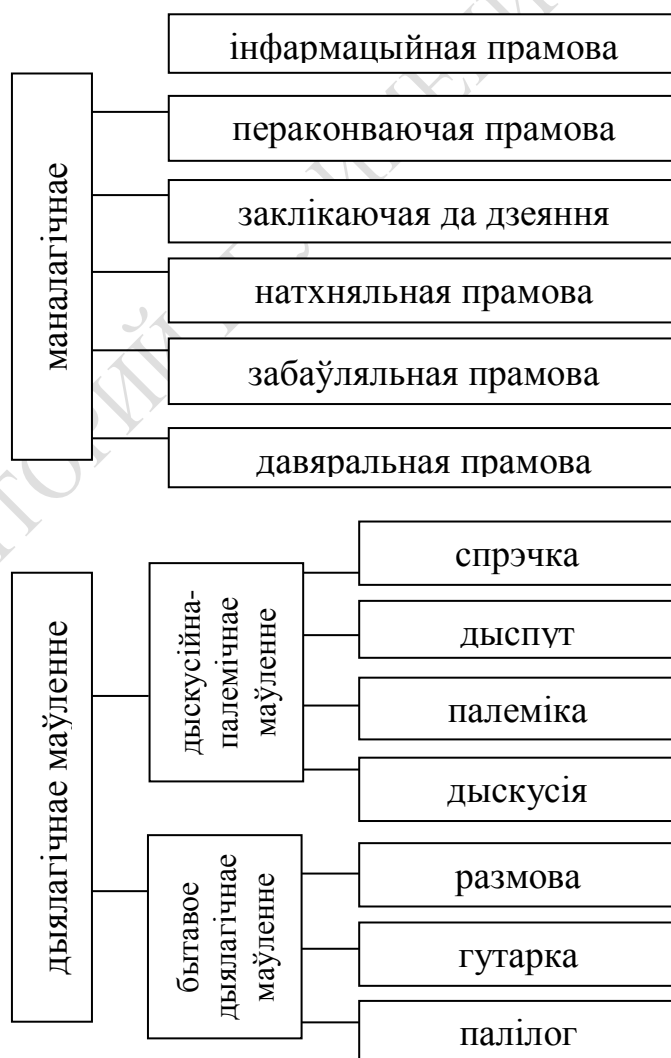
7. [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: https://be.wikipedia.org/wiki/Горад_Навагрудак. – Дата доступу 15.10.2015. – Загал. з экрана.

8. [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: https://be.wikipedia.org/wiki/Мірскі_замак. – Дата доступу 15.10.2015. – Загал. з экрана.

4.3. Жанры маўленчых зносін

4.3.1. Маналагічнае маўленне

У залежнасці ад колькасці ўдзельнікаў зносін выдзяляюцца маналагічнае і дыялагічнае маўленне, кожнае з якіх мае некалькі разнавіднасцей (малюнак 10).

Малюнак 10 – Жанры маўленчых зносін

Маналагічная прмова, маналог (грэч. monologos < monos ‘адзін’ + logos ‘мова’) — публічнае выступленне ад першай асобы, якое выкарыстоўваецца ва ўсіх родах аратарскага маўлення.

Маналагічнае выступленне мае форму даклада, лекцыі, агляду, прамовы, паведамлення, пропаведзі, віншавання, тоста.

У залежнасці ад мэты маналагічных прамовы падзяляюцца на інфармацыйныя, пераконваючыя, заклікаючыя да дзеяння, натхняльныя, займальныя, давяральныя, якія былі разгледжаны вышэй, у раздзеле “Лінгвапрагматыка”.

Маналог можа перадавацца як у вуснай форме (выступленне, расказ), так і пісьмовай (пісьмо, запіска).

У залежнасці ад формы перадачы маналагічнага маўлення вызначаюцца таксама такія яго разнавіднасці:

Расказ — размоўнае маўленне ў маналагічнай форме, якое адбываецца ўнутры дыялогу або палілогу.

Расказ — запланаваны від маўлення, тэмай якога з’яўляецца пэўная падзея або факт, што адбыліся з расказчыкам або кім-небудзь іншым. У расказе аратар дае сваю ацэнку апісваемым падзеям.

Гісторыя — перадача ў форме маналагічнага маўлення звестак аб мінулых падзеях, якія супастаўляюцца з сучаснымі падзеямі і фактамі.

Гісторыя — запланаваны від маўлення, у якім адлюстроўваюцца ўсе асаблівасці размоўнага стылю.

Пісьмо — жанр маўленчых зносін, у якім выражаюцца ў пісьмовай форме пачуцці і думкі аўтара. Неабходная ўмова гэтага жанру — шчырасць і непасрэднасць адносін з адрасатам. У пісьме выкарыстоўваюцца прывітальныя і развітальныя формула-клішэ, адлюстроўваюцца асаблівасці размоўнага маўлення.

4.3.2. Дыялагічнае маўленне

Дыялагічнае маўленне, дыялог (грэч. dialogos ‘размова, гутарка’) — маўленне, якое адбываецца ў форме дыялогу, размовы дзвюх і больш асоб, вуснае міжасобаснае вербальнае ўзаемадзеянне.

Дыялагічнае маўленне мае дзве асноўныя разнавіднасці — дыскусійна-палемічнае маўленне (*спрэчка, дыспут, дыскусія, палеміка*) і бытавое дыялагічнае маўленне (*гутарка, размова, расказ*).

Дыялагічнае маўленне можа адлюстроўвацца і ў пісьмовай форме (*пераніска, палеміка ў друку і інш.*).

Дыскусійна-палемічнае маўленне выдзяляецца як асобная разнавіднасць дыялагічнага маўлення. Яно ўключае спрэчку, дыспут, палеміку, дыскусію.

Спрэчка — публічнае абмеркаванне актуальнай, найбольш цікавай праблемы, у час якога сутыкаюцца розныя пункты гледжання. Мэта спрэчкі — глыбока і грунтоўна разабрацца ў абмяркоўваемых пытаннях.

Неабходным і асноўным лагічным элементам структуры спрэчкі з’яўляецца тэзіс, які даказваецца ўдзельнікамі спрэчкі. У ходзе спрэчкі апанент знаходзіць пункты разыходжання, указвае на “слабое” месца тэзіса і прапануе свой антытэзіс, які падмацоўвае аргументацыяй, даказваючы гэтым самым сваю ідэю.

Барацьба паміж рознымі думкамі і складае сутнасць спрэчкі. Даказваемая ідэя павінна быць сфармулявана проста і сцісла, а тэзіс — выражаць толькі адну думку.

Спрэчка можа прывесці да абвастрэння адносін яе ўдзельнікаў, таму вельмі важна праводзіць яе правільна і карэктна, аргументавана выкладаць свой пункт гледжання, умець выслухаць і ацаніць апанента і сумеснымі намаганнямі вырашыць сутнасць праблемы.

Дыспут (лац. *disputare* ‘разважаць, спрачацца’) — калектыўнае абмеркаванне навуковых, сацыяльна-палітычных, маральна-этычных, прафесійных і іншых праблем, якія не маюць агульнапрынятага адназначнага выражэння. Удзельнікі дыспуту выказваюць розныя меркаванні і погляды, абмяркоўваючы пэўную праблему.

Палеміка (франц. *polemique* < грэч. *polemikos* ‘ваяўнічы, варожы’) — спрэчка пры абмеркаванні пэўнай актуальнай праблемы ў друку, на дыспуце, сходзе.

Для ўзнiкнення палемікі павінна быць сфармуляванай і агульнапрызнанай важная праблема і прапанавана хаця б адно вырашэнне гэтай праблемы, якое знаходзіцца паміж дзвюма крайнасцямі і мае як сваіх прыхільнікаў, так і праціўнікаў.

Дыскусія (лац. *discussio* ‘разгляд, даследаванне’) — публічнае абмеркаванне актуальных праблем, спрэчных пытанняў у друку, на сходзе, у размове. Абавязковай умовай дыскусіі з’яўляецца наяўнасць тэмы, пытання, на якія ўдзельнікі дыскусіі даюць альтэрнатыўныя адказы.

У ходзе дыскусіі адзін з удзельнікаў абараняе тэзіс, які з’яўляецца адказам на яго пытанне, другі імкнецца абвергнуць гэты тэзіс. Таму першым элементам дыскусіі з’яўляецца крытыка прапанаванага вырашэння праблемы. Дыскусіі нярэдка выкарыстоўваюць як метады актывізацыі працэсу навучання.

Важным элементам дыскусіі з’яўляецца моц і паслядоўнасць доказаў. Аратар павінен абгрунтаваць сваё сцвярджэнне, выказаць свае доказы, паказаць прычынна-выніковыя сувязі, падагульніць вывады. Рыторыка вучыць надаваць падабраным аргументам найбольш

примальную для слухачоў форму. У працэсе аргументацыі выкарыстоўваюцца, як вядома, два асноўныя доказы: абсалютны і адносны. Абсалютны доказ з’яўляецца бясспрэчным, ён пацвярджаецца агульнавядомымі даставернымі дадзенымі (напр., тэзіс “Аварыя на ЧАЭС — самая вялікая тэхнагенная катастрофа ХХ ст.” ніхто не будзе аспрэчваць, гэта ўжо даказаны, агульнавядомы факт). Адносны доказ мае справу з тэзісамі, якія канчаткова даказаць немагчыма (напр., тэзіс “У. Чэрчыль — самы выдатны палітычны дзеяч ХХ ст.” заўсёды можна аспрэчыць, паколькі можа быць і іншае меркаванне).

Для паспяховай аргументацыі неабходны ўважлівы падбор даставерных фактаў, паслядоўнасць і несупярэчлівасць сцвярджэнняў, уважлівае абдумванне контраргументаў для абвяржэння тэзісаў апанента. У працэсе дыскусіі неабходна пазбягаць агульных, абстрактных разважанняў, імкнуча да канкрэтных палажэнняў, прыкладаў і ілюстрацый, якія лягчэй аспрэчыць і абвергнуць. Доказы павінны быць паслядоўнымі і важкімі. У навуковай літаратуры сцвярджаецца, што індуктыўны спосаб доказу больш паспяховы, чым дэдуктыўны, паколькі ён дазваляе ўцягваць слухачоў у працэс разважання, сумеснага абдумвання вывадаў і дасягнення мэты [9, с. 280].

У рытарычнай літаратуры выдзяляюцца разнастайныя прыёмы аргументацыі:

– прыём фундаментальнасці (абвяржэння): для доказу пэўнага тэзісу або для абвяржэння довадаў апанента выкарыстоўваюцца канкрэтныя факты, лічбы, статыстычныя дадзеныя, якія цяжка аспрэчыць (“факты — упартая рэч”);

– прыём супярэчнасцей: трэба знайсці ў разважаннях апанента, у прыведзеных ім фактах пэўныя супярэчнасці і, адзначыўшы іх, паставіць пад сумненне яго доказы;

– прыём выніку: аргументацыя павінна быць паслядоўнай, сачыце за паслядоўнасцю аргументацыі апанента, за наяўнасцю абгрунтавання ўсіх тэзісаў, за правільнасцю прычынна-выніковых сувязей;

– прыём параўнання: параўнанне выкарыстоўваецца для таго, каб супаставіць прыведзенае апанентам меркаванне з аналагічнымі фактамі, раскрытыкаваць яго і абвергнуць яго доказы;

– прыём абмежавання: не варта прымаць сістэму доказаў апанента цалкам, неабходна падзяліць іх і знайсці слабыя бакі. Напр., “тое, што вы гаворыце, тэарэтычна выглядае спакусліва, на практыцы ж усё выявіцца па-іншаму: вось гэта і гэта ў нас непрымальна, таму што...”;

– прыём бумеранга: апаненту вяртаюцца яго абвінавачванні (Дуглас: “Містэр Лінкольн не можа быць сенатарам. Ён трымаў шынок і гандзяваў віскі”. Лінкольн: “Містэр Дуглас мае рацыю. Я вельмі добра

помню яго, ён быў маім лепшым кліентам. Я хоць і стаяў за стойкай, але гэта было даўно, а містэр Дуглас так і не кінуў свой пост ля стойкі”);

– прыём апярэджання: неабходна прадугледжваць аргументацыю апанента і апярэджваць яго;

– прыём пытанняў: можна парушыць ход разважанняў апанента, задаўшы яму пытанне або серыю пытанняў;

– прыём перабольшвання, заснаваны на падагульненні: адзінкавы факт паказваецца як тыповы, рэгулярны або на пашыраным тлумачэнні;

– прыём жарту: жартаўлівая, дасціпная заўвага таксама можа парушыць аргументацыю праціўніка;

– прыём звароту да аўтарытэтаў: цытата не з’яўляецца доказам, але паспяхова выкарыстоўваецца для аргументацыі выказаных палажэнняў;

– прыём ухілення: апанент не ўспрымае вашых доказаў, не рэагуе на іх, прыцягвае ўвагу да іншых праблем, тут неабходна вярнуць яго ўвагу да пастаўленых пытанняў;

– метад заблытвання: апанент стараецца заблытаць логіку вашых разважанняў, аспрэчваючы вашы доказы, перабіваючы вас і крытыкуючы. Яго неабходна спыніць і прапанаваць разблытаць ход разважанняў;

– прыём звароту да пачуццяў: калі аргументы вычарпаны або недастаткова моцныя, апанент звяртаецца да пачуццяў. Калі апанент прымяняе такі прыём, неабходна вярнуць абмеркаванне на канкрэтную аснову [9, с. 286–306].

Бытавое дыялагічнае маўленне таксама з’яўляецца адной з форм вуснага маўлення і ўключае размову, гутарку, палілог.

Размова — мэтанакіраваны абмен думкамі паміж удзельнікамі зносін.

Асноўныя віды размовы:

1) інфармацыйная, прадпісваючая (просьбы, загады, парады, па-трабаванні);

2) размова, накіраваная на высвятленне адносін паміж асобамі (канфлікты, спрэчкі, абвінавачванні).

Гутарка — абмен думкамі дзвюх або больш асоб па пэўных пытаннях, пры абмеркаванні навін або для вызначэння тыпу міжасобасных адносін.

Ёсць розныя віды гутаркі:

1) абмеркаванне пэўнага пытання, па якім удзельнікі гутаркі выказваюць свой пункт гледжання;

2) абмен звесткамі пра асабістыя інтарэсы ўдзельнікаў для вызначэння тыпу адносін паміж імі;

3) гутарка без пэўнай мэты для таго, каб зняць эмацыянальнае напружанне.

Дыялог часта выкарыстоўваецца ў мастацкай літаратуры для абмалёўкі і індывідуалізацыі вобразаў персанажаў, раскрыцця іх характару, паказу ўнутранага стану, адлюстравання іх стаўлення да іншых асоб.

Палілог (грэч. *poli* ‘шмат’ + *logos* ‘слова’) — адна з форм маўленчай дзейнасці, размова некалькіх удзельнікаў зносін.

Пытанні і заданні

1. Назавіце асноўныя разнавіднасці дыялагічнага маўлення.
2. Чым адрозніваецца дыскусійна-палемічнае і бытавое дыялагічнае маўленне?
3. Што ўключае дыскусійна-палемічнае маўленне? Чым адрозніваецца спрэчка ад дыспуту і палемікі?
4. Якія ўмовы правядзення палемікі і дыскусіі?
5. Якія віды ўключае бытавое дыялагічнае маўленне?
6. Назавіце асноўныя віды гутаркі і размовы.
7. Што такое палілог?
8. Правядзіце дыспут на тэму «Што такое шчасце?».
9. Арганізуйце і правядзіце дыскусію на тэму “Якім будзе заўтрашні дзень нашай планеты?”
10. Правядзіце спрэчку на тэму “Лёс нацыянальнай культуры ў перыяд інтэграцыі і глабалізацыі грамадства”.
11. Арганізуйце палеміку на тэму “Якой павінна быць школа XXI стагоддзя: рэаліі і перспектывы”.
12. Напішыце біяграфічную прамову на тэму “Таленавіты мастак”.
13. Выканайце біяграфічную прамову на тэму “Вялікі вынаходнік”.
14. Складзіце апавядальную прамову на тэму “Мой любімы сябар”.
15. Падрыхтуйце апісальную прамову на тэму “Адпачынак на моры”.
16. Падрыхтуйце тлумачальную прамову на тэму “Чаму я выбраў (выбрала) гэту прафесію?”.

Спіс літаратуры

1. Цицерон, М. Т. Три трактата об ораторском искусстве / М. Т. Цицерон ; пер. с латинского Ф. А. Петровского [и др.] ; под ред. М. Л. Гаспарова. – М. : Наука, 1972. – 471 с.

2. Апресян, Г. З. Ораторское искусство / Г. З. Апресян. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд-во МГУ, 1972. – 278 с.
3. Бернацкий, Г. Г. Культура политической дискуссии / Г. Г. Бернацкий. – Л., 1991. – 30 с.
4. Ивакина, Н. Культура судебной речи / Н. Ивакина. – М. : Бек, 1995. – 334 с.
5. Ивин, А. А. Теория аргументации : учеб. пособие для вузов / А. А. Ивин. – М. : Высшая школа, 2007. – 318 с.
6. Ивин, А. А. Искусство правильно мыслить / А. А. Ивин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1990. – 240 с.
7. Кохтев, Н. Н. Основы ораторской речи / Н. Н. Кохтев. – М. : Изд-во МГУ, 1992. – 238 с.
8. Культура русской речи и эффективность общения / РАН Институт русского языка им. В. В. Виноградова ; отв. ред. Л. К. Граудина, Е. Н. Ширяев. – М. : Наука, 1996. – 439 с.
9. Леммерман, Хайнц. Уроки риторики и дебатов / Хайнц Леммерман ; пер. с нем. – М. : ООО «Изд-во «Уникум Пресс»», 2002. – 336 с.
10. Львов, М. Р. Риторика. Культура речи / М. Р. Львов. – М. : Академия, 2002. – 272 с.
11. Минеева, С. А. Полемика-диспут-дискуссия / С. А. Минеева. – М. : Знание, 1990. – 63 с.
12. Михальская, А. К. Русский Сократ / А. К. Михальская. – М. : Академия, 1996. – 196 с.
13. Мурина, Л. А. Риторика : курс лекций / Л. А. Мурина [и др.] ; под ред. Л. А. Муриной. – Минск : Изд-во БГУ, 2002. – 174 с.
14. Поварнин, С. И. Спор: О теории и практике спора / С. Поварнин. – Санкт-Петербург : Лань, 1996. – 150 с.
15. Сопер, Поль Л. Основы искусства речи / Поль Л. Сопер. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1958. – 471 с.

Спіс літаратуры

1. Алпатов, В. М. История лингвистических учений : учеб. пособие / В. М. Алпатов. – М. : Язык и славянские культуры, 1998. – 368 с.
2. Аннушкин, В. И. Русская риторика: исторический аспект : учеб. пособие / В. И. Аннушкин. – М. : Высшая школа, 2003. – 397 с.
3. Античные риторика : [Переводы] / Собрание текстов, статьи, коммент. и общ. ред. Тахо-Годи; [Вступ. статья А. Ф. Лосева]. – М. : Изд-во МГУ, 1978. – 352 с.
4. Античные теории языка и стиля: Антология текстов : перевод / под ред. О. Фрейденберг. – СПб. : Алетейя, 1996. – 363 с.
5. Апресян, Г. З. Ораторское искусство / Г. З. Апресян. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд-во МГУ, 1972. – 278 с.
6. Аристотель. Риторика / Аристотель ; пер. О. П. Цыбенко ; под ред. О. А. Сычева и И. В. Пешкова. – Изд. 2-е, перераб. // Аристотель. – М. : Лабиринт, 2007. – 256 с.
7. Аристотель. Поэтика / Аристотель ; пер. В. Г. Аппельрота ; под ред. Ф. А. Петровского. – Изд. 2-е, перераб. // Аристотель. – М. : Лабиринт, 2007. – 256 с.
8. Артоболевский, Г. В. Очерки по художественному чтению / Г. В. Артоболевский. – М., 1969.
9. Арутюнова, Н. Д. Языковая метафора / Н. Д. Арутюнова // Лингвистика и поэтика. – М., 1979.
10. Баева, О. А. Ораторское искусство и деловое общение : учеб. пособие / О. А. Баева. – 5-е изд., стереот. – / О. А. Баева // Новое знание, 2005. – 368 с.
11. Бахтин, М. Эстетика словесного творчества / М. Бахтин. – М., 1979. – 424 с.
12. Безменова, Н. А. Очерки по теории и истории риторики / Н. А. Безменова. – М. : Наука, 1991. – 213 с.
13. Безменова, Н. А. Теория и практика риторики массовой коммуникации / Н. А. Безменова. – М., 1989.
14. Берков, В. Ф. Методология науки / В. Ф. Берков. – 2-е изд. – Минск : РИВШ, 2012. – 396 с.
15. Бернацкий, Г. Г. Культура политической дискуссии / Г. Г. Бернацкий. – Л., 1991.
16. Богомолова, В. Аэробика для мозга / В. Богомолова // НГН, 2002, № 6[285].
17. Булыка, А. М. Красамоўства ў Беларусі : хрэстаматыя / А. М. Булыка, Л. М. Мінакова, А. А. Станкевіч. – Мінск : Універсітэцкае, 2002. – 181 с.

18. Вальтер, Х. Антипословицы русского народа / Х. Вальтер, В. М. Мокиенко. – СПб. : Изд. дом «Нева», 2005. – 576 с.
19. Введенская, Л. А. Деловая риторика / Л. А. Введенская, Л. Г. Павлова. – 3-е изд. – М. : Изд. центр «Центр», 2004. – 510 с.
20. Введенская, Л. А. Культура и искусство речи: Современная риторика : учеб. пособие для высш. и средн. уч. завед. / Л. А. Введенская, Л. Г. Павлова. – Ростов-на-Дону : «Феникс», 1995. – 572 с.
21. Вомперский, В. П. Стилистическое учение М. В. Ломоносова и теория трех стилей / В. П. Вомперский. – М. : Изд-во Московского университета, 1970. – 210 с.
22. Выгонная, Л. Ц. Інтанацыя. Націск. Арфаэпія / Л. Ц. Выгонная ; рэд. А. І. Падлужны. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – 215 с.
23. Гаймакова, Б. Д. Основы риторики / Б. Д. Гаймакова. – М., 1991.
24. Гілевіч, Н. С. Паэтыка беларускай народнай лірыкі: Слова і вобраз. Паэтычны сінтаксіс: Гукапіс і рыфма / Н. С. Гілевіч. – Мінск : Вышэйшая школа, 1975. – 288 с.
25. Горелов, И. Н. Невербальные компоненты коммуникации / И. Н. Горелов ; отв. ред. В. Н. Ярцева. – М. : «Наука», 1980. – 104 с.
26. Грановская, Л. М. Риторика / Л. М. Грановская / Бакинский славянский университет / под общей ред. к.ф.н. В. А. Плотниковой. – М. : Азбуковник, 2004. – 218 с.
27. Граудина, Л. К. Русская риторика / Л. К. Граудина, Г. И. Кочеткова. – М. : Центрполиграф, 2001. – 668 с.
28. Дюбуа, Жак. Общая риторика / Ж. Дюбуа ; пер. с франц. Е. Э. Разлоговой, Б. П. Нарумова ; общ. ред. и вступ. статья А. К. Авеличева. – М. : Прогресс, 1986. – 391 с.
29. Зарецкая, Е. Н. Риторика. Теория и практика речевой коммуникации / Е. Н. Зарецкая. – М. : «Дело», 1998 – 475 с.
30. Зеленецкий, К. П. Исследования по риторике / К. П. Зеленецкий. – М., 1991.
31. Иванкина, Н. Культура судебной речи / Н. Иванкина. – М., 1995.
32. Ивин, А. А. Теория аргументации : учеб. пособие для вузов / А. А. Ивин. – М. : Высшая школа, 2007. – 318 с.
33. Ивин, А. А. Искусство правильно мыслить / А. А. Ивин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1990. – 240 с.
34. Каляда, А. А. Сцэнічная мова : вуч.-мет. дапам. для студ. спец. 1-17-01-01 “Акцёр мастацтва” / А. А. Каляда. – Мінск : Беллітфонд, 2006. – 478 с.
35. Каляда, А. А. Выразнае чытанне : вуч. дапам. для студ. філ. фак. пед. ін.-таў / А. А. Каляда. – Мінск : Выш. школа, 1989. – 269 с.

36. Капацинская, Е. В. Определение выразительности и способы ее усиления / Е. В. Капацинская ; отв. ред. Т. Г. Хазагеров // Проблемы экспрессивной лингвистики. – Ростов-н/Д : Изд-во Ростовского университета, 1987. – С. 24–29.
37. Клюев, Е. В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция) : учеб. пособие для вузов / Е. В. Клюев. – М. : «Изд-во ПРИОР», 1999. – 272 с.
38. Кожина, М. Н. О специфике художественной и научной речи в аспекте функциональной стилистики / М. Н. Кожина ; отв. ред. М. А. Генкель. – Пермь, 1966. – 213 с.
39. Кожина, Н. М. О языковой и речевой экспрессии и её экстралингвистическом обосновании / Н. М. Кожина ; отв. ред. Т. Г. Хазагеров // Проблемы экспрессивной лингвистики. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского университета, 1987. – С. 8–17.
40. Колшанский, Г. В. Паралингвистика / Г. В. Колшанский. – М. : Наука, 1974. – 80 с.
41. Кони, А. Ф. Избранное / А. Ф. Кони ; сост., вступ. ст. и примеч. Г. М. Миронова, Л. Г. Миронова. – М. : Сов. Россия, 1989. – 495 с.
42. Кохтев, Н. Н. Основы ораторской речи / Н. Н. Кохтев. – М. : Изд-во МГУ, 1992. – 238 с.
43. Кошанский, Н. Общая риторика / Н. Кошанский. – Санкт-Петербург, 1830.
44. Кузнецов, И. Н. Риторика / И. Н. Кузнецов. – Минск : Тетра-Системс, 2003. – 560 с.
45. Культура русской речи и эффективность общения / РАН Институт русского языка им. В. В. Виноградова ; отв. ред. Л. К. Граудина, Е. Н. Ширяев. – М. : Наука, 1996. – 439 с.
46. Лапп, Д. Улучшаем память в любом возрасте / Д. Лапп. – М., 1993. – 240 с.
47. Лапп, Д. Искусство помнить и забывать / Д. Лапп. – Санкт-Петербург : Питер, 1995. – 216 с.
48. Леммерман, Хайнц. Уроки риторики и дебатов / Хайнц Леммерман ; пер. с нем. – М. : ООО «Изд-во «Уникум Пресс»», 2002. – 336 с.
49. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
50. Ломоносов, М. В. Полн. собр. соч. / М. В. Ломоносов. – М.- Л. : Академия наук СССР, 1952. – Т. 7: Труды по филологии, 1739–1758 гг. / ред. В. В. Виноградов [и др.]. – 996 с.
51. Лурия, А. Р. Язык и сознание / А. Р. Лурия. – М. : Изд-во МГУ, 1979. – 319 с.
52. Львов, М. Р. Основы теории речи : учеб. пособие для студ. пед. вузов / М. Р. Львов. – М. : Academia, 2000. – 245 с.

53. Львов, М. Р. Риторика. Культура речи / М. Р. Львов. – М., 2002.
54. Малажай, Г. М. Сучасная беларуская мова : Перыфраза / Г. М. Малажай. – Мінск : Выш. школа, 1989. – 96 с.
55. Маркичева, Т. Б. Основы ораторского мастерства : курс лекций / Т. Б. Маркичева [и др.] ; редкол.: Е. Н. Тарасов [и др.]. – М. : Мысль, 1980. – 263 с.
56. Минеева, С. А. Полемика-диспут-дискуссия / С. А. Минеева. – М. : Знание, 1990 – 63 с.
57. Минто, Вильям. Дедуктивная и индуктивная логика / Вильям Минто. – Санкт-Петербург, 1995. – 463 с.
58. Михальская, А. К. Основы риторики: Мысль и слово: учеб. пособие / А. К. Михальская. – М. : Просвещение, 1996. – 416 с.
59. Михальская, А. К. Русский Сократ / А. К. Михальская. – М. : Издательский центр «Академия», 1996. – 196 с.
60. Мурина, Л. А. Риторика : курс лекций / Л. А. Мурина [и др.] ; под ред. Л. А. Муриной. – Минск : Изд-во БГУ, 2002. – 174 с.
61. Мурина, Л. А. Практикум по теории риторики : учеб. пособие для студентов филолог. специальностей ун-та / Л. А. Мурина, Т. В. Игнатович, И. В. Таяновская. – Минск : Изд. центр БГУ, 2003. – 126 с.
62. Мячкоўская, Н. Б. Рыторыка ў культурах заходніх і ўсходніх славян. Тэндэнцыі развіцця ў XV–XVII стагоддзях / Н. Б. Мячкоўская. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 35 с.
63. Некрасова, Е. А. Сравнения / Языковые процессы современной русской художественной литературы. Поэзия / Е. А. Некрасова ; отв. ред. А. Д. Григорьев. – М. : Наука, 1977. – 392 с.
64. Неориторика: Генезис, проблемы, перспективы: сб. научно-аналитич. обзоров / отв. ред. Н. А. Безменова. – М. : Инион, 1987. – 213 с.
65. Николаева, Т. М. Языкознание и паралингвистика / Т. М. Николаева, Б. А. Успенский // Лингвистические исследования по общей и славянской типологии. – М., 1966. – С. 62–74.
66. Новиков Л. А. Антонимия в русском языке (семантический анализ противоположности в лексике) / Л. А. Новиков. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1973. – 290 с.
67. Норман, Б. Ю. Язык: знакомый незнакомец / Б. Ю. Норман. – Минск : Вышэйшая школа, 1987. – 222 с.
68. Одинцов, В. В. Структура публичной речи / В. В. Одинцов. – М. : Знание, 1976. – 80 с.
69. Одинцов, В. В. Стилистика текста / В. В. Одинцов; отв. ред. А. И. Горшков. – М. : Изд-во «Наука», 1980. – 262 с.
70. Ораторское искусство : хрестоматия / автор-сост. Н. Г. Бело-стоцкая. – М. : Политиздат, 1978. – 192 с.

71. Пиз, А. Язык телодвижений / А. Пиз. – М. : Изд-во «Ай Кью», 1992. – 262 с.
72. Поварнин, С. И. Спор: О теории и практике спора / С. И. Поварнин. – Санкт-Петербург : Лань, 1996. – 150 с.
73. Подобед, А. С. Практическая риторика : учеб. пособие / А. С. Подобед – Минск : Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2001. – 360 с.
74. Рагойша, В. П. Паэтычны слоўнік / В. П. Рагойша. – Мінск : Выш. школа, 1979. – 320 с.
75. Риторика и стиль: сб. статей / под ред. Ю. В. Рождественского. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 136 с.
76. Соколов А. Н. Внутренняя речь и мышление. – М. : Просвещение, 1968. – 248 с.
77. Сопер, Поль Л. Основы искусства речи / Поль Л. Сопер ; пер. с англ. С. Д. Чижовой. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1958. – 471 с.
78. Стернин, И. А. Семантическая основа экспрессивного словоупотребления / И. А. Стернин ; отв. ред. Т. Г. Хазагеров // Проблемы экспрессивной лингвистики. – Ростов-н/Д : Изд-во Ростовского университета, 1987. – С. 133–137.
79. Тарасов, Л. Ф. Поэтическая речь : Типологический аспект / Л. Ф. Тарасов. – Харьков : Вища школа, 1976. – 140 с.
80. Тронский, И. М. История античной литературы / И. М. Тронский. – М. : Высшая школа, 1957. – 483 с.
81. Хазагеров, Т. Г. Общая риторика : курс лекций. Словарь риторических приёмов / Т. Г. Хазагеров; отв. ред. Е. Н. Ширяев. – 2-е изд., перераб. и доп. – Ростов-н/Д : Феникс, 1999. – 320 с.
82. Харченко, В. К. Разграничение оценочности, образности, экспрессивности и эмоциональности в семантике слова / В. К. Харченко // Русский язык в школе, 1976, № 3.
83. Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве / Цицерон ; пер. с латинского Ф. А. Петровского [и др.] ; под ред. М. Л. Гаспарова. – М. : Наука, 1972. – 471 с.
84. Шаховский, В. И. Ономазиологический и семасиологический аспекты экспрессивности / В. И. Шаховский ; отв. ред. Т. Г. Хазагеров // Проблемы экспрессивной лингвистики. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского университета, 1987. – С. 40–47.
85. Щербина, А. Сущность и искусство словесной остроты [каламбура]. К вопросу о специфике языкового мастерства в русской советской комедии / А. Щербина. – Киев : Изд-во АН УССР, 1968. – 67 с.

86. [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://www.belarus.by/by/travel/belarus-life/belovezhskaya-pushcha>. – Дата доступа 26.11.2015. – Загл. с экрана.

87. [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://www.belarus.by/by/travel/belarus-life/gomel-palace>. – Дата доступа 26.11.2015. – Загл. с экрана.

88. [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://vkl.by/articles/32>. – Дата доступа 29.10.2015. – Загл. с экрана.

89. [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://www.belarus.by/by/government/symbols-and-anthem-of-the-republic-of-belarus>. – Загл. с экрана.

90. [Электронный ресурс]. – Режим доступа https://be.wikipedia.org/wiki/Нясвіжскі_палацава-паркавы_комплекс. – Дата доступа 29.10.2015. – Загл. с экрана.

91. [Электронный ресурс]. – Режим доступа **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки..** – Дата доступа 29.10.2015. – Загл. с экрана.

92. [Электронный ресурс]. – Режим доступа **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки..** – Загл. с экрана.

93. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://be.wikipedia.org/wiki/Горад_Навагрудак. – Дата доступа 15.10.2015. – Загл. с экрана.

94. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://be.wikipedia.org/wiki/Мірскі_замак. – Дата доступа 15.10.2015. – Загл. с экрана.

Дадатак

(даведачны)

ПАКАЗАЛЬНІК СЛОЎ

Аб'ектывацыя
Агульная рыторыка
Агульныя сродкі выяўленчай выразнасці
Адмірацыя
Акадэмічнае красамоўства
Аксюмаран
Акцыя
Алегорыя
Алюзія
Ампліфікацыя
Анадыпложіс
Аналагічная аргументацыя
Анаподатан
Анафара
Антыметабала
Антытэза
Антыфразіс
Апавяданне
Апасіяпеза
Апастрофа
Апісанне
Аргумент
Аргументацыя
Асацыяцыя
Асіндэтон
Атрыбутызацыя
Афанія
Віды прамоў
Вобраз аўдыторыі
Вынослівасць голасу
Галоўная частка прамовы
Гемінацыя
Гіпанімізацыя
Градацыя

Гутарка
Давяральная прамова
Доказ
Дубітацыя
Дыкцыя
Дылема
Дыскурс
Дыскусійна-палемічнае маўленне
Дыскусія
Дыспазіцыя
Дыспут
Дысфанія
Дыханне
Дыялагічнае маўленне
Дыялагічнае бытавое маўленне
Дыяпазон
Дыяфара
Дэдукцыя
Дэманстрацыя
Жанры маўлення
Жэсты
Забаўляльная прамова
Заклікаючая да дзеяння прамова
Заклучэнне
Закон выключанага трэцяга
Закон гарманічнага дыялогу
Закон дастатковага абгрунтавання
Закон задавальнення
Закон руху наперад і арыентацыі адрасата
Закон супярэчнасці
Закон тоеснасці
Закон эмацыянальнасці
Зачын
Зеўгма
Знешні выгляд аратара
Інвенцыя
Інверсія
Індукцыя
Інтанацыя
Інтэграцыя
Інтэнсіўнасць гуку

Інфармацыйная прамова
Кагезія
Каламбур
Кампазіцыя
Кампаратыўны матэрыял
Камунікатыўны кантакт
Канспектаванне
Канцоўка
Крытэрыі адбору матэрыялу
Лагічная аргументацыя
Лагічныя законы
Лагічныя памылкі
Лінгвапрагматыка
Логас
Логіка-моўны доказ
Мадэль аўдыторыі
Майстэрства размовы
Маналагічнае маўленне
Маналог
Матывацыя
Матыў
Маўленчая падзея
Маўленчая сітуацыя
Маўленчы акт
Маўленчы намер
Маўленчыя паводзіны
Мелодыка
Меморыя
Метады выкладу і размяшчэння матэрыялу
Метанімія
Метафара
Міміка
Мнемоніка
Натхняльная прамова
Націск
Невербальныя сродкі зносін
Недахопы голасу
Недахопы дыкцыі
Падваенне
Палеміка
Палётнасць

Палілог
Паліптатон
Памяць
Парадокс
Паралелізм
Паранамазія
Параўнанне
Парцэляцыя
Парэнтэза
Пастава
Паўза
Пафас
Паходка
Пераконваючая прамова
Персаніфікацыя
Перыфраза
Пісьмо
План выступлення
Плеаназм
Поза
Полісіндэтон
Празапапея
Прагматычная функцыя
Праспекцыя
Працягласць выказвання
Прыватная рыторыка
Прыёмы актывізацыі ўвагі
Прыёмы запамінання інфармацыі
Прыёмы развіцця памяці
Прыёмы стварэння займальнасці
Прынцыпы камунікатыўнага супрацоўніцтва
Псеўдафонастэнія
Псіхалагічная падрыхтоўка
Разважанне
Размова
Расказ
Роды і віды красамоўства
Рытарычнае азначэнне
Рытарычнае пытанне
Рытарычны вокліч
Рытарычны зварот

Рытарычныя фігуры
Рытм
Рыторыка
Рэгістр
Рэзанатары
Рэтраспекцыя
Сарыт
Сацыяльна-бытавое красамоўства
Сацыяльна-палітычнае красамоўства
Сегментацыя
Сілагізм
Сілагістыка
Сіла гуку
Сілепіс
Сімвал
Сімплака
Сінанімізацыя
Сінекдаха
Сінестэзія
Спецыяльныя сродкі выяўленчай выразнасці
Спосабы падачы матэрыялу
Спрэчка
Сродкі сувязі частак прамовы
Стратэгія маўленчых паводзін
Стратэгія прамовы
Структура рытарычнай дзейнасці
Судовае красамоўства
Сэнсавыя мадэлі выказвання
Тактыка прамовы
Таўталагія
Тон
Топас
Топіка
Тропы
Тэзіс
Тэма
Тэмп
Тэмбр
Увага
Узроўні ўспрыняцця тэксту
Уступ

Фігуры
Фігуры паўтору
Фігуры дыскрэтныя
Фігуры канструктыўныя недыскрэтныя
Фігуры размяшчэння і перастаноўкі
Фігуры пропуску
Фонастэнія
Формулы маўленчага этыкету
Формы выканання выступлення
Функцыянальна-сэнсавыя тыпы маўлення
Хіязм
Царкоўна-багаслоўскае красамоўства
Шматпрыназоўнікавасць
Элакуцыя
Эліпсіс
Эмпірычны матэрыял
Энтымема
Энцыклапедычны матэрыял
Эпаналепсіс
Эпанодас
Эпімона
Эпітэт
Эпіфара
Эпіфраз
Этас
Эўфемізм

ЗМЕСТ

УВОДЗІНЫ.....	3
1. КАРОТКІЯ ЗВЕСТКІ З ГІСТОРЫІ РЫТОРЫКІ.....	6
1.1. Старажытнагрэчаская рыторыка.....	6
1.2. Старажытнарымская рыторыка.....	17
1.3. Сярэдневяковая рыторыка.....	22
1.4. Рыторыка эпохі Адраджэння.....	24
1.5. Рыторыка XVI–XVII стагоддзяў у Беларусі.....	24
1.6. Рыторыка XIX стагоддзя ў Беларусі.....	31
1.7. Рыторыка ў Расіі.....	34
2. СТРУКТУРА РЫТАРЫЧНАЙ ДЗЕЙНАСЦІ.....	41
2.1. Інвенцыя. Папярэдняя падрыхтоўка да выступлення	41
2.1.1. Збор матэрыялу.....	41
2.1.2. Сэнсавыя мадэлі выказвання. Топасы.....	47
2.2. Дыспазіцыя. Размяшчэнне матэрыялу.....	58
2.2.1. Асновы распрацоўкі кампазіцыі.....	58
2.2.2. Логіка-моўны доказ. Лагічныя законы.....	71
2.3. Элакуцыя. Слоўнае афармленне выступлення.....	80
2.3.1. Агульныя сродкі выяўленчай выразнасці.....	81
2.3.2. Спецыяльныя сродкі выяўленчай выразнасці.	
Тропы.....	86
2.3.2.1. Тропы, заснаваныя на падабенстве	
прадметаў.....	87
2.3.2.2. Тропы, заснаваныя на выкарыстанні	
мнагазначнасці слова.....	103
2.3.2.3. Тропы, заснаваныя на сумежнасці з’яў...	109
2.3.2.4. Тропы, заснаваныя на кантрасце.....	113
2.3.2.5. Тропы, заснаваныя на тоеснасці з’яў.....	121
2.3.3. Фігуры.....	128
2.3.3.1. Канструктыўныя недыскрэтныя фігуры.	
Фігуры паўтору.....	129
2.3.3.2. Дэструктыўныя недыскрэтныя фігуры.	
Фігуры размяшчэння і перастаноўкі.....	148
2.3.3.3. Фігуры пропуску.....	157
2.3.3.4. Рытарычныя фігуры.....	161
2.4. Меморыя. Запамінанне тэксту прамовы.....	165
2.4.1. Прыёмы запамінання інфармацыі.....	167
2.4.2. Прыёмы развіцця памяці.....	170
2.5. Акцыя. Тэхніка выканання прамовы.....	176

2.5.1. Прыродныя ўласцівасці голасу.....	177
2.5.2. Рытміка-інтанацыйнае афармленне маўлення...	178
2.5.3. Дыкцыя.....	182
2.5.4. Невербальныя сродкі зносін.....	183
2.5.5. Формы выканання выступлення.....	185
3. ЛІНГВАПРАГМАТЫКА. АГУЛЬНАЯ РЫТОРЫКА.....	192
3.1. Маўленчы акт і яго складнікі.....	192
3.2. Тыпы дыскурсу. Віды прамой.....	192
3.3. Законы агульнай рыторыкі.....	202
3.3.1. Закон гарманічнага дыялогу.....	202
3.3.2. Закон руху наперад і арыентацыі адрасата.....	203
3.3.3. Закон эмацыянальнасці.....	203
3.3.4. Закон задавальнення.....	204
3.4. Камунікатыўны кантакт і ўмовы яго дасягнення.....	212
3.5. Прыёмы стварэння займальнасці выступлення.....	215
3.6. Прыёмы актывізацыі ўвагі слухачоў.....	219
3.7. Прынцып камунікатыўнага супрацоўніцтва. Стратэгія маўленчых паводзін.....	221
3.8. Асновы майстэрства размовы.....	227
4. ПРЫВАТНАЯ РЫТОРЫКА.....	234
4.1. Роды і віды красамоўства.....	234
4.2. Функцыянальна-сэнсавыя тыпы маўлення.....	246
4.3. Жанры маўленчых зносін.....	262
4.3.1. Маналагічнае маўленне.....	262
4.3.2. Дыялагічнае маўленне.....	263
СПІС ЛІТАРАТУРЫ.....	268
ДАДАТАК. Паказальнік слоў.....	275

Вучэбнае выданне

Станкевіч Аляксандра Аляксандраўна

РЫТОРЫКА

ПАДРУЧНІК

Рэдактар *В. І. Шкрэдава*
Карэктар *В. У. Калугіна*

Падпісана да друку 02.06.2016. Фармат 60×84 1/16.
Папера афсетная. Рызаграфія. Умоўн. др. арк. 16,5.
Улік.-выд. арк. 18,0. Тыраж 500 экз. (1-ы завод 100). Заказ 386.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
установа адукацыі
“Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Францыска Скарыны”.

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вырабніка,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/87 ад 18.11.2013.
Спецыяльны дазвол (ліцэнзія) № 02330 / 450 ад 18.12.2013.
Вул. Савецкая, 104, 246019, Гомель.

